

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2021 **2**(50)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2021 **2** (50)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2021

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

<i>Gintautas Miknevičius</i>	
Sovietų kariuomenė Lietuvoje 1939–1941 m.	7
Soviet Armed Forces in Lithuania in 1939–1941	36
<i>Alfredas Rukšėnas</i>	
Holokaustas Lietuvoje: 1941 m. birželio 25–29 d. žydų pogromai Kaune	37
Holocaust in Lithuania: anti-Jewish pogroms in Kaunas on 25–29 June, 1941 s	72
<i>Enrika Kripienė</i>	
Juozas Šibaila-Merainis	80
Juozas Šibaila-Merainis	105

DISKUSIJOS – DISCUSSIONS

<i>Mahiras Gamzajevs</i>	
Apie „biblinį“ Araratą, stalininę „tautų draugystę“ ir jų atspindžius lietuvių literatūroje	106

KONFERENCIJA – CONFERENCE

<i>Sigitas Tamkevičius</i>	
Prisiminimai apie kardinolą Vincentą	121

<i>Irena Andrukaitienė</i>	
Moralinio autoriteto jėga	125

<i>Artūras Grickevičius</i>	
Vincento Sladkevičiaus tarnystės lemtingų 1956-1959 metų įvykiai	134

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS‘ RESEARCH

<i>Viktorija Jenciūtė</i>	
Antisovietiniai atsišaukimai, laišakai ir užrašai	144

<i>Gretė Binkauskaitė</i>	
Trukdyti tylai: tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimas lietuvių prozoje 1956–1986 m.	154

KRONIKA – CRONICALS	183
----------------------------------	-----

KNYGOS – BOOKS	204
-----------------------------	-----

MŪSŲ AUTORAI – OUR AUTHORS	210
---	-----

Gintautas Miknevičius

Sovietų kariuomenė Lietuvoje 1939–1941 m.

ĮVADAS

Straipsnyje tyrinėjamas sovietų Raudonosios armijos buvimo Lietuvoje laikotarpis: nuo 1939 m. Sovietų Sąjungos įsiveržimo į Lenkiją iki 1941 m. karo pradžios tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. Ar sovietų kariuomenės buvimas Lietuvoje buvo okupacija, ar ši kariuomenė buvo sąjungininkė, stiprinanti Lietuvos gynybą? Kartu trumpai apžvelgiama, kaip klostėsi santykiai tarp Lietuvos kariuomenės ir Raudonosios Armijos iki sovietams įvedant karinius dalinius į Lietuvos teritoriją.

Apie sovietų kariuomenės įvedimą į Lietuvą parašyta nemažai straipsnių, knygų. Pirmasis tai aprašė Lietuvos diplomatas Ignas Šeinius knygoje „Raudonasis tvanas“¹. Pasitraukęs iš Lietuvos 1940 m. rugpjūčio mėnesį jis dar tais pačiais metais Švedijoje parašo knygą apie tai, kaip Lietuva buvo okupuota ir sovietizuota. 1941 m. knyga pasirodo danų kalba, 1942 m. – suomių. Taip bent dalis Vakarų pasaulio sužinojo, kaip buvo okupuota Lietuva. Po Antrojo pasaulinio karo pasipylė atsiminimai į Vakarus pasitraukusių įvairaus rango Lietuvos parei-

gūnų ir paprastų lietuvių. Iš jų Raudonosios armijos įvedimo peripetijas, ypač 1939 m. spalio mėnesio įvykius geriausiai aprašė buvęs 1939 m. Lietuvos Krašto apsaugos ministras, divizijos generolas Stasys Raštikis savo atsiminimų knygoje „Kovose dėl Lietuvos“ (I t.)², o apie 1940 m. įvykius – II t.³ Tačiau šiuose prisiminimuose S. Raštikis yra nekritiškas sau, už nesipriešinimą sovietams visą kaltę suversdamas prezidentui ir tuometinei kariuomenės vadovybei. Lietuvos karinės žvalgybos darbą atgautame Vilniuje 1939–1940 m. ir užverbuoto sovietinio kariškio Butajevo istoriją pateikė kariuomenės žvalgybos karininkas Bronius Aušrotas atsiminimų knygoje „Sunkių sprendimų metai“⁴. Tuo tarpu sovietinėje Lietuvoje kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje buvo neigiama Baltijos šalių okupacija, o sovietinės kariuomenės įvedimas traktuojamas kaip pagalba apsiginant nuo nacistinės Vokietijos; buvo teigiama, kad Baltijos šalių tautos pačios esą įvykdė socialistines revoliucijas ir pasirinko įstoti į Sovietų Sąjungą. Padėtis pasikeitė,

kai Sovietų Sąjungos lyderis Michailas Gorbaciovas Sovietų Sąjungoje paskelbė „perestroiką“, kai nutarė šiek tiek liberalizuoti sovietinę vidaus politiką. 1989 m. rugsėjo 24 d. SSRS Liaudies deputatų suvažiavimas pagaliau pripažino Molotovo-Ribentropo pakto slaptuosius protokolus, bet kartu teigė, kad sutartis visiškai atitiko to meto tarptautines sutartis ir normas, o slaptieji protokolai tebuvo nukrypimas nuo lenininių užsienio politikos principų⁵. Todėl ir toliau sovietiniai istorikai laikėsi nuomonės, kad jokios Baltijos šalių okupacijos nebuvo, kad prijungimas prie Sovietų Sąjungos, nors ir su pažeidimais, bet buvo teisėtas.

Nauji Lietuvos okupacijos tyrinėjimai prasidėjo Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Labiausiai gilintasi į Lietuvos sovietizacijos procesus, represijas ir trėmimus. Raudonosios Armijos veiksnys Lietuvoje, ypač po okupacijos, yra mažai tyrinėtas, daugiausiai nagrinėta Lietuvos kariuomenės likvidacija, sovietų kariuomenės įvedimas į Lietuvą 1940 m. birželio 15 d. Pirmasis apie Raudonosios Armijos veiksnį Lietuvos ekonomikai analizavo Juozas Matusevičius, savo straipsnyje atskleidęs, kokia našta Lietuvai tapo sovietinės kariuomenės išlaidymas⁶. Arvydas Anušauskas yra tyrinėjęs apie sovietų pasiruošimą Lietuvos okupacijai ir okupacijos eigą 1940 m.⁷, tačiau tuo metu – 1997 metais dar nežinota tiksliai, kokios pajėgos buvo skirtos Lietuvai okupuoti, nežinomi kariniai planai, remtasi atsiminimais. Tą spragą užpildė Rusijos istorikas Michailas Meltiuchovas, 2002 m. išleidęs knygą „Praleistas Stalino šansas. Kova už Europą 1939–1941 m.“. Knygoje pirmą kartą, remiantis dokumentais iš Rusijos valstybinio karinio archyvo (RGVA) nurodoma, kiek karinių pajėgų buvo skiriama Baltijos šalims okupuoti, kokie daliniai vykdė okupaciją, ką sovietinė karinė vadovybė siūlė daryti su Baltijos šalių

kariuomenėmis. Antruju 2008-ųjų metų knygos leidimu⁸ remiuosi savo straipsnyje.

2014 m. M. Meltiuchovas išleido naują knygą – „Pabaltijo placdarmas (1939–1940). Sovietų Sąjungos sugrįžimas prie Baltijos jūros krantų.“⁹ Šioje knygoje tyrinėjamas tik Baltijos šalių užėmimas – sovietinės politinės ir karinės vadovybės planai Baltijos šalių atžvilgiu, Baltijos šalių užėmimo eiga. Aprašant Lietuvą pateikiamas ir vieno iš radikalių ultimatumų Lietuvai projektas, kuris bus ir šiame straipsnyje, taip pat plačiai aprašomi sovietinių kareivių „pagrobimai“ ir pripažįstama, kad jokių pagrobimų nebuvo, buvo tik sovietų dezertyrai. Tačiau autorius taip pat pateikia pavyzdžių, kaip džiaugsmingai buvo sutikta Raudonoji armija, yra skyrius, pavadintas „Dainuojančios revoliucijos“. Taip autorius nori parodyti, kad dauguma Baltijos šalių gyventojų buvo už sovietinę valdžią, nors aprašo ir nepasitenkinimo atvejų tarp gyventojų ir Lietuvos kariškių.

Tirti sovietinės kariuomenės pasirengimą užpulti Lietuvą, sovietinės kariuomenės okupacinius veiksmus padėjo Lietuvos ypatingajame archyve saugomos dokumentų fotokopijos iš Rusijos valstybinio karinio archyvo. Tai kariuomenės dalinių ataskaitos apie įvykdytas užduotis okupuojant Lietuvą, iš dalies – ir Latviją,¹⁰ sovietinės karinės žvalgybos pranešimai apie Lietuvą. Taip pat šiame darbe naudoti Lietuvos centrinio valstybės archyvo Lietuvos kariuomenės štabo dokumentai, to paties archyvo Užsienio reikalų ministerijos, Vidaus reikalų ministerijos, LSSR ministrų tarybos dokumentai.

LIETUVOS IR SOVIETŲ KARIUOMENĖS KONTAKTAI PRIEŠKARIU

Pirmas susitikimas su sovietų kariuomene po nepriklausomybės kovų įvyko 1929 m.

rugpjūčio 18 d. Į Klaipėdą su draugišku vizitu atplaukė du sovietiniai eskadriniai minininkai. Juos pasitiko Klaipėdos gubernatorius A. Merkys, generolas P. Tamašauskas, Užsienio reikalų ministerijos atstovas B. Blaveščiūnas¹¹. Buvo pastebėta, kad sovietinių karininkų – išvaizda prasta, jie menkai išsilavinę, labai bijo komisarų, yra susikaustę, paprastų jūreivių apranga – vidutinės kokybės, švari. Iš visų karininkų tik du buvę carinio laivyno karininkai, kiti – iš paprastų jūreivių¹². Sovietinių laivų vizitui vadovavo Baltijos jūros pajėgų eskadrinių minininkų brigados vadas Makarovas ir komisaras Kalininas, kurie buvo pakviesti pas Palangoje atostogavusį Lietuvos prezidentą A. Smetoną. Susitikime su A. Smetona buvo perduotas sovietinės vyriausybės sveikinimas. Taip pat sovietiniai vadai Lietuvos karininkus pakvietė apsilankyti jų laive. Ten pastebėta, kad eiliniai jūreiviai visiškai nerodo pagarbos savo vadams, laive viešpatauja anarchija, jūreiviai atsikalbinėja net prie svečių. Laive buvo iškabintas laivo sienlaikraštis, kuriame buvo pateiktos žinios apie Lietuvą. Žinios tik neigiamos – esą gyventojai nekultūringi, Lietuvos kariuomenės vadovybė – iš buvusių rusų baltagvardiečių, jaunesni karininkai mažai išsilavinę, o 50% Lietuvos kareivių beraščiai. Lietuvos karininkas dėl to pareiškė protestą, buvo pranešta sovietiniam atstovybės darbuotojui Rabinovičiui, visur lydėjusiam sovietų kariškius. Jis pasiteisino, kad tos žinios pasenusios, nieko nepaaiškino ir laivo vadovybė¹³. Jau laivams grįžus į Kronštata, eskadrinių minininkų brigados vadas Makarovas per sovietinį karo atašė Kurdiumovą atsiuntė padėką Lietuvos vyriausybei už draugišką priėmimą ir paaiškino situaciją dėl nedraugiškos sienlaikraščio informacijos apie Lietuvą. Pasak Makarovo, tas žinias parašė paprastas jūreivis, pilietinio karo dalyvis iš savo atsiminimų, sienlaikraštis – neoficialus organas, kuriame

kiekvienas gali išreikšti asmeninę nuomonę, o apie padėtį Lietuvoje plačią ir objektyvią informaciją suteikė laivo politiniai darbuotojai¹⁴. Vizito metu įvyko dar viena kurioziška situacija. Lietuvos laikraščiai rašė, kad vizitui vadovauja kontradmirolai, tuo pasipiktino karo atašė Kurdiumovas, bet jam buvo parodytos vizitinės kortelės, kuriose sovietų vadai susigalvojo sau kontradmirolų laipsnius. Tas vizitines korteles jie dalijo Lietuvos karininkams ir žurnalistams.¹⁵

Sovietinio karinio laivyno komisaro V. Kalinino vizitinė kortelė

Nepaisant nesklaidumų vizito metu, santykiai tarp Lietuvos ir sovietinės kariuomenės tuo metu buvo draugiški. Atsakomąjį draugiškumo vizitą atliko mūsų karo aviacijos lakūnai su savo trimis lėktuvais 1930 m. rugpjūčio 18 d., praėjus lygiai metams po sovietinių karo laivų apsilankymo. Lietuvos delegacijai vadovavo majoras A. Gustaitis. Lietuviai buvo gerai sutikti, jiems aprodyta karo aviacijos akademija, lėktuvų gamykla Nr. 22, variklių gamykla Nr. 24, centrinis aerohidrodinaminis institutas, centrinis Maskvos aerodromas, pademonstruotas sovietinių lakūnų skraidymas¹⁶. Tarp kariuomenių buvo keičiamasi karine literatūra. Sovietai Lietuvos kariuomenės sanitarijai padovanojo 135 kg vaistų¹⁷. Sovietų karo atašė labai domėjosi Lietuvos kariuomene, dažnai lankydavosi kariniuose daliniuose, pratybose. Lietuvos

karinė vadovybė nuo sovietų nieko neslėpė, netgi pranešė Lietuvos kariuomenės taikos metų karių skaičių, divizijų, pulkų sudėtį, apginklavimą, lėktuvų techninius duomenys, dalinių dislokacijos vietas.¹⁸ Faktiškai sovietams net nereikėjo vykdyti žvalgybos, viskas ir taip buvo pateikiama vos paprašius sovietų karo atašė. Tokia padėtis tęsėsi iki 1936 m. Tais metais Lietuvos karinė žvalgyba atliko Lietuvos ir Europos politinės-karinės situacijos artimiausiais metais analizę¹⁹. Analizė Lietuvai nieko gera nežadėjo. Buvo prieita išvada, kad karas Europoje neišvengiamas, labiausiai iš to laimėtų Sovietų Sąjunga, kuri užpultų nusilpusią Europą ir įvestų sovietų tvarką visoje Europoje²⁰. Po šios analizės daugiau nėra faktų, kad Lietuvos karinė vadovybė dar siųstų sovietams bet kokią informaciją apie Lietuvos kariuomenę. Tačiau santykiai tarp šalių ir toliau išliko draugiški – iki 1939 m. rugsėjo.

PIRMIEJI LIETUVIŲ KARIŠKIŲ SUSITIKIMAI SU SOVIETŲ KARIŠKIAIS PRIE LIETUVOS- LENKIJOS ADMINISTRACINĖS SIENOS. VILNIAUS KRAŠTO PLĖŠIMAS

Pirmą kartą su sovietų kariškiais Lietuvos pareigūnai susidūrė 1939 m. rugsėjo 20 d. Zarasų rajone, kai sovietų kariuomenė, užimdama Lenkijos teritoriją, priartėjo prie Lietuvos ir Lenkijos administracinės linijos. Tą dieną ją perėjo trys raudonarmiečiai ir buvo sustabdyti Lietuvos kariuomenės saugos karių (tuo metu laikinai sieną saugojo Pasienio apsaugos batalionai)²¹. Lietuvos kariams įspėjus, kad čia jau Lietuvos teritorija, sovietiniai kariškiai nusikeikė ir pareiškė, kad jie gavo užduotį „nuimti“ lenkų pasienio sargybinius, atsipašė ir grįžo atgal. Tą pačią dieną administracinė siena buvo prieita ir

Utenos bare – ten pasirodė du sovietų tankai ir raitelių būrys. Rugsėjo 21 d. sovietų kariuomenė visur priėjo Lietuvos ir Lenkijos administracijos liniją, o netoli Rūdiškių du karininkai susitiko su mūsų karininku, būrio vadu. Jie pranešė, kad Lietuvos sienos neperžengs ir gyvens kaimyniškai, taip pat pasiūlė apžiūrėti tris netoliese stovėjusius savo tankus. Lietuvos karininkui nepanorus peržengti sienos, sovietų karininkai, rašoma telefonogramoje, „draugiškai paėmė jį už parankių, nusivedė prie savo tankų, juos aprodė ir mandagiai palydėjo atgal.“²² Tą pačią dieną 4 sovietiniai karininkai atvyko į Porų pereinamąjį punktą, paklausė, kur buvusi Lietuvos ir Lenkijos siena, įsmeigė raudoną vėliavėlę ir pasakė, kad gerbs Lietuvos neutralumą, po to pasitraukė atgal. Iš pradžių sovietų kariškiai elgėsi korektiškai, kalbėjo, neva jei nebus viešai vykdoma agitacija prieš Sovietų Sąjungą, jie Lietuvos nelies ir gerbs Lietuvos neutralitetą²³. Tačiau vėlesniuose susitikimuose, ypač su eiliniaisiais Lietuvos kariais, stengėsi išsiaiškinti Lietuvos karių nuotaikas ir bandė kurstyti prieš Lietuvos valdžią, kalbėjo, kaip gera gyventi Sovietų Sąjungoje – visi ten lygūs, nėra buržujų, o jeigu Lietuvos darbininkai susitelktų ir pakviestų Sovietų Sąjungą į pagalbą, tai sovietai būtinai ateitų ir įvestų tokią tvarką, kokias esanti Sovietų Sąjungoje²⁴. Sovietų kariškiai pareiškė, kad nuo rugsėjo 23 d. niekam neleis vaikščioti per sieną. Rugsėjo 24 d. sovietai nuo administracijos sienos kariuomenę atitraukė, sienos kontrolę perdavė sovietų pasienio kariuomenei.

Netrukus pasirodė pirmosios žinios apie sovietų kariuomenės vykdomus plėšimus ir sulaikomus civilius asmenis. Suvalkų rajone visą buvusią Lenkijos valdiškų įstaigų turtą išsigabeno, tačiau ne tik valdišką, bet ir privačių asmenų nuosavybę. Ėmė maistą, rūbus, avalynę, baldus, iš kareivinių išėmė langus²⁵. Vilniuje sovietiniai kariškiai viską

iš eilės supirkinėjo – batus, laikrodžius, beverčius blizgučius, sagas ir siuntė į Rusijos gilumą²⁶. Taip pat Vilniuje labai stigo maisto, parduotuvės buvo tuščios. Lietuvos kariuomenės žvalgybos duomenimis, sovietai Vilniaus krašte (dokumente – okupuotoje Lietuvos teritorijoje²⁷) įvedinėjo sovietinę valdžią, kūrė vietos komitetus, į kuriuos įėjo beturčiai ir žydai. Šie komitetai iš ūkininkų ir geriau pasiturinčių viską pasiimdavo ir dalino tiems, kas nieko neturi²⁸. 1939 m. spalio 7 d. prasidėjo Lietuvos ir Sovietų Sąjungos derybos. Jų laikotarpiu buvo sustabdytas sovietų kariuomenės atitraukimas nuo Lietuvos-Sovietų Sąjungos sienos. Likus dienai iki sutarties pasirašymo sovietai pradėjo plėsti Vilniaus kraštą ir miestą. Zarasų pasienio bare sovietų kariškiai pjaustė telefono stulpus ir suvynioję telefonų laidus išsivežė juos su savimi, po Vilniaus kraštą važinėjo sovietiniai sunkvežimiai su kariškiais, kurie iš gyventojų rekvizavo turtą, Vilniaus mieste iš kareivinių, kuriuose buvo apsistoję sovietų kariškiai, išsivežė lovas, stalus, suolus ir langus, paliko tik plikas sienas²⁹. Vilniuje išsivežė visus radijo gamyklos „Elektric“ įrenginius, žaliavas, kitą turtą ir darbininkus³⁰. Lietuvos karinės žvalgybos duomenimis, į Sovietų Sąjungą buvo vežami gydytojai, kiti kvalifikuoti specialistai, gaudomi tvarkingesni Vilniaus gyventojai³¹. Pasirašius sutartį, Vilniaus ir Vilniaus krašto plėšimas vyko toliau, tik jau nakties metu. Nukentėjo dvarai, įstaigos, bibliotekos. Vieno tokio plėšimo liudininkais tapo ir Raudonojo kryžiaus atstovai, atvykę iš Lietuvos į Vilnių po sutarties tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos pasirašymo. Tarp Raudonojo kryžiaus atstovų buvo Lietuvos diplomatas Ignas Šeinius. Štai kaip jis aprašė Vrublevskių bibliotekos apiplėšimą: „Pervaziavę Žaliajį tiltą per Nerį, pasukam kairėn, įvažiuojam Žygimanto gatvėn, ir štai, besukant Arsenalo gatvėn, sustoja automobilis kaip sustabdy-

tas ties Vrubleskio biblioteka. Kur gi ne, gatvė kimština užkimšta kokios dešimties keturkampių sunkvežimių. Pamažu, bet lygiu tempu pro dideles bibliotekos duris išvelkama dėžė po dėžės. Sunkvežimis po sunkvežimio prikraunami dėžių ir pakrauti drožia sau – geležinkelio stoties link.“³²

Taip pat iš Vilniaus buvo išgabentos anglies atsargos, daug mažų privačių dirbtuvių, radijo stotis³³. Iš mokyklų išvežti suolai, lentos, knygos, ištuštinta Didžioji biblioteka, Universiteto klinikos, karo bei privačių ligoninių inventoriai, susisiekimo priemonės (palikti tik 8 autobusai)³⁴.

SOVIETŲ KARIUOMENĖS ĮVEDIMAS Į LIETUVĄ. LIETUVOS PILIEČIŲ GROBIMAI IR KITI INCIDENTAI

1939 m. spalio 10 d. Lietuva ir Sovietų Sąjunga pasirašė Vilniaus ir Vilniaus srities Lietuvos Respublikai perdavimo ir Lietuvos-Sovietų Sąjungos savitarpio pagalbos sutartį. Šios sutarties pagrindu už gražintą Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuva privalėjo į savo teritoriją įsileisti sovietinę kariuomenę. Kariuomenė buvo dislokuota Naujojoje Vilnioje (štabas, pėstininkai, artilerija, iki 4500 žmonių), Alytuje (pėstininkai, artilerija, motomechanizuotosios, pionierių ir ryšių dalys, iki 8000 žmonių bei naikintuvai, iki 600 žmonių), Gaižiūnų poligone (motorizuotos dalys, iki 3500 žmonių), Prienuose (pėstininkai ir artilerija, iki 2500 žmonių), aviacija – Gaižiūnuose (bombonešiai, iki 900 žmonių)³⁵. Lietuvoje dislokuotas sovietinis kontingentas vadinosi 16-asis ypatingasis šaulių korpusas, jį sudarė 46-oji atskiroji ryšių kuopa, 19-asis korpusinės zenitinės artilerijos divizionas, 5-oji šaulių divizija, 2-oji lengvųjų tankų brigada, 641-asis auto-transporto batalionas ir 10-asis naikintuvų aviacinis pulkas. Įžengdamas į Lietuvą

korpusas turėjo 310 tankų, 190 pabūklų ir minosvaidžių, 38 šarvuotus automobilius, 63 lėktuvus, 17 335 karininkus ir karius, 855 kulkosvaidžius, 1390 automobilių³⁶. Korpusui vadovavo komdivas A. Korobkovas.

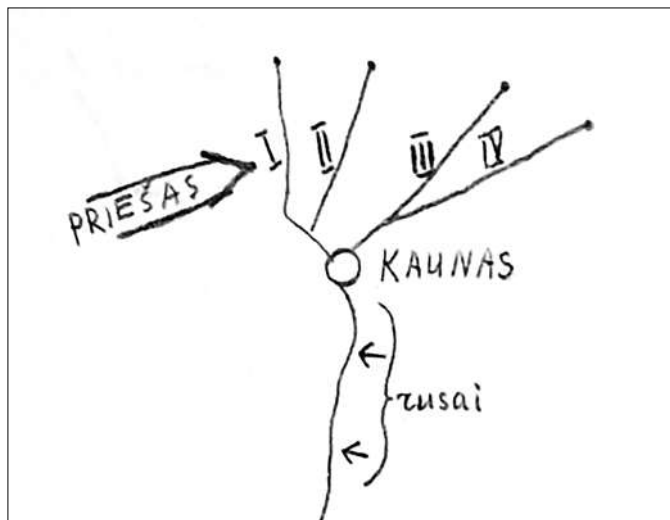
Rusijos istorikas Michailas Meltiuchovas pateikia įdomių to laikotarpio liudijimų, kaip patys kariškiai vertino Raudonosios armijos įvedimą į Baltijos šalis ir Vilniaus perdavimą Lietuvai. Dauguma pritarė tokiam kariuomenės įvedimui ir net pageidavo kuo greičiau ten įvesti sovietinę valdžią, o dėl Vilniaus perdavimo Lietuvai buvo sutrikę, reiškė abejones: „Kariavom, kariavom, daug galvų padėjom už *Vilno*, o dabar viską atidavėm.“³⁷. Tačiau buvo ir tokių, kurie nesutiko su Stalino vykdoma politika. Karinės medicinos mokyklos dėstytojas, bataliono komisaras G. Ikonikovas, 1940 m. pradžioje skaitydamas paskaitą Leningrado autokelių instituto penkto kurso studentams, pasakė: „Mūsų Raudonosios armijos dalinių įvedimas į Pabaltijo valstybes analogiškas tokiam pavyzdžiui, kai jūs į savo butą įsileidžiate bičiulį, kuris užima vieną kambarį, paskui užima visą butą ir išveja patį šeimininką.“³⁸. Suprantama, po tokios paskaitos G. Ikonikovas buvo pašalintas iš partijos, o juo pačiu susidomėjo NKVD. Sovietų Sąjungos liaudies gynybos komisaras į Baltijos šalis įvestiems sovietiniams daliniams išleido įsakymą, draudžiantį kištis į šalių vidaus reikalus, taip pat – bet kokius kariškių pokalbius apie šalių sovietizaciją. O jeigu tokie pokalbiai vyktų, įsakyta iš karto visu griežtumu juos nutraukti ir „užkirsti pačiu negailestingiausiu būdu“³⁹. Tokia nesikišimo politika, kaip teisingai pastebėjo M. Meltiuchovas, visų pirma buvo susijusi su dar neaiškia karo baigtimi ir nenoru aštrinti santykius su Prancūzija bei Didžiąja Britanija.

Taip pat buvo aptarta bendra Lietuvos gynyba nuo Vokietijos, jeigu toji pultų Lietuvą. Lietuvos karinės vadovybės nuomone,

aptariamuoju metu Vokietija negalėtų staiga užpulti Lietuvą taikos meto karinėmis pajėgomis. Tam prireiktų skelbti mobilizaciją ir telkti dideles karines pajėgas SSRS ir Lietuvos pasienyje, ir to nusišlėpti nuo žvalgybos nepavyktų, todėl planuojamas staigus Vokietijos puolimas neįmanomas, tam reikia pasirngti iš anksto⁴⁰. Pagal išlikusius Lietuvos Kariuomenės štabo dokumentus, Lietuvos kariuomenė turėjo ginti Kauną ir visą Lietuvos teritoriją į šiaurę nuo Kauno, o sovietai – likusią, į pietus nuo Kauno esančią Lietuvos teritoriją. Taip pat Lietuvos kariuomenė turėjo dengti šiaurinę Raudonosios armijos sparną, Lietuvos kariuomenei padėti turėjo Latvijos kariuomenė⁴¹. Kariuomenės štabo pateiktoje gynybos schemoje toje pusėje, kur turėtų būti Vokietija, parašyta ne „Vokietija“, o PRIEŠAS⁴².

Lietuvos kariuomenė savitarpio pagalbos sutarties pagrindu Sovietų Sąjungos užprašė nusipirkti įvairios ginkluotės Lietuvos kariuomenei: 75 mm prancūziškų patrankų – 25 vnt., 15 cm haubicų – 40 vnt., 81 mm minosvaidžių – 150 vnt., 45 arba 37 mm prieštankinių patrankų – 180 vnt., 500 sunkiųjų ir 500 lengvųjų kulkosvaidžių, T-26 tankų – 32 vnt., naikintuvų I-16 – 30 vnt., bombonešių SB – 12 vnt., lauko virtuvių – 150 vnt. Taip pat – sviedinių pabūklams, minų minosvaidžiams, kitos karinės įrangos⁴³. Dalis užprašytos ginkluotės (prancūziškos patrankos, granatsvaidžiai) buvo sovietų kariuomenės trofėjai, paimti iš Lenkijos kariuomenės. Tačiau niekas iš pateiktos paraiškos parduota nebuvo.

Pirmas rimtas incidentas su sovietų kariškiais įvyko netrukus po to, kai Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių. Lenkai Vilniuje surengė žydų pogromą. Tuo metu Vilniaus krašte policija tik kūrėsi, todėl didžiausias krūvis malšinant riaušininkus teko Lietuvos kariuomenei, kuri tam nebuvo tinkamai pasirengusi. Tuo pasinaudojo

Lietuvos kariuomenės štabo scematiškas piešinys, vaizduojantis Lietuvos gynybą nuo vokiečių įsiveržimo

sovietų kariuomenė: neva norėdama padėti Lietuvos kariuomenei atkurti tvarką į Vilniaus gatves pasiuntė tankus ir raitelius (10 tankų, 2 šarvuotus automobilius)⁴⁴. Kiti nemalonūs incidentai – tai mūsų pasienio policininkų grobimai. Policininkus grobdavo sovietų pasieniečiai, savo veiksmus teisindami tuo, esą mūsų pasienio policininkai pažeidinėja SSRS sieną. Tačiau sugrąžinti pareigūnai tai neigė. Vienintelis dalykas, kuris domino sovietus – tai žinios apie mūsų kariuomenę⁴⁵. Raudonarmiečiai taip pat užsiimdavo smulkiais grobstymais, savivaliavimu – iš kaimo gyventojų priverstinai imdavo maisto produktų, už tai mokėdami juokingus pinigus, pvz., už centnerį bulvių duodavo vieną zlotą⁴⁶.

Sovietų automobiliai labai dažnai pažeidinėdavo eismo taisykles, tačiau neįmanoma buvo nustatyti, kokiems daliniams priklausė mašinos, nes jos būdavo be numerių. Patys kariškiai tai neigė ir tvirtino, esą tai lenkų provokacijos, nors tiesioginiam savo viršininkui – Baltijos šalyse dislokuotų sovietų kariuomenės vadui II rango komandarmui A. Loktionovui prisipažino, kad jų

mašinos važinėja be numerių, nes esą ką tik gautos iš gamyklų, numeriai jau užsakyti ir mašinų be numerių greit nebus, be to, jie teigė, kad jokių nusiskundimų nebuvo⁴⁷.

1940 m. pavasarį padaugėjo sovietų pasieniečių provokacijų. Kovo 6 d. sovietiniai pasieniečiai apšaudė šunį Lietuvos teritorijoje⁴⁸, kovo 15 d. Rytą, įėję į Lietuvos teritoriją, sulaikė Lietuvos pilietį Leoną Pečiulį ir nuvarė į Sovietų Sąjungos teritoriją⁴⁹. Išlaikę visą dieną, vakare, sutemus, jį paleido ir prigrasino niekam nepasakoti. Kovo 20 d. į Gudogojaus geležinkelio stotį Baltarusijoje atvyko ešelonas su trisdešimt trimis vagonais, kuriuose buvę sovietiniai kariškiai prašė juos įleisti į Lietuvos teritoriją, N. Vilnią. Apie papildomų kariškių atvykimą Lietuvoje niekam nebuvo pranešta, keista, bet apie tai nežinojo nei sovietų karo atašė, nei 16-ojo korpuso vadas. Toks bandymas įvesti papildomą skaičių karių, nepranešant Lietuvos pusei, pažeidė 1939 m. spalio 28 d. sutartį⁵⁰. Tą pačią dieną panaudojant ginklą buvo pagrobti policininkas Stasys Einikis ir pilietis Balys Natruškevičius. Po dienos juos paleido⁵¹. Balandžio 11 d. iš sovietinės pusės

paleistu šuviu Lietuvos pusėje nušautas šuo, priklausęs Prienų k. malūnininkui A. Vyšniauskui. Šuo buvo 40 m nuo sienos⁵². Balandžio mėnesį pasienio policija gavo žinių apie Šv. Velykų naktį įvykdytus trėmimus sovietų pusėje. Padaugėjo „pasiklydusių“ raudonarmiečių, kurie įžengdavo į Lietuvos teritoriją ir eidavo tol, kol sutikdavo pasienio pareigūnus. Jiems sakydavo neva pasiklydę ir grįždavo atgal į savo teritoriją. Balandžio 22 d. iš sovietų pusės į Lietuvą perbėgo trys lietuviai, jie papasakojo, kad visiems pasienio gyventojams liepta iki balandžio 25 d. apleisti savo ūkius ir nuo sienos pasitraukti per 800 metrų. Esą jie bus išvežti į kitus kaimus, net Druskininkų miestelio gyventojus veža į kitus kaimus toliau nuo Lietuvos sienos. Visus buvusius lenkų karininkus, liktinius puskarininkius, tarnautojus ir šiaip turtingesnius žmones sovietai jau išvežė į SSRS gilumą arba baigė vežti, pradėjo steigti kolūkius, žmones verčia į juos stoti. Pasienio apsauga labai sustiprinta, kaimai apsupti, liepta negriauti trobesių, spėjama, kad tuose kaimuose apsisistos kariuomenė⁵³. Palei pasienį iškirto miškus. Tačiau ne visus pabėgėlius Lietuva priimdavo – balandžio 24 d. perbėgusį į Lietuvą baltarusį Vladimirą Dorožejų Lietuvos pareigūnai gražino atgal sovietams,⁵⁴ apie tai, kad Lietuvos vyriausybė nutarė daugiau nepriimti pabėgėlių, rašė ir I. Šeinis⁵⁵. Apie gyventojų išvežimą iš pasienio zonos ir kertamus jaunus pušynėlius taip pat pranešė ir Seinų apskrities viršininkas⁵⁶.

Tragiškas įvykis atsitiko balandžio 22 d. Sesuo su broliu (10 ir 9 metų) buvo įpratę, kol tėvai dirba, eiti pas kitame kaime gyvenančio dėdės, motinos brolio, šeimyną pavalgyti. Dabar šis kaimas buvo atsідūręs sovietų pusėje ir to nesuprasdami vaikai perėjo sieną. Atėjusiems vaikams dėdė liepė kuo skubiausiai bėgti atgal, nes jų šeimą

rengėsi išvežti, ir dėdė baiminosi, kad kartu gali paimti ir vaikus. Pastebėję bėgančius vaikus sovietų pasieniečiai pradėjo šaudyti. Berniukas sustojo, o mergaitė toliau bėgo, ir jau Lietuvos teritorijoje per 100 metrų nuo sienos ją pašovė ir sunkiai sužeidė. Sovietų karininkas su ginkluotais aštuoniais kareiviais įėjo į Lietuvos teritoriją ir ketino pasiimti mergaitę, bet išgirdęs šuvius pasirodė mūsų pasienio policininkas P. Kapačiūnas, jis pirmasis pribėgo prie sunkiai sužeistos mergaitės. Sovietų pasieniečiai griežtai pareikalavo jiems mergaitę atiduoti, tačiau policininkas atsisakė. Pasieniečiai nieko nepešę pasišalino⁵⁷.

Balandžio 25 d. vėl bandyta pagrobti Lietuvos pilietį vaiką. Tėvas su sūnumi atvyko pas pasienio policininką Lapinską parodyti leidimą dirbti žemę pasienio zonoje. Tėvas pasiliko pas policininką, o savo trylikametį sūnų pasiuntė pažiūrėti, ar ten dirbama žemė, ar pieva. Policininkas parodė, kur eiti, ir įspėjo nesiartinti arti pasienio stulpų. Iki sienos buvo likę dar 60 metrų, kai trys sovietų pasieniečiai įsiveržė į Lietuvos pusę, iššovė du kartus ir grasindami ginklu nusivarė vaiką į savo pusę. Staiga iš krūmų iššokęs mūsų policininkas, kuris išgirdęs šuvius atbėgo prie sienos, liepė tučtuojau paleisti vaiką, nes jis esąs pagrobtas Lietuvos teritorijoje ir sovietiniai pasieniečiai tai puikiai žiną. Vienas iš pasieniečių tvirtino, neva jie manę, kad tai jų pilietis. Policininkas Lapinskas tai paneigė ir dar kartą pakartoję, kad vaikas pagrobtas Lietuvos teritorijoje. Sovietiniai pasieniečiai paleido vaiką sakydami, kad pereiti sieną kiekvienam pasitaiko⁵⁸.

Gegužės mėnesį Lietuvos pasienį sovietai pradėjo žvalgyti ir iš oro. Gegužės 8 d. du lėktuvai be atpažinimo ženklų įskrido į Lietuvos teritoriją ties Medininkais ir Dumpliais, padarė lanką ir vėl grįžo į sovietų teritoriją⁵⁹. Buvo ir kitų mažų niekšybių,

kaip antai, tveriant spygliuotą tvorą stulpai įkalti Lietuvos teritorijoje 10 metrų nuo sienos. Pareiškus protestą, stulpai buvo iškasti ir įkalti sovietų teritorijoje⁶⁰. Gegužės 18 d., vokiečiams puolant Prancūzijoje, iš Vilniaus į Gaižiūnų poligoną, 40 kilometrų nuo Kauno – tuo metu Laikinosios sostinės, buvo pradėta perkelti sovietų lengvųjų tankų brigada. Be to, sovietų kariškiai pradėjo elgtis vis įžūliau. Girti sovietiniai karininkai privertė atidaryti Vilniaus geležinkelio stotyje bufetą, kad jie galėtų nusipirkti svaigalų, išsitraukę ginklų grasino buvusiai su jais moteriai⁶¹. Taip pat tiriant lietuvaitės išžaginimą sovietų divizijos komisaras atsakė pripažinti, kad tai padarė jų kareiviai, esą jie labai kultūringi, o nusikaltimą padaryti galėjo kas nors persirengęs sovietine uniforma. Jis prieštaravo, kad prie tyrimo prisidėtų sovietų kariuomenės atstovai, nes tai reikštų nusikaltimo pripažinimą, ir nors pažadėjo padėti tyrimui, tačiau faktiškai nedavė leidimo, kad būtų galima atpažinti nusikaltėlių⁶².

„PAGROBTI“ SOVIETINIAI KARIŠKIAI, SOVIETINIŲ KARIŠKIŲ NUOMONĖS APIE LIETUVĄ IR SOVIETŲ RUOŠIMASIS PULTI LIETUVĄ

Tuo metu Lietuvos vyriausybei prisidėjo dar vienas galvos skausmas – iš sovietų kariuomenės dezertyravęs G. Butajevs. Lietuvos karinė žvalgyba jį užverbavo 1940 m. vasarį, o balandžio mėnesį jis dezertyravo. Dar prieš dezertyravimą karinės žvalgybos vadovybė nutarė su juo nutraukti bet kokius kontaktus, nes jis pradėjo prašyti, kad jam padėtų patekti į Vokietiją. Iš pradžių sovietai Butajevą laikė paprastu dezertyru, nes jis buvo ne pirmas, bandęs dezertyruoti Lietuvoje. Tačiau viskas pasikeitė Vokietijai pradėjus puolimą Prancūzijoje 1940 m. gegužės mėnesį. Kai gegužės 12 d. dezertyrą aptiko Lietuvos policija, jis vengdamas sulaikymo nusišovė. Iš karto po šio įvykio sovietai jokių pretenzijų nepateikė, o gegužės 25 d. V. Molotovas Lietuvos pasiuntiniui Vladui Natkevičiui įteikė notą, apkaltindamas Lietuvos vyriausybę grobiant sovietinius karius. Balandžio 11 d. į Alytaus valsčiaus savivaldybės įstaigą atbėgo sovietų karys ir prašė, kad įstaigos darbuotojai jį paslėptų, tačiau netrukus atėjo du sovietiniai karininkai ir bėglį išsivedė. Lietuvos užsienio reikalų ministerija atkreipė dėmesį, kad sovietiniai kariškiai neturi teisės įsiveržti į Lietuvos valstybines įstaigas ir ką nors areštuoti, tai gali daryti tik Lietuvos pareigūnai. Jei panašus atvejis pasikartotų, tai Lietuvos policijos pareigūnai tokius bėglius sulaikys ir pristatys į SSRS kariuomenės štabą; Lietuvos užsienio reikalų ministerija reikalauja, kad toks faktas būtų paskutinis⁶³.

Balandžio 29 d. iš N. Vilnios į Lietuvos pasienį atvykę ginkluoti sovietiniai kariškiai pasakė, kad iš jų įgulos pabėgo kareivis, todėl savo vadovybės įsakymu saugos Lietuvos pasienį, kad sulaikytų bėglį. Pasienio rajono viršininkas atsisakė įleisti sovietinius kariškius į savo pasienio teritoriją. Sovietinis karininkas Dmitrijus Titovas pareiškė, kad su Lietuvos vadovybe susitarta žodžiu. Tačiau pasienio rajono viršininkui susisiektus su savo vadovybe paaiškėjo, kad sovietinis karininkas melavo, jokie susitarimo nebuvo, sovietai tada norėjo slaptai stebėti sieną, bet negavę leidimo išvyko⁶⁴. Birželio 1 d. sovietų sandėlio viršininkas Vilniuje intendantūros leitenantas Kapitanovas pranešė Vilniaus prekių stoties budėtojui Smailiui apie dingusį kareivį, tačiau daugiau detalių nurodyti atsisakė⁶⁵. Prienuose rastas Lietuvos komunistų partijos atsišaukimas, kuriame Lietuvos vyriausybė kaltinama Butajevs nužudymu ir dar dviejų sovietinių

kariškių – Pisariovo ir Šmavgoneco pagrobimu ir kankinimu norint išgauti slaptų žinių⁶⁶. Tokie kariškiai iš tiesų buvo savaivališka pasišalinę iš savo dalinių, bet jų niekas negrobė. Šmavgonecas grįžo į savo dalinį ir pareiškė, kad jį buvo pagrobę lietuviai, tačiau pačių sovietų atliktas tyrimas tai paneigė. Tyrimo metu buvo išaiškinta, kad jis slėpėsi pas savo vieną pažįstamą lenkę. Tada Šmavgonecas prisipažino, kad jo niekas nepagrobė, jis pats dezertyravo ir pasislėpė pas savo pažįstamą merginą, kuri jį suvedė su lenkišku pogrindžiu, kurio atstovas kažkoks Garlinas pasiūlė jam grįžti atgal į dalinį ir pradėti rinkti žvalgybinę informaciją apie sovietinius dalinius, o pasiteisinti, kad jį buvo pagrobę lietuviai⁶⁷. Sovietai neinformavo Lietuvos pusės apie atsiradusį Šmavgonecą ir atliktą tyrimą. Taip pat į savo dalinį gegužės 28 d. grįžo ir Pisariovas, kuris irgi pareiškė, kad jį prie kareivinių gegužės 24 d. apie 23 val. pagrobė du nepažįstamieji – užkimšę skuduru gerklę ir ant galvos uždėję maišą jį nuvedė į rūsį, kur du kartus tardė, po dviejų dienų jam esą pavyko pabėgti⁶⁸. Matyt, tai toks pat atvejis kaip ir Šmavgoneco, bet sovietai toliau nesiaiškino, jiems buvo patogų apkaltinti Lietuvą nesilaikant sutarties, karių grobimu, kad Lietuvai būtų galima daryti spaudimą. Be to, sovietų pirmoji pradinė versija ir buvo ta, kad jie paprasčiausi dezertyrai.

Iš birželio 12 d. į 13 d. išaiškintas sąmokslas, kai buvo ruošiamasi Alytuje pagrobti sovietinį kareivį, kad sovietams būtų pretekstas užimti Lietuvą. Pagrobimą rengė Alytaus gyventojai Jonas Kryžiauskas, Sipavičius, kiti neišaiškinti asmenys⁶⁹. Sovietų karinei vadovybei, o ypač – politiniams darbuotojams kilo kitas galvos skausmas, kai sovietiniai kareiviai pamatė, kaip iš tikrųjų gyvena paprasti Lietuvos žmonės ir suprato, kad sovietinė propaganda meluoja. Tarp sovietinių kareivių prasidėjo pokalbiai, buvo

lyginamas gyvenimas Sovietų Sąjungoje ir Lietuvoje. Tokius pokalbius fiksavo sovietų kariuomenės ypatingasis skyrius ir politiniai darbuotojai. Pavyzdžiui, raudonarmietis Čecyjvskis savo tarnybos draugams sakė: „Darbo žmonės Sovietų Sąjungoje gyvena blogiau nei darbo žmonės Lietuvoje. Čia gyventojai gyvena gerai, daugelis piliečių turi motociklą, dviračių, o pas mus darbo žmogui tai neįmanoma.“⁷⁰ Kitas sovietinis kareivis – Šnetkinas pasakė: „Aš, gyvendamas čia įsitikinau, pas juos Lietuvoje ūkis sukurtas geriau nei pas mus. Čia kur nenu-eisi, visur visko yra. Prie duonos nėra jokių eilių, o štai SSRS prie visko didelės eilės ir nieko negausi.“⁷¹ Skyriaus vadas A. Kobeginas kalbėjo, kad „Sovietų Sąjungoje uždeda daug mokesčių, žmonės pas mus vaikšto apiplyšę, visi uždarbiai eina mokesčiams sumokėti. Čia Lietuvoje tiek mokesčių neapkrauna. Sovietų Sąjungoje pagamintos prekės siunčiamos į kitas šalis, o savo gyventojams neparduoda ir iš vis pas mus Sovietų Sąjungoje prekių trūksta.“⁷² Kitas raudonarmietis, A. Petrovas savo tarnybos draugams pasakė: „Pas mus Sovietų Sąjungoje nėra jokių prekių: nei cukraus, nei tabako, o čia Lietuvoje visko pilna.“⁷³ Dar kitas raudonarmietis Krutilovas kalbėjo apie lietuvių požiūrį į sovietinius kariškius ir gyvenimą kolūkiuose: „Atvažiavome ginti lietuvių, o jie dabar juokiasi iš mūsų. Pas mus SSRS dvi bulvės kainuoja 4 rublius, žmonės valgo žolę, nuo ko sutino ir pradėjo mirti, arkliai kolūkiuose seniai pastipo be pašarų, bendrai paėmus – visiškas badas.“⁷⁴ Jaunesnysis būrio vadas Potapenko, grįžęs iš atostogų Sovietų Sąjungoje, pasakojo: „Mūsų šeimos namuose gyvena labai blogai, viskas brangu ir nieko neįmanoma nusipirkti: nei maisto, nei pramoninių prekių, sėdi alkani.“⁷⁵ Todėl nenuostabu, kai vienas sovietinis kareivis Rodionovas padarė išvadą: „Geriau pas mus nebūtų sovietinės valdžios. Mes čia gy-

vendami matome, kad kapitalistinėje šalyje žmonės gyvena geriau kaip pas mus Sovietų Sąjungoje, pas juos visko yra ir viskas pigiai, o pas mus nieko nėra.“⁷⁶. Skirtingai nuo eilinių ir seržantų, sovietiniai karininkai turėjo galimybę pramonines prekes, maisto produktus siųsti savo giminėms į gimtinę, tokia galimybe plačiai naudojosi. Į Sovietų Sąjungą jie siųsdavo ar patys nuveždavo moteriškos dangos medžiagas, baltinius, batus, šokoladą, sviestą, patefonus, primusus, dviračius, kostiumus ir kt. Be to, Lietuvos muitinės pareigūnams meluodavo apie išvežamų daiktų kiekį kariniuose vagonuose. 1940 m. gegužės 13 d. Medininkų pasienio punkte, tikrinant išvykstantį iš Lietuvos karinį ešeloną, muitinės darbuotojas paklausė, kiek jie išsiveža dviračių, o sovietinis karininkas pasakė, kad 5, tačiau pravažiuojant ešelonui muitininkas suskaičiavo 12 dviračių. Sovietiniai karininkai reikšdavo nepasitenkinimą, kai tikrindavo jų lagaminus, pareikšdami, kad jų tikrinti Lietuvos muitinės pareigūnai neturi teises. Tad nenorėdami konfliktuoti su sovietiniais kariškiais Lietuvos muitininkai apžiūrėdavo vos vieną kitą lagaminą⁷⁷. Politiniai darbuotojai kareiviams aiškino, kad prekių gausa parduotuvėse Lietuvoje yra todėl, kad paprasti žmonės gyvena labai varganai ir nieko negali įpirkti, todėl priversti pirkti tik būtiniausias prekes. Sovietinė karinė vadovybė, reaguodama į labai padažnėjusius eilinių sovietinių kareivių pokalbius apie paprastų žmonių gyvenimą Lietuvoje ir Sovietų Sąjungoje, nutarė uždrausti eiliniams kareiviams ir jaunesniesiems karininkams išeiti iš kareivinių. Tada padažnėjo savavališkų pasišalinimų iš kareivinių teritorijos, suklestėjo „juodoji“ prekyba. Tie, kurie galėjo išeiti iš kareivinių į Lietuvos miestus – dažniausiai vyresnieji karininkai – prisi-pirkdavo prekių ir perparduodavo keliskart brangiau kareivinėse. Taip, pvz., laikrodžius

už 50 litų perparduodavo už 250–300 rublių (tuo metu 1 litas buvo lygus 1 rubliui)⁷⁸. Be to, dėl tokių drastiškų priemonių sovietų daliniuose sumenko drausmė, padažnėjo girtavimo atvejų kareivinėse, labai išaugo savavališkų pasišalinimų iš kareivinių teritorijos, muštynių skaičius. Aukštesnioji Lietuvoje esanti sovietinė korpuso vadovybė siūlė visus prasižengusius kariškius išsiųsti atgal į Sovietų Sąjungą, tačiau tam negavo savo vadovybės pritarimo Baltarusijos ypatingoje karinėje apygardoje, kuriai 16-tasis atskiras šaulių korpusas buvo pavaldus. Karinės apygardos vadovybė pareiškė: „Reikia auklėti, o taip jūs visą korpusą išvaikysite“⁷⁹. Atgarsiai apie labai prastą discipliną korpuse pasiekė ir Maskvą, į Lietuvą išsiaiškinti padėties 16-tame atskirame šaulių korpuse buvo pasiųstas Liaudies gynybos komisaro pavaduotojas A. Loktionovas. Pastarasis grįžęs į Maskvą parengė pranešimą apie korpuso patikrinimo rezultatus ir asmeniškai kartu su Liaudies gynybos komisaru S. Timošenko pranešė J. Stalinui ir V. Molotovui. Buvo pasiūlyta pažeminti pareigose, skirti drausmines nuobaudas arba net pašalinti iš kariuomenės eilę vadų, tarp jų – ir 2-osios tankų brigados vadą⁸⁰. Bet net po patikrinimų ir bausmių skyrimo vadams dezertyravimas iš korpuso tęsėsi, todėl imtasi dezertyrus bausti dar griežčiau, kad nuo to atbaidytų kitus ketinančius dezertyruoti. Birželio 12 d. iš dalinio pabėgo jaunesnysis vadas V. Golovinas, jis buvo sulaikytas birželio 17 d. ir Karinio tribunolo nuteistas už tėvynės išdavystę mirties bausme⁸¹.

Sovietų Sąjunga laikėsi politikos, kad visos šalys, su kuriomis ribojosi, yra potencialūs priešai (išskyrus Mongoliją). Kai Sovietų Sąjungos kariuomenė priartėjo prie Lietuvos sienos, galimu priešu tapo ir Lietuva. Vykstant sėkmingam Vokietijos kariuomenės puolimui Sovietų Sąjungos Generalinio štabo Operatyvinės valdybos viršininko pava-

duotojas generolas majoras A. Vasilevskis birželio 6 d. parengė strateginę karinės operacijos prieš Baltijos šalis planą. Prieš Lietuvą buvo ketinama panaudoti Baltarusijos ypatingosios karinės apygardos (toliau – BYKA) kariuomenę. Pulti Lietuvą planuota dviem armijomis – 3-ąja ir 11-ąja, jas sudarė keturi šaulių korpusai, du kavalerijos korpusai, šešios tankų brigados. Nereikia pamiršti ir pačioje Lietuvoje stovinčio šaulių korpuso su tankų brigada⁸². Gali būti, kad pagrindinės operacijos prieš Baltijos šalis idėjos buvo apsvarstytos Stalino kabinete birželio 8 d. Svarstyme dalyvavo Politbiuro nariai ir sovietų karinė vadovybė⁸³.

Tačiau esama neatitikimų: yra 3-osios armijos autošarvuočių-tankų kariuomenės skyriaus ataskaita apie 3-osios armijos dalinių susitelkimą prie Latvijos, Lietuvos sienų. Ataskaitoje nurodoma, kad 3-oji armija įsakymą susitelkti prie minėtų sienų gavo naktį iš birželio 3 į birželio 4 d.⁸⁴ Baltijos šalių užgrobimo operacija planuota vykdyti iš birželio 3 į 4 d., todėl ir planai turėjo būti parengti anksčiau nei birželio 6 d. O birželio 8 d., matyt, vyko pasitarimas, kaip vykdomas kariuomenės susitelkimas prie Baltijos šalių sienų ir kokie tolesni veiksmai. Vienas tokių veiksmų – surasti po 1937–1938 metų valymo išlikusius gyvus sovietinius kariškus: lietuvius, latvius, estus, kuriuos būtų galima panaudoti okupuojant ir sovietizuojant Baltijos šalis.

Tai gerai iliustruoja būsimo Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro ir generolo Juozo Bartašiūno atvejis. 1917–1921 metais jis tarnavo Raudonosios armijos latvių šaulių divizijoje, 1921 m. perkeltas darbui į ČK, o 1931-aisiais – į pasienio kariuomenę, kuri priklausė NKVD. 1938 m. jis buvo vieno pasienio būrio vadas, turėjo pulkininko laipsnį. Tais pačiais metais J. Bartašiūnas iš NKVD buvo pašalintas. Pašalinimo motyvai – karinio parengimo nebuvimas, blogas

darbas vadovaujant sienos apsaugai ir tai, kad jo tėvai gyveno užsienyje⁸⁵. J. Bartašiūnas po atleidimo kiekvienais metais rašydavo prašymus gražinti jį į NKVD pasienio kariuomenę, bet visą laiką sulaukdavo neigiamo atsakymo, ne išimtis buvo ir 1940 m. sausio mėnesio prašymas, kai jis kreipėsi į NKVD vadovybę, kad jį gražintų į NKVD, tačiau vėl sulaukė neigiamo atsakymo: priimti atgal į NKVD kariuomenę negalima, nes J. Bartašiūnas neturįs karinio parengimo. Tačiau netikėtai birželio 8 d. jis mobilizuojamas į Raudonąją armiją ir jam, neturinčiam karinio parengimo, vėl gražinamas pulkininko laipsnis, o birželio 13 d. J. Bartašiūnas pasiunčiamas į Rygą. Kad tai neatsitiktinis paskyrimas, rodo 1947 m. SSRS vidaus reikalų ministerijos įvertinimas dėl J. Bartašiūno darbo, skiriant jį LSSR vidaus reikalų ministru. Aprašant, ką jis nuveikė iki tapdamas ministru, nurodoma, kad J. Bartašiūnas buvo pašauktas į Raudonąją armiją birželio mėnesį, kai Baltijos šalyse vyko sovietinės valdžios organizavimas⁸⁶. Pagal šį J. Bartašiūno darbo įvertinimą, sovietizacija Lietuvoje prasidėjo ne nuo birželio 15 d., o nuo birželio 8 d., kai J. Bartašiūnas buvo gražintas į sovietinę kariuomenę. 1940 m. rugsėjo mėnesį jis dar kartą rašė prašymą gražinti jį į NKVD pasienio kariuomenę, bet jam atsakyta, kad nėra vakansijos, karinio parengimo trūkumas šįkart neminėtas, tačiau pridūrė, kad tarnyba Raudonojoje armijoje tokia pat garbinga kaip ir tarnyba NKVD kariuomenėje⁸⁷.

Pasirengimas pulti Lietuvą ir kitas Baltijos šalis vyko toliau, sovietinė kariuomenė baigė užimti pradines pozicijas ir žvalgė Lietuvos pasienį. Sovietų žvalgybos duomenimis, Lietuvos kariuomenė persidislokavo prie Sovietų Sąjungos sienos ir pradėjo kasti apkasus, prie Druskininkų sovietų kariškiai girdėjo mašinų variklių gausmą, vežimų bildesį. Sovietų žvalgybos duomeni-

mis, į Švenčionėlių rajoną atvyko iki dviejų pėstininkų pulkų su kavalerija ir artilerija, pačiuose Švenčionėliuose – dar vienas pėstininkų pulkas, o į rytus nuo Švenčionėlių prie Pašaminės kaimo buvo iškasti viso profilio apkasai, prie Varėnos statomos vielų užtvaros ir užtvaros ant kelių. Palei sieną 2000 metrų aukštyje skraidė Lietuvos lėktuvai, kurie stebėjo sovietinės kariuomenės susitelkimą, todėl sovietinei kariuomenei buvo duotas įsakymas laikytis griežtos maskuotės disciplinos⁸⁸. Tačiau iš tiesų Lietuvos kariuomenė tomis dienomis jokių kariuomenės dalinių perdislokavimo nevykdė, apkasų nekasė, vielų užtvarų ir užtvarų ant kelių nestatė. Tai parodo, kad sovietinė žvalgyba dirbo prastai, nesugebėjo nustatyti, kas vyksta pašonėje. Tokiomis aplinkybėmis birželio 13 d. generolas M. Rėklaitis ir generalinio štabo pulkininkas P. Meškauskas susitiko su generolu A. Loktionovu ir pulkininku Osetrovu. Generolas M. Rėklaitis išreiškė apgailėstą dėl incidentų su sovietiniais kariškiais ir viltį, kad vyriausybės ši klausimą išspręs geruoju. Generolas A. Loktionovas pabrėžė, kad karinėje srityje – viskas gerai ir nei karo vadovybei, nei Lietuvos kariuomenei jokių priekaištų neturi. Į buvusius įvykius įtraukti kiti elementai ir, esant gerai valiai, vyriausybės ras, kaip ši klausimą išspręsti⁸⁹. A. Loktionovas gudravo, nes jau puikiai žinojo, kad Lietuvos ir kitų Baltijos šalių likimas nulemtas, jis pats dalyvavo pas Staliną birželio 8 d. posėdyje, kuriame buvo aptarinėjama Baltijos šalių užpuolimo operacija. Bet štai kitą dieną – 1940 m. birželio 14 d. užimamas Paryžius ir tos dienos vėlų vakarą, tiksliau, naktį, Lietuvai įteikiamas ultimatumas. Buvo keli ultimatumo variantai, pirminiame ultimatumo variante buvo reikalaujama:

1. Gražinti sovietinei karinei vadovybei raudonarmietį Šutovą.
2. Politinės policijos viršininką Povilaitį suimti ir teisti.

3. Vidaus reikalų ministrą Skučą bent jau atleisti iš užimamų pareigų.
4. Nedelsiant ir visiškai nutraukti anti-sovietinę veiklą šalyje, tiek propagandinę, tiek ir visokią kitokią (administracinę, cenzūrą ir t.t.).
5. Tuoju pat parūpinti šalyje laisvą priėjimą ir laisvą prekybą sovietine periodine spauda ir literatūra; laisvai demonstruoti sovietinius kino filmus; užtikrinti prosovietinio laikraščio leidybą bei pardavimą rusų kalba ir visa kita, kas siejasi su praeties kritika. (Dabartinis vyriausybės kabinetas turi atsistatydinti).
6. Skirti gen. Raštikiui suformuoti naują kabinetą.
7. Gen. Raštikiui iš anksto suderinti naują kabinetą su sovietine vyriausybe.
8. Naujam kabinetui į politinės policijos viršininko postą paskirti lojalų Sovietų Sąjungai žmogų.
9. Naujam vyriausybės kabinetui į kariuomenės vadovybę skirti žmones, gebančius palaikyti draugiškus ryšius su sovietine vyriausybe.
10. Naujas kabinetas privalo išvalyti nuo sovietų-lietuvių draugystės priešų visą valstybės aparatą, ypač kariuomenės įstaigas, policiją ir užsienio reikalų ministeriją.
11. Naujam kabinetui suderinti su DVRA visus karinius planus ir einamuosius renginius.
12. Naujam kabinetui suderinti su sovietine vyriausybe visus veiksmus, turinčius svarbą užsienio politikoje.
13. Naujam kabinetui įkurdinti Kaune dalį sovietinės kariuomenės.
14. Naujam kabinetui priimti keturis sovietinės vyriausybės atstovus kaip patarėjus prie ministrų kabineto (su teise dalyvauti ministrų kabineto pasitarimuose), užsienio reikalų minis-

terijoje, krašto apsaugos ministerijoje ir vidaus reikalų ministerijoje⁹⁰.

Tačiau tokio ultimatumo buvo atsisakyta, matyt, baimintis, kad tokį ultimatumą gali atmesti.

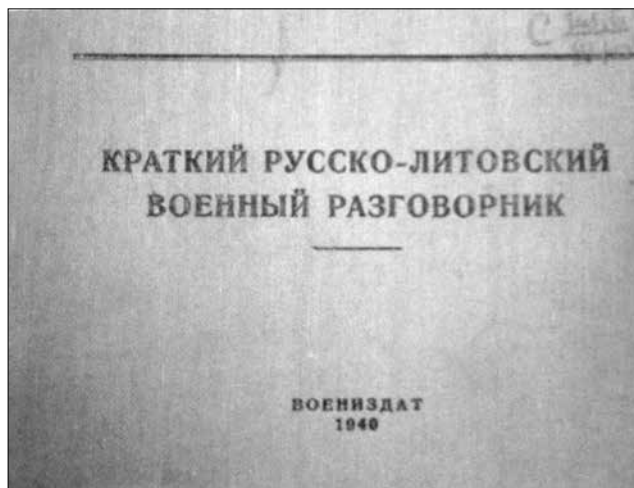
Tuo metu prieš Lietuvos Respubliką buvo išskleista Baltarusijos ypatingosios apygardos kariuomenė, kurią sudarė dvi armijos (3-oji ir 11-oji), jų sudėtyje buvo 4 šaulių, 2 kavalerijos korpusai (3-oje armijoje 4-tasis ir 24-tasis šaulių korpusai ir 3-asis kavalerijos korpusas, 11-oje armijoje – 10-tasis, 11-tasis šaulių korpusai ir 6-asis kavalerijos korpusas) ir dar viena atskira grupuotė, kuri tiesiogiai buvo pavaldi 11-osios armijos štabui, susidedanti iš 6-osios kavalerijos divizijos ir 29-osios tankų brigados. Iš viso buvo sutelkta 13 šaulių divizijų, 4 kavalerijos divizijos, 1 motošaulių divizija ir 7 tankų brigados, kuriose buvo 244 053 kariškių, 2 619 pabūklų ir minosvaidžių, 2 873 tankai, 570 šarvuoti automobiliai, 21 237 automašinos, 1 152 lėktuvai⁹¹. Be to, pačioje Lietuvoje dar buvo 16-asis ypatingasis korpusas, kuriame buvo 19 210 kariškių, 190 pabūklų ir minosvaidžių, 310 tankų, 38 šarvuotos mašinos, 1445 automašinų, 52 lėktuvai (1940 m. gegužės 10 d. duomenys)⁹². Tuo tarpu Lietuva tuo metu turėjo 3 divizijas pagal taikos metų etatus, kuriose buvo 28 005 karių ir karininkų; karo atveju pagal karo metu etatus Lietuva galėjo išstatyti 5 pilnai sukomplektuotas pėstininkų divizijas (juose būtų apie 90 tūkst. karių ir karininkų). Tokios politikos laikėsi Lietuvos karinė vadovybė – turėti mažiau, bet visiškai sukomplektuotas ir viskuo aprūpintas divizijas nei daugiau divizijų be atitinkamo aprūpinimo. Iš viso Lietuva galėjo mobilizuoti 150–160 tūkst. vyrų.

Birželio 8 d. vakare Lydoje įvyko slaptas Baltarusijos ypatingosios karinės apygardos vadovybės ir junginių vadų pasitarimas, kuriame susirinkusiems buvo praneš-

ta apie galimus veiksmus prieš Lietuvą⁹³. Buvo gauta Liaudies gynybos komisaro direktyva Nr. 02623ss/ov, kur buvo įsakyta Baltarusijos ypatingajai karinei apygardai susitelkti dviem grupėms ir būti pasiruošusiems ryžtingam puolimui pirmosios grupės daliniais. Toliau nurodyta, kokie daliniai kokioms grupėms priklauso, kas vadovaus grupėms, taip pat nurodyta puolimo kryptis ir užduotis. Lietuvai užimti buvo skirtos 3 dienos⁹⁴. Šis planas visą laiką buvo tikslinamas, o galutinis variantas patvirtintas birželio 14 d., kai Lietuva gavo ultimatumą. Birželio 11 d. vėl įvyko pasitarimas Lydoje. Kaip liudija būsimasis sovietų maršalas, o tada – generolas, 6-osios kavalerijos korpuso vadas Aleksandras Jeriomenka – buvo įsakyta naktį pereinant Lietuvos sieną nešaudyti, o veikti durtuvais, užimtuose miestuose valdžia turi priklausyti paskirtos įgulos vadui, pirmas įsakyti gyventojams – atiduoti ginklus; už smūgį į nugarą (turi omenyje partizaninius veiksmus) – sušaudyti vietoje; visas parduotuves uždaryti ir užantspauduoti, galės veikti tik maisto parduotuvės ir valgyklos; puolant sulaukus stipraus pasipriešinimo ne pulti, o apeiti ir blokuoti, sulaukti pastiprinimo iš antro ešelono ir artilerija sunaikinti besipriešinančius⁹⁵. Laukiant Lietuvos kariuomenės pasipriešinimo Baltarusijoje buvo išskleistas karo lauko ligoninių tinklas, suformuoti karinės sanitarijos traukiniai į kariuomenę, mobilizuoti gydytojai, kuriems paskelbta, kad tai – eiliniai mokymai⁹⁶. Tuomet NKVD ruošė lagerius karo belaisviams, buvo planuojama, kad turėtų būti 50–70 tūkst. belaisvių. Taip pat NKVD paruošė pasieniečių smogiamuosius ir naikinamuosius būrius, kurie turėjo užpulti Lietuvos pasieniečius, sunaikinti pasienio štabus⁹⁷. Ruošėsi ir sovietinė propaganda: buvo išleista knyga apie Lietuvą 24 tūkst. egzempliorių tiražu, ji padalinta tarp poli-

tinių darbuotojų, kad žinotų, ką kalbėti kareiviams apie Lietuvą. Taip pat išsiuntinėta Raudonosios armijos politinės valdybos viršininko direktyva, kurioje aiškinama, kodėl sovietų kariuomenė ruošiasi pulti Baltijos šalis. O Baltijos šalys buvo apkaltintos nelojalumu Sovietų Sąjungai, esą, kai sovietai kariavo su Suomija, Baltijos šalys, kurstomos Anglijos ir Prancūzijos, ruošėsi užpulti sovietines įgulas ir rengėsi nustumti Raudonąją armiją į jūrą. Pasinaudojant žodžio laisve, esą skleidė šmeižtą ir antisovietinę propagandą per laikraščius ir radiją ir persekiojo piliečius, kurie jų šalyse skaitė sovietinį laikraštį „Izvestija“. Lietuvai dar buvo primintas Vilnius, kuri padovanojo Sovietų Sąjunga, o „nedėkinga Lietuva“ vis viena grobė sovietinius kareivius. Baigėsi direktyva uždaviniais Raudonajai armijai: „Raudonosios armijos užduotis – Sovietų Sąjungos sienų gynyba, placdarmo užgrobimas, kurį imperialistai nori panaudoti prieš SSRS. Ant savo vėliavų Raudonoji armija neša laisvę dirbančiajai liaudžiai nuo eksploatacijos ir priespaudos. Darbininkai bus

išlaisvinti iš kapitalistų vergovės, bus padarytas galas bedarbystei, kumečiai, bežemiai ir mažai žemės turintys valstiečiai gaus dvarininkų žemes. Mokesčiai bus sumažinti ir laikinai visai nuimti. Lietuva, Estija ir Latvija taps forpostu ant mūsų jūros ir sausumos sienų. Pasiruošimas puolimui turi vykti griežčiausioje paslapyje. Ryžtingai kovoti su plepumu. Kiekvienas turi žinoti tik jam priklausančią ir skirtą laikotarpį.“⁹⁸ Iš direktyvos matyti, kad Sovietų Sąjunga kaltę verčia ne tik Baltijos šalims, bet ir Didžiajai Britanijai ir Prancūzijai, o štai Vokietijai jokių priekaištų neturi. Sovietai nenorėdami išsidavė, kad Baltijos šalis vertina kaip placdarmą, kurį reikia atimti iš imperialistų. Tai reiškė – nors tekste to nėra įvardinta, – kad Baltijos šalys bus teritorija, iš kurios Sovietų Sąjunga tęs savo ekspansiją į Europą. Taip pat buvo ruošiasi Baltijos šalių kariuomenei suardyti morališkai, tam buvo paruošti atsišaukimai, kuriuos planuota išmėtyti iš lėktuvų pirmą karo dieną,⁹⁹ taip pat kareiviams buvo išleistas „Trumpas rusų-lietuvių karinis pasikalbėjimo žodynas.“¹⁰⁰

Rusų-lietuvių pasikalbėjimų žodynelio viršelis

Pasikalbėjimų žodynėlis prasideda nurodymu, kaip reikia atlikti apklausą, toliau – kaip išsiaiškinti, kokia čia vietovė, skaičiai, kokia kariuomenės rūšis, dydžiai, koks belaisvio sulaikymas, apklausiamojo asmens

nustatymas. Ten išvardytos visos Lietuvos kariuomenės rūšys: Šaulių sąjunga, policija, ar sulaikytasis geležinkelietis, kareivis ar karininkas, kokie laipsniai, pareigos¹⁰¹.

Обозной части?	Gurguólių daliés?	Гургублю далиэс?
Инженерной части?	Pioniérių daliés?	Пиониэрю далиэс?
Части связи?	Ryšių daliés?	Ришію далиэс?
Жандармской части?	Žandarmérijos daliés?	Жандармэриос далиэс?
Охранной части?	Apsaugós daliés?	Апсаугос далиэс?
Полции?	Policijos?	Полициос?
Союз стрелков?	Šaulių sąjunga?	„Шаулю саюнга“?
Железнодорожной части?	Geležinkelió daliés?	Гяляжинкалио далиэс?
Офицер? солдат?	Kárininkas? Karéivis?	Káринникас? Каряй-вис?

Klausimai, iš kurio dalinio kareivis ar karininkas

Taip pat klausinėjama, kokiai partijai priklauso asmuo, ar jis komunistas,¹⁰² apie kariuomenės, dalinio sudėtį, ginkluotę, kur įrengtos pozicijos, koks dalinių išsidėsty-

mas, kur telefonas, telegrafas, radijo stotis ir t. t. Po karinių dalykų eina gyventojų apklausa. Iš pradžių reikia klausti, kokios tautybės asmuo, kuo verčiasi¹⁰³.

Как его фамилия?	Kaip jo pavardė?	Кайп но павардэ?
Какой его чин?	Koks jo láipsnis?	Кокс но лáйпснис?
Вы принадлежите политической партии?	Jūs prikláusot politi- nei pártijai?	Юс приклáусот пóлитинияй пáртияй?
Скажите название этой партии?	Pasakýkit kaip vadinasí ta pártija?	Пасакýкит кайп вадинаси та пáртия.
Вы коммунист?	Jūs komunistas?	Юс комунíстас?
Когда вы оставили вашу часть?	Kuomét jūs apléidot júsų dáli?	Куомя́т юс аплéйдот юсу дáли?
Где вы перешли фронт?	Kur jūs pérėjote фронтá?	Кур юс пярэ́ют фронтá.

Klausimai apie partiškumą

Латовец?	Lietúvis?	Льетúвис?
Поляк?	Lénkas?	Ля́нкас?
Латыш?	Látvis?	Лáтвис?
Русский?	Rúsas?	Рúсас?
Немец?	Vokietis?	Вокьеті́с?
Еврей?	Žýdas?	Жі́дас?
Чем занимаетесь?	Kuo vėrčiatės?	Куо вярчятэс?
Рабочий?	Darbininkas?	Дарбинінкас?
Крестьянин?	Valstietis?	Валстие́тис?
Ремесленник?	Ámatininkas?	Áматининкас?
Торговец?	Pirkliáutojas?	Пиркля́утояс?

Klausimai apie tautybę ir veiklos sritį

Paskui – klausimai apie Lietuvos kariuomenę, kur ji stovi, kokie daliniai ir pan. Taip pat būtina paklausti, kokia kareivių nuotauka, ar jie nebadauja, ar kareiviai neplėšia vietos gyventojų, ar kareiviai bijo priešo, ar jie nori baigti karą, kaip karininkai elgiasi su kareiviais. Toliau – apklausa apie kelią,

gyvenvietes, kaimus – kaip jie vadinasi, kiek ten namų, šulinių, galvijų, avių, karvių, arklių, ar yra šieno. Taip pat nurodytas reikalavimas gyventojams apleisti namus dėl kariuomenės, surinkti ir pristatyti gyvulius, maisto, žmonių, draudimas išeiti iš kaimo¹⁰⁴.

Есть ли сено (овес)?	Ar yra šieno (avižų)?	Ар yra ши́ено (авижу́)?
На сколько лошадей хватит?	Del kiek arklių pakaks?	Дял kiek аркля́у пакáкс?
Сколько жителей?	Kiek gyvėntojų?	Киек гивя́нтою?
Где живет старшина?	Kur gyvena seniūnas?	Кур гивя́на сяни́нас?
Позовите старшину!	Pašaukit seniūną?	Паша́укит сяни́на?
Освободите эти дома для войск!	Ištáštinkit šituos namus del kariuomenies?	Иштúштинткит шитос намус дял карю́бянас?
Можно ли достать хлеб (мясо)?	Ar gálima gáuti dūponos (mesós)?	Ар гáлима гáути дубнос (мэсбс)?

Klausimai, kur gauti maisto ir reikalavimas apleisti namus

На сколько человек?	Del kiek žmonių?	Дял киек жмоню?
Собрать и доставить сюда коров (овец)?	Surinkti ir pristatyti čionai karvių (avių)!	Суринкти ир пристатити чионай карвию (авию)?
Собрать и доставить сюда на ... лошадей!	Surinkti ir pristatyti čionai del ... arklių!	Суринкти ир пристатити чионай дял ... арклю!
Собрать и доставить сюда на ... людей!	Surinkti ir pristatyti čionai del ... žmonių!	Суринкти, ир пристатити чионай дял ... жмоню!
Не бойтесь красноармейцев!	Nesibijokit raudonarmiečių!	Нясибюкит раудонармиэчу!
За все взятое у жителей войска Красной Армии заплатят!	Už viską iš gyventojų paimtą Raudonoji Armija užmokės!	Уж виска иш гивянтою паймта Раудонби Армия ужмокэс!

Reikalavimas atvesti gyvulius ir atiduoti pašarą

Никто не должен выходить из деревни!	Nieks nėra išėiti iš kaimo!	Ниекс нятури ишйити иш каймо!
Есть ли в деревне люди, пришедшие недавно?	Ar yra kaime žmonės, kurie neseniai atvyko?	Ар yra каймя жмоняс, kurie нясенай атвику?
Нет ли в деревне спрятавшихся солдат?	Ar nėra kaime pasislėpusių karėvių?	Ар нэра каймя пасислэпусю карэвию?
Кто?	Kas?	Кас?
Где он?	Kur jis	Кур ис?
Кто еще?	Kas dar?	Кас дар?
Сколько повозок у жителей?	Kiek vežėčių (rātų) pas gyventojus?	Киек вяжэчу (рату) пас гивянтоюс?

Draudimas išėiti iš kaimo, klausimai, ar nėra kaime pašalinių žmonių

Toliau klausinėjama apie upes, ežerus, pelkes, šulinius, miškus ir net kalnus. Žodynėlis baigiasi miestais, domina, kur ir kokios gamyklos yra, ką gamina, kur kareivinės, policija, kariuomenės sandėliai, benzinai ir net – kur restoranai. Pateikiame žodynėlio turinį.

Žodynėlis pateiktas spausdinti birželio 8 d., matyt, po pasitarimo pas Staliną. Dar įdomiau, kad iš pradžių duotas spausdinti ir tik kitą dieną – birželio 9 d. pasirašyta spausdinimui. Žodynėlio tiražas nenurodytas.

СОДЕРЖАНИЕ		
	Стр.	Стр.
От издательства	3	
Правила произношения	5	9. Авиация 65
Общая часть	9	10. Намерения командования . . . 67
1. Захват пленного	33	11. Походное движение войск . . 70
2. Установление личности опра- шиваемого	35	12. Расположение войск на месте 74
3. Состав части	45	13. Перевозка войск 77
4. Вооружение	49	14. Опрос местного жителя . . . 78
5. Позиции	52	15. Дорога 86
6. Наступление и расположение войск в обороне	55	16. Селение, местные средства . . 90
7. ПВО, ПТО и инженерно-хими- ческие заграждения	63	17. Проводник 95
8. Связь	64	18. Река, переправы 96
		19. Болото, озеро, колодец . . . 100
		20. Лес, горы 103
		21. Город 106

Žodynėlio turinys

Birželio 14 d. Sovietų Sąjunga įvedė Baltijos šalims oro ir jūros blokadą. Likus valandai iki karinės operacijos pradžios visi daliniai gavo generolo Pavlovo įsaky-

mą „Stok“. Generolas Pavlovas pranešė, kad Lietuva priėmė ultimatumą ir kapitulavo¹⁰⁵.

LIETUVOS OKUPACIJA

Tuo metu nelaukdami, kol įsigalios ultimatumas, sovietų kariškiai pradėjo veikti. Viena kuopa kareivių po kulkosvaidžių apšaudymo ir granatų panaudojimo perėjo sieną ties Ula ir į nelaisvę paėmė du lietuvių pasieniečius, o vyresnįjį policininką A. Baranauską nužudė. J. Aleknavičių, dar vieną pasienio policininką, į nelaisvę paėmė Eišiškių rajone prie Milvydų kaimo¹⁰⁶. Taip pat tame rajone apie 50 raudonarmiečių peržengė Lietuvos sieną ir sugulė, taip provokuodami lietuvius¹⁰⁷. Ne visur raudonarmiečiams pavyko peržengti sieną. Varenos pasienio rajone prie Kašėtos kaimo einančius prie Lietuvos sienos sovietinius kariškius kulkosvaidžių ugnimi sustabdė Lietuvos pasieniečiai. Jie paleido kelias per-

spėjančias kulkosvaidžio serijas, ir sovietų kariškiai neišdrįso peržengti sienos. Netoli Seniškio kaimo Lietuvos pasieniečiai kulkosvaidžio ugnimi sustabdė sovietų tankų koloną¹⁰⁸; gali būti, kad tokių susidūrimų buvo ir daugiau. M. Meltiuchovas mini, kad pereinant sieną vietomis su lietuvių kariškiais vyko atskiri susidūrimai, kurie buvo arba nuslopinti, arba išspręsti derybomis¹⁰⁹, todėl tvirtinimai, kad Lietuva neiššovė nė vieno šūvio, yra nepagrįsti.

Priėmus ultimatumą ir susitarus dėl sienos perėjimo sovietiniai kariškiai iškart pradėjo savivaliauti: sulaikydavo Lietuvos pasienio pareigūnus, juos nuginkluodavo, atimdavo asmeninius daiktus, tokius kaip dviračiai, laikrodžiai, pinigai¹¹⁰. Gaižiūnuose stovinti sovietinė tankų brigada po ultimatumo įteikimo Lietuvos vyriausy-

bei iškart perėjo į kovinę parengtį, birželio 15 d. 16 val. (matyt, Maskvos laiku) gavo žodinį įsakymą užimti Kauną iki 19 val. ir išlaikyti jį, kol atvyks pagrindinės sovietų karinės pajėgos. 18 val. įsakymą patvirtino raštu¹¹¹. Tankų brigada gavo užduoti Kaune užimti tiltus, telegrafo ir telefonų stotį, radijo stotį, aerouostą ir išstatyti apsaugą prie Sovietų Sąjungos pasiuntinybės¹¹². Iš lengvosios tankų brigados vado Kurkino ataskaitos matyti, kad Lietuva buvo traktuojama kaip priešiška valstybė, ir Kauną lengvoji tankų brigada užgrobė, o ne įžengė kaip draugiška sąjunginė kariuomenė. Ataskaitos išvadose taip ir parašyta: „Kauno užgrobimo periodu... (rus. *Ha nepuod zahvata Kaunasa...*)“¹¹³. Į Kauną tankų brigada įžengė 17 val. 40 min., nuo Prienų pusės vėlai vakare į Kauną įžengė pagrindinės 5-osios šaulių divizijos daliniai. Vienas divizijos pulkas Vilniuje užėmė tiltus.

Birželio 15 d. sovietiniai kariškiai su laikė šaulius, saugojusius Klebonišio vandentiekio stotį. Išardžius jie buvo paleisti, bet jiems negražinti ginklai. Tardant buvo klausinėjama, kiek iš viso yra šaulių¹¹⁴. 20 val. Gudagojyje (Baltarusijos teritorija) Baltarusijos ypatingosios karinės apygardos vadas generolas D. Pavlovas susitiko su Lietuvos kariuomenės vadu generolu V. Vitkausku. Susitikime buvo pasirašyta sutartis „Susitarimas apie papildomą Raudonosios armijos kariuomenės įkurdinimą“ („*Соглашения о дополнительном размещении войск Красной Армии*“). Susitarime buvo nurodyta, kur bus dislokuoti papildomi sovietiniai kariniai daliniai, tai: Zarasai, Panemunėlis, Skapiškis, Kupiškis, Saločiai, Vaškai, Biržai, Šiauliai, Linkuva, Joniškis, Kuršėnai, Telšiai, Raseiniai, Viduklė, Ukmergė, Utena, Širvintai, Nemakščiai, Girdiškė, Kavarskas, Panevėžys, Rokiškis, Pasvalys, Kaunas, Užusaliai, Jonava, Kėdainiai, Vilnius, Marijampolė. Taip

pat Lietuvos aviacijai draudė 10–15 dienų atlikti skrydžius, Lietuvos vyriausybė turėjo duoti priemonių degalams pervežti į sovietinius dalinius, netrukdomai praleisti karinius ešelonus su krovniais į sovietines kariuomenės dislokavimo vietas, netrukdyti sovietų karinei vadovybei pačiai samdyti Lietuvos piliečius darbams statant aerodromus, aktyviai padėti pirkti maistą ir pašarus iš Lietuvos resursų¹¹⁵. Faktiškai ši sutartis įtvirtino Lietuvos okupaciją, sovietinė kariuomenė buvo dislokuota visoje Lietuvoje ir ypač – palei visą Lietuvos sieną tam, kad Lietuvos kariuomenė negalėtų pasitraukti. Kariniai daliniai įvesti į abi Lietuvos sostines: laikinąją – Kauną ir istorinę – Vilnių. Sovietai nuo šiol galėjo per sieną netikrinami įvežti ir išvežti ką panorėję.

Birželio 16 d. pagrindinės sovietinės karinės pajėgos iš Baltarusijos užėmė Uteną, Panevėžį, Šaulius. Tą pačią dieną sovietų kariuomenė pradėjo savo karines pajėgas telkti prie Latvijos sienos. Birželio 17 d. pagrindiniame sovietų laikraštyje pasirodė straipsnis, kaip birželio 16 d. į Kauną įžygiuoja sovietiniai kariniai daliniai. Tame straipsnyje taip pat paskleistas melas ir šmeižtas apie Lietuvos prezidentą Smetoną – esą jis išvežė milijonines sumas iš Lietuvos, o Prancūzijoje, netoli Bordo miesto nusipirko pilį, Palestinoje jis turįs apelsinų plantaciją, o Brazilijoje – kavos plantaciją¹¹⁶. Birželio 17 d. į Kauną įžengė 6-ojo kavalerijos korpuso daliniai. Prieš įžengiant 3 km nuo Kauno kareiviai buvo sustoję poilsio ir persirengę paradine uniforma, kuri lietuviams atrodė egzotiška, nes sovietiniai kareiviai persirengę Tereko, Dono, Kubanės kazokų uniformomis. 6-ojo kavalerijos korpuso kariai tik pražygiavo pro Kauną, nes gavo įsakymą užimti šiaurinę ir vakarinę Lietuvos dalį, Palangą ir uždaryti sieną su Vokietija. Nutolę nuo Kauno 10–12 km, kareiviai vėl persirengė įprasta uniforma¹¹⁷.

Birželio 18 d. sovietai užėmė Raseinius ir visą šiaurinę bei vakarinę Lietuvos dalį. Buvo okupuota visą Lietuva. Įdomų epizodą aprašo tuomet dar generolas A. Jeriomenka: Raseiniuose jis apsilankė Lietuvos 3-ojo pulko 3-ajame batalione. A. Jeriomenka pažymėjo, kad visas pulkas buvo pilnoje kovinėje parengtyje ir laukė savo vadovybės nurodymų¹¹⁸. Sovietų kariuomenei žygiuojant per Lietuvą, nemažai jų technikos gedo, tai pastebėjo I. Šeinius: „Kelio viduriu, viena linija traukia brazdėdami ir tarškėdami sunkvežimiai ir tankai, į dešinę nepabaigiama linija nudrikę, sugedę ir taisomi karo ugnies ir susisiekimo padargai...“¹¹⁹.

SOVIETŲ KARIUOMENĖ LIETUVOJE PO OKUPACIJOS IR ANEKSIJOS

Po sovietinės okupacijos Lietuvoje birželio 21 d. buvo 12 šaulių divizijų, 4 kavalerijos divizijos, 1 motorizuota šaulių divizija, 3 tankų brigados. Sovietų liaudies gynybos komisaras Timošenko Stalinui pasiūlė į Baltijos šalis papildomai įvesti dar po vieną NKVD pulką, kuris ten prižiūrėtų vidaus tvarką, sieną tarp Lietuvos ir Rytų Prūsijos perduoti sovietiniams pasieniečiams, kuo greičiau išspręsti klausimą su Baltijos šalių vyriausybėmis, pradėti išformuoti ir nuginkluoti Baltijos šalių kariuomenes, nuginkluoti policiją, gyventojus, sukarintas organizacijas, ryžtingai pradėti sovietizuoti Baltijos šalis, Baltijos šalių teritorijoje sukurti Pabaltijo karinę apygardą ir pradėti teritoriją ruošti karo veiksmų teatrui¹²⁰. O štai Baltarusijos ypatingosios karinės apygardos vadas Pavlovas birželio 21 d. pasiūlė ne tik nuginkluoti Baltijos šalių kariuomenę, bet, atlikus dar kariuomenės karininkų valymus, Estijos ir Lietuvos kariuomenę pasiųsti kariauti prieš rumunus, afganistaniečius ir japonus, o latvius visiškai nuginkluoti;

po to, kai su kariuomenėmis bus pabaigta, pareikalauti, kad vietos gyventojai per 48 val. atiduotų visus ginklus – kas neatiduos, tą sušaudyti. Jo apygarda pasiruošusi tai padaryti, tik reikia prieš 36 valandas pranešti, kada bus vykdoma nuginklavimo operacija¹²¹. Visa tai rodė, kad sovietinė vadovybė į Baltijos šalis žiūrėjo kaip į okupuotą kraštą, kurio prijungimas prie Sovietų Sąjungos – tik laiko klausimas, apie jokią Baltijos kraštų savarankiškumą nebuvo ir kalbos. Iš generolo Pavlovo pasiūlymo matyti, kad sovietai rengė karo veiksmus prieš Rumuniją, Afganistaną ir Japoniją, o maršalo Timošenkos kalba aiškiai informuoja apie Sovietų Sąjungos ruošimąsi karui prieš Vokietiją. Vis dėlto sovietai iš karto tokių radikalių veiksmų nesiėmė, sukurtų Liaudies vyriausybių rankomis Baltijos šalių kariuomenės buvo performuotos į Liaudies kariuomenes, paskui iš kariuomenės pradėti šalinti neįtikusieji karininkai. Liepos 2 d. iš kariuomenės pašalinami visi karo kapelionai,¹²² liepos 6 d. Lietuvos kariuomenė pervadinama Lietuvos liaudies kariuomene. Tą pačią dieną Lietuvos liaudies kariuomenėje įsteigta Politinė valdyba,¹²³ pirmuoju politiniu vadovu paskirtas Antanas Petrauskas – LKP CK sekretoriato narys. Bet jau liepos 12 d. Lietuvos Liaudies Kariuomenės politiniu vadovu skiriamas iš Sovietų Sąjungos atsiųstas Jonas Macijauskas, prieš tai buvęs Oriolo pėstininkų mokyklos politinio skyriaus viršininko pavaduotoju; tą pačią dieną Lietuvos liaudies kariuomenės vadu skiriamas iš Sovietų Sąjungos atsiųstas kombrigas Feliksas Baltušis-Žemaitis, iki paskyrimo į Lietuvą dėstytojavęs Frunzės karo akademijoje, Lietuvoje jam buvo suteiktas brigados generolo laipsnis. V. Vitkauskas liko Krašto apsaugos ministru. Atsiųsti vadovauti Lietuvos kariuomenei sovietiniai karininkai pačioje Sovietų Sąjungoje užėmė neaukštas pareigas, ypač tai pasakytina apie

J. Macijauską, ir tarp pačių sovietų kariškių buvo mažai kam žinomi, todėl aišku, kad jų paskyrimą Lietuvoje lėmė tik jų lietuviška kilmė. Ir jų uždavinys buvo kontroliuoti dar likusią Lietuvos kariuomenę, klusniai vykdyti visus nurodymus iš Maskvos, dar esant formaliai nepriklausomai Lietuvai pradėti sovietizuoti kariuomenę. Tačiau tai sekėsi sunkiai: sovietinės 11-osios armijos politinės valdybos viršininkas pranešė į Maskvą apie incidentą, įvykusį Lietuvos kariuomenės 9-ajame pėstininkų pulke liepos 20 ir 22 dienomis. Tada turėjo įvykti mitingai, remiantys Liaudies seimo nutarimus. Tačiau grupė karininkų ir kareivių juos nutraukė sakydami, kad „mūsų laisvė žūsta, viskas, kas lietuviška, bus sunaikinta, viešpataus rusų kalba, o Lietuvoje esanti Raudonoji armija – tai okupacija, ir jeigu mes sutiksime su seimo nutarimais, tai mes užtrauksime gėdą prieš savo brolius ir tėvus, kurie kovėsi už nepriklausomą Lietuvą [...] Belgija ir Olandija šlovingai prarado savo nepriklausomybę, o mus apmovė, mes turime turėti savo lietuvišką kariuomenę, o ne tarnauti kažkur Kaukaze ar Sibire, geriau jau žūti iš karto nei vėliau kentėti.“ Jie pareiškė, kad nenori prisijungti prie Sovietų Sąjungos¹²⁴. Tame mitinge dalyvavo atstovai iš Lietuvos komunistų partijos, CK ir Lietuvos kariuomenės politinio skyriaus. Kareiviai ir karininkai prigrasino, kad jeigu dar kartą jie pasirodys, tai bus įmesti į ežerą, ir liepė iš čia išvažiuoti, antraip su jais bus susidorota¹²⁵. Aišku, tai neliko be pasekmių – buvo suimti 8 karininkai ir 25 kareiviai, nuo pulko vadovavimo nušalintas pulko vadas ir net pulko politinis vadovas. Į pulką atsiųsta 200 patikimų, gerai ginkluotų kareivių iš kitų pulkų, kurie turėjo neleisti kilti maištui.

Liepos 13 d. Lietuvos kariuomenėje panaikinti antpečiai, skiriamieji ženklai ant apykaklių. Taip pat nuo liepos 13 d. visus

įsakymus kariuomenei šalia Kariuomenės vado, Kariuomenės štabo viršininko parašo ir Kariuomenės politinis vadovas. Taip pat tvirtinami ir junginių, dalinių, karinių įstaigų įsakymai – šalia vadų ir štabo viršininkų parašo turi būti ir dalinio politinio vadovo parašas. Faktiškai tai reiškė, kad į Lietuvos liaudies kariuomenę įvedama komisarių institucija. Politiniai vadovai-komisarijai privalėjo stebėti ir kontroliuoti dalinių vadus. Be politinio vadovo parašo negaliojo joks dalinio vado įsakymas. Ir patys sovietiniai kariškiai Lietuvoje elgėsi kaip okupantai. Štai generolas A. Jeriomenka birželio 21 d. atvykęs į Palangą ir apžiūrėdamas aerodromą įsakinėja Lietuvos aviacijos vyresniajam karininkui taip, tarsi lietuviai būtų jam pavaldūs, o sovietų kariškiams jis įsakė aerodrome laikyti kulkosvaidžių eskadroną, o jeigu lietuviai bandytų skristi, į juos šaudyti¹²⁶. Kiti sovietų karininkai reikalavė mūsų karininkų nusiplėšti antpečius¹²⁷.

Raseiniuose birželio 20 d. sovietų divizijos veterinarijos viršininkas su kitu veterinaru būdami girti užėjo į Lietuvos kariuomenės kareivines, kur apsimetė, kad inspektuoja kariuomenės dalinį, paragavo maisto, kuris jiems nepatiko, per vakarinį patikrinimą reikalavo, kad vietoj „Tautinės giesmės“ būtų giedamas „Internacionalas“ ir reikalavo, kad kitam kartui kariai išmoktų „Internacionalą“¹²⁸. Šis įvykis labai nepatiko Lietuvos kariuomenės vadovybei ir per marionetinę Lietuvos vyriausybę sovietinė karinė vadovybė buvo užklausta, kokia čia nauja tvarka įvedinėjama Lietuvos kariuomenėje, eilinį kartą pažeidžiant visus susitarimus. Buvo duotas įsakymas surasti tuos „inspektorius“, jos surado, bet ar kaip nors nubaudė – žinių nėra. Pabaltijo karinė apygarda buvo suformuota birželio 30 d. (kiek vėliau pervadinta į Pabaltijo ypatingąją karo apygardą), kai Lietuva formaliai dar buvo nepriklausoma. Tai ir

parodo, kad Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nepriklausomybė – tik formalumas, kuris netrukus bus visiškai panaikintas.

Sovietų kariuomenei užimant Lietuvą nukentėjo nemažai ūkininkų, nes sovietinės kavalerijos dalys nuganydavo pievas, javų laukus, išmindžiodavo pūdymus. Padaugėjo avarijų su sovietinių kariškių transporto priemonėmis, per šiuos įvykius buvo sužeistų ir žuvusių žmonių, nuverstų telefonų stulpai, apgadintos kitos transporto priemonės. Dažniausia avarijų priežastis – didelis greitis, pasitaikė ir girtų vairuotojų. Buvo atvejų, kai padarę avariją sovietiniai kariškiai pabėgdavo iš įvykio vietos, be to, vis dar važinėdavo be numerių. Į avariją buvo patekęs ir A. Sniečkus. Jo vairuotoju buvo paskirtas sovietinis kareivis, iki tol vairavęs tik sunkvežimį ir tanką. Nesuvaldęs automobilio jis užvažiavo ant šaligatvio. Kai A. Sniečkus jam davė pastabą, vairuotojas A. Sniečkų iškoneivikė. Tai rodo ir sovietų požiūrį į tuometinius savo statytinius.

Dažna sovietinių kariškių savivaliavimo ir nusikaltimo priežastis buvo alkoholis. Garliavoje policininkas užėjo į restoraną, kuriame buvo ginkluotas sovietinis kareivis. Pamatęs policininką kareivis ėmė kabinėtis. Nenorėdamas konflikto su ginkluotu išgėrusiu kareiviu policininkas išėjo iš restorano ir nuėjo į savo nuovadą, bet kareivis neatlyžo, irgi nusekė į policijos nuovadą, kur grasindamas ginklu pareikalavo policininkų atiduoti ginklus. Neaišku, kuo visa tai baigtųsi, jei pro šalį nebūtų važiuavęs sunkvežimis su sovietų karininku. Sunkvežimį sustabdęs savivaldybės raštininkas pranešė apie kareivio elgesį. Karininkas nuėjo į policijos nuovadą ir išsivedė kareivį¹²⁹. Kiti du girti kareiviai šaudė Aleksandravėlės bažnytkaimyje¹³⁰

Prasidėjo sovietinių karių plėšikavimas prisidengiant kova su buržujais. Alytaus aps-

kirtyje, Daugų valsčiuje sovietiniai kariškiai, atėję į Rodžio dvarą, pasakė, kad nori suimti buržujų – dvaro savininką, jo neradę atėmė 1000 litų ir dar įvairių daiktų už 1000 litų.¹³¹ Prasidėjo ir moterų prievartavimai¹³². Dažniausiai sovietiniai kareiviai nieko neaiškino, o paimdavo tai, kas jiems patiko, paprastai – iš dvarų, palikdami raštelius apie rekvizuotus daiktus. Rašteliai būdavo be antspaudo ir su neįskaitomu parašu. Mėgstami sovietų kariškių daiktai buvo baldai, radijo aparatai. Sovietiniai kariškiai atrasdavo ir kitų būdų pasipinigauti, pavyzdžiui, Garliavos valsčiuje po ūkius vaikščiojo kareivis ir ūkininkams pranešdavo, kad juos išveš į Sibirą, bet jie gali išsipirkti, ir taip surinkdavo iš ūkininkų pinigų.¹³³ Rimčiausias incidentas įvyko 1940 m. birželio 21 d. Radviliškyje, kai girtas politrukas G. Gončarovas pradėjo šaudyti į žmones. Ar buvo aukų, nepranešama.¹³⁴

Rugsėjo mėnesį Pabaltijo ypatingosios karo apygardos vadovybė inspektavo Kaune dislokuotą 5-ąją šaulių diviziją. Inspektavimo rezultatai vadovybės nenudžiugino – paaiškėjo, kad disciplina divizijos daliniuose labai žema, kad rugpjūčio–rugsėjo mėnesį divizijoje įvyko 40 ypatingų nutikimų, iš jų 27 perduoti teismui, tuo pačiu periodu užfiksuoti 1036 lengvi nusižengimai, kareivinėse purvina, tualetai perpildyti, maistas laikomas antisanitarinėmis sąlygomis, ginklai – purvini, dalis vadų visiškai nemoka naudotis revolveriais, eiliniai kariai blogai šaudė iš ginklų, ypač iš kulkosvaidžių, net snaiperiai tik 52% įvykdė šaudymo normatyvus, jaunesnieji vadai prastai vadovauja kariams pratybose. Todėl kovinio parengimo rezultatai buvo prasti: šaudymas – „blogai“, taktinis parengimas – „patenkinamai“, rikiuotės parengimas – „patenkinamai“, fizinis parengimas – „patenkinamai“, inžinierinis pėstininkų parengimas – „blogai“, cheminis

parengimas – „blogai“, gerą įvertinimą gavo tik minosvaidininkai¹³⁵. 11-osios armijos vadovybė rugpjūčio pabaigoje patikrino 33-osios šaulių divizijos 82-ąją šaulių pulką, kuris buvo dislokuotas prie Marijampolės. Rezultatai buvo panašūs – disciplina žema, kareivių išvaizda prasta, 50% karių aprangos visiškai susidėvėjusi, ginklai ir šaudmenys laikomi netinkamai, yra surūdijusių ginklų, vidurinė vadų grandis (jaunesnieji karininkai) silpnai orientuojasi, silpnas kovinių gretų valdymas, ypač silpnas sunkiųjų kulkosvaidžių komandų vadų paruošimas, tokia pati ir minosvaidininkų padėtis bei 45 mm patrankų tarnybose¹³⁶. Jaunesnieji vadai (seržantai) irgi paruošti silpnai¹³⁷. Kai silpnai paruošti vadai, tai ir kareivių paruošimas silpnas, bet tam pateisinti rado objektyvių priežasčių: esą armijoje labai didelis procentas kareivių iš rytinių respublikų, jie silpnai žino arba iš viso nemoka rusų kalbos¹³⁸.

Sovietams perėmus sienos su Vokietija kontrolę prasidėjo masiškas miškų kirtimas pasienio zonoje, toks pats kaip ir Lenkijos atveju. Bet tai vyko ne tik pasienyje, bet ir visoje Lietuvoje šalia dislokuotų sovietinių dalinių. Lietuvos girininkai buvo pasibaisėję, bet nieko negalėjo padaryti, todėl savo raštais užvertė Vilnių, kad valdžia imtųsi kokių nors priemonių. Plungės girininkija pranešė, kad sovietų kariuomenės daliniai niekur nesilaiko nė mažiausių miškų administracijos reikalavimų: iš miško sandėlių savavališkai išveža malkas, popiermedžius, savinasi pagamintus rąstus, malkas, kitą asortimentą, mišką kerta, kada tik užsima-no¹³⁹. O kai girininkai nori apžiūrėti kirtimų vietas, jiems to neleidžia net ir prižiūrint sovietų karininkui. Kazlų Rūdos miškų urėdija susisiekė su sovietų kariuomenės štabu, kad būtų leista apžiūrėti kirtimo vietas ir pamatyti, kaip laikomasi susitarimo dėl miško eksploatacijos ir kirtimų. Į vietą

atvyko štabo atstovas – karininkas ir kartu nuvyko apžiūrėti kirtimų vietas, užtikrinamas, kad tai bus leista. Tačiau ne tik girininkui, bet ir sovietų karininkui kirtimų vietas apžiūrėti neleido¹⁴⁰.

Sovietų kariškiai nesidrovėjo kirsti medžių savo reikmėms net parkuose, ypač nuo jų savivaliavimo nukentėjo Palanga. Palangos plažėje jie sukapojo moterų persirengimo kabinas, nupjovė kelis alksnius parke, prie pajūrio restorano nupjovė elektros stulpą ir nutraukė elektros laidus, išsuko izoliatoriumus, taip pat laidus nutraukė nuo kiosko, arklidėse, muzikos estradoje ir kt. Pajūrio rūbinėse išneštos durys. Viloje „Švyturys“ – išlaužtos durys, iš spintų išimti veidrodžiai, išdraskyta elektros izoliacija, išnešti baldai. Dariaus ir Girėno alėjoje išlaužyti beveik visi medeliai. Sugadinta dauguma vejų, šaligatvių, kuriais važinėjo ir jojo sovietiniai kariškiai. Viloje „Jūros akis“ išimta prausykla¹⁴¹. Tų plėšimų buvo tiek daug, kad Palangos vykdomasis komitetas jų visų net neišvardijo, tik konstatavo, kad daugelyje vietų išvežti baldai, kiti įvairūs daiktai, išimtos durų rankenos, išsuktos elektros lemputės sulaužant gaubtus ir kad padaryta labai didelių nuostolių valstybės turtui¹⁴².

1941 m. pirmomis sausio dienomis Maskvoje įvyko strateginiai kariniai žaidimai, kurių metu buvo bandomi keli puolimo prieš Vokietiją variantai. Vienas iš jų – puolimas iš Lietuvos per Rytų Prūsiją. Tokie pat žaidimai buvo surengti ir Lietuvoje dislokuotuose sovietinėse daliniuose, tarp jų – ir 29-ajame teritoriniame lietuviškame šaulių korpuse. Tai vadinamieji štabų vadovavimo mokymai. Anot šių mokymų legendos, karo veiksmai prasideda, kai vokiečiai peržengia Sovietų Sąjungos sieną Lietuvos teritorijoje. Vokiečiai atstumiami iki sienos ir prasideda kariuomenės dalinių telkimas prie sienos. Nurodytos telkiamų dalinių

vietos, iš jų pradedamas puolimas į Rytų Prūsiją, nurodytos Rytų Prūsijos gyvenvietės, kurių kryptimi reikia pulti. Dalinių numerių šifruoti¹⁴³.

Iš karto po strateginių karinių žaidimų Lietuvoje prasidėjo kariuomenės permetimas į Lietuvą. Kariuomenės skaičius buvo toks didelis, kad kai kurių miestų, kur buvo dislokuoti sovietiniai daliniai, vykdomieji komitetai pradėjo skambinti pavojaus varpais. Štai Šiaulių m. vykdomasis komitetas pranešė, kad norint aprūpinti naujus karinius dalinius gyvenamuju plotu, teks iš Šiaulių iškelti dalį miesto gyventojų¹⁴⁴. 1941 m. birželio mėn. visoje Pabaltijo ypatingojoje karo apygardoje kariškių skaičius išaugo iki 369 702 karių ir karininkų¹⁴⁵.

IŠVADOS

Per pirmąjį sovietų kariuomenės įvedimą sovietų kariškiai Lietuvoje kurį laiką buvo neutralūs, tačiau pažeidinėjo Lietuvos sieną, išgalvota dingstimi grobė paprastus mūsų piliečius ir pareigūnus, iš kurių stengėsi išgauti žinių apie Lietuvos kariuomenę. Prasidėjus Vokietijos puolimui Prancūzijoje padėtis pasikeitė ir sovietinių kariškių elgesys įžūlėjo, savo dezertyrus jie panaudojo kaip šantažo ir spaudimo priemonę Lietuvai. Lietuvos ypatingajame archyve esantys sovietiniai kariniai dokumentai rodo, kad jau iš 1940 m. birželio 3 į 4 dieną pradėta telkti sovietinė kariuomenė Lietuvos okupacijai. Aiškėja, kad jau pačiomis pirmomis birželio dienomis Lietuvos valstybės likimas buvo nulemtas. Birželio 15 d. vakare Baltarusijos teritorijoje pasirašyta nauja su-

Taip pat ten buvo 1549 tankai, 394 šarvuotos mašinos, 7019 pabūklų ir minosvaidžių, 1344 lėktuvai, 19 111 automašinių¹⁴⁶. Didžioji tų karinių pajėgų dalis buvo Lietuvos teritorijoje. Išaugo ir našta pačiai Lietuvai išlaikyti sovietinę kariuomenę, buvo įsakyma jai papildomai skirti maisto produktų¹⁴⁷. O tuo metu pačioje Lietuvoje žmonėms pradėjo trūkti maisto produktų, kaimo parduotuvėse net nebuvo galima nusipirkti duonos¹⁴⁸. Tokio maisto trūkumo Lietuvoje nebuvo nuo Pirmojo pasaulinio karo laikų, kai Lietuvą buvo okupavusi kaizerinė Vokietija. Gali būti, kad Lietuvą būtų ištikusi tokia pati bado tragedija kaip Ukrainą, Kazachstaną, bet viską pakeitė prasidėjęs Sovietų Sąjungos–Vokietijos karas.

tartis apie naujų sovietinių karinių dalinių dislokavimą įtvirtino okupaciją. Pats sovietinių dokumentų ataskaitų paketo apie Lietuvos užėmimo eigą pavadinimas „Kovinio darbo aprašymas 3-osios armijos karinių junginių ir dalinių Pabaltijo kampanijoje“ įrodo, kad tai buvo Sovietų Sąjungos karinė operacija – okupuoti Lietuvą ir kitas Baltijos šalis. Tai patvirtina pačių aukštų sovietinių karininkų pasisakymai, – kad Lietuva kapituliavo ir priėmė ultimatumą. Sovietinių kariškių nurodinėjimai, įsakymai ir draudimai Lietuvos kariškiams, sovietinių kariškių savivaliavimas nepaisant jokių Lietuvos įstatymų tik parodo, kad sovietinė kariuomenė elgėsi kaip okupacinė kariuomenė.

Nuorodos

- ¹ I. Šeinius, *Raudonasis tvanas*, Vilnius, 1990.
- ² S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Los Andželas, 1956 m. fotografuotinis leidimas, Vilnius, 1990.
- ³ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos*, Los Andželas, 1957 m. fotografuotinis leidimas, Vilnius, 1990.
- ⁴ B. Aušrotas, *Sunkių sprendimų metai*, Vilnius, 1990.
- ⁵ SSRS Liaudies deputatų suvažiavimo nutarimas apie Molotovo-Ribentropo paktą 1989 09 24, pasirašė SSRS Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkas M. Gorbačiovas, prieiga prie interneto <http://doc20vek.ru/node/3261> [žiūrėta 2021 09 27, 14:10].
- ⁶ J. Matusevičius, „1940–1941 metai: armija „išvaduotoja“ Lietuvoje“, *Karo archyvas*, t. XIV, Vilnius, 1997, p. 182–195.
- ⁷ A. Anušauskas, „Lietuvos okupavimas 1940 m. birželio 15–18 d.“, *Karo archyvas*, t. XIV, Vilnius, 1997, p. 177–181.
- ⁸ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина. Схватка за Европу*. Maskva, 2008, (toliau: M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*).
- ⁹ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм (1939-1940). Возвращение Советского Союза на берега Балтийского моря*. Maskva, 2014, (toliau: M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*).
- ¹⁰ Описание боевой работе войсковых соединений и частей 3 армии в Прибалтийской кампании, RGVA, f. 35074, ap. 1, b. 43.
- ¹¹ Pranešimas apie sovietinių laivų vizitą Klaipėdoje (be datos), plk. ltn. P. Kirlys, LCVA f. 929, ap. 2, b. 40, l. 103.
- ¹² Ten pat, l. 103,104.
- ¹³ Ten pat, l. 107,108.
- ¹⁴ Padėkos laiškas, 1929 11 13, Baltijos jūrų pajėgų eskadrinių minininkų brigados vadas Makarovas, LCVA f. 929, ap. 2, b. 40, l. 123.
- ¹⁵ Komisarų V. I. Kalinino vizitinė kortelė ir raportas Generalinio štabo valdybos viršininkui, 1929 12 17, einantis II skyriaus viršininko pareigas, majoras (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 40, l. 114, 127, 128.
- ¹⁶ Pranešimas apie perskridimą „Kaunas-Maskva“ ir atgal (be datos), inž. mjr. A. Gustaitis, LCVA, f. 929, ap. 2, b. 40, l. 145–149.
- ¹⁷ Karo Sanitarijos viršininko pranešimas Informacijos skyriaus viršininkui, 1933 09 28 (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 120, l. 25.
- ¹⁸ Atsakymas į sovietinio karo atašė prašymą suteikti žinias apie Lietuvos kariuomenę (rusų k, be datos ir parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 120, l. 7–14.
- ¹⁹ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka. Žinios apie Vokietiją. 1936 09 18 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1039, l. 218–225.
- ²⁰ Ten pat, l. 223, 224.
- ²¹ Kariuomenės štabo II skyriaus slaptų žinių santrauka Nr. 8, 1939 09 20 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 9.
- ²² Telefonograma, 1939 09 21 d., LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1083, l. 79.
- ²³ I KP baro žinių santrauka, gen. št. plk. Kraunaitis 1939 09 27, LCVA, f. 509, ap. 1, b. 462, l. 162.
- ²⁴ KP baro žinių santrauka. Iš Gjedrojtzi baro telefonu pranešta 1939 09 28 gen. št. plk. Kraunaitis, LCVA, f. 509, ap. 1, b. 462, l. 168.
- ²⁵ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka Nr. 21, 1939 10 03 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 23.
- ²⁶ Ten pat.
- ²⁷ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka Nr. 23, 1939 10 05 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 25.
- ²⁸ Ten pat.
- ²⁹ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka Nr. 27, 1939 10 10 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 29.
- ³⁰ Ten pat.
- ³¹ Ten pat.
- ³² I. Šeinius, *Raudonasis tvanas*, p. 17.
- ³³ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka Nr. 29, 1939 10 19 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 31.
- ³⁴ Kariuomenės štabo II skyriaus žinių santrauka Nr. 29, 1939 10 19 (be parašo), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1069, l. 31.
- ³⁵ SSRS Darbininkų ir valstiečių raudonosios armijos vadovybės ir Lietuvos vyriausybės atstovų susitarimas dėl SSRS kariuomenės išdėstymo Lietuvos Respublikos teritorijoje, 1939 10 28, LCVA, f. 510, ap. 1, b. 381, l. 50.
- ³⁶ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 118.
- ³⁷ Ten pat, p. 84.
- ³⁸ Ten pat, p. 84.
- ³⁹ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*, p. 137–138.
- ⁴⁰ Priedangai vykdyti direktyva „V“, 1940 03 21, II divizijos vadas, divizijos gen. E. Adamkevičius, LCVA, f. 510, ap. 1, b. 452, l. 68.
- ⁴¹ Kariuomenės štabo I skyrius, operacijų

planą liečiąs susirašinėjimas. Mūsų kariuomenės veikimas (be datos ir parašo), LCVA, f. 929, ap. 3, b. 1152, l. 11.

⁴² Ten pat, l. 12.

⁴³ Нуораšас. „Заявка о количестве разного военного имущества на основании 3 ст. Договора между СССР и Литовской республики от 10 октября 1939 года», 1940 01 27 (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 929, ap. 2, b. 1087, l. 2,3.

⁴⁴ M. Meltiuchof, Прибалтийский плацдарм, p. 117.

⁴⁵ Vilniaus rinktinės štabo II skyriaus žinių santrauka, 1939 12 02, pasirašė II sk. viršininkas, gen. štabo mjr. Milius, LCVA, f. 513, ap. 1, b. 365, l. 79.

⁴⁶ Vilniaus rinktinės štabo telefonograma, 1939 11 03, pasirašė gen. št. plk. ltn. Špokevičius, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 10.

⁴⁷ M. Meltiuchof, Прибалтийский плацдарм, c. 232.

⁴⁸ Policijos departamento pranešimas Lietuvos užsienio reikalų ministerijai, 1940 03 06, departamento direktorius (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 150.

⁴⁹ Zarasų apskrities viršininko pareigas einančio B. Svylo telefonograma Nr. 1425 Policijos departamentui, 1940 03 15, pasirašė: L. e. Zarasų apskrities v-ko p. B. Svylas, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 167.

⁵⁰ KAM atstovo santykiams su SSRS kariuomene Lietuvoje palaikyti div. generolo Reklaičio pranešimas URM Politikos departamento direktoriui Turauskui, 1940 03 20, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 184.

⁵¹ Policijos departamento direktoriaus pranešimas Užsienio reikalų ministerijai, pasirašė departamento direktorius K. Svilas, 1940 03 26, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 187.

⁵² Policijos departamento direktoriaus pranešimas Užsienio reikalų ministerijai, pasirašė departamento direktorius K. Svilas, 1940 04 14, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 217.

⁵³ Alytaus apskrities viršininko pranešimas Policijos departamentui, pasirašė Alytaus apskrities viršininkas Kalendra, 1940 04 26 (nuorašas), LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 250, 250 a. p.

⁵⁴ Ten pat, l. 250 a. p.

⁵⁵ I. Šeinius, p. 38.

⁵⁶ Seinų apskrities viršininko pranešimas Policijos departamento direktoriui, pasirašė apskrities viršininkas J. Merkys, 1940 04 26 (nuorašas), LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 252.

⁵⁷ Trakų apskrities viršininko pranešimas Po-

licijos departamentui, pasirašė apskrities viršininkas (parašas neįskaitomas), 1940 04 27. Vinčienės Stefanijos kvota, pasirašė Sopenas (taip dokumente) Vilhelmas, be datos, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 254, 268 a. p., 269.

⁵⁸ Telefonograma Nr. 1 Pasienio policijos Alytaus baro viršininkui nuo Alytaus baro 7-ojo rajono viršininko, pasirašė 7-ojo rajono viršininkas Šinkus (nuorašas), 1940 04 25, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 260.

⁵⁹ Kariuomenės štabo II skyriaus pranešimas Užsienio reikalų ministerijai, pasirašė Gen. št. Pulkininkas II-jo skyriaus viršininkas K. Dulksnys, 1940 05 09, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 281.

⁶⁰ Vilniaus miesto apskrities viršininko raštas Policijos departamento direktoriui, pasirašė miesto ir apskrities viršininkas (parašas neįskaitomas), 1940 05 17, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 291.

⁶¹ Ypatingojo skyriaus atstovų pranešimų santrauką Nr.14 (be parašo), 1940 06 06, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 329.

⁶² Ten pat, l. 331, 332.

⁶³ Lietuvos URM pavedimas Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje Natkevičiui, pasirašė įgaliotas ministras, Politikos departamento direktorius (parašas neįskaitomas), 1940 05 01, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 257.

⁶⁴ Dr. P. Mačiulio „Pro memoria“ (be parašo), 1940 05 29, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 313.

⁶⁵ Geležinkelių policijos viršininko raportas Policijos departamento direktoriui, pasirašė Geležinkelių policijos viršininkas (parašas neįskaitomas), 1940 06 02, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 320.

⁶⁶ Lietuvos komunistų partijos atsišaukimas, pasirašė Lietuvos komunistų partijos Centro komitetas, 1940 05 31, LCVA, f. 378, ap. 1, b. 3, l. 340.

⁶⁷ M. Meltiuchof, Упущенный шанс Сталина, c. 144.

⁶⁸ Ten pat, p. 144.

⁶⁹ Alytaus apskrities viršininko pranešimas VRM Policijos departamentui, pasirašė apskrities viršininkas (parašas neįskaitomas), 1940 06 14, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 7.

⁷⁰ M. Meltiuchof, Прибалтийский плацдарм, c. 283.

⁷¹ Ten pat, p. 283.

⁷² Ten pat, p. 283.

⁷³ Ten pat, p. 283, 284.

⁷⁴ Ten pat, p. 284.

⁷⁵ Ten pat, p. 284.

⁷⁶ Ten pat, p. 283.

⁷⁷ Medininkų pereinamojo punkto viršininko B. Pakalniškio pranešimas Kenos muitinei, 1940 05 14, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 74.

⁷⁸ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 284.

⁷⁹ Ten pat, p. 285.

⁸⁰ Ten pat, p. 286.

⁸¹ Ten pat, p. 287.

⁸² Alytaus apskrities viršininko pranešimas VRM Policijos departamentui, pasirašė apskrities viršininkas (parašas neįskaitomas), 1940 06 14, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 7.

⁸³ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 291, 292.

⁸⁴ Ataskaita apie 3-osios armijos autošarvuotųjų-tankų kariuomenės skyriaus darbą, pasirašė 3-osios armijos autošarvuotųjų-tankų kariuomenės viršininkas pulkininkas Ivaninas, 1940 07 18, RGVA, f. 35074, ap. 1, b. 43, l. 38.

⁸⁵ NKVD Pasienio kariuomenės vyriausiosios valdybos pranešimas NKVD sekretoriato 2-ojo skyriaus viršininkui, pasirašė SSRS NKVD pasienio kariuomenės viršininko pavaduotojas divizijos komisaras Mironenko, 1939 06 07, LYA, f. V-4, ap. 1, b. 25966, priedas prie bylos, l. 58.

⁸⁶ SSRS VRM ministro pavaduotojo generolo leitenanto Obričnikovo sprendimas dėl LSSR VRM ministro generolo majoro J. Bartašiūno, pasirašė SSRS VRM 1 sk. kriminalinės paieškos vyr. operatyvinis įgaliotinis mjr. Gordejevas, SSRS VRM 1 sk. kriminalinės paieškos viršininko pavaduotojas pplk. Gvardeicevas, SSRS VRM Kadro valdybos viršininko padėjėjas plk. Smirnovas, SSRS VRM Kadro valdybos viršininko pavaduotojas plk. Maškovas, 1947 04 28, LYA, f. V-4, ap. 1, b. 25966, l. 24.

⁸⁷ Atsakymas J. Bartašiūnui, pasirašė SSRS NKVD pasienio kariuomenės viršininko pav. personalui gen. mjr. Baidenovas, 1940 09 04, LYA, f. V-4, ap. 1, b. 25966, priedas prie bylos, l. 55.

⁸⁸ Sovietų 11-osios armijos birželio 9 ir 10 d. žvalgybos suvestinė apie padėtį Lietuvos pasienyje, pasirašė 11-tosios armijos štabo viršininkas gen. mjr. V. Klimovskichas, štabo karinis komisaras, bataliono komisaras Šikita, 4-ojo skyriaus viršininkas plk. Smoliakovas, 1940 06 09, 10, RGVA, f. 35079, ap. 1, b. 17, l. 234, 253.

⁸⁹ Pro memoria. Div. gen. Rėklaičio pokalbis su gen. Loktionovu, 1940 06 13, 14(?), LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2259, l. 53.

⁹⁰ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 376.

⁹¹ Ten pat, p. 352–354.

⁹² Ten pat, p. 243.

⁹³ Ten pat, p. 307.

⁹⁴ Ten pat, p. 307–322

⁹⁵ A. Jeriomenkos dienoraštis, in: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221940-01-01%22&diaries=%5B144%5D> [žiūrėta 2021 09 17, 11:16].

⁹⁶ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*, c. 147, 148.

⁹⁷ Ten pat, p. 148.

⁹⁸ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 353–355.

⁹⁹ Ten pat, p. 355, 356.

¹⁰⁰ *Краткий русско-литовский военный разговорник*, Maskva, 1940 m., toliau – *Разговорник*.

¹⁰¹ Ten pat, p. 35–40.

¹⁰² Ten pat, p. 44.

¹⁰³ Ten pat, p. 79.

¹⁰⁴ Ten pat, p. 91–93.

¹⁰⁵ <https://www.prozhito.org/notes?date=%221940-01-01%22&diaries=%5B144%5D>, [žiūrėta 2021 09 17, 14:16].

¹⁰⁶ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 397.

¹⁰⁷ Šifrotelegrama, 1940 06 15, pasirašė Turauskas, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2258, l. 2.

¹⁰⁸ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 398, 410.

¹⁰⁹ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*, c. 152

¹¹⁰ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 409, 410.

¹¹¹ 2-osios lengvosios tankų brigados veiksmų aprašymas birželio 15–20 d. Lietuvos ir Latvijos teritorijoje. 2 ALTBr. Vadas gen. mjr. Kurkinas (Куркин), 2 ALTBr. Karinis komisaras pulko komisaras Siomovas (Семов), 2ALTBr. štabo viršininkas pulkininkas Studniovas (Студнев), 1940 07 05, RGVA, f. 35074, ap. 1, b. 43, l. 2.

¹¹² Ten pat, l. 3.

¹¹³ Ten pat, l. 9.

¹¹⁴ I Kauno šaulių rinktinės vado pranešimas Ūpatingajam skyriui santykiams su SSRS, 1940 06 18, plk. J. Bobelis, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 8.

¹¹⁵ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 412, 413.

¹¹⁶ „Прибытие частей Красной Армии в Литву“, *Pravda*, Nr. 167, 1940 06 17.

¹¹⁷ A. Jeriomenkos dienoraštis, in: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221940-01-01>

01%22&diaries=%5B144%5D [žiūrėta 2021 09 17, 13:59].

¹¹⁸ Ten pat, [žiūrėta 14:11].

¹¹⁹ I. Šeinius, p. 74.

¹²⁰ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*, p. 153, 154.

¹²¹ Ten pat, p. 154.

¹²² Įsakymas kariuomenei Nr. 74, 1940 07 02, div. gen. Vitkauskas.

¹²³ Įsakymas kariuomenei Nr. 81, 1940 06 06, div. gen. Vitkauskas, Liaudies Kariuomenės Politinis Vadovas Petrauskas.

¹²⁴ M. Meltiuchov, *Прибалтийский плацдарм*, c. 551, 552.

¹²⁵ Ten pat, p. 552.

¹²⁶ A. Jeriomenkos dienoraštis, in: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221940-01-01%22&diaries=%5B144%5D> [žiūrėta 2021 09 21, 09:52].

¹²⁷ Ryšių karininko prie SSRS kariuomenės Zarasuose Rugio raportas Ypatingojo skyriaus viršininkui, 1940 06 30, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 53.

¹²⁸ A. Jeriomenkos dienoraštis, in: <https://www.prozhito.org/notes?date=%221940-01-01%22&diaries=%5B144%5D> [žiūrėta 2021 09 21, 11:51].

¹²⁹ Kauno apskrities policijos Garliavos nuovados viršininko pranešimas Kauno apskrities policijos vadui, 1940 06 17 (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 35.

¹³⁰ Rokiškio apskrities policijos Obelių nuovados viršininko raportas Rokiškio apskrities policijos vadui, 1940 06 18, pasirašė nuovados viršininkas (parašas neįskaitomas), LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 41 a. p.

¹³¹ Alytaus apskrities viršininko telefonograma Nr. 50 Ypatingajam skyriui, 1940 06 19, pasirašė Kalendra, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 21.

¹³² Kvotos, kurią vykdė Telšių kriminalinės policijos viršininkas, suvestinė (be datos), pasirašė generalinio štabo plk. Ypatingojo skyriaus viršininkas Kiršinas, LCVA, f. 384, ap. 4, b. 20, l. 115–117.

¹³³ Politinio pobūdžio įvykių santraukos ir Kauno m. milicijos budėtojų pranešimai, 1940 08 05 (be parašo), LCVA, f. 130, ap. 1, b. 3, l. 125.

¹³⁴ Įsakymas Pabaltijo ypatingosios karinės apygardos kariuomenei Nr. 0244, 1940 11 26, pasirašė štabo viršininkas gen. ltn. Klenov, karinės tarybos narys, korpuso komisaras Susaikovas, RGVA, f. 37848, ap. 1, b. 15, l. 50.

¹³⁵ Patikrinimo aktas, pasirašė komisijos pirmininkas PabyKA vado pavaduotojas gen. ltn. Lvovas ir dar 8 komisijos nariai, 1940 09 20, RGVA, f. 35079, ap. 1, b. 20 l. 38–44.

¹³⁶ Pranešimas apie kovinio parengimo, disCIPLINOS ir materialinės-ūkinės padėties patikrinimo rezultatus 8 šp 33 Šaulių divizijoje, pasirašė 11-osios armijos štabo 4-ojo skyriaus viršininko padėjėjas mjr. Lavrovas, 11-osios armijos štabo op. skyriaus vyresnysis adjutantas vyr. ltn. Pasiukovas, 1940 09 01, RGVA, f. 35079, ap. 1, b. 20 l. 76–82.

¹³⁷ Ten pat, l. 82.

¹³⁸ Ten pat, l. 83.

¹³⁹ Plungės miškų urėdijos pranešimas Miškų valdybai (nuorašas), 1940 12 13, parašas – miškų urėdas, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 560, l. 35.

¹⁴⁰ Kazlų Rūdos urėdijos raštas Miškų valdybos viršininkui (nuorašas), 1940 12 06, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 560, l. 11.

¹⁴¹ Palangos miesto Vykdomojo komiteto protokolas Nr. 1 (nuorašas), 1941 02 24, pasirašė A. Balsys, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 258, l. 9.

¹⁴² Ten pat, l. 9.

¹⁴³ Priedas Nr. 1, 18-osios šaulių divizijos vado sprendimas žygiui, 1941 01 14 (be parašo), LCVA, f. R-222, ap. 2, b. 1, l. 58, 58 a. p.

¹⁴⁴ Šiaulių miesto vykdomojo komiteto raštas Nr. 51 sl. LSSR Liaudies komisarų tarybai, 1941 04 10, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 535, l. 27.

¹⁴⁵ M. Meltiuchov, *Упущенный шанс Сталина*, c. 155.

¹⁴⁶ Ten pat, p. 155.

¹⁴⁷ Sovietų Sąjungos Liaudies komisarų tarybos pranešimas Nr. SO 5586 Lietuvos Liaudies komisarų tarybai, 1941 05 04, pasirašė N. Voznesenskis, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 514, l. 76.

¹⁴⁸ Telšių apskrities Vykdomojo komiteto raštas Nr. 111/sl., 1941 05 21, pasirašė Vykdomojo komiteto pirmininkas D. Rocius, LCVA, f. R-754, ap. 3, b. 535, l. 46, 46a. p.

Gauta 2021 11 15
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Gintautas Miknevičius

SOVIET ARMED FORCES IN LITHUANIA IN 1939–1941

Summary

During the first period of bringing the Soviet armed forces into the country, Soviet officers remained neutral in Lithuania for some time, however, they violated the Lithuanian border on the frontier, kidnapped our ordinary citizens and officials under the false pretext and tried to obtain information about the Lithuanian Armed Forces from them. After Germany had launched an attack on France, the situation changed and the behaviour of the Soviet military officers became more impudent; they used their deserters as a means of blackmail and pressure on Lithuania. Soviet military documents stored in the Lithuanian Special Archives show that it was on the third and the fourth of June, 1940 that the Soviet armed forces were started to be concentrated to occupy Lithuania. It becomes clear that the fate of the Lithuanian State was decided during the first

days of June already. In the evening of 15 June, in the territory of Belarus, a new agreement signed on the deployment of the new Soviet military divisions established the occupation. The title of the reporting package of the Soviet documents *Description of Combat Work of 3 Military Units and Divisions of the Armed Forces in the Baltics Campaign* proves that this was a military operation of the Soviet Union – to occupy Lithuania and other Baltic countries. Utterances and statements of high-ranking Soviet officers claiming that Lithuania surrendered and accepted the ultimatum also confirm that. Instructions, prohibitions and orders issued by the Soviet military officers to the military of Lithuania, self-will and abuse of Soviet military disregarding all laws of Lithuania clearly show that the Soviet armed forces behaved as an occupying army.

Holokaustas Lietuvoje: 1941 m. birželio 25–29 d. žydų pogromai Kaune

Tyrimo objektas – Holokaustas Lietuvoje (1941–1944 m.). Tikslas – remiantis prieinamais archyviniais dokumentais ir istorine literatūra realizuoti straipsnyje suformuluotus uždavinius, susijusius su Kaune 1941 m. birželio 25–29 d. vykusių žydų pogromų tema.

Holokausto metu Lietuvoje (1941–1944 m.) žuvusių aukų skaičius – nuo 200 000 iki 206 000. Tarp jų buvo maždaug 190 000 Lietuvos žydų, 8000 – 10 000 žydų pabėgėlių iš Lenkijos, beveik 5000 žydų iš Austrijos ir Vengrijos, 878 Prancūzijos žydai¹. Nors žydų genocido pagrindinė iniciatorė buvo nacių Vokietija, tačiau okupacinė valdžia į tai įtraukė dalį krašto gyventojų, kurie dirbo savivaldos institucijose, policijos įstaigose, tarnavo pagalbinėje policijoje, savisaugos batalionuose, Vilniaus ypatingajame būryje. Šių praeities įvykių pasekmės iki šiol vis dar veikia visuomeninį gyvenimą, sukelia aštrių diskusijų dėl atskirų žymių rezistentų galimo dalyvavimo žydų genocide, dėl Lietuvių aktyvistų fronto (LAF'o) pobūdžio ir kt. Minėti dalykai, viešųjų kalbėtojų neteisingi teiginiai skatina prie atskirų Holokausto Lietuvoje (1941–1944 m.) temos klausimų nagrinėjimo, skatina tirti neišnagrinėtus bei istoriniams tyrimams aktualius dalykus,

papildyti, tikslinti jau atliktus tyrimus. Dalis šių klausimų yra susiję ir su Kauno žydų pogromais pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis (1941 m. birželio 25–29 d.), kuriuos savo darbuose yra tyrinėję ir žinių apie tai pateikę Lietuvos ir užsienio istorikai: Arvydas Anušauskas², Arūnas Bubnys³, Christophas Dieckmannas⁴, Alfonsas Eidintas⁵, Aleksas Faitelsonas⁶, Helmutas Krausnikas⁷, Josephas A. Melamedas⁸, Saulius Sužiedėlis⁹, Alfredas Rukšėnas¹⁰ ir kiti.

Šiame darbe keliami tokie uždaviniai: 1) ištirti, kokios aplinkybės galėjo įtakoti atskirų „Geležinio vilko“ organizacijos narių (voldemarininkų) siekius palaikančių asmenų prisidėjimą prie A operatyvinės grupės vado SS brigadefiurerio Walterio Franzo Stahleckerio inicijuotų Kauno žydų pogromų; 2) atskleisti, koks buvo 1941 m. birželio 24 d. pradėjusios atsikurti lietuvių saugumo policijos santyki su W. F. Stahleckerio inicijuotais žydų pogromais; 3) panagrinėti, kokį vaidmenį atliko vokiečių kariai per žydų pogromus Kaune; 4) patyrinti, patikslinti „Lietūkio“ garaže žuvusių aukų skaičių, kuris aptinkamas istorinėje literatūroje; 5) pasiaiškinti, kodėl istorinėje literatūroje, šaltiniuose pateikti Vilijampolėje per pogromą žuvusių aukų skaičiai skiriasi; 6) išsiaiškinti, koks

buvo pogromų laikotarpiu suimtų žydų likimas, kiek jų buvo sušaudyta per SS karininkų oberšturmfürerio Ericho Erlingerio ir štandartenführerio Karlo Jėgerio surengtas žudynių operacijas; 7) atskleisti, kodėl žymus pokario partizanas Juozas Albinas Lukša-Daumantas negali būti tapatinamas su Vermachto kario Wilhelmo Gunsiliaus ir karininko pulkininko Lotharo von Bischoffshauseno liudijimuose minimu jaunu vyru, 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže žudžiusiu žydus, ir su baltaraiščiu, kuris nufotografuotas W. Gunsiliaus dveiose garaže padarytose nuotraukose.

Atliekant tyrimą, be jau minėtos istorinės literatūros, buvo remiamasi ir memuarine literatūra. Tai būtų žydų pogromų Vilijampolėje liudininko rabino Oshrio prisiminimai¹¹, Kauno geto kalinio Avrahamo Torio¹² ir Lietuvių nacionalistų partijos generalinio Zenono Blyno¹³ dienoraščiai. Remtasi ir sovietmečiu išleistu dokumentų rinkiniu „Masinės žudynės Lietuvoje“, kuriame publikuoti Lietuvos ypatingajame archyve (buvęs KGB archyvas), Lietuvos valstybės centriname archyvuose saugomi dokumentai. Dalis jų yra kupiūruoti¹⁴. Lietuvos ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) buvo tiriamos saugomos baudžiamosios bylos asmenų, kurie Lietuvoje vokiečių okupacijos (1941–1944 m.) laikotarpiu tarnavo Kauno miesto suformuotuose lietuvių savisaugos batalionuose, buvo mieste veikusių partizanų sukilėlių būrių nariai, dirbo lietuvių saugumo policijoje. Jose yra fragmentiškų žinių apie žudynių „Lietūkio“ garaže eigą, apie Kaune partizanų vykdytus žydų suėmimus, sušaudymus ir kt. Lietuvos centriname valstybės archyve panaudoti Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir saugumo tarnybos vado Kaune (1941–1944) (R-972), Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūros 1941 m. (R-1444) fondų dokumentai.

FRANCAS WALTERIS STAHLCKERIS, LIETUVIŲ SAUGUMO POLICIJA, VOLDEMARININKAI

Holokausto Lietuvoje (1941–1944 m.) žydų naikinimo procesas apima tris etapus. Pirmasis įvardijamas kaip pogromai ir pradinės plataus masto žudynės, kurios vyko nuo pirmosios karo savaitės iki 1941 m. rugpjūčio pradžios. Jam priskiriami ir 1941 m. birželio 25-ąją–29-ąją dienomis Kaune vykę žydų pogromai¹⁵. Jų kilmė iš dalies sietina su karo išvakarėse, t. y 1941 m. birželio 17 d. Berlyne vykusiu posėdžiu, kuriame dalyvavo SS ir policijos vadas Heinrichas Himmleris, RSHA viršininkas Reinhardas Heydrichas, kariuomenės vadovybė, slaptosios tarnybos karininkai, A, B, C ir D operatyvinių grupių ir jų padalinių vadai. Operatyvinių grupių, jų padalinių vadams greta kitų uždavinių buvo taip pat nurodyta, kad jie turės vykdyti egzekucijas žydų, kurie priklausė partijai, dirbo valstybės tarnyboje, kitiems radikaliems elementams (diversantams, sabotuotojams, snaiperiams, propagandistams, žmogžudžiams, padegėjams ir t. t.). Taip pat buvo nurodyta, kad okupuojamose srityse neturi būti daroma kliūčių tiems, kurie nori apsisvalyti nuo komunistų ir žydų. Priešingai – tai reikia skatinti, nepalikti pėdsakų¹⁶. Tuo metu, kai nacių Vokietijos vadovybė buvo bebaigianti ruošti karui su Sovietų Sąjunga, Lietuvos pasipriešinimo pagrindis rengėsi sukilimui nepriklausomai Lietuvos valstybei atkurti. Manyta, kad tai pavyks pasinaudojant karu tarp minėtų dviejų valstybių. Tačiau tuo metu krašto gyventojams dar nebuvo žinoma, kokie tikrieji nacių tikslai.

1941 m. birželio 22 d., prasidėjus Vokietijos karui su Sovietų Sąjunga, Lietuvos pasipriešinimo pagrindis iš kovinės parengties būklės perėjo prie atviros ginkluotos kovos prieš sovietų režimą. Prisijungė ir kiti gyventojai, kurie pritarė jo tikslams. Vienas iš

partizanų sukilėlių tikslų buvo įsitvirtinti apskrįčių, valsčių centriniuose miestuose, miesteliuose, paimti juose valdžią į savo rankas dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo. Sukilimo centru tapo laikinoji Lietuvos sostinė Kaunas. 1941 m. birželio 23 d. 9 val. 28 min. Leonas Prapuolenis LAF'o Vyriausiojo štabo vardu per Kauno radiofoną paskelbė nepriklausomybės atkūrimo deklaraciją, Laikinosios Lietuvos vyriausybė sudėtį. Iš Kazio Škirpos, kuriam Vokietijos valdžia neleido išvykti iš Berlyno į Kauną, Ministro pirmininko pareigas perėmė švietimo ministras Juozas Ambrazevičius. Nors Kauno radiofono signalas sukilti buvo duotas birželio 23-ąją dieną, tačiau tiek Kaune, tiek kitose Lietuvos vietovėse sukilimas jau buvo prasidėjęs dar prieš dieną. Mūšiuose su besitraukiančiais raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais Kaune žuvo maždaug 162 partizanai sukilėliai. Naktis iš birželio 23-osios į 24-ąją buvo triumfo metas, sukilėliai visiškai valdė Kauną. Besislapstantys rusų kariai ir komunistai buvo gaudomi ir nuginkluojami. Pagal Kauno karos komendantūros 1941 m. birželio 27 d. duomenis, Kaune ir užmiestyje buvo 42 būriai (iš jų 26 – mieste). Kovotojų skaičius – 3396 (2661 – mieste, 735 – užmiestyje) asmenys. Nors 1941 m. birželį sukilimas Lietuvoje vyko iki 28-osios dienos, tačiau atskirose vietovėse jis pasibaigė anksčiau, t. y. tuo momentu, kai į jas įžengė vokiečių kariuomenė. Kaune sukilimas pasibaigė 1941 m. birželio 25 d., kai į miestą įžengė Šiaurės armijų grupės (generolas feldmaršalas Wilhelm Ritter von Leeb) 16-osios armijos (vadas generolas pulkininkas Ernst Wilhelm Bernhard Busch) ginkluotosios pajėgos. Kaune buvo įsteigta 821-oji karo lauko komendantūra, kuriai vadovavo generolas Robertas von Pohlis. Tačiau naujoji valdžia nebuvo suinteresuota pripažinti sukilėlių paskelbtos nepriklausomybės ir vyriausybės¹⁷.

1941 m. birželio 25 d. ankstyvą rytą, atrodė, dar prieš netrukus įžengiant 16-osios armijos pajėgoms, į Kauno miestą atvyko Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės vadas SS brigadefureris Walteris Francas Stahleckeris su priešakinio būriu (*Vorkommando*) ir nedelsdamas pradėjo vykdyti Berlyne gautus nurodymus dėl žydų. Jo 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Atsižvelgiant į tai, kad Baltijos šalių gyventojai jų inkorporavimo į SSRS metais, valdant bolševikams ir žydijai, ypač daug prisikentėjo, manyta, jog jie po išsivadavimo iš svetimšalių viešpatavimo iš esmės patys nukenksmins priešus, likusius po Raudonosios armijos pasitraukimo. Vienas saugumo policijos uždavinių buvo skatinti apsivalymo tendencijas ir nukreipti jas teisinga vaga, kad valymo operacijos pasibaigtų kuo greičiau. Ne mažiau svarbu buvo sukurti neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad nekiltų aikštėn vokiečių įstaigų nurodymai.“¹⁸. Iš karto po atvykimo jis pirmiausia susitiko (Vytauto pr. 67) su dar birželio sukilimo metu Kaune, t. y. 1941 m. birželio 24 d. pradėto atkurti Valstybės saugumo departamento, t. y. lietuvių saugumo policijos pareigūnais, jiems kalbėjo, kad lietuviai turį įsitraukti į „Lietuvos žydų problemos“ sprendimą, kad tai „degantis reikalas, nepaprastai svarbus visai Lietuvai“. Išdėstė visa eilę antisemitinio pobūdžio argumentų, kodėl „žydų problema“ turi būti sprendžiama¹⁹. Tačiau šis susitikimas reiškė ir šį tą daugiau. Istorinėje literatūroje lietuvių saugumo policija vertinama kaip Vokiečių saugumo policijai ir SD pavaldi ir pagal pastarosios nurodymus dirbanti įstaiga, vertinama kaip įstaiga, kuri buvo naudojama tikriems ir potencialiems nacizmo priešams (taip pat ir žydams) persekioti. Tačiau galu-

tiniai sprendimai dėl žydų tautybės žmonių bylose priklausė ne jai, o vokiečių saugumo policijos ir SD kompetencijai²⁰. Antra vertus, W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Be partizanų operatyvinės grupės, pačiomis pirmomis dienomis buvo sudaryta lietuvių saugumo ir kriminalinė policija. Vadovaujant aukštesniam lietuvių saugumo policijos pareigūnui Denauskui (Jonui Dainauskui – aut.), iš pradžių buvo priimta į darbą 40 buvusių Lietuvos policijos pareigūnų, kurių didžioji dalis buvo išlaisvinti iš kalėjimų. Be to, rūpestingai tikrinant buvo pasitelkta daugiau pagalbinių jėgų. Lietuvių saugumo ir kriminalinė policija dirba pagal 3-ojo operatyvinio būrio jai duodamas instrukcijas ir direktyvas, jos veikla nuolat kontroliuojama ir, kiek tai įmanoma, ji pasitelkiama atliekant saugumo policijos darbus, kurių ji viena atlikti nepajėgia, ypač vykdant paiešką, suimant ir darant kratas.“²¹ Tad nuo 1941 m. birželio 25 d. W. F. Stahleckeris tik ką pradėjusią atsikurti lietuvių saugumo policiją pradėjo traktuoti kaip struktūrą, pavaldžią A operatyvinei grupei.

W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje rašoma: „Lietuvoje tai pavyko pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsiskirti gana nelengva. Čia, visų pirma, pasitelkėme aukščiau minėtą partizanų vadą Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aikštėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva.“²² Kitur ataskaitoje rašoma: „...bet netrukus iš patikimų neorganizuotų partizanų grupių elementų buvo sudarytas tinkamas 300 vyrų būrys, jo vadu paskirtas lietuvis žurnalistas Klimaitis. Ta grupė buvo naudojama vykdant padėties normalizavimo darbus ne tik pačiame Kaune, bet ir daugelyje kitų Lietuvos vietų, ir be ypatingų sunkumų

atliko jai paskirtus uždavinius, ypač ruošiant ir vykdant stambesnes likvidavimo akcijas, nuolat kontroliuojant operatyviniame būriui. Visos kitos partizanų grupės buvo be jokių kliūčių nuginkluotos.“ Ataskaitoje pajėgos, kurioms vadovavo A. J. Klimaitis, apibūdinamos kaip partizanų operatyvinė grupė²³. Vis tik mažai tikėtina, kad A. J. Klimaitis galėjo vadovauti tokioms skaitlingoms pajėgoms. Pirmiausia dėl to, kad jis nebuvo karininkas kaip jo tėvas. Buvęs Kauno LAF'o štabo narys, Lietuvos laikinosios vyriausybės pramonės ministras Adolfas Damušis rašo: „Stahleckerio laiško Himmleriui tvirtinimu, tą A. Klimaičio grupę sudarė apie 300 asmenų. Laikinosios vyriausybės atstovai iš paties grupės vadovo patyrė, kad grupėje buvo tiksliai apie 20 asmenų. Tai daugiausia buvo politiniai kaliniai, išlaisvinti iš kalėjimo sukilimo metu birželio 23 d.“²⁴ A. J. Klimaitis greičiausiai vadovavo tik nedidelei minėtų pajėgų daliai. Be jo, šioms pajėgoms galėjo vadovauti ir tie asmenys, su kuriais jis W. F. Stahleckeriui padėjo užmegzti ryšius. Istorikas Saulius Sužiedėlis rašo: „SD vertėjo Ričardo Šveicerio liudijimu, pirmosiomis karo dienomis žurnalistas Algirdas Jonas Klimaitis suvedė „partizanų vadovus“, iš jų – majorą Kazį Šimkų ir vyresnįjį leitenantą Bronių Norkų su Franzu Stahleckeriu, kuris „ragino partizanus nukreipti jų dalinius ne tik prieš komunistus ir aktyvistus, bet taip pat prieš Kauno žydus, ko partizanai dar nebuvo matę kaip būtino uždavinio.“²⁵ Tyrinėtojai teigia, kad po karo buvęs vertėjas iš vokiečių ir lietuvių kalbų, ilgametis agentas, A operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio SS untersturmfüreris Richardas Schweizeris teigė, kad Stahleckeris dvi dienas iš eilės rengė pasitarimus su lietuvių karininkais, tarp kurių buvo aviacijos karininkų, vienas iš jų – Bronius Norkus. Stahleckeris aiškino, kad padedant lietuviškiems daliniams būtina „sumažinti žydų skaičių, nes jie yra priešai.“

Todėl tie daliniai privalą susiekti su Kaune reziduojančiu atsakingu vadu ir neturi veikti savarankiškai. Stahleckeris klausė lietuvių, kur Kaune galima būtų įrengti žydų getą. Buvo pasiūlytas Vilijampolės kvartalas. Taip pat teigė, kad Stahleckeris aiškinęs lietuvių karininkams, kad jie „privalo vadovaujant vokiečiams likviduoti žydus komunistus.“²⁶ Po karo vienas iš W. Stahleckerio palydovų liudijo, kad Stahleckeris vedė derybas savotiškame „lietuvių štabe“²⁷. Kitas jo grupės dalyvis teigė, kad esą jau buvo iš anksto nutarta, kad Stahleckeris turi nedelsdamas užmegzti ryšius su lietuviais, ir iš tikrųjų jis derėjęs su keliomis tarpusavyje konkuruojančiomis grupėmis²⁸.

Kodėl gi A. J. Klimaitis, K. Šimkus, B. Norkus pasidavė W. F. Stahleckerio įtakai? Taip galėjo nutikti iš dalies dėl to, kad jiems buvo artimos voldemarininkų pažiūros. Lietuvių nacionalistų partijos generalinio sekretoriaus Zenono Blyno dienoraštyje A. J. Klimaitis, K. Šimkus minimi kaip asmenys, kurie bendrauja su voldemarininkais, lietuvių nacionalistų partijos nariais ir turi bendrų reikalų.²⁹ 1941 m. liepos 23–24 d. voldemarininkų surengtas perversmas prieš Lietuvos laikinąją vyriausybę mjr. Kazį Šimkų paskyrė Tautinio darbo apsaugos bataliono vadu vietoje plk. Andriaus Butkūno³⁰. Apie B. Norkaus analogiškas pažiūras galima spręsti iš to, kad jis buvo susijęs su minėtais dviem asmenimis, dalyvavo susitikime su W. F. Stahleckeriu, kad istorinėje literatūroje jis vertinamas kaip „Geležinio vilko“ organizacijai, t. y. voldemarininkams artimas asmuo³¹. Galima prielaida, kad pajėgas, kurios jiems vadovavo (300 asmenų), sudarė partizanai, kurie buvo atsiriboję nuo vyriausybės ir LAF'o. Nuo bendro Kaune ir užmiestyje veikusių partizanų skaičiaus (3396) jie galėjo sudaryti apie 8,83 proc. Minėti trys asmenys pasiduoti W. F. Stahleckerio įtakai galėjo iš dalies ir dėl to, kad „Geležinio vilko“ organizacijos nariai

(voldemarininkai) buvo nepatenkinti Laikinąją Lietuvos vyriausybę, LAF'u, sukilimo pasekmėmis, nors sukilimui pritarė, patys jame dalyvavo ir tarp jų buvo netgi žuvusių (pvz. karo lakūnas Jonas Dženkaitis). Atrodo, kad voldemarininkai W. F. Stahleckerį, kitus okupacinės valdžios atstovus galėjo vertinti kaip asmenis, naudingus siekiant savų tikslų. Sukilimo rezultatais jie buvo nepatenkinti dėl to, kad valdžia atiteko ne jų gruputei. Buvęs rezistentas Pilypas Žukauskas-Narutis prisiminimuose rašo, kad voldemarininkų ir nacionalistų nepasitenkinimas vyriausybe kilo dėl to, kad į ją nebuvo įtrauktas nė vienas voldemarininkas ar tautininkas. Tarp 28 LAF'o steigėjų Berlyne buvo 15 voldemarininkų ir tautininkų³². Vienas iš Berlyno LAF'o steigėjų, Antanas Valiukėnas rašo: „Objektyviai išsižiūrėjus į LAF vadovybės ir Lietuvos laikinosios vyriausybės pirmuosius sprendimus krašto vidaus gyvenimui tvarkyti tenka pripažinti, kad šiuose sprendimuose tikrai pasireiškė tam tikras „katalikų sroviškumas“. Į visas atsakingąsias vietas kažkaip buvo paskirti beveik išimtinai buvusių krikdėmų žmonės, plius vienas kitas išlikęs buvęs valstietis liaudininkas. Iš kalėjimų grįžusieji tautininkai pagal priimtą vyriausybės nutarimą turėjo užimti tas vietas, kurias jie turėjo 1940 m. birželio 14 d. Tačiau grįžusieji gaudavo patarimą „pailsėti“, „paatostogauti“ ir pan. Dėl šitokios laikinosios vyriausybės praktikos kažkodėl labiausiai pasijuto įžeisti voldemarininkai, kuriems, atrodo, amžinai lemta vaidinti politinio nevykėlio ir apakėlio vaidmenį.“³³ Buvęs voldemarininkas Klemensas Brunius rašė: „Iš tiesų Karo muziejaus patalpose aš sutikau Vokietaitį Joną, Taunį Igną, Vylių Igną, Kurkietį Izidorių, Žičkų Povilą, Kviecinską, Misiulį, Stanevičių Vytautą. Jie man aiškino, kad po priedanga vardo Lietuvių Aktyvistų Frontas iš tikrųjų valdžią esą paėmę krikščionys demokratai. Iš viso krikščionys demokratai į vyriausybę

esą įsileidę tik kelis asmenis iš kitų grupių, na, ir tuos jie patys pasirenka. Dėl to dabar krikščionys demokratai dalina vietas įstaigose ir įmonėse tik saviems žmonėms, kitų visai nepriima ir dėl to daugeliui kitų grupių žmonių, ypač voldemarininkams, teksią pasilikti be darbo.³⁴ Voldemarininkai oponentais laikė tuos, kurie nevykdys jų programos. Z. Blynas rašė: „Vis dar neaišku: koks santykis tarp TDA ir „vyriausybės“ (sako, kad Škirpa vis dar ne Kaune). Sunku tikėti, kad įvairūs liaudininkai-socialistai ir kadamai būtų pasikeitę, sutiktų realizuoti nacionalistinę Lietuvą. Komunistinis režimas jų pažiūras sukretė, be abejo, bet jie visi yra prisiekę demokratai, o kadamai yra Vatikano krypties žmonės, ir aš netikiu, kad nacionalizmas-fašizmas, kaip praktika ir doktrina, būtų jiems priimtinas. Šitokia vyriausybė negali ilgai laikytis. Vokiečiai turės ją keisti.“³⁵ Voldemarininkai buvo nepatenkinti ir dėl to, kad jautėsi idėjiškai artimesni vokiečių okupacinei valdžiai nei jų oponentai. A. Damušis rašo: „Laikinoji vyriausybė, be to, dar turėjo ir vidaus sunkumų. Voldemarininkų, kurių vieni išėję iš komunistinių kalėjimų, kiti atvykę iš Vokietijos, [planai] buvo priešingi Laikinajai Vyriausybei bei skelbė, kad jiems, voldemarininkams, atėjęs laikas perimti vadovavimą lietuvių tautai. Jie esą nuo seniai jau buvo vokiečių nacionalsocialistų draugai, kai tuo tarpu Laikinojoje Vyriausybėje beveik visi esą aiškūs antinaciai. Tokios nuotaikos vyravo viename ekstremistiniame voldemarininkų sparne.“³⁶

POGROMAI

1941 m. birželio sukilimo metu Lietuvos vietovėse veikę partizanai sukilėliai pradėjo persekioti, suiminėti žydų, lietuvių, kitų tautybių asmenis, kuriuos įtarė buvus sovietų

režimo rėmėjais. Kauno mieste suėmimai ypač suintensyvėja pasibaigus kovoms su raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais, t. y. nuo 1941 m. birželio 24 d., kai vokiečių kariuomenė dar nebuvo įžengusi į Kauną. Partizanai sukilėliai minėtą ir vėlesnėmis dienomis suimtus asmenis perduodavo saviems štabams, beatsikuriančių policijos nuvadų, lietuvių saugumo policijos pareigūnams. Pasibaigus sukilimo Lietuvoje laikotarpiui minėtus suėmimus jau vykdė pagalbinė policija. Dalis asmenų Kaune buvo suimti teisėtai, pagrįstai, tačiau būtų daug atvejų, kai buvo suimami nekalti žmonės. 1941 m. birželio 25–29 d. Kaune vykusius žydų pogromus galima vertinti kaip minėtų įvykių tam tikrą paralelę. Terminas „pogromas“ paprastai suprantamas kaip kolektyviniai smurtiniai išpuoliai prieš žydus dėl to, kad jie yra žydai. Antisemitiniai veiksmai, kuriais kėsiamasi į žmonių sveikatą, gyvybę ar turtą ir viešas pažeminimas taip pat laikomas pogromu. Pogromo tikslas – pats smurtas, ir pogromas dažnai naudojamas kaip teroro ir įbauginimo priemonė³⁷. Dalį Kaune vykusių pogromų galima apibūdinti kaip smulkiuosius. Nedidelės grupelės baltaraiščių suiminėdavo butuose, kitose vietose po keletą žydų, kurie po suėmimo atsidurdavo ne areštinėse, o būdavo sušaudomi. Tai, kad A. J. Klimaitis buvo susijęs su smulkiaisiais pogromais, rodytų šis kauniškio žydo Peisacho Šaterio liudijimas: „Prieš prasidedant Didžiajam Tėvynės karui su hitlerine Vokietija aš gyvenau Kaune, dirbau prekybinėje organizacijoje. Hitlerininkų karinėms pajėgoms 1941 m. birželį užėmus Kauną, tiesiog pirmosiomis dienomis mieste atsirado ginkluoti būriai, sudaryti iš asmenų, kurie palaikė vokiečius. Dabar, kiek prisimenu, šių būrių organizatorius buvo kažkoks Klimaitis, jo vardo ir tėvo vardo aš nežinau ir asmeniškai susitikti su juo neteko. Šių ginkluotų būrių žmonės ryšėjo baltus raiščius ant rankovių, jie patruliavo po miestą,

areštuodavo nespėjusius evakuotis sovietinių įstaigų pareigūnus, vykdė pogromus žydų tautybės piliečių butuose ir suėmė daug žydų. Su sulaikytisiais jie elgėsi išskirtinai šiurkščiai, daugelį sumušdavo. Aš asmeniškai ne kartą mačiau, kaip šie ginkluoti asmenys gatvėse žudė sulaikytuosius.³⁸ Šis liudijimas daugiau bendresnio pobūdžio. Žinių, kurios atsispindėtų konkrečius, asmeninius A. J. Klimaičio veiksmus, vykdant smulkiuosius pogromus, darbo autoriui surasti nepavyko.

Be minėto liudijimo, yra išlikę fragmentinių žinių apie tai, kaip grupelės baltaraiščių suima butuose ar kitose vietose žydų grupes, kurios nuvedamos ne į areštinę, o sušaudomos vietoje. Iš likusių fragmentų apie smulkiuosius pogromus ne visada aišku, kokie konkretūs asmenys juos vykdė, kas skatino juos taip elgtis (A. J. Klimaičio įtaka ar tik asmeniniai veiksniai). Tačiau iš jų veiksmų akivaizdu, kad jie buvo naudingi W. F. Stahleckeriui ir atitiko A. J. Klimaičio pajėgų veikimo būdą. Sara Ginaitė-Rubinsonienė savo prisiminimuose rašo, kad 1941 m. birželio 24 d. 6 val. į namą (Vytauto g. 28) įsiveržė penki baltaraiščiai, kurie suėmė penkis žydus (tarp jų buvo ir jos mamos trys broliai – Salomonas, Isakas ir Abraomas Viravičiai), nuvedė į Vytauto parką ir ten sušaudė. Prieš sušaudant žydai prašė jų pasigailėti, nes jų artimuosius ištrėmė ir jie nėra komunistai. Po kurio laiko atvyko vežimas ir vežikas sudėjo į jį keturis kūnus. Į kitą vežimą buvo įkeltas kūnas dar gyvo žydo, kuris vėliau ligoninėje mirė.³⁹ Kitoje S. Ginaitės knygoje pateikti prisiminimai liudija, kad tai įvyko 1941 m. birželio 26 d.⁴⁰ Atrodo, kad Vytauto parke galėjo būti ir daugiau žydų žudymo atvejų. Pagal Lietuvos partizaninio judėjimo štabo duomenis, Vytauto parkas ir Neries upės Viliampolės krantas (prie tilto) buvo pirmieji kolektyvinių kapų punktai. Vytauto parke

žudynėms (šaltinis datos nenurodo) vadovavo Vincas Gogelis (rezervo kapitonas)⁴¹, tačiau papildomų tai patvirtinančių žinių surasti nepavyko. 1941 m. birželio 26 d. Kutorgienė matė, kaip į priešais jos namus esantį namą Kranto g. 13 įsibrovė keli vyrai ir iššaudė žydų šeimą. Kitame name ta pati grupė nužudė dar kelis žydus. Tokių smulkių pogromų buvo ne viena dešimtis. Remiantis istorine literatūra galima manyti, kad smulkiuosiuose pogromuose galėjo žūti apie 150 žydų⁴². Nepavyko surasti žinių, kad prie smulkiųjų pogromų būtų prisidėjusi lietuvių saugumo policija kaip institucija. Tačiau jos žinion vis tik būdavo pristatomi baltaraiščių suimti žydai, kitų tautybių asmenys, įtariant juos buvus lojaliais sovietų režimui ir pan.

Tomis dienomis, kai Kaune vyko smulkieji pogromai, lygiagrečiai įvyko ir didelio masto pogromas Viliampolėje. Karo išvakarės Kauno miesto dalis Viliampolė (Slabada), esanti Neries ir Nemuno dešiniajame krante, garsėjo kaip žydų religijos ir mokslo centras. 1882 m. ten buvo įkurta ješiva „Kneset-Israël“, kuri buvo tuo metu viena iš didžiausių pasaulyje, joje mokėsi 360 studentų iš viso pasaulio⁴³. 1941 m. birželio 25 d. susitikimo su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos pareigūnais metu W. F. Stahleckeris kalbėjo, kad lietuviai taip pat turi apsivalyti nuo žydų pseudokultūros palikimo. Sinagogos, ješibotai turi būti sulyginti su žeme⁴⁴. Dar tą pačią dieną šios jo kalbos virto tikrove. Darbo autorius neaptiko konkrečių žinių, kad beatsikurianti lietuvių saugumo policija kaip institucija būtų prisidėjusi organizuojant pogromą, vykusį 1941 m. birželio 25-ąją–27-ąją dienomis Viliampolėje. Remdamiesi istorine literatūra galime teigti, kad ten tuo metu veikė voldemarininkams artimų asmenų vadovaujamos pajėgos: A. J. Klimaičio būrys, K. Šimkaus ir B. Norkaus vadovaujamos

dvi grupės, vokiečių kariai. Juos skatino A operatyvinės grupės vadas SS brigadenfuureris W. F. Stahleckeris⁴⁵. Yra žinių, kad tarp jų buvo keletas studentų⁴⁶. Tokie daugiau bendro pobūdžio teiginiai apie pogromo dalyvius, tačiau konkrečių žinių, kurios apibūdintų A. J. Klimaičio, K. Šimkaus, B. Norkaus atliktus individualius veiksmus pogromo metu, išlikusių nėra. Remiantis žydų prisiminimais bei jų istoriniais darbais, galima susidaryti tokį vaizdą apie įvykius Vilijampolėje. Į Vilijampolės dalį, kurioje gyveno žydai, įsiveržė minios lydimos lietuviu pajėgos, kurių dalyviai buvo ginkluoti kirviais ir pjūklais. Jie Jurbarko, Sinagogos, Veliuonos, Vidurinės, Ariogalos ir kitose gatvėse ėjo iš namo į namą, iš buto į butą, iš kambario į kambarį ir žudė įvairaus amžiaus žydus. Dalis aukų buvo nušautos, kitos dalies aukų žūtį lydėjo siaubingi kankinimai, t. y. jiems buvo nupjauamos, nukertamos ar kitaip atskiriamos įvairios kūno dalys. Rabinams, ješivos studentams buvo nuskutamos barzdos. Žudynės buvo didžiulės. Iš gatvių sklido šiurpūs riksmi, tarp šių riksmų buvo galima išskirti senovines žydų mirties raudas, „Shema Yisroel“ (liet. „Klausyk, Izraeli“) maldą, kuria išpažįstama Dievo egzistencija. Vienas žydas, apimtas priešmirtinių spazmų, ant sienos savo krauju užrašė: „Žydai! Atkerškite!“. Šis užrašas ant sienos išliko ilgą laiką. Pogromininkai ties Jurbarko gatve sušaudė kalvį, paskui – dar 26 prie sienos išrikiuotus žydus. Pogromininkai prie Vilijampolės tilto žiauriai sumušė apie 30–34 žydus, vertė juos šokti ir dainuoti religines ir sovietines dainas. Po to pogromininkai privertė aukas išsikąsti duobes, atsiklaupyti prie jų krašto ir visus sušaudė stebint miniai. Ties Vilijampolės tiltu pogromo metu būta tokio epizodo – kai kurie žydai šoko nuo tilto į Vilijos (Neries) upę tam, kad pabėgtų. Vokiečiai stovėjo ant tilto ir šaudė į juos tarsi į taiki-

nus. Pogromų metu tai pat buvo grobiamas aukų turtas.

Aukas galima skirstyti į dvi grupes: pirmajai galima priskirti rabinus. Ypač žvėriškai buvo nužudytas rabinas Zalmanas Osovskis. Pogromininkai pririšo rabino Zalmano ranką ir koją prie kėdės, po to padėjo jo galvą ant atvertos *gemora* knygos (Talmudo tomas) ir ją nupjovė. Po to jie jo galvą padėjo prie lango, greta palikdami užrašą: „Tai padarysime visiems žydams.“ Po to pogromininkai nužudė jo sūnų, jaunąjį talentą Judelį Osovskį, nušovė jo žmoną. Liko gyva tik rabino penkerių metų anūkė Esterka, kuri buvo pasilėpusi po lova. Taip pat žuvo rabinas Jona iš Minsko, kuriam pogromininkai ištraukė žarnas ir susuko jas į maldos šaliką. Žuvo ješivos zakristijonas rabinas Geršonas perpjovus jam gerklę. Prieš numirdamas jis spėjo kažkam pasakyti: „Jeigu jūs išsilaisvinsite, papasakokite apie mūsų kančias ir pragarą.“ Pogromininkai taip pat nužudė ješivos vadovą Šragą Faivelą Gurvičių (*Shrag Feivel Hurvitz*). Taip buvo nužudyti dešimtys ješivos studentų. Vienas iš jų – Volfas iš Vokietijos.

Antrajai grupei priskirtini žydai, kurie nebuvo dvasininkai, t. y. įvairių profesijų atstovai, sionistai, intelektualai. Jurbarko gatvėje gyvenusiai odontologei Štein-Jatkunski ir jos vyrui Mordechajui Jatkunskiui pogromininkai nukirto rankas, pėdas. Taip pat žuvo ir jų sūnus. Ariogalos gatvės 10-ajame name buvo išžudyta Puchartų šeima – tėvas, motina ir du vaikai. Tėvas Akiva Puchartas dirbo „Drobės“ fabrike šaltkalviu mechaniku. Pusiau gyvas šeimos galva spėjo dar kraują ant sienos užrašyti: „Atkerškite“. Tarp žydų, kurie žuvo prie Vilijampolės tilto, buvo tėvas ir sūnus Ichakas ir Šmulis Kaplanai; broliai Chaimas ir Ichakas Ragolskiai; siuvėjas Baranovas; gydytojas Šmulis Macas, kuris buvo žinomas pseudonimu „Šmulika“⁴⁷. Yra žinių, kad žuvo

žydai Abromas Livšicas su žmona Liuba Livšic, Icikas Fridmanas su žmona ir dviem vaikais, Naftalis su žmona ir dvejų metų dukrele⁴⁸. Istorinėje literatūroje nurodoma, kad pogromo Vilijampolėje metu žuvo apie 600–800 žydų⁴⁹. Laikinosios Lietuvos Vyriausybės 1941 m. birželio 26 d. protokole rašoma: „L. e. Ministeris Pirmininkas p. Ambrazevičius nusiskundė, kad blogai veikia saugumas ir pasitaiko areštų bei kratų pas asmenis, kurie visai nekalti. Pasisakyta, kad Klimaičio partizanų būrys veikia ne drauge su Lietuvos Ginkluotų Pajėgų Štabu. Lietuvių partizanai veikia kontakte su Lietuvos Aktyvistų frontu ir Lietuvos Laikinąją Vyriausybę. Kur karo veiksmai yra praėję, partizanų veikimas persiformuoja į policijos funkcijas ir šaulius.“⁵⁰

Antrasis didesnio masto žydų pogromas įvyko 1941 m. birželio 27 d. „Lietūčio“ garaže, kuris buvo ties Vytauto prospektu, Miškų ir Griunvaldo gatvėmis, maždaug 200 m nuo Lietuvos prekybos rūmų, kuriuose dar 1941 m. birželio 25 d. įsikūrė Šiaurės armijų grupės 16-osios armijos vadovybė⁵¹. Sovietmečiu garažas buvo NKVD įstaigos ūkinis pastatas, o iki okupacijos ir aneksijos 1940 m. vasarą priklausė Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungai. Viena iš žudynių garaže ypatybių ta, kad čia žuvo dešimčia kartų mažiau žmonių nei Vilijampolės pogrome, tačiau maždaug dešimčia kartų daugiau nei per vieną smulkesnį pogromą. Kas gi surengė žudynes? Įvykius garaže matęs Jonas Lajauskas tvirtino, kad sušaudant ir mušant žydus šiame garaže dalyvavo: vokiečių policija, vokiečių armijos kareiviai ir išsilaisvinę kaliniai⁵². Tai, kad egzekuciją vykdė išsilaisvinę politiniai kaliniai, patvirtina ir kiti įvykių liudininkai. Kita vertus, išsilaisvinę politiniai kaliniai sudarė ir A. J. Klimaičio būrio narių pagrindą. Prielaidą, kad jie galėjo būti žudynių garaže dalyviais, patvirtina šios

žinios – A. Damušis rašo: „Lietuvos laikinoji vyriausybė 1941 metais birželio mėn. pabaigoje patyrė apie vieną labai sunkų prasižengimą, nukreiptą prieš žydus. Tai buvo Algirdo Klimaičio vykdytas viešas žydų mušimas viename Kauno garaže. Sužinota, kad A. Klimaičio būrys Stahlecker'io štabo buvo aprūpintas įvairiomis medžiagomis – ginklais ir privilegijomis naudotis karinėmis transportacijos priemonėmis.“⁵³ Žudynių garaže liudininkas Vytautas Petkevičius prisimena: „Mums bežiūrint atėjo vyriškis su baltu raiščiu ir pasakė: „Klimaičio vyrai – eime užduoties.“ Šiems pasitraukus, likęs būrelis toliau darbavosi“. Visi jie buvo pavaldūs Bendinsko vadovaujamam netoliese įsikūrusiam LAF'o štabui⁵⁴. Kita vertus, vis tik nėra žinių, kurios konkrečiai, tiksliai apibūdintų paties A. J. Klimaičio veiksmus garaže. Remiantis istoriko Arvydo Anušausko tyrimais, galima manyti, kad, be A. J. Klimaičio būrio narių, galėjo prisidėti prie žudynių ir kiti asmenys⁵⁵.

Kodėl gi ir vokiečių kariai tapo pogromo garaže dalyviais? Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snajperių“⁵⁶. Įvykių liudininkas Jonas Baustys teigė, kad vokiečių kariškiai mušė žydus, nes jiems įžengiant į Kauną kažkoks žydas buvo nušovęs Vermachto karininką⁵⁷. 1941 m. birželio 27 d. apie 11 val. iš Kauno miesto 1-osios policijos nuovados išsivedė žydus Šliomą Mušteiną, Abromą Gorfainą, Abromą Vaisfeldą, Moišą Vižnevičių, Giršą Zilbermaną, kuriuos 1941 m. birželio 24–27 d. buvo suėmę partizanai. Suėmė, nes įtarė juos šaudžius pro langus į praeinančius žmones ir buvus sovietų režimo šalininkais. Policijos nuovados pareigūnai tvirtino, kad jie atgal nebuvo sugražinti. Apie šiuos asmenis jie raportavo ir Valstybės saugumo departamentui⁵⁸. Galimas dalykas, kad vokiečiai

šiuos penkis žydus išsivedė tik atsižvelgę į tuos įtarimus, dėl kurių jie buvo suimti. Tačiau tai, ar jie iš tiesų buvo kalti, jiems greičiausiai nerūpėjo. Išsivedimo data, laikas, žydų negražinimas atgal leidžia manyti, kad jie 1941 m. birželio 27 d. žuvo garaže. Tad vokiečių kariai žydus galėjo varyti į garažą, norėdami ant jų išlieti pyktį dėl galimai patirtų apšaudymų ar dėl kitų priežasčių.

1941 m. birželio 27 d. „Lietūkių“ garaže vykusio žydų pogromo eigoje galima išskirti du etapus. Pirmasis etapas prasidėjo maždaug apie 9–10 val. ryto, kai vokiečių kariai ir lietuviai baltaraiščiai į garažą atvarė grupelę žydų. Po vokiečių išvykimo garaže buvo likę daug šiukšlių ir mėšlo. Žydams buvo liepta iškuopti garažą. Jie turėjo rankomis semti mėšlą, nešti jį į garažo kiemą ir krauti į krūvą. O sukrovus buvo liepiami nešti mėšlą į kitą vietą. Sukrovus ten, jiems buvo liepiama nešti mėšlą dar į kitą vietą. Baltaraiščiai ir vokiečių kariai čaižė žydus botagais, ragindami paskubėti, mušė kastuvais, šakėmis mėšlui krauti, veržliarakčiais, vamzdžiais. Nuo smūgių plyšo drabužiai, pasirodydavo kraujas. Taip pat žydai buvo laistomi vandeniu. Kai kuriems žydams mėšlu buvo tepamas veidas. Būta ir tokių patyčių epizodų: vokietis karys privertė jauną, atletišką žydą ropoti keturiomis ir valgyti arklių mėšlą. Tuo metu kareivis šakėmis badė jo užpakalį, gerokai žmogų sužeisdamas. Būta epizodo, kai kareivis vienam jaunam žydai šakėmis badė į pilvą, o pastarasis turėjo stovėti ramiai, abejose rankose iškėlęs aukštyn laikomą mėšlą. Kareivis staugė: „Jūs nukryžiuot Kristų!“, o žydas vokiškai atsakinėjo: „Aš nekryžiuoju Kristaus.“ Tokie mėšlo nešiojimo „darbai“ truko apie dvi valandas. Vienas liudininkas tvirtino, kad vokiečių kariai, sprendžiant iš jų uniformos, priklausė reguliarios kariuomenės kavalerijos ar artilerijos daliniui. Kartu su

jais buvo kapitono ar majoro laipsnį turintis karininkas, kuris kurį laiką stebėjo karių veiksmus, po to pasišalino. Paskui žydams buvo surengtos „maudynės“, t. y. jie buvo suvaryti į vieną krūvą ir plaunami nuo mėšlo. Kiekvieną besiprausiantįjį vertė į burną imti žarną ir stipriai vandens srovei bėgant skalauti burną. Kai kurie žydai tai daryti atsisakė ir traukėsi. Dalis tai mačiusių praeivių kalbėjo, kad taip sugavo kalėjimo prižiūrėtojus žydus ir dabar juos čia užmuš. Kiti praeiviai kalbėjo, kad negerai, jog jie kankinami. Vienais duomenimis, žydų buvo apie 15–20, kitais – apie 30–40, dar kitais – 50. Įvykių liudininkai prisimena, kad aukos buvo vienmarškinės, vieni avėjo batus, kiti buvo basi. Vienas liudininkas prisimena, kad žydai atrodė jauni, sveiki, stiprūs, gerai nuaukę, kai kurie net atletiškos išvaizdos⁵⁹.

Antrojo etapo pradžia sietina su tuo momentu, kai brutalūs kankinimai, patyčios įgauna ir žudymo pobūdį. Taip iš dalies nutiko dėl žydų mėginimų pasipriešinti kankintojų veiksams. Vienas liudininkas prisimena, kad vokiečių kareivis, norėdamas spirti žydai, užsimojo, o šis staiga atšoko ir vokietis, netekęs lygsvaros, nukrito ant žemės. Tada ir prasidėjo skerdynės. Vokiečiai ir buvę garaže 10–15 baltaraiščių ėmė mušti žydus. Kitas liudininkas prisimena, kad žudynės prasidėjo tada, kai vokiečių kariai pareikalavo išvalyti sunkvežimio kėbulą. Kadangi žydų rankos buvo mėšlinos, todėl prieš tai jie buvo verčiami nusiplauti rankas. Tuo metu vienas žydas atstūmė sargybinių ir leidosi bėgti kapinių link. Ir kažkuris sargybinis jį nušovė⁶⁰.

Remiantis išlikusiomis žiniomis, galima susidaryti tokį apibendrintą, apytikrą žudynių vaizdą. Žudynės prasidėjo atėjus pietų metui ir tesėsi iki vakaro. Aukas mušdavo, kankindavo baltaraiščių grupelės, kurių dydis atskirais žudynių momentais buvo

nevienodas, kito nuo 5 iki 10 asmenų. Kai kuriems egzekucijos vykdytojams nuskuto galvos plaukus, jų veidai buvo išbalę. Vieni iš jų buvo vienmarškiniai, kiti vilkėjo uniformas. Vienas baltaraištis dėvėjo tamsesnės spalvos kepurę, buvo kostiumuotas. Dalis jų avėjo aulinius, kiti – veikiausiai paprastais, šiltajam sezonui skirtais batas. Kai kurie ryšėjo baltus raiščius. Vienais duomenimis, būta apie 10–12, kitais – 10–15, dar kitais – 20–30 egzekucijos dalyvių. Aukas jie žudė, mušė, daužė, panaudodami geležinius laužtuvus, automobilių lingių lapus, gelžgalius, virbų nuolaužas, gumines šlangas, lazdas, bizūnus, kastuvus. Grupelės baltaraiščių žudydavo, mušdavo kelis 2–3 asmenis arba tik vieną auką. Dalis aukų buvo mušamos joms stovint, jos blaškydavosi po garažo kiemą. Kitos prieš mušant buvo suguldomos į krūvą ant garažo kiemo grindinio. Būta ir atvejų, kai aukai buvo liepiama užlipti ant nužudytų asmenų krūvos. Prieš pradėdant mušti aukos buvo stumdomos, tąšomos už plaukų. Pogromo eigoje būta išskirtinio epizodo, kai žydus žudė ne baltaraiščių grupelė, bet tik vienas jaunas baltaraištis. Jis nužudė keletą žydų, traukdamas juos po vieną iš grupelės ir smūgiuodamas geležiniu laužtuvu. Esama žinių, kad tarp garaže žuvusiųjų buvo žydų, kurie prieš tai šalia garažo buvusiose kapinėse kasė duobes, juos saugojo baltaraiščiai. Po to žydai buvo nuvaryti į garažą. Tarp žuvusiųjų taip pat būta žydų, kuriuos baltaraiščiai atsirinko iš pro garažą varomų žydų grupelių. Vykstant žudynėms sruvo kraujas. Aukoms nuo smūgių tiško smegenys, jos gulėjo ant grindinio, kai kurios iš jų, apimtos agonijos, vaitojo ir šaukė. Kai kurie meldėsi prieš mirtį. Aukos buvo laistomos vandeniui iš guminės žarnos, skirtos automobiliams plauti. Jeigu kuri nors auka atgaudavo sąmonę, mėgindavo stotis, ją daužė tol, kol numirdavo. Vienas liudininkas

prisimena: „Garažo kieme, gal ir pačiuose garažuose, matyt, buvo stovėję arkliai, nes visas kiemas – pilnas arklių mėšlo. Baudėjai rėkia: „Norma, norma!“ ir pliekia tuos inteligentiškus žydus, o šie, griūdami, šliauždami keliais, saujom griebia tą arklių mėšlą; juos muša, mėšlas krinta iš rankų, vėl muša, tie susmunka, nebejudą, iš žarnos mašinoms plauti aplieja vandeniui kūnus.“ Būta epizodų, kai baltaraiščiai iš vandens žarnos leido vandens srovę į žmogaus gerklę. Stipri vandens srovė išpūsdavo pasmerktojo vidurius, kuriuos kankintojai daužė laužtuvais. Vienas liudininkas prisimena, kad guminė žarna su plūstančiu vandeniui aukoms buvo kišama į sėdmenis, vandens srovę į buvo varoma tol, kol viduriai sprogdavo. Būta epizodo, kad baltaraiščiai atvedė iš gatvės grupę žydų ir liepė jiems ant grindinio gulinčius nužudytųjų kūnus sudėti į krūvą prie sienos bei nuplauti grindinį. Po to ir šie žydai buvo užmušti laužtuvais. Tai nutiko maždaug apie 17–18 val. dienos. Vienas liudininkas prisimena apie 16 val. garaže matęs kruvinus, sudaužytus, į krūvą sustumtus lavonus. Egzekucijos dalyviai buvo išgėrę, šoko ratu aplink lavonus, vienas grojo su akordeonu. Vienas liudininkas tvirtino matęs ant grindinio vieną ar kelis žydus, kurie buvo su peisais (susuktos plaukų sruogos palei ausis, būdingos pamaldiems ortodoksams). Kitas liudininkas tvirtino, kad tarp aukų būta dviejų asmenų, kuriuos buvo matęs NKVD įstaiigos pastate. Trečiasis prisimena matęs ant grindinio vieną pažįstamą muzikantą.

Žudynes garaže matė daug vietos gyventojų. Kai kurie pasišalindavo, nes negalėjo pakelti žudynių vaizdo. Pagal išlikusius liudijimus bei įvykių garaže nuotraukas galima teigti, kad vykstant žudynėms vieni stovėję garažo kiemo dalyje palei Vytauto prospektą, kiti – palei medinę tvorą, jungusią garažą ir gimnazijos pastatus, treči – ties garažo

pastato fasadais, ketvirti stebėjo iš gimnazijos kiemo, pasilypėję ant tvoros. Stebėjusieji kalbėjo, kad tai iš kalėjimo išstrūkę politiniai kaliniai taip atsiskaito su savo kankintojais. Vieni kalbėjo, kad žydams taip ir reikia. Kiti pasipiktinę šaukė: „Žvėrys, o ne žmonės!“; „Gėda Lietuvai!“. Pasibaigus pirmajam pogromui etapui, Vermachto karių laikysena įvykių garaže atžvilgiu pakito. Jie žydų nežudė ir tik stebėjo, kas vyksta. Vieni kariai ateidavo, kiti išeidavo, tačiau didesnis ar mažesnis jų skaičius garaže buvo visą žudynių laiką. Jie buvo ginkluoti, kai kurie fotografavo įvykius garaže. Tarp vokiečių karių buvo ir karininkų. Vokiečių kariai priklausė 16-osios armijos padaliniams, t. y. 562-ajai kuopai (*Backereikompanie*), Oro pajėgų štabo aerofotonuotrukų skyriui, kitiems padaliniams. Tai, kas vyko garaže, matė ir Šiaurės armijų grupės štabo adjutantas pulkininkas Lothar'as von Bischoffshause'as. Vokiečių kariai Wilhelmas Gunsilius, Karlas Röderis ir vienas nežinomas asmuo žudynių vietoje padarė 17 nuotrukų, kurios išliko iki šių dienų. Kada visi žydai buvo užmušti, į garažo kiemą atvažiavo kariškas dengtas sunkvežimis (pagal kitus duomenis, būta trijų sunkvežimių) ir atvežė grupę žydų, kurie sukrovė lavonus. Po to aukų kūnus kažkur išvežė. Kraunant lavonus į sunkvežimius, vokiečiai prie garažo nieko neprileido, išvaikė visus įvykių stebėtojus. Kita vertus, yra žinių, kad dalis aukų kūnų iš garažo galėjo būti išvežta dar likus nemažai laiko iki žudynių pabaigos. Dalis liudininkų žudynes „Lietūkio“ garaže apibūdino kaip labai žiaurias, brutalias, stipriai įsirežiančias į atmintį. Istorinėje literatūroje nurodoma, kad garaže žuvo apie 52–60 žydų⁶¹.

Atrodo, kad su tais įvykiais buvo susijusi ir beatsikurianti lietuvių saugumo policija. Yra žinių, kad garaže žuvo Nona Aronovas ir trys jo sūnūs. Jie gyveno Kaune, Kipro

Petrausko gatvėje, juos 1941 m. birželio 24 d. suėmė partizanai, kuriems vadovavo Zaruskis. Jis priklausė organizacijai „Lietuvos fizinio lavinimosi sąjunga“. Suimtieji iki žūties garaže buvo laikomi saugumo pastate, buvusiame ties Stalino (Laisvės al.) ir Vytauto prospekto sankirta⁶². Garaže žuvo Jurgis Štomas, žymaus politologo, teisininko Aleksandro Štomo tėvas. Yra žinių, kad prieš žūtį jis buvo lietuvių saugumo policijos žinioje, saugomas sargybinių⁶³. Voldeмаринinkas Zenonas Blynas dienoraštyje rašė: „Buvau sutikęs Petrą Kliorį. Anot jo, Dainauskas Jonas, buvęs saugumo pareigūnas, dirbo sovietų laikais saugume lyg tęsdamas kažkokią lenkų organizacijos bylą, bet jis tardęs ir suimamus lietuvius Vilniuje. Rodos, kad jis suruošė ir tas žydų muštynes, kurios buvo gatvėje ties kapinėmis. Jos buvo filmuojamos ir fotografuojamos. Puiki medžiaga vokiečiams.“⁶⁴ Archyvinių duomenų, kurie patvirtintų dienoraščio teiginius, lietuvių saugumo policijos kaip organizatorės vaidmenį, nėra. Remiantis turimomis žiniomis, ant lietuvių saugumo šešėlių meta tai, kad tarp garaže žuvusių žydų buvo tokių, kurie prieš tai buvo stebimi šios policijos. Kauno miesto ir apskrities karo komendantūros (komendantas plk. Jurgis Bobelis) transporto skyriaus viršininko 1941 m. birželio 25 d. rašte, kuriame konkretus adresatas nenurodytas, rašoma: „Garaže, prie Vytauto prosp., budintieji žmonės: 1) Bučionis Vladas, 2) Jankauskas Juozas, 3) Bučionis Stasys, 4) Martusevičius Leonardas. Prašau išvadintiems čia žmonėms duoti nemokamus pietus.“⁶⁵ Tad galima spėti, kad garažą kaip pastatą iki pogromo administravo komendantūra. Kyla klausimas: koks buvo šios įstaigos santykis su įvykiais garaže? Laikinosios Lietuvos Vyriausybės 1941 m. birželio 27 d. protokole rašoma: „Ministeris Žemkalnis pranešė apie nepaprastai žiaurus kankinimus Kau-

ne, Lietūkio garaže. Nutarta: Kad, nežiūrint visų priemonių, kurių reikia imtis prieš žydus dėl jų komunistinės veiklos ir kenkimo vokiečių kariuomenei, partizanams ir paskiriems gyventojams vengti viešų žydų egzekucijų. Patirta, kad šie veiksmai yra padaryti žmonių, kurie nieko bendra neturi nei su Aktyvistų Štabu, nei su Partizanų štabu, nei su Laikinąja Lietuvos Vyriausybe.⁶⁶

POGROMŲ AUKŲ SKAIČIAI

Istorinėje literatūroje pateikiami nevienodi duomenys apie 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže žuvusių žydų skaičių. Dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje“ nurodoma, kad garaže žuvo apie 50 žmonių⁶⁷. Avraham Tory dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašė nurodoma, kad „Lietūkio“ garaže žuvo 52 žydai⁶⁸. Tyrinėtojai Saulius Sužiedėlis, Christophas Dieckmannas savo bendrame jungtiniame darbe teigia, kad garaže žuvo kiek mažiau nei 60 žydų⁶⁹. Kitame darbe Ch. Dieckmannas teigia, kad žuvo nuo 52 iki 60 žydų⁷⁰. Holokausto atlase vienoje vietoje teigiama, kad žuvo apie 60, kitoje – kiek mažiau nei 60 žmonių⁷¹. Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snaiperių“⁷². Tad žuvusiųjų skaičius svyruoja nuo 50 iki 70 žuvusiųjų. Taigi koks yra tikslus žuvusiųjų garaže skaičius? Dabartiniu metu gauti konkretų atsakymą vargu ar įmanoma, tačiau galime pamėginti jį patikslinti. Pirmiausia reiktų atkreipti dėmesį, kad minėtus skaičius iš dalies galima skirstyti į tris grupes. Kiekybiniai rodikliai 50, 52 žymi minimalų,

o rodiklis – 70 maksimalų garaže galėjusių žūti skaičių. Kiekybinis rodiklis 60, remiantis aritmetinio vidurkio principu, apytiksliai nurodo garaže žuvusiųjų skaičių.

Dalį istorinių šaltinių, kurias remiantis galėtume nustatyti žuvusiųjų skaičių, galima suskirstyti į dvi grupes – įvykius mačiusių asmenų užrašytus liudijimus ir įvykių liudininkų, t. y. Vermachto karių darytas nuotraukas, kuriose matomi žudynių garaže vaizdai. Buvę Vermachto 562-oios kepejų kuopos kariai Karlas Röderis, Fritzas Leschas tvirtino ant garažo kiemo grindinio matę 15 ir 15-20 negyvų aukų⁷³. Vėliau į garažą atvykęs Vermachto karys Wilhelmas Gunsilius teigė matęs, kaip ten žuvo nuo 45 iki 50 žydų⁷⁴. Įvykių liudininkas Juozas Vasiliauskas nurodo, kad į garažą buvo atvartyta ir žuvo apie 50 žydų vyrų⁷⁵. Apie tokį patį aukų skaičių kalba ir liudininkas Julius Vainilavičius⁷⁶. Minėtiems liudininkams būdinga tai, kad jie nestebėjo žudynių nuo pradžios iki pabaigos, todėl jų pateiktą aukščiausią kiekybinį rodiklį 50 galima vertinti kaip apytikrį mažiausią garaže galėjusių žūti žydų vyrų skaičių, kuris galbūt yra tik didesnė sudedamoji dalis tikrojo garaže žuvusiųjų skaičiaus. Kita vertus, W. Gunsilius ne tik liudijo žodžiu, bet ir fotografavo įvykius. Vienoje iš jo darytų nuotraukų (*žr. nuotrauką Nr. 1) matyti, kad palei garažą ties atidarytais bokso vartais stovi grupelė žydų. Ją sudaro 19 asmenų. Įvykių garaže specifika savo ruožtu leidžia manyti, kad juos netrukus išstiks toks pats likimas kaip ir asmenis, kurie guli šalia jų negyvi ant kiemo grindinio (34 aukų kūnai). Tad remiantis nuotrauka galima manyti, kad po 19-os grupelėje matomų asmenų žūties ant garažo kiemo grindinio jau gulėjo maždaug

* Visos nuotraukos Priede, p. 75, – red. past.

53 aukų kūnai. Avrahamo Torio dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašas skelbia, kad „Lietūkio“ garaže žuvo 52 žydai. Yra žinoma, kad po karo A. Tory savo dienoraštį tvarkė ir pildė. Dienoraštis publikuotas praėjus keliems dešimtmečiams nuo karo pabaigos, pradėtas verstiti iš jidiš į hebrajų kalbą, ketinant išspausdinti knygą. 1990 m. dienoraštis jau buvo publikuotas ir anglų kalba. Tad galima prielaida, kad jis aukų skaičių 52 įrašė į dienoraščio tekstą kaip vėlesnį papildymą ir kad šio kiekybinio rodiklio atsiradimas turi ryšį su W. Gunsiliaus nuotraukų analize. Galbūt A. Tory tokį skaičių nurodė, nes turėjo abejonių dėl atskirų nuotraukoje matomų detalių. Tad apibendrinant galima teigti, kad garaže žuvo ne mažiau kaip 52 žydų tautybės asmenys. Kiekybiniai rodikliai, kurie aptinkami istorinėje literatūroje ir yra mažesni nei 52, neturėtų būti laikomi tiksliais, jie žymi minimalų skaičių asmenų, galėjusių žūti garaže.

Galimybę nustatyti garaže žuvusiųjų skaičių suteikia ne vien nuotraukos ir įvykių liudininkai. Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar buvo nužudyta 70 žydų tautybės snaperių“⁷⁷. Atsižvelgiant į kitus šaltinius, jame pateiktą kiekybinį rodiklį 70 galima vertinti kaip apibūdinantį maksimalų garaže žuvusiųjų skaičių. Ar šis skaičius patikimas? Tai, kad šis rodiklis gali žymėti tokią reikšmę, leidžia manyti ta aplinkybė, kad jis užfiksuotas oficialiame tarnybiname dokumente, o įrašas padarytas kitą dieną po įvykių. Kita vertus, profesionaliems istorikams kiekybiniai rodikliai, išreikšti lyginiais skaičiais, neretai atrodo daugiau žymintys apytikslį dydį. Kad ir kaip ten būtų, tačiau greičiausiai tikrąjį garaže žuvusiųjų skaičių intervalas nuo 52(53) iki 70. Tai, kad apytikslis skaičius 70 yra patikimas, rodytų šios aplinkybės. Iki tol, kol W. Gunsilius atvyko į garažą ir ten

fotografavo, čia jau buvo apsilankę ir jau su spėję išvykti 562-osios kepejų kuopos kariai: jefreitorius Karlas Röderis (g. 1910 m.), vyr. viršila Frizas Leschas, Hubertas Schmeinkas. Išlikę F. Lescho, H. Schmeinko liudijimai leidžia manyti, kad iš garažo kiemo aukų kūnai gabenti į laidojimo vietą ne tik vakare, kai pasibaigė žudynės, bet dar ir gerokai iki žudynių pabaigos, dar iki W. Gunsiliaus atvykimo į garažą, kuriame jis stebėjo įvykius ir padarė keletą fotonuotraukų. H. Schmeinkas liudijo: „Prasidėjus karui su Rusija mūsų kuopa kirto sieną ties Eitkūnais. Pasakyti tikslią datą, kada tai nutiko, negaliu, tačiau tai nutiko birželio mėnesį. Mes tą dieną važiuome per Kauną. Maždaug po 4 dienų aš atvykau į miestą kartu su Röderiu, Walderiu ir Schreineriu. Iki tol mes neturėjome reguliarių leidimų išėjimams. Mes atsitiktinai patekome į aikštę, kurią galėčiau taip apibūdinti: aikštė buvo greta pagrindinės gatvės, arti kapinių. Aikštės pavadinimo aš negaliu pasakyti. Prisimenu, kad aikštė keturkampė. Jos kampe buvo garažai. Dalis aikštės buvo laisva, joje stovėjo apie 70 žmonių, kurie buvo saugomi. Aš girdėjau, kad tai buvo žydai. Šie vyrai visą laiką buvo atvedami į aikštę grupėmis po 10 žmonių ir jie turėjo paimti lavonus, kurie ten gulėjo. Tai vyko taip, du vyrai ėmė lavoną ir tempė jį asfaltuota gatve. Ten po medžiais buvo masinė kapavietė. Aš manau, kad ten buvo parkas arba kapinės. Aš mačiau ten masinį kapą, jis buvo maždaug 70 metrų ilgio, plotis apytikriai atitiko lavono ilgį, o gylis buvo apie 2,5 metro. Aš stebėjau, kaip žydai buvo sumetami į kapą. Pažiūrėti į kapo vidų negalėjau, nes supykino.“⁷⁸ F. Lesch paliudijo: „Iš netoliese stovinčių kareivių, kuriuos aš apklausiau, išgirdau, kad aukos nužudytos dėl asmeninių norų atkeršyti. Kai aš priėjau prie aikštės, ten buvo apytikriai apie 15–20 lavonų. Po to šiuos lietuviai pašalino ir su vandens žarna nuo aikštės buvo nuplauti

kraujo klanai. Paklausęs, kur išgabenti lavonai, gavau atsakymą, kad šiuos išgabeno į kapines. Aš mačiau, kaip lietuviai tempdavo lavonus, paėmę juos už rankų ir kojų.⁷⁹ Su jais kartu buvęs K. Röderis prisiminė garaže matęs apie 15 aukų kūnus. Tačiau nemini, kad aukų kūnai buvo kur nors išnešami⁸⁰. Tad tuo metu, kai W. Gunsilius nufotografavo grupelę žydų ir šalia jos ant grindinio gulinčius aukų kūnus (žr. nuotrauką Nr. 1), dalies aukų kūnai jau prieš tai galėjo būti išgabenti į laidojimo vietą. Jeigu F. Lescho pateiktus kiekybinius rodiklius, žyminčius iš garažo išgabentų aukų skaičių 15–20 (juos iš dalies patvirtina K. Röderio liudijimas), susietume su jau atlikta minėtos W. Gunsiliaus nuotraukos analize, sudėtume juos su iš nuotraukos nustatytu minimaliai galėjusių garaže galėjusių žūti žydų skaičiumi (52(53)+15 ir 52(53)53+20), tai gautume skaičius 67(68) ir 72(73). Juos, atsižvelgiant į eilę aplinkybių, galima būtų laikyti tokiais, kurie išreiškia maksimalų kiekį aukų, galėjusių žūti garaže. Juos galima būtų vertinti ir kaip iš dalies patvirtinančius teisingumą jau minėto kiekybinio rodiklio 70, kuris žymi apytikslį didžiausią skaičių aukų, galėjusių žūti garaže ir kuris yra nurodytas jau minėtame kariniame dienoraštyje. Tačiau pastarieji samprotavimai sukelia tam tikrų abejonių. Dar iki 562-osios kepėjų kuopos karių apsilankymo garaže pogromo eigoje būta etapo, kai iš aukų buvo brutaliai tyčiojamosi, jos buvo kankinamos, tačiau dar ne žudomos. Tuo metu nežinomas vokiečių kareivis fotografavo grupelę žydų vyrų, kurie buvo laistomi vandeniu. Greta jų ant garažo grindinio nesimato nužudytų žmonių kūnų. Iš vienos nuotraukos (žr. nuotrauką Nr. 5), kurioje matomas stovintis ir vilkintis trumparankoviais marškinėliais vyras, panašu, kad jis taip pat yra ir vienoje iš W. Gunsiliaus nuotraukų (žr. nuotrauką Nr. 4). Ten jis negyvas guli ant garažo kie-

mo grindinio šalia keturkampės konstrukcijos. Atrodo, kad tai paneigia H. Schmeinko, F. Lescho liudijimus, esą aukų kūnai buvo išgabunami iš garažo kiemo. Tačiau ir šių liudijimų atmesti negalima, nes tą patį paliudijo ne vienas, o du asmenys. Galbūt tuo metu, kai jie matė įvykius garaže, buvo išgabenta tik dalis žuvusiųjų kūnų.

Holokausto atlase vienoje vietoje teigiama, kad garaže žuvo apie 60, kitoje – kiek mažiau nei 60 žmonių⁸¹. Tyrinėtojai Saulius Sužiedėlis ir Christophas Dieckmannas savo bendrame jungtiniame darbe teigia, kad garaže žuvo kiek mažiau nei 60 žydų⁸². Ar patikimas skaičius 60? Gali būti, kad jis žymi garaže žuvusiųjų skaičių, gautą aritmetinio vidurkio principu. Vidutinių skaičių teisingumas, patikimumas paprastai priklauso nuo to, ar pagrįstos, teisingos tos skaitmeninės reikšmės, kurios buvo sudedamos; po to jų suma dalijama iš šių skaitmeninių reikšmių skaičiaus. Atrodo, kad skaičius 60 yra gautas iš istorinių šaltinių, suteikiančių žinių apie minimaliai ir maksimaliai garaže galėjusių žūti skaičių (50 ir 70). Tačiau šis tyrimas leidžia manyti, kad kiekybinis rodiklis 50, išreiškiantis minimalų garaže žuvusiųjų skaičių, nėra tikslus. Minėta skaičių išreiškia rodiklis 52 (53). Tad patikimas būtų vidutinis skaičius asmenų, galėjusių žūti garaže, panaudojant kiekybinius rodiklius 52(53) ir 70, kurių pirmais išreiškia minimalų, antrasis – maksimalų garaže žuvusiųjų skaičių. Sudedant ir dalijant šiuos skaičius, padalijant iš skaitmeninių reikšmių skaičiaus, gaunamas skaičius 61.5. Todėl būtų galima teigti, kad garaže galėjo žūti vidutiniškai 61 asmuo.

Istorinėje literatūroje pateiktus skaičius, apibūdinančius per pogromą Vilijampolėje 1941 m. birželio 25–27 d. žuvusiųjų kiekį, galima suskirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini tie skaičiai, kurie išreiškia maksimalų galėjusių žūti asmenų kiekį.

W. F. Stahleckeris ataskaitoje rašo: „Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė ar kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų.“⁸³ Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar „partizanai“ nušovė 1500 žydų“⁸⁴. Antrajai grupei priskirtini ties skaičiai, kurie išreiškia minimalų per pogromus Vilijampolėje galėjusių žūti asmenų skaičių. Avrahamo Tory dienoraščio 1941 m. rugpjūčio 4 d. įrašas skelbia: „Vilijampolėje iš žydų namų, nusiaubtų ir apiplėštų, jau išnešė paskutinius kūnus, kurie ten gulėjo nuo pat „kruvinos išžangos“, įvykusios 1941 metų naktį iš birželio 25 į 26 d. Ne mažiau kaip 700 žydų kankinių tą naktį krito nuo lietuvių žudikų rankos.“⁸⁵ Viena istoriniame darbe teigiama, kad per pogromą Vilijampolėje žuvo 600⁸⁶, kitame – 800⁸⁷ žmonių. Tad antrajai grupei priskirtini skaičiai svyruoja nuo 600 iki 800. Kodėl taip skiriasi pirmajai ir antrajai grupėms priskirtini žuvusiųjų skaičiai (skirtumas – 700–900 žuvusiųjų)?

Po 1941 m. birželio 25 d. susitikimo su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos institucijos pareigūnais W. F. Stahleckeris vertino ją kaip A operatyvinei grupei pavaldžią struktūrą. Be jos jam dar buvo pavaldžios pogromininkų pajėgos, kurių veiklą kontroliavo, reguliavo per ryšininką A. J. Klimaitį. Atsižvelgiant į tokį suskirstymą galima pamanyti, kad pirmajai grupei priskirtinas skaičius 1500 iš tikrųjų išreiškia ne vien tik per pogromą Vilijampolėje žuvusių žydų skaičių. Antrajai grupei priskirtini skaičiai nuo 600 iki 800 žymi pogromininkų veiklos padarinius, t. y. jų Vilijampolėje nužudytų žydų kiekį. Skaičiai 700–900, kurie išreiškia kiekybinį skirtumą tarp antrosios ir pirmosios gru-

pių skaičių, žymi greičiausiai kiekybinius rodiklius, apibūdinančius skaičių žydų, kuriuos Vilijampolėje suėmė partizanai ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Taip leidžia manyti šios žinios: 1941 m. birželio 25 d., greičiausiai prieš pat pogromo pradžią, Vilijampolės partizanų būrio vadas perdavė Valstybės saugumo departamento Kauno apygardai 11 suimtų žydų (tarp jų – 2 moterys), kurie gyveno Kriščiukaičio ir Sąjungos gatvėse. Jie buvo įtariami šaudę į partizanus ir kitus lietuvius. Taip pat vadas perdavė 6 gabalus (???) su prekėmis, pinigais (9888, 20 rub.).⁸⁸ 1941 m. birželio 26 d. Vilijampolės partizanų būrio vado rašte Valstybės saugumo departamentui išvardinti 33 suimtieji, tarp kurių buvo 23 žydų tautybės asmenys. Žydai buvo įtariami, kad šaudė iš langų, rengė susirinkimus ir slapstėsi namuose⁸⁹. Vilijampolėje, K. Griniaus g. 7 gyvenęs Antanas Vitkauskas 1941 m. birželio 24 d. įstojo į partizanų sukilėlių būrį. Jis vadovavo 5 partizanų grupei, kuri vykdė žydų areštus Jurbarko ir Veliuonos gatvėse. Ši grupė suėmė 50–60 žydų ir juos perdavė į Vilijampolės partizanų štabui⁹⁰. Birželio 27 d. į A. Vitkausko grupę Veliuonos gatvėje iš sinagogos buvo paleistas šūvis. A. Vitkauskas liepė vienam partizanui mesti į sinagogos vidų granatą. Po sprogo iš sinagogos išbėgo trys žydai, kursiuos partizanai nušovė. Sinagogoje buvo rasti dar 6 žydai, vienas iš jų buvo sužeistas. A. Vitkausko grupė juos suėmė ir nuvarė į partizanų štabą Skirsnemunės gatvėje⁹¹. Esama žinių, kad 1941 m. birželio 27-osios naktį į 28-ąją Vilijampolės partizanų štabe buvo laikoma apie 500 suimtų žydų⁹². Tad W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius – 1500 greičiausiai žymi du dalykus. Pirma – tai Vilijampolėje pogromininkų nužudytus 600–800 žydų. Antra – partizanų suimtus apie 700–900 žydų, kurie po to atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje.

A operatyvinės grupės vado F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitoje yra pateiktas skaičius, kuris nesietinas su Vilijampolės pogrome žuvusiųjų žydų kiekybiniu rodikliu: „Kitomis naktimis tuo pačiu būdu buvo nukenksminti 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto vyko ir kituose Lietuvos miestuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus.“⁹³ Vieno karinio oro pajėgų dalinio karinio dienoraščio 1941 m. birželio 28 d. įrašė konstatuojama, kad „vakar „partizanai“ nušovė 1500 žydų; nužudyta 70 žydų tautybės snaiperių; šiąnakt sušaudyta apie 1000 žydų (skaičius pateikė karo komendantūra). 5. Šiandien vidurdienį nuginkluojami visi gyventojai“⁹⁴. Iš šio įrašo galima suprasti, kodėl skaičius 1500 nėra kiekybinio rodiklio 2300 sudėtinė dalis. Į jį patenka tik skaičiai 70 (žymi sušaudytų snaiperių skaičių) ir 1000 (žymi sušaudytus žydus iš birželio 27-osios į birželio 28-ąją). Reikėtų pastebėti, kad kiekybinis rodiklis 70 išties žymi garaže žuvusių žydų skaičių. Sugrįžtant prie minėtų W. F. Stahleckerio ataskaitos žinių, atsižvelgiant į žydų pogromų Kaune chronologines ribas ir minėtą karinio dienoraščio įrašą galima daryti prielaidą, kad, anot W. F. Stahleckerio, naktį iš birželio 28-osios į 29-ąją galėjo tapti „nekenksmingais“ dar apie 1230 (2300-70-1000=1230) žydų. Viena vertus, abejonių kelia tai, kad birželio 28-ąją dieną buvo pradėtas partizanų nuginklavimas. Antra vertus, galima pamanyti, kad pogromininkų pajėgos buvo vertinamos kiek kitaip. Atsižvelgiant į W. F. Stahleckerio pateiktą skaičių 2300, į kurį patenka minėtame kariniame dienoraštyje pateikti skaičiai, galima pamanyti, kad jie visi buvo nužudyti. Bet panašu į tai, kad skaičius 2300 žymi dvi kategorijas aukų. Pirmajai priskirtini asmenys, kurie žuvo per smulkiuosius pogromus ir „Lietūkio“ garaže. Jų žūtis sietina su

pogromininkų veikla. Antrajai priskirtini asmenys, kurie buvo suimti ir atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Istorinėje literatūroje teigiama, kad per pogromus Vilijampolėje žuvo 800, „Lietūkio“ garaže – apie 50–60 (52–60), kitur – apie 150 žydų. Iš viso – apie 1000 žmonių⁹⁵. Šiame tyrime teigiama, kad garaže žuvo 61 asmuo. Išeitų, kad iš W. F. Stahleckerio minimų 2300 nukenksmintų žydų žuvo tik apie 200 asmenų. Kiti 2100 žydų buvo tik suimti. Apibendrinant galima manyti, kad W. F. Stahleckerio ataskaitos duomenys, joje pateiktas skaičius apie 3800 likviduotų, „nukenksmintų“ žydų gali būti taip suprstas. Sudėtinė minėto kiekybinio rodiklio dalis – 1000 – žymi skaičių žydų, kuriuos W. F. Stahleckerio skatinami pogromininkai nužudė per smulkiuosius pogromus, per didesnio masto pogromus Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže. Sudėtinė minėto kiekybinio rodiklio dalis – 2800 – žymi skaičių žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai ir kurie po suėmimo atsidūrė beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos žinioje. Pastaroji nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujamai įstaigai. 1941 m. birželio 29 d. 16-osios armijos vyriausiasis intendantas rašė: „9) lietuvių laisvės kovotojų išpuoliai prieš komunistus ir žydus nutraukti. Tolesnės egzekucijos vyksta prižiūrinti Kaune veikiantiems SS vadams.“⁹⁶

Dėl 1941 m. birželio pabaigoje vykusių žydų, kitų tautybės asmenų suėmimų Kauno centrinis kalėjimas A. Mickevičiaus gatvėje buvo perpildytas. Todėl buvo ieškoma naujos įkalinimo vietos. Buvęs vokiečių karo lauko komendantūros ryšių pareigūnas A. Žemribas 1966 m. nurodė, kad karo lauko komendantas generolas von Pohlis 1941 m. birželio 29 d. pranešęs, jog iš Berlyno buvo gautas įsakymas sutelkti Lietuvos žydus į atskirą stovyklą. Po to miesto komendantas Bobelis ir burmistras Palčiauskas su

generolu von Pohliu derėjęsis dėl vietos⁹⁷. Lietuvos laikinoji vyriausybė (LLV) 1941 m. birželio 30 d. išklasė Kauno miesto ir apskrities komendanto plk. Jurgio Bobelio pranešimą dėl žydų koncentracijos stovyklos įsteigimo ir nutarė jos įsteigimui pritari. Tvarkyti šiuos reikalus pavedė Komunalinio ūkio viceministrui Vladui Švipai ir plk. J. Bobeliui⁹⁸. 1941 m. liepos 5 d. posėdžio metu LLV patvirtino komendanto J. Bobelio pateiktus Kauno karo komendantūros ir jos formacijų etatus. Koncentracijos stovyklai, kuri buvo įsteigta Kauno VII forte, buvo patvirtinti 21 karininkų ir šaulių etatai⁹⁹. Yra žinių, kad į Kauno VII fortą, t. y. jame įsteigtą koncentracijos stovyklą, žydų tautybės vyrai ir moterys buvo gabenami birželio 29–30 d.¹⁰⁰. Istorinėje literatūroje teigiama, kad į W. Stahleckerio ataskaitos skaičių (1500+2300, iš viso – 3800) patenka dalis žydų, kurie žuvo Kauno VII forte¹⁰¹. Yra žinių, kad liepos pradžioje Kauno VII forte kalėjo maždaug 1500 žydų. Centriniam kalėjime buvo uždaryti 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų¹⁰². Išėitų, kad dviejose vietose kalėjo apie 3369 žydai, kad į šį skaičių patenka ir pogromų laikotarpiu suimti žydai. Mažai daliai suimtų centriniame kalėjime, VII forte kalėjusių žydų pavyko išvengti žūties, nes jie išsilaisvino paperkant sargybinius. Liko nesusaudyti apie 70 vyrų, kurie buvo Lietuvos kariuomenės savanoriai. Juos liepė išlaisvinti komendantas J. Bobelis, kuris lankydavosi Kauno VII forte¹⁰³. Kita vertus, lietuvių saugumo policijos valdininkas J. Ženauskas išbraukė 30 pavardžių iš sąrašo (jame buvo 200 žydų vardai ir pavardės), kuriame išvardinti asmenys buvo išgabenti į VII fortą¹⁰⁴.

Pagrindinis vaidmuo, organizuojant žydų žudynes Kauno VII forte, teko A operatyvinės grupės padaliniam. Pasak liudijimų, 1941 m. birželio 28 d į Kauną atvyko

1b ypatingojo būrio (*Sonderkommando 1b*, *SK 1b*) priešakinis padalinys, o pats būrys, jau būdamas pilnos apimties, čia išbuvo iki liepos 3 d.¹⁰⁵ Šios struktūros vadą SS oberšturmfiurerį Erichą Ehrlingerį buvę SK 1b trys vairuotojai apibūdino kaip asmenį, kuris vadovavo Kauno VII forte vykusioms žudynėms¹⁰⁶. E. Ehrlingeris 1941 m. liepos 1 d. pranešė, kad jam pavyko suburti penkias lietuvių pagalbinės policijos kuopas, iš kurių dvi paskirtos SK 1 b žinion. Pasak Ehrlingerio, viena kuopa jau saugojo kalinius ir vykdė egzekucijas Kauno VII forte, o kitai buvo pavesta vykdyti „tvarkos palaikymo užduotis“¹⁰⁷. Pagrindinės A operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio pajėgos (vadas SS štandartenfiureris Karlas Jėgeris) į Kauną atvyko 1941 m. liepos 2 d. ir tą pačią dieną perėmė Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas Lietuvoje¹⁰⁸. K. Jėgerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje rašoma, kad jo nurodymu Kauno VII forte surengtų egzekucijų metu 1941 m. liepos 4 d. buvo nužudyti 463 žydai (416 vyrų ir 47 moterys)¹⁰⁹, liepos 6 d. – 2514 žydų¹¹⁰. Iš viso – 2977 žydai. Po to, kai jau buvo suformuotas skrajojantis būrys (jam vadovavo SS oberšturmfiureris Joachimas Hamannas), per Kauno VII forte surengtas egzekucijas 1941 m. liepos 9 d. nužudyti 24 žydai (21 vyras ir 3 moterys)¹¹¹, liepos 19 d. – 19 žydų (17 vyrų, 2 moterys). Be minėtų 19 žydų, taip pat žuvo 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvišės komunistės, 1 vokiečių komunistas¹¹². Tad Kauno VII forte per K. Jėgerio vadovaujamas operacijas žuvo 3020 žydų (2968 vyrai, 52 moterys). Istorinėje literatūroje yra žinių, kad A operatyvinės grupės padalinių vadai žydų žudynių operacijoms Kauno VII forte vykdyti panaudojo Tautinio darbo apsaugos bataliono (vadas plk. Andrius Butkūnas) 1-osios kuopos (vadas kpt. Bronius Kirkila, nusišovė 1941 m. liepos 12 d.) ir 3-osios kuopos (vadas ltn. Juozas Barzda) kariuomenę¹¹³.

Kiek gi žydų galėjo žūti per E. Erlingerio organizuotas žudymo operacijas? Į šį klausimą nėra taip paprasta atsakyti, nes tokio pobūdžio statistinių duomenų, kokius pateikė K. Jėgeris, E. Erlingeris greičiausiai nebuvo parengęs. Atrodo, kad tai vertinama įvairiai. K. Jėgeris 1941 m. gruodžio ataskaitoje tvirtino, kad dar iki jam perimant Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas, Lietuvoje 1941 m. liepos 2-ąją dieną partizanai per pogromus ir egzekucijas likvidavo 4000 žydų¹⁴. Sugretinant pastarąjį teiginį su W. F. Stahleckerio ataskaitos duomenimis apie pogromo metu likviduotų „nukenksmintų“ skaičių (3800) ir tyrinėtojų nustatytą galimai Kauno pogromuose žuvusiųjų skaičių (1000) išeitų, kad E. Erlingeris, pasitelkdamas jo minėtas lietuviškas pajėgas, taip pat galbūt ir vokiečių pajėgas, galėjo per savo paties surengtas operacijas sušaudyti kone 2800 žydų. Tačiau šis skaičius greičiausiai per didelis. Istorikas Knutas Stangas samprotauja, kad po to, kai iš E. Erlingerio buvo perimtas vadovavimas žydų žudymo operacijoms, per K. Jėgerio surengtas žudymo operacijas Kauno VII forte žuvusiųjų mastai negalėjo labai išaugti, kad šie mastai buvo panašūs ir anksčiau. Taip samprotaudamas jis prieina išvadą, kad Kauno VII forte per E. Erlingerio surengtas operacijas galėjo žūti mažiausiai 1500, tačiau ne daugiau kaip 2000 žydų¹⁵. Atrodo, kad K. Stango pateiktas galimas maksimalus skaičius – 2000 bent jau iš dalies gali būti patvirtintas. Istoriko Ch. Dieckmanno nuomone, Kauno VII forte galėjo žūti apie 5000 žydų¹⁶. Jeigu per K. Jėgerio nurodymu Kauno VII forte surengtas žudynių operacijas žuvo iš viso 3020 žydų, tai, atsižvelgiant į Ch. Dieckmanno parodymus, galima manyti, kad E. Erlingeriui tenka atsakomybė maždaug už 1980 Kauno VII forte žuvusių žydų, kad K. Stango nustatytas skaičius – 1500 vertintinas tik kaip reali sudėtinė tikrojo skaičiaus dalis. Atrodo, kad E. Erlingeris galėjo

vadovauti žydų žudynėms, kurios vyko ir Mickevičiaus slėnyje. Po karo teistas buvęs Tautinio darbo apsaugos 1-osios kuopos karys eil. Juozas Surmas per apklausą nurodė, kad jis, vadovaujant mjr. A. Impulevičiui, dalyvavo sušaudant A. Mickevičiaus slėnyje dvi grupes žydų (po 30–40 asmenų). Žydai į ten buvo varomi iš kalėjimo. Taip pat nurodė, kad batalionui vadovavo SS atstovai¹⁷. Tad galima prielaida, kad E. Erlingeriui tenka atsakomybė ir už maždaug 80 A. Mickevičiaus slėnyje sušaudytų žydų žūtį. Išeitų, kad per E. Erlingerio ir jo parankinių Kauno VII forte, A. Mickevičiaus slėnyje surengtas naikinimo operacijas galėjo žūti apie 2060 žydų. Buvo minėta, kad Kaune smulkiųjų ir didesnio masto pogromų metu žuvo apie 1000 žydų, o 2800 – tai per pogromus Kaune suimtųjų skaičius. Tad SK 1b vadas SS obersturmfüreris Erichas Ehrlingeris, organizuodamas žydų žudymo operacijas, pasitelkdamas Tautinio darbo apsaugos bataliono 1-ąją ir 3-ąją kuopas, gal ir kiek vokiečių karinių pajėgų, galėjo sunaikinti didžiąją dalį per pogromus suimtų žydų. Jeigu skaičių 2060 laikytume tokiau, kuris rodo tik Kauno pogromuose suimtųjų kiekį, išeitų, kad šis skaičius sudaro maždaug 73,5 proc. skaičiaus 2800. Taip pat išeitų, kad per pogromus Kaune suimti 740 žydų (26,5 proc. nuo 2800) patenka į skaičių 3020, žymintį bendrą skaičių žydų, žuvusių Kauno VII forte per K. Jėgerio 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją, 19-ąją dienomis surengtas žudymo operacijas. Kitų žuvusių žydų skaičių – 2280 – galima sąlyginai apibūdinti kaip žymintį tuos, kurie Kaune buvo suimti po pogromų. Istoriniuose darbuose teigiama, kad be Kauno žydų į VII fortą patekdavo žydai iš apylinkių, kad čia buvo įkalinami daugelis iš tų, kuriems dėl įvairių priežasčių nepavyko pabėgti į Rytus¹⁸.

1941 m. liepos 11 d. pranešime Nr. 19 iš SSRS teigiama, kad Kaune iš dalies per pogromus, iš dalies – per šaudymus, kuriuos

vykdė lietuvių daliniai, nužudyti 7800 žydai¹¹⁹. Atrodo, kad į minėtą skaičių neabejotinai patenka K. Jėgerio duomenys apie 3001 žydų tautybės asmenį. Tiek žuvo 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją dienomis Kauno VII forte vykusių masinių žudynių operacijų metu¹²⁰. Taip pat į minėtus duomenis patenka ir skaičius 2060, kuris apibūdina kiekį žydų, žuvusių Kauno VII forte bei A. Mickevičiaus slėnyje per SK 1b būrio vado E. Erlingerio surengtas žudynių operacijas. Patenka ir skaičius 1000, žymintis tyrinėtojų nustatytą Kauno pogromuose žuvusiųjų kiekį. Iš viso – 6061 žydų tautybės asmuo. Kas gi buvo kiti 1739 asmenys? Minėta, kad į W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius patenka kiekybiniai rodikliai, kurie apibūdina tiek per pogromus žuvusių, tiek partizanų sukilėlių suimtų ir lietuvių saugumo policijos žinioje laikytų žydų skaičius. Po to, kai 1941 m. liepos 2 d. A operatyvinės grupės 3-ojo operatyvinio būrio (vadas – SS štandartenfiureris Karlas Jėgeris) pajėgos į Kauną atvyko 1941 m. liepos 2 d. ir perėmė Vokiečių saugumo policijos ir SD funkcijas Lietuvoje, lietuvių saugumo policijos atkuriamieji darbai vyko toliau ir plėtėsi jos veikimo ribos. Atsižvelgiant į tai, kad lietuvių saugumo policija nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujamai įstaigai, galima prielaida, kad kartu plėtėsi ir vokiečių saugumo policijos bei SD įstaigos Lietuvoje veikimo ribos. Tad skaičius 1739 gali žymėti žydus, kurie buvo sušaudyti ar suimti arti Kauno miesto esančiose provincijos vietovėse.

JAUNAS VYRAS, BALTARAIŠTIS SU LAUŽTUVU

Istoriniuose darbuose ir viešojoje erdvėje galima susidurti su mėginimais identifikuoti, konkrečiai nustatyti asmenis, kurie dalyvavo 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“

garaže vykusiose žydų žudynėse. Deja, netrūksta ir perlenkimų šiuo klausimų. Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje pirmininkas Josifas A. Melamedas straipsnyje, kuris paskelbtas jo paties redaguotame leidinyje, rašo: „Atėjo svarbiausia „šou“ akimirka. Visos aukos turėjo nusiauti batus ir buvo vedamos basos prie šviesiaplaukio, mėlynakio arti stovinčio vyro (Juozo Lukšos). Jis laikė savo rankose didelį geležinį laužtuvą. Viena po kitos aukos priartėdavo prie vyro, kuris šypsodamasis geležiniu laužtuvu smūgiuodavo į galvą aukos, kuri kraujuodama parkisdavo. Po kiekvieno smūgio minia šaukė „valio“.¹²¹ J. A. Melamedo redaguotame leidinyje publikuota W. Gunsiliaus nuotrauka, kurioje matyti su metaliniu laužtuvu rankose stovintis vyras. Greta šios nuotraukos, kairėje, publikuota J. Lukšos nuotrauka, kurioje jis matyti su automatu rankose, apsilvilkęs paltu ir su kepure ant galvos. Nuotrauka daryta po karo, kai J. Lukša jau buvo partizaninio judėjimo dalyvis. Virš nuotraukų tekstas, kuriame J. Lukša įvardijamas kaip žiaurus sadistas, žudikas, 1941 m. birželio 27 d. žudęs žydus „Lietūkio“ garaže Kaune. Teigiama, kad jaunas vyras iš W. Gunsiliaus nuotraukos ir kitoje nuotraukoje matomas J. Lukša – vienas ir tas pats asmuo¹²². Tyrinėtojas Jospehas Zakas teigia, kad W. Gunsiliaus darytoje nuotraukoje vyras, stovintis toliau dešinėje ir užsimojęs geležiniu laužtuvu, yra Juozas Lukša¹²³. Taip pat teigia ir tyrinėtojas Abrahamas Levinas¹²⁴. Kodėl šie istorikų teiginiai atrodo abejotini?

Jaunas vyras. Iš jų teiginių galima suprasti, kad jie J. Lukšą sutapatina su jaunu vyru, kuris minimas buvusio Vermachto kario Wilhelmo Gunsiliaus (g. 1915 m. Blaubereuno mstl.; Baden-Viurtenbergo žemė), tarnavusio Šiaurės armijų grupės (generolas feldmaršalas Wilhelm Ritter von Leeb) 16-osios armijos (vadas generolas pulkinin-

kas Ernst Wilhelm Bernhard Busch) oro pajėgų štabo aerofotonuotrukų skyriuje ir ėjo fotografo pareigas, 1958 m. lapkričio 11 d. parodymuose. Apklausa vyko Blaubeureno miestelio žemės policijos skyriuje, kur jis nurodė: „1941 m. birželio 22 d., prasidėjus karo žygiui į Rusiją, aš kartu su mano daliniu buvau perkeltas į Gumbinę. Ten išbuvau iki kito antradienio, t. y. iki 1941 m. birželio 24 d. Antradienį aš su priešakine komanda iš Gumbinės išžygiavau į Kauną. Į ten su kariuomenės priešakiniu daliniu atvykau trečiadienį prieš pietus, t. y. 1941 m. birželio 25 d. Mano užduotis buvo surasti butą iš paskos atvykstančiam daliniui. Uždavinio įgyvendinimą labai palengvino tai, kad mes jau prieš tai iš oro padarytose Kauno nuotraukose nustatėme konkrečius namų blokus mūsų daliniui. Pagrindiniai karo veiksmai mieste jau nebevyko. Popietės metu netoli nuo tos vietos, kur aš išrinkau butą, pamačiau daugybę žmonių, susitelkusių benzino degalinės kieme, aptvertame iš trijų pusių. Vaizdas buvo toks. Didelio kiemo kairėje pusėje buvo grupė vyrų, kurių amžius siekė nuo 30 iki 50 metų. Ten jų galėjo būti apie 45–50 asmenų, juos atvarė ir kontroliavo keletas civilių. Tie civiliai buvo ginkluoti šautuvais ir dėvėjo ant rankos raiščius, kaip ir nuotraukose, kurias kadaise aš padariau. Maždaug 16 metų amžiaus jaunas vyras (greičiausiai – lietuvis), atraitotomis marškinių rankovėmis, buvo ginkluotas geležiniu laužtuvu. Iš asmenų grupės kiekvieną kartą jis išsitraukdavo vieną vyrą, kurį nužudydavo, smūgiuodamas laužtuvu jam į pakaušį vieną ar kelis kartus. Tokiu būdu maždaug per tris ketvirčius valandos jis nužudė visą grupę, kurią sudarė apie 45–50 asmenų. Aš padariau eilę nuotraukų su nužudytaisiais, jas aptikau po karo savo archyve ir esu pasirengęs dokumentinę medžiagą paskolinti. Tačiau prašau nuotraukas ar jų kopijas man

vėliau grąžinti. Po to, kai vis buvo nužudyti, jaunas vyras padėjo laužtuvą į šoną, atsinešė armoniką ir užlipo ant greta gulincios lavonų krūvos. Atsistojęs ant lavonų „kalno“ jis užgrojo lietuvių nacionalinį himną. Ši melodija man nebuvo žinoma, greta stovintys asmenys pasakė, kad tai nacionalinis himnas. Dalyvaujančių civilių asmenų, tarp kurių buvo moterų ir vaikų, elgesys buvo neįtikėtinas, po kiekvieno nužudytojo jie pradėdavo ploti, o kai buvo pradėtas groti himnas, irgi buvo dainuojama ir plojama. Pirmose minos eilėse stovėjo moterys su vaikas ant rankų, jos iki pabaigos stebėjo įvykius. Aš paklausiau vokiškai kalbančio asmens, kad čia vyksta. Man buvo taip paaiškinta: žmonės žudžiusio jauno vyro tėvai prieš dvi dienas buvo suimti dar gulintys lovoje ir nedelsiant sušaudyti, nes jie buvo įtariami esantys nacionalistai, o dabar čia buvo jauno vyro kerštas. Gana arti gulėjo visa eilė negyvų žmonių (greičiausiai turimi omenyje kapinėse palaidoti žmonės – *aut.*), kuriuos, civilių asmenų liudijimais, prieš dvi dienas nužudė besitraukiantys komisarai ir komunistai. O kai aš bendravau su civiliais asmenimis, mane užkalbino SS karininkas ir pareikalavo, kad atiduočiau kamerą. Aš atsakiau ją atiduoti sakydamas, kad tai tarnybinis fotoaparatas, kad aš turiu specialų 16-osios armijos vadovybės leidimą, kuriame nurodyta, kad aš visur galiu fotografuoti. Paaiškinau karininkui, kad jis šį fotoaparata gali gauti tik per generolą feldmaršalą Buschą (iš tiesų jis tuo metu buvo tik generolas pulkininkas, generolu feldmaršalu tapo kiek vėliau – *aut.*). Todėl aš galiu nekliudomas pasišalinti. SS karininkas neprisistatė į mano tarnybinių įstaigą, aš apie tai negirdėjau. SS karininko tarnybinis laipsnis man nėra aiškus, bet manau, kad jo antkaklio antsiuve buvo matomos trys žvaigždės. Taip pat nežinau, kokiam daliniui Kaune jis priklausė ir kokie uždaviniai šiam

daliniui Kaune buvo skirti. SS daliniai ir SS karininkai šiaip ar taip nepriklausė Vermachto daliniams. Galvojau, koks tai galėtų būti dalinys, tačiau dėl tolesnių nurodymų ir trumpo apsistojimo Kaune SS karininko dalinio negalėjau nustatyti. Kaune išbuvaui apie 8–10 dienų.¹²⁵

Panašius vaizdus garaže matė ir buvęs Šiaurės armijų grupės štabo adjutantas pulkininkas Lothar'as von Bischoffshausenas (g. 1897 m. vasario 20 d. Vitzenhauzene – mirė 1970 m. birželio 25 d. Kaselyje). Jis liudijo: „Atvykau birželio 27 d. priešpiečio laiku. Važiuodamas per miestą vykau pro degalinę, mačiau degalinę, kurioje buvo susitelkusi tanki žmonių minia. Ten buvo daug moterų, kurios tam, kad geriau matytų, pakeldavo savo vaikus aukštyn arba stovėjo ant kėdžių ir dėžių. Nuolat pasigirstantys pritarimai, šūkių „bravo“, plojimai, juokas skatino spėti, kad švenčiama pergalė arba vyksta sporto renginys. Tačiau į mano klausimą, kas čia vyksta, buvo atsakyta, kad darbuojasi „Kauno žudikas“. Pagaliau čia būsią teisingai nubausti kolaborantai ir išdavikai! Prieš arčiau tapau liudytoju turbūt šurpiausio įvykio, kurį teko regėti per du pasaulinius karus. Betonuotoje aikštėje priešais degalinę stovėjo vidutinio ūgio, šviesus, maždaug 25 metų vyras, kuris kaip tik ilsėjosi ir rėmėsi į rankos storumo medinę lazda, siekiančią jo krūtinę. Prie jo kojų gulėjo 15–20 nevyvėlių ar mirštančiųjų. Iš vandens žarnos nepaliaujamai tekėjo vanduo ir pralietą kraują nuplaudavo į vandens nutekamąjį griovį. Už šio vyriškio, vos už kelių žingsnių, stovėjo apie 20 vyrų, kuriuos saugojo ginkluoti civiliai asmenys ir kurie su nebyliu nuolankumu laukė savo žiaurios egzekucijos. Trumpai mostelėjus tylėdama išeidavo į priekį kita auka, kurią žvėriškai mušė medine lazda iki mirties, o kiekvieną smūgį lydėjo pritariantys žiūrovų šūksniai.“¹²⁶

Atrodo, kad W. Gunsilius ir L. von Bischoffshausenas matė vieną ir tą patį jauną vyrą. W. Gunsilius mini, kad jaunas vyras vilkėjo marškinius atraitotomis rankovėmis. Galima pastebėti, kad jo nuotraukose dalis pogromininkų vilki šviesiais marškiniais, kurių rankovės atraitotos. Tad, ko gera, W. Gunsiliaus matyto jauno vyro marškiniai irgi buvo šviesūs. Reikia pastebėti, kad L. von Bischoffshauseno liudijime apie jauną vyrą yra teiginys „*Stand ein mittelgroßer, blonder und etwa 25jähriger Mann*“¹²⁷. Žurnalisto Saliamono Vaintraubo knygoje, į lietuvių kalbą išverstame liudijime šis teiginys skamba taip: „Stovėjo vidutinio ūgio šviesiaplaukis maždaug 25 m. vyras“¹²⁸. Toks vertimas pagrįstas, nes iš vokiečių kalbos į lietuvių kalbą žodis *blond* iš tiesų gali būti verčiamas kaip „šviesiaplaukis“. Tačiau žodis *blond* gali būti verčiamas ir kaip žodis „šviesus“, siekiant apibūdinti kokio nors daikto spalvą¹²⁹. Kyla klausimas: ką konkrečiai turėjo omenyje L. von Bischoffshausenas, panaudodamas žodį *blond*? Šio darbo autoriaus nuomone, jis omenyje greičiausiai turėjo ne jauno vyro plaukų spalvą, o kitą jo išvaizdos detalę. Išlikusios įvykių garaže nuotraukos, žinios iš liudininčių parodymų leidžia teigti, kad dalis egzekucijos dalyvių vilkėjo šviesius marškinius. Tad galimas dalykas, kad L. von Bischoffshausenas apibūdino ne jauno vyro plaukų spalvą, o jo vilkėtus šviesios spalvos marškinius. Pagal W. Gunsilių, jaunam vyrui buvo maždaug 16 metų, o pagal L. von Bischoffshauseną – maždaug 25 metai. Galimas dalykas, kad apytikrį jauno vyro amžiaus vis tik tiksliau apibūdino W. Gunsilius, nes jis fotografavo įvykius, padarė kelias nuotraukas. Fotografavimas savo ruožtu yra susijęs su atidesniu stebėjimu, išsiūžėjimu į aplinką. Kitą vertus, W. Gunsilius greičiausiai buvo ilgiau garaže nei pulkininkas. Galbūt jaunas vyras galėjo būti šiek tiek vyresnis nei

šešiolikos. Tad jaunas vyras, kuris surengė individualų „šou“ buvo galbūt kiek vyresnis nei šešiolikos metų, vilkėjo šviesios spalvos marškinius atraitotomis rankovės, greičiausiai turėjo šiokių tokių muzikinių gabumų, nes mokėjo groti armonika. Pyktis jam susikaupė dėl to, kad prieš kelias dienas žuvo jo tėvai. Galima prielaida, kad juos nužudė besitraukiantys raudonarmiečiai ar sovietų režimo rėmėjai. Sugretinus pastarąsias žinias su J. Lukšos biografijos faktais galima teigti, kad jai nebūdingos šio jauno vyro biografijos detalės. Vokiečių okupacijos laikotarpiu jo tėvai buvo gyvi. Todėl galima manyti, kad J. A. Melamedas ir kiti tyrinėtojai, tapatindami jauną vyrą su J. Lukša, yra neteisūs. Beje, W. Gunsiliaus teiginys, kad jaunas vyras nužudė apie 45–50 žydų, abejotinas. Pirmiausia dėl to, kad istorinės literatūros duomenimis, garaže buvo nužudyta apie 50–60 žmonių. Tad atrodo, kad jam priskirtas per didelis nužudytųjų skaičius. Antra – tokiam kiekiui aukų (apie 45–50 asmenų) nužudyti, tokiems makabriškiems veiksams atlikti reikia didelių fizinių pastangų. Tai būtų sudėtinga net ir labai fiziškai stipriam žudikui. Trečia – prieš tai, t. y. žudynių pradžioje, žydus garaže jau buvo žudžiusios baltaraiščių grupelės. Atrodo teisinga, kad jaunas vyras per savo „šou“ galėjo nužudyti tik keletą asmenų. W. Gunsiliaus liudijimas, kad SS karininkas norėjo paimiti iš jo fotoaparata, savo ruožtu leidžia daryti prielaidą, kad garaže galėjo būti SS priklausančių asmenų, kurių buvimas buvo susijęs su pogromo eigos priežiūra, kontrole. Atrodo, kad W. Gunsilius, L. von Bischoffshausenas kiek tendencingai vaizduoja vietos gyventojus, stebėjusius įvykius „Lietūkio“ garaže. Istorikas Christophas Dieckmannas pastebi, kad tarp vokiečių karių, mačiusių žudynes garaže, po karo pateiktose žiniose pastebima tendencija apibūdinti ten buvusius vokiečius kuo

palankiau, o visi lietuviai vaizduojami kaip apimti neapykantos žydams. Tokių lietuvių vertinimą tyrinėtojas nelaiko teisingu, nes tarp lietuvių buvo ir tokių, kurie šaukė: „Gėda Lietuvai!“ ir už tai buvo nutildyti¹³⁰.

Jauno vyro vizualinė tapatybė. W. Gunsilius teigė, kad jaunas vyras buvo maždaug 16 metų amžiaus (greičiausiai – lietuvis), atraitotomis marškinių rankovėmis ir ginkluotas geležiniu laužtuvu. Kita vertus, jis liudijo, kad fotografavo įvykius garaže. Tai leidžia manyti, kad šį asmenį W. Gunsilius galėjo ir nufotografuoti, kad jis gali būti matomas vienoje iš jo nuotraukų. Tarp W. Gunsiliaus fotografijų yra neryški nuotrauka, kuri iš dalies patvirtina anksčiau pateiktus jo parodymus (žr. nuotrauka Nr. 1), kuriuose teigiama: „Didelio kiemo kairėje pusėje buvo grupė vyrų, kurių amžius siekė nuo 30 iki 50 metų. Ten galėjo būti apie 45–50 asmenų, kuriuos atvarė ir kontroliavo keletas civilių“. Nuotraukoje matomas garažo pastatas su atidarytais bokso vartais Kairėje pusėje, priešais vartus ir arčiau kairiojo krašto matyti grupelė žydų vyrų (apie 19 asmenų). W. Gunsilius teigia, kad jaunas vyras vilkėjo marškiniais atraitotomis rankovėmis. Nuotraukoje matome, kad dešinėje pusėje, priešais garažą ir arčiau jo vartų dešiniojo krašto matyti ant į suoliuką panašaus daikto sėdintis vyras, kurio marškiniai šviesūs, o kelnės – tamsios spalvos. Galima pastebėti, kad kairioji jo ranka nuoga iki alkūnės, o virš alkūnės matyti tamsesnės spalvos ruožas, kuris galbūt žymi ribą, iki kurios buvo atraitota marškinių rankovė. Atrodo, kad jis žiūri į garažo bokso vidų, t. y. į įvažiavimo angą. Tokie išvaizdos sutapimai leidžia daryti prielaidą, kad W. Gunsiliaus nuotraukoje matomas vyras bei jo parodymuose minimas jaunas vyras – vienas ir tas pats asmuo. Tačiau jo rankose ar netoliese nematyti geležinio laužtuvo. Priešais žydų grupelę ir sėdintį

vyrą garažo kieme guli nužudytų žydų vyrų kūnai. Dėl neryškios nuotraukos kokybės tiksliai suskaičiuoti aukų kūnus sudėtinga. Atrodo, kad jų ten yra apie 34 asmenis. Ant dviejų aukų (arti automobilio stogo kontūro) guli pailgas daiktas, panašus į metalinį laužtuvą. Tai leidžia daryti prielaidą, kad jaunas vyras, kuris žudė aukas, galėjo padaryti pertrauką. Suprantama, kad minėti 19 grupelėje stovinčių žydų netrukus po to, kai jie buvo nufotografuoti, buvo žiauriai nužudyti. Taigi po to garažo kieme liko gulėti jau nebe apie 34, o maždaug 53 nužudytųjų kūnai.

Atrodo, kad tą patį jauną vyrą galima pamatyti dar vienoje nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 2), kurios autorius greičiausiai buvo nežinomas vokiečių kareivis. Šioje ir kitose jo darytose nuotraukose matosi, kaip vandeniui laistoma žydų vyrų grupelė, o ant garažo kiemo grindinio nužudytų aukų kūnų nematyti. Tai greičiausiai buvo fotografuota tuo metu, kai vokiečių kariai ir baltaraiščiai tyčiojosi iš žydų vyrų, juos mušė, tačiau dar nežudė. Atrodo, kad vokiečių karys turėjo teisę laisvai fotografuoti garaže. Vadinasi, jis turėjo leidimą fotografuoti – kaip ir Wilhelmas Gunsilius. Tokio leidimo Karlas Röderis neturėjo. Pastarojoje nuotraukoje – gana jaunas vyras su šautuvu rankose. Jisai stovi priešais į krūvą suvartų, ant garažo grindinio gulinčių žydų, kurių vienas mėgina stotis. Už jauno vyro matyti atidarytas garažo bokšas. Jo marškiniai šviesūs, rankovės atraitotos iki alkūnių, o kelnės – tamsesnės spalvos. Šios išvaizdos detalės būdingos ir minėtoje W. Gunsiliaus nuotraukoje nufotografuotam jaunam vyrui. Tad gali būti, kad W. Gunsiliaus, L. von Bischoffshauseno liudijimuose minimas jaunas vyras ne tik užmušinėjo žydus, bet ir dalyvavo tyčiojantis, kankinant tuo metu, kad dar aukos nebuvo pradėtos žudyti.

Baltaraištis su laužtuvu. Atsižvelgiant į minėtus J. A. Melamedo, kitų istorikų teiginius atrodytų, kad jie J. Lukšą tapatina ne tik su jaunu vyrų, kuris minimas W. Gunsiliaus ir L. von Bischoffshauseno liudijimuose, bet ir su laužtuvą laikančiu baltaraiščiu, kuris matomas dvejose W. Gunsiliaus nuotraukose. Panašu, kad minėtiems tyrinėtojams nepavyko teisingai nustatyti jauno vyro vizualinės tapatybės. Liudijimuose minimam jaunam vyrui priskyrė vizualinę tapatybę, kuri iš tiesų yra ne jo. Vienoje W. Gunsiliaus nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 3) – jaunas vyras, avintis aulinius batus, vilkintis *galife* sukirpimo tamsios spalvos kelnėmis, apsijuosęs plačiu šviesiu diržu (greičiausiai – karišku), su šviesiais marškiniais ir tamsiu švarku (ant dešinės švarko rankovės – baltas raištis). Ant galvos apsirišęs šviesią skepetą ar skarelę. Dešinėje rankoje laiko metalinį laužtuvą. Šalia ir šiek tiek už jo – aukų kūnai. Atrodo taip, tarsi būtų nusprendęs padaryti pertrauką žudymo metu. Už jo matyti prie garažo pastato išsirikiavę žiūrovai. Kitoje nuotraukoje (žr. nuotrauką Nr. 4), t. y. jos dešiniajame krašte tas pats vyras matomas tolumoje, arti gatvės, t. y. prie garažo įvažiavimo. Jis užsimojęs metaliniu laužtuvu ir pasirengęs smūgiuoti į auką, gulinčią ant grindinio prie jo kojų. Jo išvaizdai būdingos tos pačios detalės kaip ir ankstesnėje nuotraukoje matomam baltaraiščiui. Priešais žudiką – garažo kiemas, ant kurio grindinio guli nužudytų žydų kūnai. Už žudiko ties gatve palei įvažiavimą į garažą ir garažo ribose kairėje, palei mūrinę sieną matyti puslankiu išsirikiavę stovintys žiūrovai, tarp kurių stovi vokiečių kariai, vyrai, moterys, vaikai. Nuotraukos kairėje ir dešinėje pusėje galima pastebėti dvi nususukusias moteris, kurios vengia žiūrėti į smūgiui užsimojusį baltaraištį. Nuotraukoje matomo vyro išvaizdos detalės neatspindi tų jauno vyro išvaizdos detalių,

kurias aptinkame W. Gunsiliaus ir L. von Bischoffshauseno liudijimuose, t. y. jis vilkėjo šviesiais marškiniais atraitotomis rankovėmis. Kitas vertus, jaunas vyras mušė aukas būdamas vienmarškinis, o minėtose dvejose W. Gunsiliaus nuotraukose matomas vyras tai darė vilkėdamas švarką.

Atskiruose istoriniuose darbuose tirtose nuotraukose (žr. nuotraukas Nr. 3, Nr. 4) matomas baltaraištis su laužtuvu įvardijamas kaip prekeivis mirtimi (*Death Dealer*). Kas gi buvo šis asmuo? Aiškaus atsakymo į šį klausimą kol kas nėra. Suprantama, kad norint nustatyti šio asmens tapatybę, pirmiausia reikia surinkti ir išanalizuoti visus apie jį išlikusius duomenis. Žurnalistas Algis Dargis rašė: „Ten, prie karo muziejaus, motina sužinojo, kad birželio 26-osios vakare įvyks žuvusių sukilėlių laidotuvės. Tarp jų buvo ir mano tėvas, ir gerai pažįstamas studentas, per neatsargumą nukautas saviškių tame pačiame Karininkų ramovės kieme. Mano tėvai, pasiėmę vyriausiąjį brolių, kuriam tebuvo pustrėčių metų, nuėjo kapinių link laukti laidotuvių procesijos. Vytauto prospekte jie pamatė nemažą žmonių minią, susibūrusią prie Lietuvos žemės ūkio kooperatyvų sąjungos „Lietūkio“ garažo tvoros (šiandien toje vietoje – „Baltijos“ viešbutis). Dabar motina sakos prisimenant didelį asfaltuotą kiemą, kuriame buvo prilaistytą daug vandens. Viduryje kiemo kėpsojo krūva sumirkusių šlapių senų drabužių. Jaunas, ne daugiau kaip dvidešimties metų vaikinai, kažkodėl apsirišęs galvą balta skarele, stovėjo ant tos skudurų krūvos ir, atsirėmęs į storą lazda, kažką garsiai pasakojo susibūrusiai miniai. Priėję arčiau mano tėvai išgirdo, kad tas vaikinai esąs kaimietis, ištrūkęs iš NKVD būstinės, esančios čia pat, už keliolikos žingsnių Vytauto prospekte. Požemiuose jis kalbėjęs dar nuo keturiasdešimtųjų vasaros, jo tėvai ar pernai su pirmais ešelonais išgabenti į Rytus, o

brolių nušovė čekistai, atėję išvežti tėvų. Vaikinai, nusivilkę marškiniai, rodė visiems ilgus kruvinus dryžius ant nugaros. Savo kankintojams jis ką tik atkeršijęs „Lietūkio“ garažo kieme. Tada motina suprato, kad tas jaunuolis stovi ant negyvų žmonių krūvos. Tėvas, bematant susigaudęs, kas tame garaže dedasi, griebė jai už rankos: „Eime, nes naktį tau košmarai prisispnuos...“. Motina prisimena, kad kažkokia nesuvokiama jėga prikaustė ją prie tos metalinių virbų tvoros. Mano brolio tėvas irgi niekaip negalėjo nuo tos tvoros atplėšti. Greta stovėjo keli vokiečių kariškiai ir negarsiai šnekučiuodamiesi kartkartėmis fotografuodavo tą pusnuogį vaikiną ant lavonų krūvos. Po daugelio metų mano mama sakė: „Lietūkio“ garažo kieme mes matėme savo mirtį. Tik danguje kažkas apsvirtė, ir mūsų vietoje atsидūrė kiti žmonės...“.¹³¹ Taigi A. Dargio tekste pateikiamos žinios apie jauną vyrą, kuris buvo apsirišęs galvą skarele. Minėtose W. Gunsiliaus nuotraukose (žr. nuotraukas Nr. 3, Nr. 4) matyti, kad baltaraištis irgi galvą apsirišęs skarele. Tad galima prielaida, kad A. Dargio tekste minimas jaunas vyras ir W. Gunsiliaus nuotraukose matomas baltaraištis – vienas ir tas pats asmuo. Tai buvęs politinis kalinys, kaimo gyventojas, kuris įkalinimo metu buvo žiauriai kankinamas, kurio tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Tad J. Lukša negali būt tapatinamas su laikančiu laužtuvą baltaraiščiu, kadangi pastarojo tėvai buvo išgabenti į Rytus, o brolių nušovė čekistai. Pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.) toks likimas nei Juozo Albino Lukšos-Daumanto tėvo, nei brolių neištiko. Antra vertus, J. Lukša neatrodo panašus į baltaraištį su laužtuvu iš W. Gunsiliaus nuotraukų. Istorikas Dainius Noreika teigia, kad J. Lukša ir nuotraukoje įamžintas žudikas pasižymi akivaizdžiais anatomiais skirtumais¹³². W. Gunsiliaus nuotrauka (žr. nuotrauką

Nr. 3) buvo tapusi ir teisinio nagrinėjimo objektu. Lietuvos teismo ekspertizės centro Dokumentų ekspertizių skyrius 2010 m. spalio 4–18 d. vykdė tyrimą, skirtą nustatyti, ar 1941 m. birželio 27 d. Lietuvoje, buvusio kooperatyvų sąjungos „Lietūkių“ garažo kieme padarytoje nuotraukoje ir tyrimui pateiktose J. Lukšos-Daumanto nuotraukose užfiksuotas tas pats, ar kitas asmuo. Atlikus tyrimą buvo padaryta išvada: „Didelė tikimybė, kad 1941 m. birželio 27 d. Lietuvoje, Kauno mieste, buvusio kooperatyvų sąjungos „Lietūkių“ garažo kieme padarytoje fotografijoje užfiksuotas ne J. Lukša-Daumantas, kurio fotografijos pateiktos lyginamajam tyrimui, o kitas asmuo.“¹³³ Apie šį tyrimą buvo informuota ir visuomenė¹³⁴.

Yra ir daugiau baltaraiščio su laužtuvu tapatybės versijų. Tyrinėtojas Vincas Žilėnas atkreipia dėmesį į Birutės Adomėnienės knygoje „Likviduoti Skirmantą“ aprašytą Algirdą Antaną Pavalkį. Autorė teigia, kad 1940 m. iš Suvalkijos į Kauną atvykusį A. Pavalkį užverbuoja NKVD. Kaune jis apsigyveno K. Petrausko g. 30, kur buvo internuoti lenkų pabėgėliai, tarp kurių veikė Lenkijos, Prancūzijos bei Anglijos žvalgybininkų grupė (namo šeimininkas T. G. buvo šios grupės vadovas). Autorė taip pat teigia, kad vokiečių okupacijos laikotarpiu A. A. Pavalkis dirbo darbo biržoje „Arbeitsamt“. Vėliau jį užverbavo gestapas ir jis tapo agentu „Anton“. 1944 m. paskirtas apygardos komendanto žinion, turėjo ginklą, vilkėjo vokiečių kariuomenės uniformą. Po karo atsидūrė Vakarų Vokietijoje, amerikiečių zonoje. Po to grįžo į Lietuvą ir atsirado pas „Tauro“ apygardos partizanus. Netrukus pseudopartizanas „Genutis“ išdavė bendražygius ir už pinigus, pavogtus iš partizanų, nusipirkęs sovietinį pasą pabėgo į Leningradą, kur studijavo Pavlovo medicinos institute. Netrukus demaskuotas ir sugautas sutiko vėl bendradarbiauti

su MGB. Autorė teigia, kad jis kaip MGB agentas „Petras“ prisidėjo prie žymaus Lietuvos partizano J. Lukšos sunaikinimo ir kad jam kaip agentui buvo mokama gera alga. Vėliau, t. y. 1957 m. A. Pavalkis baigė Kauno medicinos institutą, ilgą laiką dirbo Kauno III ligoninės chirurgu. Remdamasis šiomis autorės B. Adomėnienės žiniomis apie A. A. Pavalkį, tyrinėtojas V. Žilėnas teigia: „Gali būti, kad NKVD agentas, „išsipirkdamas“ kaltę ir užsiverbavęs gestapui, dalyvavo žydų žudynėse „Lietūkių“ garaže. Manoma, kad archyvinėje nuotraukoje gerai matomas blondinas su metaliniu strypu rankoje galėjo būti kaip tik šis tautos atplaiša, tarnavęs abiem okupantams.“¹³⁵ Iš šių žinių matyti, kad A. A. Pavalkis iš tiesų kenkė partizaniniam judėjimui. Tačiau abejotina, kad jis ir W. Gunsiliaus nuotraukose matomas baltaraištis su laužtuvu – vienas ir tas pats asmuo. Pirmiausia dėl to, kad A. A. Pavalkis nepanašus į W. Gunsiliaus nuotraukoje matomą baltaraištį su laužtuvu (tokia autoriaus nuomonė). Antras dalykas būtų tas, kad pirmojo sovietmečio laikotarpiu (1940–1941 m.) jis nebuvo suimtas, kalinamas, tardomas. Nėra žinių ir apie tai, kad tuo metu būtų buvę represuoti ir jo artimieji. Nėra tapatumo tarp biografinių žinių apie A. A. Pavalkį ir biografinių žinių apie baltaraištį su laužtuvu iš W. Gunsiliaus nuotraukos.

Savo versiją apie baltaraištį su laužtuvu pateikė ir Vilniaus universiteto dėstytoja Irena Tumavičiūtė. Jinai jį apibūdina kaip „blondiną“, kuris vizualiai panašus į Joachimą Hamanną. Man atrodo, kad blondinas, t. y. Joachimas Hamannas, yra užsidėjęs peruką. Tai, kodėl J. Hamannas maskavosi po peruku, I. Tumavičiūtė argumentuoja taip: „Jau iš pirmojo W. Stahleckerio raporto apie operatyvinės grupės A veiklą Ostlande (1941 10 15) aiškėja, kad vienas vokiečių saugumo policijos uždavinių buvo „sukurti

neginčijamą faktą, kuriuo vėliau būtų galima įrodyti, kad išlaisvinti gyventojai patys savaime griebėsi griežčiausių priemonių prieš bolševikinius ir žydiškuosius priešus. Tai reikėjo padaryti taip, kad neiškiltų aikštėn vokiečių įstaių nurodymai.¹³⁶ Vienas Lietuvos fotomenininkų sąjungos vadovų – Stanislovas Žvirgždas teigė: „Daug kartų įvairiuose leidiniuose publikuota nuotrauka, kurioje vaizduojamas aukštas blondinas, stovintis neva ant jo ir bendrininkų nužudytų žydų lavonų „Lietūkio“ garaže. Palyginus šią „aukšto blondino“ nuotrauką ir portretinę operatyvinės grupės A šturmfirerio Joachimo Hamanno fotografiją nekyla abejonų, kad abiejose nuotraukose užfiksuotas tas pats asmuo.“¹³⁷ Tai, kad J. Hamannas yra labai panašus į baltaraištį, teigia ir žurnalistas visuomeninkas Vidmantas Valiušaitis¹³⁸. Bet kodėl tas su dalba stovintis baltaraištis – ne Joachimas Hamannas? Pirmiausia todėl, kad Joachimas Hamanno biografijoje nėra tokių biografinių detalių, kuriomis pasižymėjo baltaraiščio su laužtuvu gyvenimas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu. Kita vertus, tokių detalių negalėjo būti ir dėl to, kad J. Hamannas buvo vokiečių, gyveno Vokietijoje. Arvydo Anušausko ir Gražinos Sviderskytės knygoje, kurios viename skyriuje nagrinėjami su žudynėmis „Lietūkio“ garaže susiję klausimai, yra publikuotos greta viena kitos unteršturmfirerio, SD pareigūno nacių okupuotoje Lietuvoje, vertėjo Richardo Valdemaro Šveicerio (g. 1910 m. kovo 13 d. Kybartuose) ir jau minėta W. Gunsiliaus nuotrauka, kurioje matomas baltaraištis. Tarsi formuojama versija, kad jose abejose matomas vienas ir tas pats asmuo¹³⁹. Žiūrint į jas išties galima pamanyti, kad R. Šveiceris turi panašumo į baltaraištį su laužtuvu. Tačiau tuo, kad tai vienas ir tas pats asmuo suabejoti skatina R. Šveicerio biografija, kurioje nėra tokių įvykių, kokie

buvo minėto baltaraiščio biografijoje, t. y. jis sovietmečiu nebuvo laikomas kalėjime ar kankinamas.

IŠVADOS

1941 m. birželio 25–29 d. žydų pogromai Kauno mieste – sudėtinė dalis pirmojo Lietuvos žydų genocido etapo, kuris apima laikotarpį nuo 1941 m. birželio pabaigos iki rugpjūčio pradžios. Birželio 25-ąją dieną, kai prasidėjo pogromai, sukilimas Kaune (kitose Lietuvos vietovėse sukilimas dar vyko) jau buvo ką tik pasibaigęs. Tą pačią dieną į Kauną įžengė Šiaurės armijų grupės 16-osios armijos ginkluotosios pajėgos, buvo įsteigta 821-oji karo lauko komendantūra. Vokiečių karinės administracija įsteigimas reiškė tai, kad jai atiteko aukščiausios valdžias funkcijos, kurias iki tol, t. y. labai trumpai vykdė Lietuvos laikinoji vyriausybė. Vokiečiai nepripažino nei Lietuvos laikinosios vyriausybės, nei paskelbtos nepriklausomybės, o sukilimo metu pradėtas atkurti vietinės administracijos įstaiigas vertino kaip sau pavaldžias.

Pagrindiniu žydų pogromų Kaune organizatoriumi laikytinas Vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės vadas SS brigadenfireris Walteris Franzas Stahleckeris. Užsiimti tokia veikla jį įpareigojo 1941 m. birželio 17 d. Berlyne iš SS ir policijos vado Heinricho Himmlerio, RSHA viršininko Reinhardo Heydricho gauti nurodymai, kad okupuojamose srityse neturi būti daroma kliūčių tiems, kas nori apsivalyti nuo komunistų ir žydų, kad reikia juos skatinti nepaliekant pėdsakų. Iš dalies jam buvo palanku tai, kad 1941 m. birželio sukilimo metu Lietuvos vietovėse veikę partizanai sukilėliai pradėjo persekioti, suiminėti žydų, lietuvių, kitų tautybių asmenis, kuriuos įtarė buvus sovietų režimo

rėmėjais. Kauno mieste tokie suėmimai ypač suintensyvėja birželio 24-ąją, t. y. pasibaigus kovoms su raudonarmiečiais, sovietų režimo rėmėjais. W. F. Stahleckeris tikėjosi, kad jam šiuos procesus pavyks pakreipti link „Lietuvos žydų problemos“ sprendimo pagal sau naudingą scenarijų. Jo inicijuotus ir 1941 m. birželio 25–29 d. Kaune vykusius pogromus galima būtų vertinti kaip jau minėtų įvykių paralelę. Pogromus sudarė smulkieji pogromai (žudavo nedidelės grupelė žydų, pvz., po 5 asmenis), du didesnio masto pogromai Vilijampolėje (1941 m. birželio 25–27 d.) ir žudynės „Lietūkio“ garaže (1941 m. birželio 27 d.).

Organizuodamas pogromus W. F. Stahleckeris pasinaudojo visuomenėje esančiais nesutarimais. Jam pavyko pasitelkti „Geležinio vilko“ organizacijai, t. y. voldemarininkams artimus asmenis: A. J. Klimaitį, karininkus mjr. K. Šimkų ir lttn. B. Norkų. Jie prisidėjo iš dalies ir dėl to, kad daug voldemarininkų buvo nepatenkinti sukilimo išdava, nors patys sukilimui pritarė, buvo jo dalyviai. Netenkino, kad valdžia atiteko ne jų grupei. Manė, kad Lietuvos laikinojoje vyriausybėje, administracijoje įsigalėjo krikščionių demokratų pakraipos asmenys, kurie nevykdys jų programos, ir kad jie, voldemarininkai, vokiečiams yra ideologiškai artimesni nei jų oponentai. Jie buvo pasirengę kovoti dėl valdžios, o W. F. Stahleckerį, kitus okupacinės valdžios pareigūnus greičiausiai vertino kaip priemonę siekiant savų tikslų. Kita vertus, voldemarininkams buvo būdingas antisemitizmas, pasirengimas bendradarbiauti su Trečiuoju reichu. W. F. Stahleckeris per A. J. Klimaitį, karininkus mjr. Kazį Šimkų ir lttn. Bronių Norkų bei kitus asmenis disponavo pajėgomis, t. y. pogromininkais, kurių buvo apie 300 asmenų. Greičiausiai tai buvo partizanai, kurie orientavosi į „Geležinio vilko“ organizaciją, buvo linkę atsiriboti nuo vyriausybės

ir LAF'o. Iš bendro Kaune ir užmiestyje veikusių partizanų skaičiaus (3396) jie sudarė apie 8,83 proc. A. J. Klimaičio būrio nariai buvo smulkiųjų pogromų, Vilijampolės ir „Lietūkio“ garaže vykusių pogromų dalyviai. Tačiau liudijimų, kurie konkrečiai, tiesiogiai apibūdintų A. J. Klimaičio kaip pogromininko asmeninius veiksmus, nėra išlikę. Karininkai mjr. Kazys Šimkus, lttn. Bronius Norkus sietini su dalyvavimu pogrome Vilijampolėje, tačiau tiesioginių liudijimų, kurie konkrečiai apibūdintų jų veiksmus pogromo metu, nėra išlikę. Apie tai, kokie galėjo būti jų kaip dalyvių veiksmai, galima spręsti tik iš pogromų eigos pobūdžio. Laikinoji Lietuvos vyriausybė nebuvo pajėgi suvaldyti pogromininkus, nes juos palaikė A operatyvinės grupės pareigūnai, disponavę realia karine jėga.

Be voldemarininkų, į žydų pogromus W. F. Stahleckeris buvo suinteresuotas įtraukti ir kitas visuomenės grupes. 1941 m. birželio 25 d. susitikimas su beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos pareigūnais reiškė ne tik W. F. Stahleckerio mėginimą įtraukti juos į žydų pogromus, bet ir tai, kad jis pradeda traktuoti beatsikuriančią lietuvių saugumo policiją kaip jo įstaigai pavaldžią struktūrą, vykdančią jo nurodymus. Tačiau tyrimas nepatvirtina prielaidos, kad beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos institucija (priešingai voldemarininkams) tapo aktyvia, tiesiogine W. F. Stahleckerio inicijuotų pogromų dalyve. Tam šios tokios įtakos galėjo turėti tai, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė buvo priešiška pogromams, viešiemis susidorojimams su žydais, o lietuvių saugumo policijos institucija buvo jos atkurta. Kita vertus, A operatyvinės grupės vadas W. F. Stahleckeris pirmosiomis savo buvimo dienoms Kaune negalėjo jos visiškai kontroliuoti. Ant lietuvių saugumo policijos meta šešėlį tai, kad tarp žydų, žuvusių 1941 m. birželio 27 d. pog-

romo „Lietūkio“ garaže metu, buvo tokių, kurie prieš savo žūtį buvo jos žinioje. Pasibaigus 1941 m. birželio 29 d. viešiesiems susidorojimams su žydais, žydų egzekucijos pradėtos vykdyti, vadovaujant SS karininkams, Kauno VII forte. Tarp 1941 m. birželio pabaigoje ir liepos mėnesį žuvusių žydų buvo tokių, kuriuos pogromo laikotarpiu buvo suėmę partizanai ir perdavę lietuvių saugumo policijos žinion.

Kauno mieste vykusių žydų pogromų dalyviai buvo ir vokiečių kariai. Vilijampolėje vykusio pogromo metu būta epizodo, kai vokiečių kariai stovėjo ant tilto per Vilijos upę ir šaudė į žydus, kurie šoko nuo tilto į upę. Taip pat vokiečių kariai buvo susiję ir su 1941 m. birželio 27 d. pogromu „Lietūkio“ garaže, tiksliau, su pirmuoju jo etapu. Jie kartu su lietuvių baltaraiščiais atvarė į garažą grupelę žydų, kad šie iškuoptų mėsą, šiukšles. Tuo metu, kai žydai kuopė garažą (nešė rankomis mėsą iš jo vidaus į kiemą) vokiečių kariai kartu su baltaraiščiais brutaliai tyčiojosi, kankino žydus, mušdami juos įvairiomis priemonėmis, laistė vandeniu. Po mėslo kuopimo surengė „maudynes“, kurių metu aukos buvo plaunamos nuo nešvarumų. Prasidėjęs pogromo antrajam etapui (žydai pasipriešino kankintojams, turbūt ir dėl to pogromas įgauna žudikišką pobūdį) vokiečių kariai aukų nežudė, tik stebėjo įvykius. Vieni jų išeidavo, kiti ateidavo, dalis jų fotografavo įvykius. Pasibaigus pogromui vokiečių kariai išvaikė įvykius stebėjusius asmenis, nieko neprileido prie garažo, kai aukų kūnai buvo kraunami į sunkvežimius, atvykusius jų išvežti į palaidojimo vietą.

Istorinėje literatūroje aptinkamas skaičius 50, apibūdinantis garaže žuvusių aukų kiekį, negali būti laikomas tiksliai išreikščiančiu minimalų skaičių žydų, galėjusių žūti garaže. Tikslėniu skaičiumi laikytis kiekybinis rodiklis 52 (53), kurį galima nu-

statyti iš W. Gunsiliaus garaže darytos nuotraukos. Istoriniuose darbuose nurodomas skaičius 70, apibūdinantis maksimalų skaičių aukų, galėjusių žūti garaže. Jį laikyti daugmaž pagrįstu leidžia prielaida, kad dar iki W. Gunsiliaus atvykimo į garažą dalis aukų kūnų galėjo būti išgabenta į laidojimo vietą. Istorinėje literatūroje aptinkamą skaičių 60 galima vertinti kaip aritmetinio vidurkio rodmenį, t. y. gautą sudėjus minimalų ir maksimalų garaže žuvusių aukų skaičių ir jų sumą dalijant iš dviejų $((50+70):2=60)$. Taikant tokį rodmenį, skaičius 61 $(52(53)+70 = 61(61,5))$ turėtų žymėti vidutinį kiekį žydų, galėjusių žūti garaže.

W. F. Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaitos skaičius 1500, žymintis 1941 m. birželio 25–26 d. Vilijampolės pogromo metu žuvusių aukų kiekį, iš tiesų yra suma dviejų skaičių $(800+700=1500)$, apibūdinančių su dviem reiškiniais susijusius kiekybinius rodiklius. Skaičius 800 žymi kiekį žydų, kurį Vilijampolėje nužudė pogromininkai. Skaičius 700 nurodo skaičių žydų, kuriuos pogromo laikotarpiu suėmė Vilijampolėje partizanai ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. W. F. Stahleckerio ataskaitos skaičius 2300, nurodantis po 1941 m. birželio 25–26 d. „nukenksmintų“ žydų kiekį, iš tiesų yra suma skaičių, apibūdinančių dviejų reiškinų kiekybinius rodiklius. Skaičius 200 žymi kiekį žydų, žuvusių per smulkiuosius pogromus ir didesnio masto pogrome „Lietūkio“ garaže. Skaičius 2100 žymi kiekį žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai Kaune ir kurie po suėmimo atsidūrė lietuvių saugumo policijos žinioje. Taigi W. F. Stahleckerio ataskaitos pateiktas skaičius, nurodantis 3800 likviduotus, „nukenksmintų“ žydus, gali būti taip supras tas. Sudėtinė jo dalis, t. y. kiekybinis rodiklis 1000 – žymi skaičių žydų, kuriuos W. F. Stahleckerio skatinami pogrominin-

kai nužudė per smulkiuosius pogromus bei per didesnio masto pogromus Vilijampolėje ir „Lietūkio“ garaže. Sudėtinė dalis – kiekybinis rodiklis 2800 – tai skaičius žydų, kuriuos suėmė partizanai sukilėliai ir kurie po suėmimo atsidūrė beatsikuriančios lietuvių saugumo policijos, kuri nuo 1941 m. birželio 25 d. tapo pavaldi W. F. Stahleckerio vadovaujama įstaigai, žinioje

Per pogromus Kaune (1941 m. birželio 25–29 d.) suimti 2800 žydų, kitomis aplinkybėmis suimti žydais buvo kalinami Kauno centriniame kalėjime A. Mickevičiaus gatvėje ir koncentracijos stovykloje, kuri buvo įsteigta Kauno VII forte. Iš pradžių jų žudynes organizavo A operatyvinės grupės padalinys, t. y. 1b ypatingojo būrys, vadovaujamas SS SS oberšturmfiurerio Ericho Ehrlingerio. Per jo 1941 m. birželio 30-ąją, liepos 1-ąją, 2-ąją dienomis Kauno VII forte suorganizuotas naikinimo operacijas žuvo apie 1980, o žudynėse A. Mickevičiaus slėnyje – dar apie 80 žydų. Iš viso – 2060 žydų. Šis skaičius sudarė apie 73,5 proc. per pogromus suimtų žydų skaičiaus (2800). Po to, kai 1941 m. liepos 3 d. E. Ehrlingerio dalinys iš Kauno išvyko, per vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje vado SS štandartenfiurerio Karlo Jėgerio 1941 m. liepos 4-ąją, 6-ąją, 9-ąją, 19-ąją dienomis Kauno VII forte organizuotas naikinimo operacijas žuvo 3020 žydų. Tarp jų galėjo būti 740 žydų, kurie buvo suimti pogromuose Kaune (26,5 proc. iš 2800). Kitus 2280 žuvusių žydų galima apibūdinti kaip po pogromo kitomis aplinkybėmis suimtus asmenis.

Pasak žydų istorikų tyrinėtojų, vokiečių kareivio W. Gunsiliaus ir karininko

L. Bischoffshauseno liudijimuose minimas jaunas vyras ir W. Gunsiliaus dviejose nuotraukose matomas baltaraištis su laužtuvu (vienoje nuotraukoje jis stovi pozuodamas, kitoje – užsimojęs smūgiuoti) yra vienas ir tas pats asmuo. Tai, kad jie nustatė netikslią jauno vyro vaizdinę tapatybę, leidžia manyti liudijimuose apibūdinto jauno vyro ir nuotraukose matomo baltaraiščio išvaizdos skirtumai. Tai, kad tai du skirtingi asmenys, liudija ir fragmentiškos biografinės žinios apie juos. Jaunasis vyras buvo kiek vyresnio nei 16 metų amžiaus, jo tėvai žuvo greičiausiai sukilimo metu, turėjo šiokių tokių muzikinių gebėjimų, nes mokėjo groti armonika. Baltaraištis su laužtuvu rankoje buvo represuotas pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu, t. y. dar 1940 m. suimtas ir įkalintas, tardymų metu kankinamas. Jo tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Žymus pokario partizanas Juozas Albinas Lukša-Daumantas negali būti tapatinamas nei su jaunuoju vyru, nei su laužtuvą laikančiu baltaraiščiu dėl to, kad pirmojo sovietmečio laikotarpiu jo tėvai, broliai nebuvo nei ištremti, nei nušauti. Tai, kad J. Lukša ir baltaraištis su laužtuvu nėra vienas ir tas pats asmuo, patvirtino ir Lietuvos teismo ekspertizės centro atliktas tyrimas, kurio metu buvo lyginamos J. Lukšos ir baltaraiščio su laužtuvu nuotraukos. Taip pat su baltaraiščiu, laikančiu laužtuvą, negali būti tapatinami ir A. Pavalkis, J. Hamannas, R. Šveiceris, nes pastarieji (priešingai baltaraiščiui) pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu nebuvo kalinami. Juo labiau negalėjo būti kalinamas Joachimas Hamannas, nes jis buvo Vokietijos pilietis.

Nuorodos

¹ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 275.

² A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius, 2008.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998; A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius, 2015.

⁴ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, b. 1, b. 2.

⁵ *Lietuvos žydų žudynių byla*. Dokumentų ir straipsnių rinkinys (sudarė Alfonsas Eidintas), Vilnius, 2001; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

⁶ А. Файтельсон, *Непокорившиеся*, Тель – Авив, 2001.

⁷ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, 1985.

⁸ J. A. Melamed, „The malicious face and criminal acts of the „Provisional Government“ of Lithuania June 23–August 5, 1941 or “The Insurrection of the Lithuanian Nation”“, Lithuania. *Crime and Punishment*, 1999 January, Nr. 6. p. 36–40.

⁹ S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000, p. V–XL; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006.

¹⁰ A. Rukšėnas, „Juozo Albino Lukšos–Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, 2 (48), p. 77–101.

¹¹ Rabbi E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, Brooklyn, New York, 1995.

¹² A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, Vilnius, 2000.

¹³ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, Vilnius, 2007.

¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*. Dokumentų rinkinys, Vilnius, 1965, d. 1, 1973, d. 2.

¹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 273–274.

¹⁶ M. Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*,

Hamburg, 2002, s. 558; R. Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden*, Frankfurt am Main, 1990, Bd. 2, s. 303–304. *Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941–1944)*. Сборник документов и материалов, Иерусалим, 1991, с. 40.

¹⁷ V. Brandišauskas. *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06–1941 09)*, Vilnius, 1996, p. 66–70, 86–87, 92–100; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 23–61, 69–75.

¹⁸ „SS brigadefiurerio policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 19. A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 439.

¹⁹ J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudiku reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, 1992, Nr. 4. p. 25, 26; *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 101–104; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²⁰ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 376.

²¹ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²² „SS bigadefiurerio policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 15 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p.19; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²³ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 436.

²⁴ A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*, Kaunas, 1991, p. 71, 72.

²⁵ S. Sužiedėlis, „Avrahamo Torio Kauno getas: diena po dienos“, A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. XXVII.

²⁶ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 38.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, p. 81, 104, 139, 140, 166, 167, 178, 199, 206, 207, 641, 714.

³⁰ 1941 m. liepos 21 d. įsakymas Nr. 26 Kauno TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a., l. 39.

³¹ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die*

litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien, 1996, s. 114.

³² A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 54; P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, USA, 1994, d. 1, p. 161.

³³ M. Treinys, *Gyvenimas – meteoro skrydis. Žurnalisto ir rezistento Antano Valiukėno, jo kartos ir idėjų likimo apybraiža*, Kaunas, 2003, p. 336.

³⁴ K. Bruniaus 1947 m. vasario 8 d. savarankiškas parodymas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 34897/3, l. 95–96.

³⁵ Z. Blynas, *Karo metų dienoraštis 1941–1944 m.*, p. 48.

³⁶ A. Damušis, „Svečiuose pas Kurmį“, *I Laisvę*, 1955, Nr. 7(44), p. 21–22.

³⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 15.

³⁸ Liudininko P. Šatero 1984 m. vasario 6 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 149, l. 11.

³⁹ S. Ginaitė – Rubinsonienė, *Atminimo knyga*, Vilnius, 1999, p. 36.

⁴⁰ S. Ginaitė, *Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia*, Vilnius, 1994, p. 29–30; *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 104–105.

⁴¹ Laiškas Nr. 95 a. Žydų padėtis vokiečių okupacijos metu Kaune, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 114.

⁴² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁴³ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 319.

⁴⁴ J. Dainauskas, „Kodėl Lietuva dabar kaltinama žydų žudiku reabilitavimu“, *Mūsų Vytis*, 1992, Nr. 4, p. 25–26.

⁴⁵ *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 99, 100; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 34.

⁴⁶ W. W. Mishell, *Kaddish for Kovno. Life and death in lithuanians ghetto 1941–1945*, Chicago, 1998, p. 20, 21.

⁴⁷ Rabbi E. Oshry, *The Annihilation of Lithuanian Jewry*, p. 2, 3; A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, c. 26; A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 9; W. W. Mishell, *Kaddish for Kovno. Life and death in lithuanians ghetto 1941–1945*, p. 20, 21; Liudininko D. Gelperno 1984 m. sausio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 149, l. 9.

⁴⁸ A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, p. 18.

⁴⁹ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24; A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, p. 18; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁵⁰ „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto 1941 m. birželio mėn. 26 d. posėdžio protokolas Nr. 4“, Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai (sudarė Arvydas Anušauskas), Vilnius, 2001, p. 15.

⁵¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas* (sudarytoja Milda Jakulytė-Vasil), Vilnius, 2011, p. 48.

⁵² J. Lajausko 1945 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 41804/3, t. 2, l. 18 a. p.

⁵³ A. Damušis, *Lietuvos gyventojų aukos ir nuostoliai Antrojo pasaulinio karo ir pokario 1940–1959 metais*, p. 39

⁵⁴ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai* (sudarytojas Saliamonas Vaintraubas), Vilnius, 2002, p. 56, 57.

⁵⁵ A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 78–113.

⁵⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁵⁷ A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁵⁸ 1941 m. birželio 25 d. suėmimo protokolas, įtariamojo Š. Mušteino 1941 m. birželio 26 d. kvotos protokolas, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 87, l. 1, 2; Kauno miesto 1-osios policijos nuovados vyr. policininko M. Ašmučio 1941 m. birželio 27 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, *ibid.*, b. 53, l. 1-1a.p.; Kauno miesto policijos nuovados viršininko įstaigos l. e., Kvotų skyriaus vedėjo pareigas H. Tumo 1941 m. liepos 2 d. raštas Nr. 31 Valstybės Saugumo Departamentui, įtariamojo Moišos Samuelio Vižnevičiaus 1941 m. birželio 26 d. kvotos protokolas, *ibid.*, b. 33, l. 1-2; Kauno miesto 1-osios policijos nuovados vyr. policininko M. Ašmučio 1941 m. birželio 27 d. raportas 1-osios nuovados viršininkui, Kauno miesto 1-osios policijos nuovados viršininko 1941 m. birželio tarnybinis raštas Nr. 45 Valstybės saugumo departamentui, *ibid.*, b. 53, l. 1-1a.p., 2.

⁵⁹ V. Vekriko 1961 m. vasario 17 d., J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 68–69, 346–348; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; 1998 m. balandžio 18 d. interviu su R. Jasiūnu, <https://>

collections.ushmm.org/search/catalog/irn508571; *Žydų žudymas. Liudininko pasisakymas – I*, Aki-račiai, 1984 m. spalio, Nr. 9(163), p. 1; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁶⁰ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 348; H. Žemelis, *Juodasis Lietuvos istorijos lapas, Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 589–590; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; Ch. Bargmanas, „Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?“, <http://genocid.lt/centras/lt/899/a/>; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614.

⁶¹ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d., S. Lakačiausko 1961 m. sausio 20 d., L. Survilos 1961 m. sausio 21 d. tardymų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 348–350, t. 8, l. 2–6; 10–13; H. Žemelis, „Juodasis Lietuvos istorijos lapas“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 589–590; *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 231; Ch. Bargmanas, „Nauja apie žudynes „Lietūkio“ garaže. Kiek garažų buvo?“, <http://genocid.lt/centras/lt/899/a/>; A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 614, 615; Garažas. Aukos, budeliai, stebėtojai, p. 56, 57, 78; 2000 m. rugpjūčio 15 d. S. Beržinio interviu su V. Daujotu, https://collections.ushmm.org/oh_findingaids/RG-50.473.0053_trs_lt.pdf; 1998 m. balandžio 18 d. interviu su R. Jasiūnu, <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn508571>; Laiškas Nr. 95 a. Žydų padėtis vokiečių okupacijos metu Kaune, LYA, f. 1, ap. 1, b. 438, l. 114; V. Valiušaitis. „Lietūkio“ garažo atgarsiai – JAV diplomatų depešoje, <https://slaptai.lt/vidmantas-valiusaitis-lietukio-garazo-atgarsiai-jav-diplomatu-depesoje/>; 1941 m. birželio sukilimas. Dokumentų rinkinys (sudarė Valentinas Brandišauskas), Vilnius, 2000, p. 271, 272; A. Bubnys, *Kauno getas. 1941–1944*, p. 18–20; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 32, 34; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 321–324.

⁶² Ch. Leibovičiaus 1945 m. sausio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15635, l. 24–26 a.p.

⁶³ *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 102–103; *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija*. Vilnius, 2005, p. 203; S. Ginaitė-Rubinsonienė, *Atminimo*

knyga. Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 m., Vilnius, 1999, p. 51; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 32; B. Apyrubio 1941 m. birželio 27 d. raštas Ponui Kauno Saugumo Policijos Viršininkui, B. Apyrubio 1941 m. birželio 27 d. parodymas, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 126, l. 1, 2–3.

⁶⁴ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, p. 173.

⁶⁵ 1941 m. birželio 25 d. Transporto skyriaus viršininkas, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 35, l. 5

⁶⁶ „Laikinojo Lietuvos Ministerių Kabineto 1941 m. birželio mėn. 27 d. posėdžio protokolas Nr. 5“, *Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 17, 18.

⁶⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, l. 392.

⁶⁸ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24.

⁶⁹ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁷⁰ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 331.

⁷¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 48.

⁷² Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁷³ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, c. 30, 31; Aussage Gefreiter Karl Röder Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 65; Hauptfeldwebel Lesch Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁷⁴ A. Файтельсон, *Непокорившиеся*, 2001, c. 33, 34; *Augenzeugen der Pogrome auf dem Lietukis Garagenhof Kaunas 1941*. Bericht des Fotografen Wilhelm Gunsilius, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 80.

⁷⁵ J. Vasiliausko 1961 m. kovo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 7, l. 346–348.

⁷⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 2, p. 231.

⁷⁷ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, s. 324; Ch. Dieckmann,

S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁷⁸ A. Файтгельсон, *Непокорившиеся*, c. 38, 39; Aussage Schmeink Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁷⁹ *Garažas. Aukos-budėliai-stebėtojai*, p. 65; Hauptfeldwebel Lesch Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁸⁰ A. Файтгельсон, *Непокорившиеся*, 2001, c. 30, 31; Aussage Gefreiter Karl Röder Bäckerkompanie 562, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>.

⁸¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 48.

⁸² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁸³ „SS bigadefuriero policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 5 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 2, p. 19.

⁸⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 41.

⁸⁵ A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, p. 24.

⁸⁶ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 18.

⁸⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 39.

⁸⁸ 1941 m. birželio 25 d. raštas Saugumo departamento Kauno apygardos viršininkui, LCVA, f. R-972, ap. 1, b. 12, l. 25-25 a.p.

⁸⁹ 1941 m. birželio 26 d. Vilijampolės būrio vado raštas Valstybės saugumo departamento direktoriui, *ibid.*, l. 155-155a.p.

⁹⁰ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 17

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*

⁹³ „SS bigadefuriero policijos generolo majoro dr. Franzas Walterio Stahleckerio 1941 m. spalio 5 d. ataskaita“, *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 2, p. 19.

⁹⁴ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 324; Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 41.

⁹⁵ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų*

persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį, p. 39; Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, Göttingen, b. 1, s. 331.

⁹⁶ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 40.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 44

⁹⁸ *Lietuvos Laikinoji Vyriausybė. Posėdžių protokolai*, p. 20.

⁹⁹ *Ibid.*, p. 45.

¹⁰⁰ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 44.

¹⁰¹ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 319; K. M. Mallmann, A. Angrick, J. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941. Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*. Band I, Darmstadt, 2011, s. 103.

¹⁰² Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 46; K. M. Mallmann, A. Angrick, J. Matthäus, M. Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941*, s. 103.

¹⁰³ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, 2006, p. 39.

¹⁰⁴ J. Ženauskas 1944 m. rugpjūčio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15399, l. 16 a.p.

¹⁰⁵ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938-1942*, s. 152.

¹⁰⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 316.

¹⁰⁷ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, p. 44.

¹⁰⁸ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941-1944*, b. 1, s. 316; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 1, p. 131.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ A. Bubnys, *Kauno getas 1941-1944*, p. 21-27.

¹¹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941-1944*, d. 1, p. 131, 137.

¹¹⁵ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, s. 100, 101.

¹¹⁶ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 330.

¹¹⁷ „J. Surmo 1946 m. birželio 20 d. apklausos protokolas“, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*, d. 1, p. 265–267.

¹¹⁸ Ch. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės, 1941 m vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, p. 46

¹¹⁹ Klaus-Michel Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, Martin Cüppers (Hrsg.), *Die »Ereignismeldungen UdSSR« 1941*, s. 103

¹²⁰ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 1, p. 131.

¹²¹ J. A. Melamed, “The Malicious Face and Criminal Acts of the “Provisional Government” of Lithuania June 23-August 5, 1941 or “The Insurrection of the Lithuanian Nation”, *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999 January, Nr. 6, p. 38

¹²² „Pogroms in Kaunas“, *Lithuania. Crime and Punishment*, p. 104.

¹²³ J. Zak (Zera Kkodesh), *Why?*, Lithuania. Crime and Punishment, p. 62.

¹²⁴ A. Levin, „How vicious murderers became „freesom fighters“, *Lithuania. Crime and Punishment*, 6, p. 137.

¹²⁵ А. Файтelson, *Непокорившиеся*, с. 33, 34; Augenzeugen der Pogrome auf dem Lietukis Garagenhof Kaunas 1941. Bericht des Fotografen Wilhelm Gunsilius, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 80.

¹²⁶ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 64; A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 79; Zeugenaussage Bischoffshausen, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>

¹²⁷ Zeugenaussage Bischoffshausen, <https://alles-ueber-litauen.de/litauen-geschichte/lietukis-massaker-1941/zeugenaussagen-lietukis-massaker>;

Arvydas Anušauskas, Gražina Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, Vilnius, 2008, p. 79.

¹²⁸ *Garažas. Aukos-budeliai-stebėtojai*, p. 64.

¹²⁹ Duden. *Deutsches Universalörterbuch*, Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien. Zürich, 1996, s. 269; J. Križanauskas, *Vokiečių–Lietuvių kalbų žodynas*, Vilnius, 1989, t. 1, p. 196.

¹³⁰ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, b. 1, s. 322–323.

¹³¹ A. Dargis, „Garsioji „garažo byla“ nebaigta: aukos nutildytos, budeliai tyli“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, p. 609, 610.

¹³² D. Noreika, „Skirtingų istorijų sankirtos: Holokaustas, birželio sukilimas ir partizanų karas“, *Holokaustas nacių okupuotoje Rytų ir Vakarų valstybėse; tyrimai ir atmintis*, Kaunas, 2017, p. 68.

¹³³ Lietuvos teismo ekspertizės centras. Specialisto išvada. 2010-10-18 Nr. 11-2103(10). Vilnius, *Darbo autorias asmeninis archyvas*.

¹³⁴ V. Skučaitė, „Partizanų vadas tebemurkdomas šmeižte“, <https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulasas/partizanu-vadas-tebemurkdomas-smeizte-959555>

¹³⁵ V. Žilėnas, Ar MGB agentas „Petras“, gestapo agentas „Anton“, partizanų provokatorius „Genutis“ buvo ir žudynių „Lietūkio“ garaže dalyvis?, http://www.xxiamzius.lt/archyvas/xxiamzius/20021206/mums_04.html

¹³⁶ R. Varnauskas, „Lietūkio“ garažas – klastočių pinklėse“, 2007 m. balandžio 2 d., <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/lietukio-garazas-klastociu-pinklese.d?id=12723652>

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ V. Valiušaitis, „Blondinas su peruku“ į J. Lukšą nepanašus nė iš tolo. O štai į Hamanną – labai panašus“, <http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/vidmantas-valiusaitis.-blondinas-su-peruku-i-j.luksa-nepanasus-ne-is-tolo.->

¹³⁹ A. Anušauskas, G. Sviderskytė, *XX amžiaus slapti archyvai. Dvylika istorijos detektyvų*, p. 78.

Gauta 2021 11 15

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

HOLOCAUST IN LITHUANIA: ANTI-JEWISH POGROMS IN KAUNAS ON 25–29 JUNE, 1941

Summary

Anti-Jewish pogroms in Kaunas on 25-29 June, 1941 is a constituent part of the first stage of the genocide of Lithuanian Jews, which covers the period between the end of June and the beginning of August, 1941. On the 25th of June, when the pogroms started, the uprising in Kaunas had just come to an end (in other locations of Lithuania it was still taking place). On the same day the armed forces of the 16th army of Army Group North marched into Kaunas, the 812 Field Commandant's

Office was established. The establishment of the German military administration meant that the functions of the highest authorities that had been carried out until that time, i. e., for a very short time, by the Provisional Government of Lithuania, fell into its hands. The Germans recognised neither the Provisional Government of Lithuania nor Lithuania's independence declared, and they treated the local administrative authorities that were started to be re-established during the uprising as subordinate to them.

The Commander (Brigadführer) of the SS security forces and the Sicherheitsdienst (SD) Operational Group A Walter Franz Stahlecker was considered to be the main organiser of the anti-Jewish pogroms in Kaunas. He was obligated to undertake such activities by the instructions of the SS (protection squadron) Chief Heinrich Himmler and the Chief of the Reich Security Main Office (Reichssicherheitshauptamt, or RSHA) Reinhard Heydrich issued in Berlin on 17 June, 1941, which stated that no obstacles should be created in the occupied region to those who wanted to purge of Communists and Jews, that they should be encouraged without leaving any traces. Partly the fact that partisan rebels who were active in different locations in Lithuania during the June 1941 uprising started to persecute and arrest Jews, Lithuanians and people of other nationalities who were suspected of having supported the soviet regime, was also favourable to him. In the city of Kaunas, such arrests intensified greatly on the 24th of June, i. e., after the struggles against the Red Army men, supporters of the Soviet regime, were over. Walter Franz Stahlecker was sure that he would manage to direct these processes so that it would be possible to solve the "problem of Lithuanian Jews" according to the scenario that was beneficial for him. The pogroms that he initiated and that took place in Kaunas on 25-29 June, 1941 could be regarded as a parallel to the above-mentioned events. Pogroms were made up of the small pogroms (small groups of Jews, for example, five people were killed), two larger scale pogroms, i.e., massacres in Vilijampolė (25-27 June, 1941) and in Lietūkis garage (27 June, 1941).

When organising pogroms, Walter Franz Stahlecker made use of the disagreements and discords that existed in society. He managed to use the following people who were close to the Geležinis vilkas (Iron Wolf) organisation: Algirdas Jonas Klimaitis, officers Major Kazys Šimkus and

Colonel Bronius Norkus. They agreed to cooperate partly because many supporters of Voldemaras were discontent with the consequences of the uprising though they themselves approved of the uprising and were its participants. They were not satisfied with the fact that power did not rest with their group. They thought that individuals who were oriented towards Christian democratic ideology had become firmly established in the Provisional Government, the administration, and they would not carry out their program, and that they, the supporters of Voldemaras, were ideologically closer to the Germans than were their opponents. They were ready to fight for power, and most probably they regarded Walter Franz Stahlecker and other officials of the occupying power as a means to achieve their goals. On the other hand, antisemitism, readiness to cooperate with the Third Reich was characteristic of the supporters of Voldemaras. Through Algirdas Jonas Klimaitis, officers Major Kazys Šimkus and Colonel Bronius Norkus and other individuals, Walter Franz Stahlecker had forces, that is, executors of the pogroms, a total of 300 people, in his disposition. Most probably these were partisans who oriented themselves towards the Geležinis vilkas organisation, who were inclined to isolate themselves from the Government and the Lithuanian Activist Front (LAF). They accounted for 8.83 per cent of the total number of the partisans (3396) who operated in the city of Kaunas and in the country. Members of Algirdas Jonas Klimaitis' platoon were participants in the small pogroms that took place in Vilijampolė and Lietūkis garage. However, no evidence that would directly describe personal actions of Klimaitis as an executor of the pogroms have survived. Officers Major Kazys Šimkus and Colonel Bronius Norkus are related to the participation in the pogrom in Vilijampolė, however, no direct evidence which would specifically characterise their actions during the pogrom have survived either. One can judge about their actions as participants in the pogroms only from the nature of the course of the pogroms. The Provisional Government of Lithuania was incapable of controlling the executors of the pogroms because the latter were supported by the officials of the Operational Group A who had a military power at their disposition.

Apart from the supporters of Voldemaras, Walter Franz Stahlecker tried to involve other groups of society in the anti-Jewish pogroms. The meeting with the officials of the Lithuanian security police that took place on 25 June, 1941 meant not only Walter Franz Stahlecker's attempt to involve them in the anti-Jewish pogroms but also it meant that he was beginning to treat the Lithuanian security police, which was in the process of re-establishment, as a structure subordinate to his institution which carried out his instructions. The investigation, however, fails to confirm the assumption that the institution of the Lithuanian security police undergoing re-establishment (contrary to the supporters of Voldemaras)

became an active, direct participant in the programs initiated by Walter Franz Stahlecker. This could have been influenced to some extent by the fact that the Provisional Government of Lithuania was set against the pogroms, the violent public crackdown on the Jews, and it was by the Government itself that the institution of the Lithuanian security police was re-established. On the other hand, during the first days of his stay in the city of Kaunas, the Commander of the Operational Group A Walter Franz Stahlecker could not control it effectively. The fact that there were some people among the Jews who were killed during the pogrom in Lietūkis garage on 27 June, 1941 and who, before their death, were at the disposal of the Lithuanian security police, also cast a shadow on it. After a public crackdown of 29 June, 1941 had come to an end, executions of the Jews were begun to be carried out under the authority of SS officers in the Seventh Fort of Kaunas Fortress. Among the Jews who were killed at the end of June and in July 1941, there were people who had been arrested by partisans during the pogrom and placed at the disposal of the Lithuanian security police.

The German soldiers were also participants in the anti-Jewish pogroms that took place in Kaunas. There was a case during the pogrom that took place in Vilijampolė when German soldiers stood on the bridge over the Vilija river and fired at the Jews who were jumping into the river from the bridge. The German soldiers were also related to the pogrom in Lietūkis garage on 27 June, 1941, to be more exact, to its first stage. Together with the Lithuanian White Armbands they drove a group of Jews to the garage so that the latter would clear out the manure and rubbish. While the Jews were clearing out the garage (were carrying manure in their hands out of the garage into its inside yard), the German soldiers, together with the White Armbands, brutally mocked at the Jews, tortured them by beating them with different things, poured water over them. Following the manure clearing out procedure the soldiers organised “bathing” during which dirt was washed off the victims. When a second stage of the pogrom started (the Jews resisted their torturers and partly because of that the pogrom took on a murderous character), the German soldiers did not kill the victims, they only watched the events. Some of them would leave, others would come, and there were some who took pictures of the events. When the pogrom was over, the German soldiers drove away the people who watched what was going on, allowed nobody to approach the garage when the bodies of the victims were loaded onto the lorries that had come to take them away to the burial place.

The figure 50 found in literature on history, which defines the number of the victims killed in the garage, cannot be regarded as exactly indicating the minimum number of the Jews who could have been killed in the garage. Figure 52 (53) could be regarded as being more exact; it can be determined from the photo taken by the photographer Wilhelm Günsilius in the garage. The number 70, indicated in the works on history denotes the maximum number of the victims that could have been killed in the garage. The assumption that before Wilhelm Günsilius arrived at the garage, some part of the bodies of the victims could have been taken away to the place of burial allows that number

to be considered more or less reasonable. Figure 60 that is found in literature on history can be treated as a reading of the arithmetic mean, that is, obtained having added the minimum and maximum number of the victims killed in the garage and having divided that sum by two ($(50+70):2=60$). This figure characterises an approximately exact average number of the people who could have been killed in the garage. However, this reading, in applying the principle of the arithmetic mean, must be determined anew because the quantitative reading 52(53) rather than 50 expresses the minimum number of the Jews who were killed in the garage. Their number should be 61 ($52(53) + 70 = 61(61.5)$).

Figure 1500 given in Walter Franz Stahlecker report of 15 October, 1941 which indicates the number of the victims who died during the pogrom in Vilijampolė on 25-26 June, 1941, actually is the sum of two figures ($800+700=1500$) denoting quantitative readings related to two phenomena. Figure 800 indicates the number of the Jews killed in Vilijampolė by the executors of the pogrom. Figure 700 indicates the number of the Jews arrested by partisans in Vilijampolė during the pogrom period and placed at the disposal of the Lithuanian security police after they had been arrested. Figure 2,300 in Walter Franz Stahlecker's report indicating the number of the Jews who 'were rendered harmless' after 25-26 June, 1941, as a matter of fact, is the sum of the numbers defining quantitative readings of two phenomena. Figure 200 marks the number of the Jews who were killed during the small pogroms and during a larger scale pogrom in Lietūkis garage. Figure 2,100 marks the number of the Jews arrested by partisan-rebels in Kaunas, who found themselves at the disposal of the Lithuanian security police after they had been arrested. Hence, the figure presented in Walter Franz Stahlecker's report and indicating 3,800 Jews that had been liquidated and 'rendered harmless' can be understood in the following way. Its constituent part, that is, quantitative reading 1000 indicates the number of the Jews who executors of the pogrom induced by Walter Franz Stahlecker killed during the small pogroms and larger scale pogroms in Vilijampolė and Lietūkis garage. The constituent part – quantitative reading 2,800 – is the number of the Jews who were arrested by partisan-rebels and who found themselves at the disposal of the Lithuanian security police following their arrest, which became subordinate to the institution under the leadership of Walter Franz Stahlecker as of 25 June, 1941.

As many as 2,800 Jews were arrested in Kaunas during the pogroms (25-29 June, 1941); the Jews who were arrested under other circumstances were imprisoned in the main Kaunas city prison in A. Micevičiaus street and in the concentration camp set up in the Seventh Fort of Kaunas Fortress. At first their massacre was organised by the unit of the Operational Group A, that is, the Special Detachment 1b under the leadership of SS Commander (Obersturmbannführer) Erich Ehrlinger. During the extermination operations that he organised in the Seventh Fort of Kaunas on 30 June, 1-2 July, about 1,980 people were killed and another 80 Jews were killed in the massacre in the Valley of Adam Mickiewicz. All in all, 2,060 Jews died. This number accounted for 73.5 per cent of the number of

the Jews arrested during the pogroms (2,800). After Erich Ehrlinger's detachment left Kaunas on 3 July, 1941, during the extermination operations organised by SD Commander in Lithuania, SS Standartenfőrer Karl Jäger, a total of 3,020 Jews were killed in the Seventh Fort of Kaunas Fortress on the 4th, 6th, 9th and 19th of July. As many as 740 Jews who had been arrested in the pogroms in Kaunas could have been among them (26.5 per cent of 2,800 people). Other 2,280 Jews who had been killed can be characterised as individuals arrested after the pogrom in other circumstances.

According to Jewish history researchers, a young man mentioned in the testimonies of the German soldier Wilhelm Gunsilius and the military officer L. Bischoffshausen and a White Armband with a crowbar in his hand seen in two photos taken by Wilhelm Gunsilius (in one photo he is standing while posing and in the other photo he is about to strike) is one and the same person. The fact that they established the inaccurate visual identity of that man leads us to the conclusion that the appearances of the young man characterised in the testimonies and the White Armband in the photographs differ. The fact that these are two different individuals is also testified to by fragmental biographical data about them. The young man was somewhat older than 16 years, his father most likely was killed during the

uprising, he had some musical abilities, because he could play the accordion. The White Armband with a crowbar in his hand was repressed during the period of the first Soviet occupation, that is, he was arrested and imprisoned in 1940, and was tortured during his interrogations. His parents were deported, and his brother was shot dead by the officials of Cheka (Soviet security service). The famous post-war partisan Juozas Albinas Lukša-Daumantas cannot be identified with either that young man or with the man holding a crowbar in his hand because during the period of the first Soviet occupation his parents and brothers were neither deported nor shot dead. The fact that Juozas Lukša and the White Armband with a crowbar in his hand is not one and the same person was confirmed by the examination carried out by the Lithuanian Forensic Science Centre during which the photographs of Juozas Lukša and the White Armband with a crowbar in his hand were compared. A. Pavalkis, Joachim Hamann, R. Schweitzer cannot be identified with the White Armband holding a crowbar in his hand either because the former (contrary to the White Armband) were not imprisoned during the period of the first Soviet occupation. Joachim Hamann could not be imprisoned all the more, as he was a citizen of Germany.

Priedai

Nuotrauka Nr. 1

Nuotraukoje atspindi pogromo garaže antrojo etapo įvykiai. Nuotraukoje matoma dalis garažo pastato, jo fasadas. Kairėje nuo garažo bokso vartų matyti grupelė žydų, kurioje yra 19 asmenų, Ant garažo kiemo grindinio guli 34 nužudytų aukų kūnai. Dešinėje nuo garažo vartų matyti sėdintis, šviesiais marškiniais su atraitotomis rankovėmis vyras, kuris galimai yra tas pats jaunas vyras, apie kurį kalbėjo Wilhelm Gunsilius ir Lotharas von Bischoffshausenas. Jaunas vyras greičiausiai buvo kiek vyresnis nei šešiolikos metų amžiaus, turėjo šiokių tokių gabumų muzikai, nes mokėjo groti armonika. Pyko, nes prieš kelias dienas buvo nužudyti jo tėvai. Žudikai greičiausiai buvo besitraukiantys raudonarmiečiai, sovietų režimo rėmėjai. Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 2

Nuotraukoje atsispindi pogromo garaže pirmojo etapo įvykiai, kai iš žydų buvo tyčiojama, tačiau jie dar nebuvo žudomi. Fotografuota greičiausiai tuo metu, kai grupelė žydų jau buvo pabaigusi valyti garažą nuo mėšlo, kitų nešvarumų ir jiems buvo surengtos „maudynės“. Nuotraukoje – medinė tvora, kuri jungė gimnazijos mūrinę sieną ir garažo pastatą. Žydai yra suguldyti ant grindinio. Neįmanoma įžiūrėti, kiek jų, nes žmonių guli vienas kito. Vienas iš suguldytųjų lyg ir mėgina stotis ar tai klūpi ant kelių su į priekį šiek tiek ištiesta dešine ranka. Kiti ant garažo kiemo grindinio gulintys žydai susiėmę už galvų. Matyti, kad jie dar nėra nužudyti ir kad aukos buvo kankinamos vandens srove, mušant jas bizūnais ar kitomis priemonėmis. Nuotraukos kairėje matoma asmens ranka, kuri laiko vandens žarną. Srovė nukreipta į gulinčius žydus. Viso asmens nesimato, nes jį užstoja greta stovintis vyras, avintis auliniais batais, vilkintis tamsios spalvos kelnėmis ir marškiniais bei ant galvos užsidėjęs pilotę. Už suguldytų žydų, prieš du garažo boksus, vieno kurių vartai atidaryti, matyti šviesiais rūbais vilkinti moteris, septyni civiliais rūbais vilkintys vyrai (vienas iš jų rūko), dešimt uniformomis vilkinčių asmenų, kurių didžioji dalis – vokiečių kariai. Nuotraukos dešinėje – fragmentas vyro nugaros, kuris avi auliniais batais, vilki kariškais rūbais (galifė kelnės), pilotė ant galvos ir baltas raištis ant rankovės (ant raiščio raidė M). Nuo jo toliau ir dešiniau, priešais atidarytą garažo bokštą stovi du vokiečių kareiviai, vienas iš kurių greičiausiai puskarininkis. Netoli jų, arčiau gulinčių žydų – jaunas vyras, kuris greičiausiai matomas ir W. Gunsiliaus vienoje iš nuotraukų (žr. nuotrauką Nr. 1). Jis vilki šviesiais marškiniais su atraitotomis rankovėmis, tamsesnės spalvos nei marškiniai kelnėmis ir batais, kurie turbūt yra skirti šiltajam sezonui. Stovi, stebi gulinčius žydus ir laiko abejomis rankomis suėmęs šautuvą. Priešais jauną vyrą, kiek dešiniau – šiek tiek pasilenkęs vyras, kuris avi auliniais batus, vilki tamsias galifė kelnes ir tamsius marškinius. Jis laiko kažką panašaus į tamsią virvę, kuri perlenkta į dvi dalis ir skirta gulintiems žydams plakti. Priešais jį, kiek dešiniau – link gulinčių žydų einantis jaunas vyras, kuris vilki tamsų švarką, šiek tiek už švarką šviesesnės kelnės. Fotografas – nežinomas vokiečių karys

Nuotrauka Nr. 3

Pirmoji baltaraiščio su laužtuvu nuotrauka. Joje – pogromo garaže antrojo etapo įvykiai, kai patyčios, kankinimai įgavo žudynių pobūdį. Matyti jaunas vyras, avintis aulinius batus, apsivilkęs tamsios spalvos galifė kelnėmis, apsijuosęs plačiu šviesiu diržu (greičiausiai – karišku). Vilki šviesius marškinius ir tamsų švarką, ant dešinės rankovės – baltas raištis. Ant galvos – šviesi skepeta ar skarelė. Dešinėje rankoje laiko metalinį laužtuvą. Šalia ir už jo matyti aukų kūnai. Šis baltaraištis – greičiausiai buvęs politinis kalinys, kaimo gyventojas, kuris įkalinimo metu buvo žiauriai kankinamas, kurio tėvai buvo ištremti, o brolių nušovė čekistai. Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 4

Antroji baltaraišcio su laužtuvu nuotrauka. Nufotografuoti pogromo garaže antrojo etapo įvykiai, kai patyčios, kankinimai įgavo žudynių pobūdį. Joje matomas tas pats baltaraištis kaip ir nuotraukoje Nr. 3. Tačiau jis nebepozuoja, o atlieka žudikiškus veiksmus (nuotrauka aptarta straipsnio tekste). Fotografas – Wilhelm Gunsilius

Nuotrauka Nr. 5

Nuotraukoje – pogromo garaže pirmojo etapo įvykiai, kai iš žydų buvo tyčiojamasi, tačiau jie dar nežudomi. Fotografuota tada, kai grupelė žydų jau baigė valyti garažą nuo mėšlo, nešvarumų ir jiems buvo surengtos „maudynės“. Matyti medinė tvora, jungusi gimnazijos mūrinę sieną ir garažo pastatą. Už aukų – maždaug penki vokiečių kariai, tarp kurių, panašu, du oro pajėgų kariai, kiti – pėstininkai. Žydų grupelėje – maždaug 11 asmenų. Dešinėje matoma rankos plaštaka, rodanti į grupelę. Atrodo, kad tai asmuo, kuris nurodo kitiems dviem, kaip išrikiuoti žydus. Vienas iš stovinčiųjų priešais žydų grupelę (stovi šonu, pakreipęs nugarą į fotografą, kairiąją sulenktą ranką kilstelėjęs ir išmetęs į priekį. Atrodo, kad dešinėje jis laiko paruoštą smūgiuoti bizūną. Jis vilki uniformą, t. y. tamsesnės spalvos kelnėmis ir marškiniiais, ant galvos – pilotė. Tarp žydų – asmuo, ant kurio rankos matyti baltas raištis. Abu smogikai greičiausiai ketino surikiuoti žydus grupelėje. Rikiavimo „maudynėms“ metu vandens srovė nukreipta ne į žydus, o į grindinį. Fotografas – nežinomas vokiečių karys

Juozas Šibaila-Merainis

ĮVADAS

Žymus vokiečių hermeneutikos teoretikas, filosofas, istorikas Wilhelm Dilthey XIX amžiaus pabaigoje yra išsakęs mintį apie biografiją kaip aukščiausią istorinio ir dvasios mokslo formą, istoriografijos viršūnę.¹ Šią patosišką idėją mokslininko kolegos labai greitai sukritikavo ir paneigė. Šiandien, ko gera, galėtume teigti, jog biografijos – nelabai dažnas ir populiarus, atvirksčiai – primirštas reiškinys istoriografijoje. Dar daugiau – biografijų rašymas (priklausomai nuo būsimos biografijos *pagrindinio veikėjo* asmenybės ir veiklos) neretai atiduodamas į žurnalistų ar literatūros mokslų atstovų rankas². Šiek tiek apmaudu, turint omeny ir tai, kad Rytų Europoje, konkrečiai – kaimyninėje Lenkijoje būtent istorikai pirmieji pradėjo diskutuoti atskiros mokslinės disciplinos – biografistikos teoriniais ir metodologiniais klausimais. Šiuo metu ten yra susiformavusi dviejų rūšių istorinė biografistika – tradicinė, išsami vieno asmens gyvenimo istorija bei biografija kaip sudedamoji tiriamo objekto dalis, kai tyrinėjama ne tik asmenybė, bet ir tuo laiku vykę istoriniai, kultūriniai reiškiniai, susiję su tuo asmeniu³. Akivaizdu, jog biografija išties turi visus šansus būti svarus ir svarbus indėlis į istoriografiją.

Manytina, kad biografinio pobūdžio tyrimas galėtų būti vienas iš būdų atnaujinti, įnešti šviežumo į vienos ar kitos istoriografinės temos sampratą, taip pat – suaktualinti

tam tikrą temą plačiojoje visuomenėje ar papildyti populiarią, svarbią temą (darant prielaidą, kad žvilgsnis į istorinę problemą iš vieno asmens perspektyvos eiliniam žmogui, ne istorikui, gali pasirodyti kur kas suprantamesnis ir artimesnis).

Taigi nuspręsta parašyti vieno iš partizanų vadų Juozo Šibailos (slap. Diedukas, Merainis) biografiją. Būtent šio asmens pasirinkimą pirmiausia lėmė noras į ginkluoto pogrindžio istoriją pažvelgti ne iš vado – kario, karininko, kaip įprasta⁴, perspektyvos, o iš kiek kitos pusės – J. Šibaila buvo vienas iš kelių⁵ partizaninio karo priešaky stovėjusių mokytojų, tad, ko gera, neatsitiktinai ir laisvės kovose daugiausiai užsiėmė visuomenine, telkiamąja, propagandine veikla⁶. Viliamasi, jog pasirinkta biografinė tyrimo prieiga leis pagilinti atsakymus į keletą svarbių klausimų – kaip, kodėl buvo tampama partizanu, laisvės kovotojų vadu, kokią vietą partizaniniame kare užėmė asmuo ir asmenybė.

Tyrimo objektas: partizanų karo istorija Šibailos asmenybės veidrodyje.

Tyrimo tikslas: pasitelkiant J. Šibailos gyvenimo istoriją, į ginkluotą rezistenciją pažvelgti keliais aspektais – iš asmeninės, intelektualinės ir ideologinės perspektyvos.

Uždaviniai: aptarti nagrinėjamo asmens veiklą iki partizanavimo – sudaryti būsimą partizanų vado portretą, pamėginti atrasti veiksnius, savybes galėjusius lemti jo pasiryžimą partizanauti.

Atskleisti J. Šibailos įvaizdį, įnašą į pokario ginkluotą pasipriešinimą, taip pat – galimą asmenybės vietą ir įtaką ginkluotame pogrindyje.

Išanalizuoti programinius partizanų karo laikų J. Šibailos tekstus, nustatyti juose atsispindinčio asmeninio požiūrio ypatybes bei galimą indėlį konstruojant laisvės kovų ideologiją.

Chronologinės ribos: tyrimas koncentruojasi į J. Šibailos aktyvaus veikimo laikotarpį, nuo XX a. 3-ojo dešimtmečio, kai asmuo pradėjo savo aktyvią profesinę ir visuomeninę veiklą, iki 1953 metų, žyminčių J. Šibailos žūties metus bei sutampančių su laisvės kovų pabaiga Lietuvoje.

Istoriografijos apžvalga. Tyrimui aktualiausias istoriografijos tematika skirstytina į kelias grupes, tai: 1) (partizanų) biografija, 2) ginkluoto pogrindžio istorija bei su ja susijusi istoriografija.

1. Paskutiniuoju metu būta kelių sėkmingų, šiam straipsniui tematiškai bei chronologiškai labai artimų bandymų: A. Petrauskienė savo darbe per vieno laisvės kovotojo – Petro Bartkaus-Žadgailos gyvenimo istoriją gvildena partizaninio karo vietų sampratą ir problematiką⁷, M. Ėmužio istorinėje studijoje iš laisvės kovų dalyvės Monikos Alūzaitės asmeninės perspektyvos stengiamasi atskleisti pokario ginkluotos rezistencijos Lietuvoje ypatybes⁸. Šiame kontekste paminėtini ir pirmieji bandymai per vieno laisvės kovų dalyvio (Balio Vaičėno) gyvenimo istoriją bei rašytinį palikimą pažvelgti į Lietuvoje vykusį partizaninį karą⁹; atidžiai, nuosekliai, taigi – sėkmingai parengtos ir nuodugnios partizanų vadų – Broniaus Liesio¹⁰ bei Jono Kimšto¹¹ biografijos.

Vis dėlto nemaža dalis rezistentams skirtų biografijų, ypač parengtų pirmaisiais dešimtmečiais po nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, dažniausiai yra ne visiškai profesionalios ir akademinės. Pasitaiko

dokumentinių esė, kuriose sunku atskirti istorinius faktus nuo autorių fantazijų, taip pat – biografijų, kurios yra tiesiog atsiminimų, nuotraukų apie tam tikrą partizanų vadą rinkiniai. Nepriklausomybės pradžioje išleistų partizanų biografijų kontekste išskirtina N. Gaškaitės-Žemaitienės knyga „Žuvusiųjų prezidentas“¹² apie Joną Žemaitį-Vytautą. Apimtimi ir panaudotų šaltinių atžvilgiu, apdorotos ir pateiktos informacijos kiekiu tai, be abejo, vienas solidžiausių tokio pobūdžio leidinių. Tiesa, reikia pastebėti, kad paties Žemaičio-Vytauto gyvenimo istorija čia tarsi išstirpsta, mat monografijoje atspindima kone visa ilga ir sudėtinga pokario antisovietinės ginkluotos rezistencijos vienijimo, centralizacijos ir veikimo istorija, kuri, kita vertus, itin aktuali ir naudinga šiam tyrimui.

Taip pat lietuviškoje istoriografijoje dažnai pasitaikanti praktika – dažniausiai trumpos ir lakoniškos laisvės kovotojų biografijos/biogramos kaip sudėtinė ginkluotam pogrindžio pasipriešinimui skirta apžvalginio (tam tikrai Lietuvos partizanų apygardai, sričiai), informacinio leidinio dalis. Būtent tokio pobūdžio leidiniuose šiuo metu ir galima aptikti biografinės informacijos apie J. Šibailą (pavyzdžiui, autorių kolektyvo paruoštame veikale „Didžiosios kovos apygardos partizanai“¹³ nedidelis biografinis straipsnelis skirtas ir mus dominančiam asmeniui¹⁴). Ko gera, šiuo atveju didžiausia problema ta, kad dauguma reikšmingų datų, faktų, net asmenybės ir išvaizdos apibūdinimai paimti iš „Laisvės kovų archyvo“ 31-ajame tome pasirodžiusio Kazio Strazdo straipsnio „Laisvės kovų ideologas“¹⁵, kurių patikimumas bei pateikimas kartais prasilenkia su akademinėmis istorijos taisyklėmis. Manytina, kad šiuos ir kitus¹⁶ biografinio pobūdžio straipsnelius apie J. Šibailą derėtų vertinti kaip labiau publicistinius, kraštotyrynius, kur remiamasi daugiausia tais pačiais keliais archyviniais dokumentais, kai kada – nela-

bai aiškios kilmės artimųjų ar bendražygių atsiminimais. Tokių darbų autorių tikslas akivaizdus – trumpai supažindinti skaitytoją su vienu iš partizanų vadų, pateikti įkvepiantį ir pasigėrėtiną vieno iš tautos herojų portretą, dažnu atveju – atiduoti asmeninę duoklę pogrindžio judėjimui. Vis dėlto minėti straipsneliai gali būti naudingi šiam darbui – kaip tam tikra kontrolės sistema, pagalba renkant bei sutikrinant daugiausia asmeninius anketinius duomenis. Be to, čia aptinkame vieną iš vos keletu J. Šibailos reikšmės viso judėjimo atžvilgiu apibūdinimų – jis vadinamas laisvės kovų ideologu¹⁷, taigi apčiuopiamas ir išryškinamas jo darbas ideologinėje plotmėje. O štai istorikas M. Pocius savo monografijoje tą patį mus dominantį asmenį apdovanoja taip pat neprastu epitetu – jo nuomone, jis buvęs vienas inteligentiškiausių pasipriešinimo vadų¹⁸. Ar jau galime džiaugtis, kad turime kažkokias numanomas J. Šibailos portreto gaires – inteligentiškasis ideologas? Ko gera, ne visai – tai tik du atskiri, gana nuspėjami paminėjimai, o ne plačiai paplitęs vertinimas, kita vertus – tai puikios, pirminės prielaidas apie tiriamąjį asmenį patvirtinančios nuorodos.

2. Ginkluoto pokario pasipriešinimo Lietuvoje istoriografija. Tenka konstatuoti, kad dar XX a. 9-ojo dešimtmečio pabaigoje, išėvijoje K. Girniaus parašyta knyga „Partizanų kovos Lietuvoje“¹⁹ iš esmės nusakė svarbiausius ginkluotos rezistencijos kaip judėjimo aspektus: aptartos ištakos, išskirtos pasitraukimo pagrindin priežastys, pasipriešinimo etapai ir jų charakteristika, centralizacijos pastangos, trumpai aptartos net ir specifiskesnės temos – tokios kaip kasdieninis partizanų gyvenimas, Vakarų intervencijos viltys, civilių žudymai. Iš principo šis darbas iki šiol nepraradęs aktualumo, jo pasiūlytos schemos sėkmingai naudojamos ir pripažįstamos jau ketvirtį amžiaus nepriklausomoje Lietuvoje. Savaime suprantama,

jog atsidarius archyvams lietuvių istorikai minėtame veikale atsiskleidžiantį partizanų karo vaizdinį praplėtė, kokybiškai papildė, pagrindė naujais faktais; aprašė laisvės kovas chronologiškai kiekvienoje apygardoje²⁰, pabandė integruoti į visos okupuotos Lietuvos istorijos kontekstą²¹, bet dviračio antrąkart neišrado, ko gera, ir nebandė išrasti – vyrauja faktografija, aptariant ginkluotą rezistenciją didžiausias dėmesys skiriamas toms pačioms, dar K. Girniaus išskirtoms potėmėms. Būta ir keletu bandymų šiek tiek kitaip arba nekanoniškai (pagrįstumo klausimo neliečiant) pažvelgti į partizanines pokario kovas. Štai B. Gailius²² ėmė kalbėti apie partizanų suvokimą ir traktavimą šiuolaikinėje Lietuvos teisinėje ir politinėje kultūroje, plačiojoje visuomenėje; bandė parodyti rezistentų pasirinkimą kovoti už valstybę kaip normalų, savaime suprantamą, tačiau kartu – ir implikuojantį aukštą politinį sąmoningumą veiksmą. Teisininko išsilavinimas autoriui leido plačiai naudoti ir interpretuoti įvairius teisinio, įstatyminio pobūdžio šaltinius, kurie, jungiami su filosofų, karo teoretikų darbuose aptinkamomis idėjomis bei šių dienų Lietuvos aktualijomis, į partizanų karą leido pažvelgti ne faktografiškai ir schematiškai, o kaip į tikrą, svarbią, reikšmingą, vientisą idėją. B. Gailiaus mintis, plėtojant pagrindinės Lietuvos partizanų valstybės koncepciją, papildė A. Petrauskienė. Išskirtina bei paminėtina ir viena naujausių laisvės kovoms Lietuvoje skirta D. Noreikos daktaro disertacija²³, iš dalies (plačiau) papildanti straipsnio pirmąjį uždavinį.

Apie šiam tyrimui aktualią partizanų kovos *viduje* buvusią ar *išorėn* skleistą ideologiją (o ne pasipriešinimo idėją kaip tokią) yra kalbėta labai trumpai ir neišsamiai, remiantis vien tik Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (toliau – LLKS) 1949 m. vasario 16 d. pasirašyta deklaracija²⁴. Dėmesio šiai problematikai trūkumą kartais mėginama

pateisinti teigiant, kad dėl susiklosčiusių sunkių sąlygų, persekiojančio „pamatinio netikrumo šešėlio“ varganoje pavergto krašto tikrovėje normali ir visavertė politinė mintis pogrindyje net nelabai galėjusi susiformuoti²⁵. Vis dėlto tam tikrų paminėjimų esama – kaip politinės minties pavyzdžiai partizanų gretose „Lietuvos politinės minties antologijoje“ pateikiamos ištraukos iš A. Ramanausko-Vanago atsiminimų²⁶, L. Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio²⁷ ir B. Krivicko poezijos²⁸. Keista, tačiau minėtame leidinyje net neužsimenama apie Bendrojo demokratinio pasipriešinimo (toliau – BDPS) ar Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (toliau – LLKS) egzistavimą, deklaraciją ir kitus dokumentus. Istorikas M. Pocius savo darbe apžvelgė ir atskleidė vieną partizanų politinės minties sritį – nepriklausomos Lietuvos valstybės viziją²⁹.

Ginkluotos rezistencijos istorijai skirtos istoriografijos kontekste taip pat paminėtinas atliekamam tyrimui labai svarbus K. Strazdo veikalas, skirtas Ukmergės krašte vykusioms laisvės kovoms³⁰. Jame, skirtingai nei anksčiau minėtame biografiniame J. Šibailai skirtame straipsnyje, autorius faktografiškai kruopščiai atkuria partizaninių kovų raidą Vidurio rytų Lietuvoje.

Šaltinių apžvalga. Išskirtinos ir naudojamos trys plačios šaltinių grupės, į kurias šie suskirstyti pagal panaudą.

Pirmosios grupės šaltiniai – paties J. Šibailos rašytinis palikimas, daugiausia jo – iš ginkluotos pokario rezistencijos laikotarpio. Tai įvairūs raštai, atsišaukimai, LLKS dokumentai, tiek oficialūs, tiek asmeniniai laiški, pagrindinės spaudos straipsniai. Jie yra Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomuose fonduose, publikuotuose šaltinių rinkiniuose. Dalį oficialių, J. Šibailos kaip partizanų vado, tam tikra prasme – ideologo rašytų dokumentų galima rasti specialiai laisvės kovotojų dokumentams skirtame

šaltinių rinkinyje³¹, partizanų spaudos publikacijoms skirtame leidinyje³² (autorystė kai kuriais atvejais gali būti nustatoma remiantis kontekstu, atsižvelgiant į minčių raišką, stiliaus ypatybes). Asmeninių partizano laišku paieška – gerokai sudėtingesnė. Labiausiai tikėtina, jog jie bus pridėti prie kurio nors iš suimtų bendražygių baudžiamosios bylos, vis dėlto toks laimikis – pakankamai retas, atsitiktinis. Be to, tyrėjui, ko gera, nelenkva identifikuoti ir peržiūrėti visas galimų bendražygių bylas, o kur dar atvejai, kai jos ar bylų priedai – tiesiog dingę dėl susiklosčiusių istorinių ar kitokių aplinkybių. Negalima nepaminėti ir negausaus tyrimo objekto rašytinio palikimo iš gyvenimo nepriklausomoje Lietuvoje. Didžiąja dalimi, tai skirtingais metais rašyti gyvenimo, veiklos aprašymai, susiję su tiesiogine jo profesija, keletas išsamių dokumentų, liudijančių veiklą visuomeninėse organizacijose. Skirtingai informatyvūs, bet itin iškalbingi ir tokie šaltiniai: J. Šibailos liudijimas pažįstamo asmens teismo procese³³, taip pat – 1940 m. sovietiniame saugume, kur buvo iškviestas apklausai, paties ranka surašytas labai išsamus gyvenimo aprašymas³⁴. Manytina, kad tai, ko gera, svarbiausi šaltiniai, kurie turėtų padėti atskleisti J. Šibailos charakterio ypatybes ir vertybes. Kiti šiai grupei priskirtini šaltiniai leidžia kalbėti apie J. Šibailą kaip ideologą ir jo kuriamą ideologiją. Didžiausia šios grupės šaltinių problema yra ta, kad, kaip jau minėta, jų nėra išlikę tiek daug, kiek norėtume.

Antroji grupė – tai įvairaus pobūdžio dokumentai *apie* Šibailą, atsiradę jo gyvenimo metais arba neilgai trukus po žūties. Tai, ko gera, plačiausia šaltinių grupė, kuriai priskirtina viskas – nuo įvairių dokumentų, liudijančių apie ikipartizaninę veiklą (užsiėmimas, narystės įvairiose organizacijose pažymos bei nuveiktus darbus ten liudijantys dokumentai), veiklą 1941 m. metų

sukilimo metu (daugiausia informacijos apie tai galima rasti tam pačiam, kaip ir J. Šibaila – Balninkų sukilėlių būriui priklausių asmenų baudžiamosiose bylose), taip pat antisovietinės veiklos bendražygių apklausos protokoluose³⁵ randami faktai, asmens apibūdinimai, įvairios represinių organizacijų surašytos pažymos (atkreipiant dėmesį į tai, koks dėmesys jose skiriamas tiriamam asmeniui, kaip jis traktuojamas ir vertinamas) ir kita³⁶. Informacija, aptinkama buvusių bendražygių baudžiamųjų bylų apklausų protokoluose, vertintina kiek rezervuoti – reikia turėti omenyje jų sudarymo aplinkybes (verčiami iš lietuvių į rusų kalbą, sudaromi ne stenografuojant, o perpasakojant pagrindinę mintį, apie tai liudija ir čia aptinkamos šabloninės, sovietinės ideologijos ženklų pažymėtos frazės) bei sąlygas, priemones, kurios galimai buvo pasitelkiamos, tardant antisovietine veikla įtariamus asmenis. Reikalinga ypatinga atida, kruopštus tyrėjo darbas, kad būtų identifikuotos ir apeitos galimos grėsmės. Šiai šaltinių *apie* Šibailų grupei taip pat priskirtini ir atsiminimai³⁷, surinkti jau šiais laikais iš buvusių partizanų rėmėjų, ryšininkų ar kovos draugų. Jų patikimumą gerokai sumažina laiko nuotolis, tad į juos reikėtų žvelgti su tam tikra atsarga, kita vertus, tai, kad jų *esama* bei jose išryškėjančios tendencijos taip pat nurodo esant tam tikrą autoritetą, savybes, ir, svarbiausia, atminties tradiciją, naratyvą. Apskritai tikimasi, jog ši šaltinių grupė padės atskleisti J. Šibailą kaip veikiantį asmenį, išryškėjusius tos veiklos bruožus, taip pat – galimą asmens vietą partizaniniame judėjime.

Trečioji šaltinių grupė – įvairūs šaltiniai. Tai tarpukario mokytojų, visuomeninių organizacijų veiklą atspindintys šaltiniai, spauda³⁸, įvairaus pobūdžio pokario ginkluotos rezistencijos dalyvių rašytinis palikimas – dienoraščiai, atsiminimai, kiti dokumentai,

naudotini įvairialypiam įk kontekstinimui, padedantys suprasti, paaiškinti vieną ar kitą situaciją, galimas elgsenos priežastis (darant prielaidą, kad partizanai tam tikrais klausimais galėję turėti panašią nuomonę), iliustravimui ar kaip tik – palyginimui, skirtųjų išryškėjimui, taigi – kontrolei. Būtent jie turėtų padėti nustatyti tariamą ar tikrai buvusį J. Šibailos išskirtinumą, reikšmę partizaninio karo kontekste. Tai – pagalbinė šaltinių grupė.

BŪSIMASIS LAISVĖS KOVOTOJAS: MOKYTOJAS IR VISUOMENININKAS

Vadėnų kaime, tuometiniame Nedzingės valsčiuje, Alytaus apskrityje, prasigyvenusių ūkininkų Tomo ir Onos Šibailų šeimoje 1905 m. kovo 18 dieną gimė sūnus³⁹, tikriausiai neatsitiktinai pavadintas Juozapu (Juozu), nes kitą dieną, kovo 19-ąją, minimos Juozapinės. Tad vaikas gimdamas tarsi *atsinėšė* su savimi vardą. Berniukas buvo nepamainomas tėvų padėjėjas ūkyje ir tik darbų sezonui pasibaigus, pargynus gyvulius žiemai namo, galėjęs skirti laiko mokslui. Kai po pusantrų metų mokslo rusiškoje Nedzingės pradinėje mokykloje, kurioje spėjo baigti tris skyrius, užklupo karas, J. Šibaila mokslą tęsė savarankiškai, pas daraktorius ir gimnazistus. 1919–1921 m. lankė Alytaus vidurinę mokyklą, o 1921–1922 m. – vienerių metų mokytojų kursų Alytuje⁴⁰. Tuo metu besikuriančioje valstybėje savų mokytojų itin trūko, tad reikalavimai tokioms pareigoms užimti nebuvo nei aukšti, nei juo labiau ilgi⁴¹, valstybės ekonominė būklė, akivaizdu, taip pat nebuvo pati geriausia – būsimųjų mokytojų laukė nelabai lengvos ar viliojančios darbo sąlygos. Nemažai prieš karą mokyklų patalpoms naudotų pastatų buvo gerokai nukentėję, o ir išlikę ar naujai paskirti nebuvo geros būklės. J. Šibailos mokytojavimo

pradžia tai tik patvirtina – pirmoji jo darbovietė (nuo 1922 m. gruodžio 1 d.⁴²) – Jiezno pradinė mokykla buvo tikrai apverktinos būklės: kai kuriuose languose trūko stiklų, suolai – labai seni ir aplūžę, krosnys be sklendžių, todėl mokymosi patalpa nuolat uždūmyta. Visa mokykla sudarė vieną bendrą erdvę – klasė ir mokytojų kambariai buvo „neatidalti“, be to, nebuvo sargo ir kūriko, todėl tuos darbus teko atlikti jaunam mokytojui Juozui, kuris guodėsi du mėnesius vargęs, kol suvežė mokyklai skirtas malkas iš už 5 kilometrų nuo Jiezno esančio miško⁴³. Tokios gyvenimo ir darbo sąlygos netenkino, tad J. Šibaila pasiprašė perkeltas ir kitus, 1923 m. mokslo metus, pradėjo Ryliškių pradinėje mokykloje (Merkinės valsčiuje), kur buvę šiek tiek geriau⁴⁴. Netrukus, pasikeitus švietimo įstatymams, reglamentuojantiems pradinių mokyklų mokytojų ruošimą, vėl teko sugrįžti į mokyklos suolą – 1924 m. rugsėjį J. Šibaila be egzaminų priimamas į Aukštadvario dviejų metų mokytojų kursų pirmąjį kursą⁴⁵. Išlaikęs plataus spektro baigiamuosius egzaminus (nuo lietuvių kalbos iki logikos ir psichologijos), jis 1926 m. vasarą ten baigia mokslus⁴⁶. Nuo 1926 m. rudens J. Šibaila paskiriamas į Pasodos (Ukmergės aps.) pradinę mokyklą jos mokytoju ir vedėju⁴⁷. Tai buvo pasienio (su Lenkija) regionas, tad be įprastinių, kasdieninių mokytojo darbo aktualijų ir profesinių sunkumų būta ir kalbinių – tapatybės problemų sąlygojamų trukdžių, jaučiamas tėvų nenoras leisti vaikus į lietuvišką mokyklą⁴⁸. Akivaizdu, kad tokioje darbinėje aplinkoje iš naujo mokytojo buvo tikimasi stipriai išreikšto lietuviybės puoselėtojo vaidmens, o jo asmuo ilgainiui tapo švietėjo figūra plačiąja prasme⁴⁹. Pats J. Šibaila teigė, kad su Pasodos vaikais ir jaunimu sutarė gerai, atrodo, pavykdavo juos sudominti ir užklasine veikla. Jie rengdavo įvairius vakarus, statė vaidinimus, kuriuos rodydavo ne tik vietiniams, bet ir aplinkinių

kaimų gyventojams⁵⁰. Kaip Pasodoje, taip ir vėlesnėse darbovietėse – Panoterių (1930 – 1934 m.), Staškūniškio (1934 – 1940 m.), Balninkų (1940 – 1944 m.⁵¹) pradinėse mokyklose jis aktyviai organizuodavo įvairią popamokinę veiklą. Krašto spaudoje 1935 m. minimas ir mokytojo J. Šibailos įsteigtas ir vadovaujamas muziejus: „...turintis per 1000 įvairių eksponatų, [...] 18 lietuviškų iš unijos laikų pinigų, kumštis didumo gintaro gabalą, rastą Kurklių apylinkėje. Prie muziejaus yra gamtos skyrius, kuriame renkami retesni vietos augalai.“⁵²

Švietimo srities reikalai ir aktualijos tikriausiai rūpėjo Juozui ir po darbo valandų – kai XX a. 3-ojo dešimtmečio pabaigoje jis susituokė su mokytoja Ona Augustinaite, jų namuose buvo nuolat gvildenamos įvairios pedagoginės temos. Mokytojų Šibailų šeima augino tris sūnus: Vytautą, Rimvydą ir Kęstutį⁵³.

Be sėkmingos profesinės veiklos, būsimasis partizanų vadas aktyviai dalyvavo ir visuomeninėje veikloje: 1921 m. J. Šibaila įstojo į Lietuvos šaulių sąjungą (toliau – LŠS) kandidatu, nuo 1924 m. tapo pilnateisiu jos nariu. Iš įvairių dokumentų galima identifikuoti labai aktyvų ir daugialypį jo veikimą šioje organizacijoje: pradedant privalomu dalyvavimu šaulių rikiuotės, šaudymo pratybose⁵⁴, sportinėje veikloje⁵⁵, baigiant aktyvia organizacine, kultūrine veikla⁵⁶. Už uolų darbą Šaulių sąjungos labui J. Šibaila 1928 m. gegužės 15 d. buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės medaliu⁵⁷. Savo asmeninius, vertybinius interesus – krašto apsaugą, tautiškumą, švietimą ir organizacinius gebėjimus jis galėjo įgyvendinti ne tik LŠS, bet ir dar vienoje, tarpukariu Lietuvoje itin plačiai veikusioje organizacijoje – tautinės jaunuomenės sąjungoje „Jaunoji Lietuva“. 1932 m. J. Šibaila įsteigė „Jaunosios Lietuvos“ Panoterių skyrių⁵⁸, kurio nariais įsirašė 20 asmenų⁵⁹. Pats įkūrėjas čia aktyviai veikė

sporto ir kultūrinėje srityje, rūpinosi jaunimo užimtumu ir jo tautiniu ugdymu.

Glaudžiai su veikla „Jaunosios Lietuvos“ sąjungoje susijęs ir J. Šibailos apsilankymas užsienyje – 1938 m. vasarą jis dalyvavo maždaug savaitę trukusiame tautinio – paramilitarinio – kultūrinio pobūdžio organizacijų iš visos Europos sąskrydyje Čekoslovakijoje. J. Šibaila ten vyko kaip tautinių šokių šokėjas – juos išmoko šokti dar 1937 m., o netrukus tautinių šokių mokyti ėmėsi beveik visoje Ukmergės apskrityje: triskart vedė šokių kursus valsčių instruktoriams, mokė interesantų grupes Siesikuose, Deltuvoj, pačiame Ukmergės mieste⁶⁰. Yra žinoma, kad visiškai užpildytame 20 000 žiūrovų talpinančiame Prahos stadione specialaus renginio metu 1938 m. liepos 4 d. pasirodė 32 „Jaunosios Lietuvos“ sporto organizacijos tautinių šokėjų poros⁶¹, tarp jų, tikėtina, buvo ir Juozas. Jam turėjo būti nepaprastai įdomu lankytis turistinėse Prahos ir jos apylinkių vietose, stebėti ir pačiam dalyvauti tokio masto šventėje, tad galime nuspėti, jog tada, kai po trijų mėnesių, 1938 m. rugsėjo pabaigoje Čekoslovakiją ištiko liūdnas likimas ir didžiosios Europos valstybės ją privertė priimti grobikiškus Vokietijos reikalavimus dėl Sudetų krašto, J. Šibaila turėjo jaustis asmeniškai paliestas ir sukrėstas.

Narystė oficialiose LŠS ir „Jaunosios Lietuvos“ sąjungose – ne vieninteliai ryškūs ir būtino aptarimo reikalaujantys J. Šibailos portreto štrichai. XX a. 3-ojo dešimtmečio antroje pusėje, neilgai trukus po 1926 m. gruodžio 17 d. įvykdyto valstybinio perversmo, voldemarininkai įsteigė prieštaringai vertinamą pagrindinę karinę – nacionalistinę organizaciją „Geležinis vilkas“⁶². Iš jos veiklos įstatymo projekto matyti, jog ši organizacija bent jau iš pradžių buvo įsivaizduota kaip turinti visapusiškai prisidėti prie valstybės apsaugos ir visuomenės gerovės – ginti Lietuvą nuo išorinių priešų ir drauge su kitais

saugumo organais palaikyti viešąją tvarką bei padėti visuomenės nelaimių metu⁶³. Tautinės apsaugos narys turėjo būti tarsi nuolat stebintis, viską matantis, viską norintis sužinoti saugumo darbuotojas, kruopščiai renkantis įvairias žinias apie įtarimą keliančius asmenis ar reiškinius⁶⁴. Archyviniai dokumentai liudija, kad 1929 m. gegužės 15 d. Panoteriuose buvo įsteigta „Geležinio vilko“ Apsaugos kuopa, kurios vadu 1929 m. birželio 1 d. paskirtas *vilkas Šibaila Juozas*⁶⁵. Vienintelis šios kuopos veiklos ir veiksnio įrodymas – prabėgus mėnesiui nuo jos įkūrimo štabą pasiekęs agentūrinis pranešimas apie nesąžiningą, mokesčius už parduotą mišką sumokėti vengiantį Panoterių valsčiaus, Pupkulių kaimo gyventoją Antaną Mackevičių⁶⁶. Toks neaktyvumas nestebina, turint omenyje, kad jau po metų – 1930 m. gegužės pabaigoje prezidentas Antanas Smetona „Geležinio vilko“ organizaciją uždraudė, tad aktyviausi jos nariai veiklą tęsė visiškai slaptai. Svarbu paminėti faktą, kad šie, toliau nelegaliai veikę asmenys, 1934 m. „Geležinį vilką“ perorganizavo į Lietuvių nacionalistų partiją⁶⁷. Neradę jokių įrodymų apie tolesnę J. Šibailos veiklą „Geležiniame vilke“ ar juolab – minėtoje partijoje, ko gera, turėtume konstatuoti, kad jam labiausiai imponavo aptartos organizacijos karinės-gynybinės, o ne politinės-ideologinės mintys ir veiklos sfera. Juo labiau kad J. Šibaila politiškai buvo palankus valdančiajai tautininkų partijai (nuo 1935 m. jis buvo priimtas į lietuvių tautininkų sąjungos Kurklių apylinkę kandidatū⁶⁸).

ŽVALGYBOS AGENTAS?

Šiuo atveju taip pat būtina paminėti ir kiek plačiau aptarti kitą J. Šibailos gyvenimo epizodą. Ar gali būti, kad nutrukus savotiškai aplinkinių stebėjimo veiklai „Geležinio

vilko“ organizacijoje tiriamasis asmuo buvo užverbuotas Valstybės saugumo departamento funkcijas atlikusios institucijos? Apie tai, kad jis įtariamas buvęs smetoninės Lietuvos saugumo agentu, rašoma J. Šibailos šeimos tremties byloje esančiame 1940 m. gruodžio 5 d. MVD darbuotojo raporte. Ten nurodoma, kad 1930–1931 m. geras J. Šibailos pažįstamas, saugumietis Lankauskas kalbino J. Šibailą dirbti saugume, tačiau jis esą nesutikęs⁶⁹. Toje pačioje byloje įsegtas mažas raštelis. Negrabiai ant tuščios seno plėšomo kalendoriaus lapelio pusės surašytas tekstas, byloje esantis prieš J. Šibailos ranka rašytą savo gyvenimo ir veiklos aprašymą, leidžia spręsti, kad tai galėję būti sovietų saugumiečio, 1940 m. žiemą išsikvietusio J. Šibailą, tardymo metu pasižymėta svarbiausia informacija, kuri teigia: „Verkė, atsikalbinėjo, [...] Lankauskas [...] su rajono šaulių vadu Venclausku primygtinai siūlė bendradarbiauti, laikė už rankų, bet jis atsakė – sąžinė neleidžia (paskutinė frazė parašyta lietuviškai ir pabraukta – aut.)⁷⁰. Sovietai ašaromis patikėjo tik tą kartą, minėtame raporte pažymėję, kad J. Šibaila nesutiko bendradarbiauti. Kituose, 1941 m. pavasario pabaigoje – vasaros pradžioje surašytuose raštuose figūruoja įtarimai, esą J. Šibaila dirbęs „buržuazinės Lietuvos saugumui“⁷¹. Jau gerokai vėliau, 1949 m. sovietinis agentas Aukštuolis, bandantis užmegzti ryšį su partizanų vadu J. Šibaila-Dieduku, savo pranešime teigė parašęs laišką asmeniui, kuris palaikė ryšius su Balninkų kaimo gyventoju Steikūnu; šio sūnus buvęs nepriklausomos Lietuvos saugumo darbuotojas ir artimai bendravęs su J. Šibaila⁷². Iš šių detalių atrodo tikėtina, kad J. Šibaila pažinojo ir palaikė vienokius ar kitokius ryšius ne su vienu tarpukario Lietuvos saugumiečiu.

1932 m. spalio pradžioje J. Šibaila buvo apklaustas savo pažįstamo Juozo Bilio, įtariamo komunistinėmis pažūromis ir veikla,

byloje. Paties ranka surašytame liudijime jis teigė su kaltinamuoju susipažinęs dar 1926 m., atvykęs į Pasodos kaimą mokytojauti. Jie bendraudavę todėl, kad J. Bilis mėgdavo pasikalbėti, padiskutuoti, be to, buvo labiausiai apsiskaitęs iš visų kaimo gyventojų. Matydamas pažįstamo susižavėjimą ir įtikėjimą komunistinėmis idėjomis, J. Šibaila bendravimo nenutraukė, atvirokščiai, ryšį, susirašinėdami laiškais, palaikė net J. Biliui išvykus uždarbauti į Kanadą. Kai jam grįžus 1931 m. vasarą netikėtai susitiko Kaune, J. Šibaila pasikvietė Bilį pasikalbėti į butą, kur tuo metu kelioms savaitėms, per kurias lankė žemės ūkio kursų, buvo apsistojęs⁷³. Suprantama, J. Šibaila buvo žingeidus, besidomintis žmogus, tad gal jam iš tiesų buvo įdomios įvairios idėjos, jų raiška, vertybinės ar politinės diskusijos, tačiau negi aplink nebuvo nuosaikesnių pokalbio draugų? Ar taip stipriai tautiškai užsiangažavusiam J. Šibailai nebuvo atgrasu klausytis pašnekovo, skaityti jo laiškus, kuriuose juodinama Lietuvos valstybė, jos valdžia ir pranašaujama netrukus įvyksianti darbininkų revoliucija⁷⁴? Nejaugi diskusijoms ir neperkalbamai pašnekovo nuomonei išsiaiškinti neužteko kelių pokalbių? Iš pradžių galbūt pedagogas dar turėjo vilčių pakeisti, paveikti J. Bilio pažiūras, tačiau jis negalėjo būti toks naivus visus penkerius metus. O gal J. Šibailos buvo paprašyta palaikyti šį ryšį?

Kad ir kaip ten buvo iš tikrųjų, dabar nustatyti sunku. Įmanoma, kad ir nebūdamas oficialiu agentu jis galėjo teikti tam tikrą informaciją žvalgybos pareigūnams. Dar viena įdomi detalė: rezistentas Vladislovas Telksnys apysakoje, paremtoje jo paties gyvenimo istorija, pasakoja, kaip XX a. 4-ojo dešimtmečio viduryje jį išsikvietė Ukmergės karo komendantas, kuris sakė gavęs pranešimą apie jaunuolio nederamas kalbas, elgesį, agitavimą prieš jaunalietuvičius. Iš pasakojime pateikiamų detalių galima suprasti, kad

pranešėjas – mokytojas J. Šibaila⁷⁵. Turimi duomenys tik patvirtina prielaidą, jog aptariamas asmuo buvo palankus ir lojalus tuometinei tautininkų valdžiai, neatmestina ir prielaida, kad minėtą politinį sekimą (jei J. Šibaila iš tikrųjų jį vykdė) ar atitinkamų institucijų informavimą jis traktavo kaip gero, sąmoningo ir tautiškai susipratusio piliečio pareigą. Svarbu paminėti, kad V. Telksnio atvejis, jo pašėpiantis pasisakymas apie jaunalietuvius – esą jaunalietuvių uniformos puikiai tinka bulviakasiui, – galėjo asmeniškai įžeisti J. Šibailą, kuris buvo Kurklių apylinkės jaunalietuvių vadas⁷⁶.

IŠBANDYMAI IR IŠŠŪKIAI OKUPACIJŲ AKIVAIZDOJE

1940 m. gruodžio 15 d. Juozą Šibailą sovietinis saugumas išsikvietė pasikalbėti apie jo veiklą nepriklausomoje Lietuvoje⁷⁷. Po tardymo, kurio metu tardomasis galimai net apsisverkė⁷⁸, abiems pusėms, ko gera, tapo aišku, jog tai ne paskutinis jų susitikimas. 1941 m. birželio 10 d. Ukmergės miesto NKGB skyriuje buvo priimtas nutarimas J. Šibailą areštuoti kaip socialiai pavojingą elementą⁷⁹. Operatyvinei grupei birželio 13 d. atvykus į Šibailų namus Ukmergės aps. Balninkų kaime Ona Šibailienė nurodė, kad vakar dienos vakare jos vyras Juozas išėjo žvejoti ir visą naktį negrįžo⁸⁰. Nors teigiama, jog J. Šibailai trėmimo pavyko išvengti per laimingą atsitiktinumą⁸¹, svarstyti tas variantas, kad artėjančią nelaimę jis nujautė, galbūt buvo įspėtas (juk turėjo tikrai platų pažįstamų ratą), todėl ir nenakvojo namuose. Galbūt tikėjosi, jog sovietiniai pareigūnai, jo neradę namie, šeimos nelies. Deja, atsitiko priešingai. Namuose likusi moteris su trimis sūnumis buvo suimti ir netrukus ištremti į Altajaus kraštą⁸². Prabėgus beveik dvejim dešimtmečiams po aptariamų įvykių to meto

liudininkas Jonas Susnys pareiškime Valstybės saugumo komitetui rašė, jog po šeimos deportacijos J. Šibaila pasidarė „nenormaliu žmogumi – čia juokdavosi, kvatodavosi ir čia pat vėl rauda, dantimis griežia.“⁸³

Ukmergės apskritis per 1941-ųjų metų birželio vidurio trėmimus patyrė bene didžiausius nuostolius lyginant su kitomis Lietuvos apskritimis. Toks okupantų elgesys sukėlė vietos gyventojų pasipriešinimą, dalis jų nedidelėmis grupelėmis pradėjo slapstytis miškuose, rengtis galimam sukilimui⁸⁴. Yra duomenų, jog po šeimos ištėmimo J. Šibaila taip pat slapstėsi miške, buvo ginkluotas⁸⁵. Taigi po geros savaitės, birželio 22 d. vokiečiams užpuolus SSRS ir prasidėjus lietuvių sukilimui, J. Šibailos įsijungimas į sukilėlių gretas atrodo savaime suprantamas.

Balninkiečių sukilėlių būryje, archyviniais duomenimis, buvo 33 asmenys, šiame sąraše – ir Juozo Šibailos pavardė⁸⁶, pagrindiniu sukilėlių vadu nurodomas buvęs šaulių būrio vadas Jonas Steikūnas, vadovavimą perėmęs iš Petro Stumbro⁸⁷. Tačiau dalis 1941 m. Birželio sukilimo liudininkų Balninkuose⁸⁸ vėliau, sovietinio saugumo apklausų metu, J. Šibailą įvardijo kaip vieną iš vadovaujančių asmenų, ėmusių telkti, burti savo pažįstamus, pirmiausia – buvusius šaulius⁸⁹.

Liudijimų apie J. Šibailos veiklą 1941 m. vasarą galima rasti buvusių Balninkų sukilėlių baudžiamojoje byloje. Yra žinoma, kad jis dalyvavo suimant bei tardant buvusius vietinius miestelio komunistus ir sovietinius aktyvistus. Taip pat, anot J. Steikūno, J. Šibailos vadovaujami buvę sukilėliai 1941 m. vasarą padėjo tuometiniam Balninkų policijos nuovados viršininkui P. Stumbrui vykdyti iš Ukmergės apskrities gautą įsakymą – visus Balninkų miestelio žydus apgyvendinti vienoje vietoje, t. y. gete. Tie patys žydai 1941 m. rugpjūtį buvo konvojuoti į Ukmergės kalėjimą, vėliau – sušaudyti keli kilometrai už miesto esančiame Pivonijos

miške⁹⁰. Bylos liudytojas Julijonas Reinartas apklausoje teigė, jog viename iš vežimų, vežančių žydus į Ukmergę, kartu su kitais sukilėliais sėdėjo ir P. Stumbras bei J. Šibaila⁹¹; svarbu ir tai, jog pats P. Stumbras patvirtino sukilėlių dalyvavimą minėtose akcijose, tačiau pažymėjo, kad šaudant žydus nei vienas iš jų nedalyvavęs⁹². Balninkų apylinkių gyventojas Ignas Kraujūnas kitoje baudžiamojoje byloje liudijo, jog 1941 m. vasarą matė ginkluotus vyrus, tarp kurių buvo ir J. Šibaila, saugančius areštuotus žydų tautybės asmenis miestelio centre⁹³.

Žinoma, galima kelti prielaidą, jog po 8–20 metų surinkti liudijimai apie J. Šibailos veiklą gali būti netikslūs arba tendencingi – sovietinis saugumas norėjęs apjuodinti partizanų vadą. Kita vertus, kai kurių buvusių sukilėlių būrio narių dalyvavimas perkeliant žydus į getą, konvojuojant juos į miestus ir/ar masinių žudynių vietas nėra istoriografijoje nežinomas reiškinys.

Įdomu, kad kraštotyrininkas K. Strazdas, pasakodamas apie tą dieną, kai buvo suimta ir ištremta Šibailų šeima, rašė: „Pamatęs ateinančius jo suimti keletą žydų, Juozas pasislėpė nedidelio miškelio tankiame lazdyno kelme ir pasirošė gynybai, bet tie apieškojo miškelį jo nerado.“⁹⁴ Nors tikslaus savo šaltinio autorius nenurodo, bet 2001 m., t. y. anksčiau nei pasirodė K. Strazdo straipsnis, buvo užrašyti partizano Klemenso Nečiūno-Urėdo prisiminimai. Juose buvęs partizanas teigė gerai pažinojęs J. Šibailą, pabrėžė, kad jo šeimos likimas tragiškas bei pridėjo: „Prie jo šeimos trėmimo prisidėjo vietiniai žydėliai, jis pats man apie tai yra pasakojęs [...] Vėliau už tai jiems negalėjęs atleisti. Nuėjęs į Kurklių malūną vienas sutvarkė tuos žydėlius.“⁹⁵ Visiškai neaišku, apie kokį „sutvarkymą“ čia kalbėta, jokios platesnės informacijos ta tema aptikti nepavyko, tačiau akivaizdu, kad teiginys apie J. Šibailos šeimą trėmusius žydus nėra vienkartinis. Tiesa, jis, ko gera, neteisingas:

bent jau oficialiai į Šibailų namus atvykusią trėmimo grupę sudarė NKGB mokyklos kursantas Aleksandras Barsukovas, Balninkų apylinkės pirmininkas Nikodemus Šaduikis ir apylinkės sekretorius Antanas Venteris⁹⁶ – iš pavardžių nei vienas iš šių vyrų neidentifikuotinas kaip žydas. O 1941 m. liepos pradžioje Nikodemą Šaduikį J. Šibaila pats asmeniškai tardė, daug klausinėjo apie savo šeimos trėmimo aplinkybes, ir, ironiška, bet paleido – liepė eiti namo⁹⁷, taip išgelbėdamas jam gyvybę. Visi kiti suimti asmenys sukilėlių sprendimu po kelių dienų buvo likviduoti – sušaudyti Valų miške.

Po įvykusių pokyčių ir sukrėtimų tiek valstybės, tiek ir asmeniniame gyvenime nuo 1941 m. rudens J. Šibaila tęsė darbą Balninkų pradinėje mokykloje – jos mokytojo ir vedėjo pareigas užėmė iki pat 1944 m. vasaros.

Būtų galima teigti, jog 1941-ųjų metų vasaros įvykiai galėjo turėti nemažos įtakos tolesniam J. Šibailos gyvenimui ir ypač – sprendimui trauktis į ginkluotą pogrindį 1944 metais. Asmeninis kerštas sovietams, realios ginkluotos kovos patirtis, nusiteikimas kovoti, neturėjimas ko prarasti (visa šeima – Sibire), suvokimas, kad šiaip ar taip sovietai jį vis tiek nubaus, o ir bausmė grėsė daug didesnė nei prieš tai (turint omeny ne tik veiklą 1941 m. vasarą, bet ir tai, kad, kaip teigiama, 1944 m. jis prisijungė prie Povilo Plechavičiaus suorganizuotos Vietinės rinktinės⁹⁸). Taigi sudėję visus šiuos faktorius jau turėtume įtikinamą paaiškinimą, kodėl Juozas tapo partizanu. Žinoma, nereikia atmesti ir asmeninių vertybinių jo nuostatų, galimos tarpukario Lietuvos tautinių organizacijų reikšmės, įtakų bei bendražmogiško požiūrio, kurį yra įvardinęs B. Gailius: „Jiems Lietuva buvo *ju* Lietuva ir *ju* namai, kuriuos jie gynė, kaip per amžių amžius daugybė kitų žmonių gynė kitus namus.“⁹⁹

PARTIZANŲ GRETOSE

1944 m. liepos mėnesį, kai Raudonoji armija užėmė Vilniaus kraštą ir ėmė skverbtis į Lietuvos gilumą, artimiausių – Trakų bei Ukmergės apskričių vyrai vieni pirmųjų pradėjo slapstytis miškuose ir ruoštis kovai su okupantais¹⁰⁰. Turima informacija leidžia teigti, kad J. Šibaila taip pat buvo vienas iš pirmųjų laisvės kovotojo kelią pasirinkusių vyrų. Jį pažinoję žmonės pasakojo, kad vokiečiams traukiantis, į Lietuvą grįžtant sovietams, mokytojas suorganizavo nedidelį lietuvių partizanų būrį, kurio branduolį, skirtingais liudijimais, sudarė tie patys LŠS nariai, su kuriais jis veikė 1941 m. birželį¹⁰¹, arba jo buvę mokiniai¹⁰².

Veronika Misiūnaitė, buvusi J. Šibailos mokinė, vėliau tapusi partizanų ryšininke, pasakojo, kad artėjant sovietų kariuomenei žmonės ėmė kalbėti, jog Balninkų mokytojas pasitraukė kartu su vokiečiais: „Mes netikėjome, kad taip viską gražiai suorganizuodavęs ima ir pabėga, mus palikdamas vienus.“¹⁰³ Jis ir nepabėgo, tapo partizanu. Tikriausiai neatsitiktinai pasirinko Dieduko slapyvardį – buvo baigiantis ketvirtąją dešimtį, taigi gerokai vyresnis už 1944–1945 m. sandūroje į miškus masiškai besitraukusius jaunuolius, besislepiančius nuo mobilizacijos į Raudonąją armiją, be to, partizanaudamas prie įprastų savo ūsų buvo užsiauginęs ir gana vešlią barzdą, kuri jį ne tik maskavo, bet ir šiek tiek sendino, pridėjo „diedukiškumo“. Pasakojama, jog jis buvęs pilnesnio kūno sudėjimo, neaukšto ūgio¹⁰⁴. J. Šibailos polinkis rengtis valstietišškai, avėti vyžas, susijuosti virve¹⁰⁵ taip pat atitolino jį nuo partizanokario įvaizdžio.

Represinių struktūrų dokumentuose randama informacija, kad 1944 m. rudens pradžioje J. Šibailos vadovaujamai ginkluotų rezistentų grupei priklausė apie penkias dešimtis asmenų, kurie slapstėsi daugiausia

Svaronių kaimo apylinkėse, miške. Buvo ginkluoti bent trimis rankiniais kulkosvaidžiais, granatomis, šautuvais ir rusiškais automatais¹⁰⁶. Ukmergės krašto laisvės kovų tyrinėtojo K. Strazdo duomenimis, J. Šibailos vadovaujamas dalinys priklausė didesniai ginkluoto pogrindžio organizaciniam vienetui – Balninkiečių laisvės rinktinei, jungusiai Balninkų, Kavarsko, Kurklių, Pabaisko, Šešuolių, Želvos ir Žemaitkiemio valsčių partizanus¹⁰⁷. 1944–1945 metų sandūroje joje galėjo būti iki 500 partizanų, būriai veikė daugiausia savarankiškai – susirinkusius į vieną vietą juos gana greitai būtų pastebėjusios priešoj pajėgos. Teigiama, kad būtent J. Šibaila ėmėsi rinktinės vado pareigų – su nedideliu savo vadovaujamų partizanų būriu vizituodavo stambesnius dalinius, rūpinosi ryšių su jų vadais palaikymu, aptardavo organizacinius ir kitus reikalus, ieškojo būdų optimizuoti kovą¹⁰⁸.

1944 m. gruodžio pabaigoje, dabartiniame Molėtų rajone, Ažumakio miške įvyko Ažumakio kautynės – Balninkiečių laisvės rinktinės kovos krikštas¹⁰⁹. Jose dalyvavo ir J. Šibaila – jį ir bendražygį Šmigelską-Diemedį, gruodžio 28 d. rytą grįžtančius į minėto miško apylinkėse esantį štabo bunkerį, apšaudė priešoj pajėgos. Diemedis žuvo, J. Šibailai pavyko pasitraukti gilyn į mišką, kurį laiką jis buvo atkirstas nuo rinktinės¹¹⁰. Dar vieną didelį susidūrimą su okupantais J. Šibaila laimingai išgyveno 1945 m. balandžio 22 d., kai jo būrį ir dar kelis kitus partizanų būrius, apsistojusius Molėtų valsčiuje Vilijočių kaime, užpuolė enkavėdistai¹¹¹. Abu susidūrimai su priešais J. Šibailos vadovaujamiems kovotojams susiklostė nesėkmingai, bet pats vadas, atrodo, nei per vieną iš jų rimčiau nenukentėjo.

Balninkiečių rinktinė veikė teritorijoje, priskiriamoje 5-ajam Lietuvos laisvės armijos rajonui, čia nuo 1945 m. pradžios, Jonui Misiūnui–Žaliam Velnui vadovaujant

buvo suformuota apygarda, vėliau gavusi Didžiosios kovos apygardos vardą (toliau – DKA)¹¹². Tai buvo vienas anksčiausiai tokį centralizuotą – apygardos pavidalą, įgavusių Lietuvos laisvės kovotojų organizacinių darinių. Yra žinoma, jog 1945 m. gruodžio 1 d. įsakymu Žalias velnias reglamentavo, jog nuo šiol jo vadovaujamą apygardą sudarys keturios rinktinės – A, B, C ir D. B rinktinės pagrindą sudarė balninkiečių rinktinė, jai vadovauti apygardos vadas pavedė Alfonsui Morkūnui-Plienui¹¹³, štabo viršininku tapo jo bendražygis Diedukas. Nėra tiksliai žinoma, kur buvo Plieno vadovaujamos partizanų grupės štabas, tačiau jam priklausęs laisvės kovotojas pasakojo, kad štabui vadovaujantis Diedukas retai kada jį apleisdavo – „su būriu niekur nevaikščiodavo, dirbo štabe.“¹¹⁴

Toks sėslusis „gyvenimo būdas“ J. Šibailai buvo daug priimtinesnis ir patogesnis, jis daugiau dėmesio galėjo skirti propagandinei kovos daliai – įvairių atsišaukimų kūrimui, pagrindinės spaudos leidybai. 1946 m. DKA B rinktinės štabas pradėjo leisti savo laikraštėlį, pavadintą „Tėvynei šaukiant“. Neabejotina, kad prie jo leidybos itin prisidėjo ir J. Šibaila – rūpinosi popieriumi, reikalingu jo leidybai, materialine parama, taip pat – laikraščio sklaida¹¹⁵, atliko redaktoriaus pareigas – ryšininkė Bronė Misiūnaitė prisipažino ne kartą jam perdavusi savos kūrybos eilėraščių, kuriuos Diedukas įdėdavo į pagrindžio spaudą¹¹⁶. Anot partizano Jono Zaleskos-Sauliaus, J. Šibaila, būdamas Plieno štabo viršininku, be kitų savo pareigų, dar ir kruopščiai, atidžiai ir reikliai tirdavo gautus duomenis apie prasikaltusius asmenis (civilius) – tik po to, kai tokią informaciją peržiūrėdavo Diedukas, vadas pasirašydavo sankciją: ar įtariamajam asmeniui įvykdyti mirties bausmę – sušaudyti, ar ne¹¹⁷. Taigi darbas B rinktinės, o vėliau – ir visos DKA štabe (1948 m. rugpjūtį dėl MGB provokacijų sunaikinus tikrąją Didžiosios kovos

apygardos vadovybę bei represinių struktūrų atstovams perėmus vadovavimą šiam organizaciniam vienetui, apygardos teisės buvo suteiktos B rinktinei), ko gera, buvo įvairus ir intensyvus – įvairių organizacinių, su visuomeniniu darbu susijusių klausimų, manytina, iškildavo neretai, o pareiga juos spręsti griežiausiai atitekdavo J. Šibailai.

Negalime nepaminėti ryškių ir kartais prieštaringų J. Šibailos asmenybės štrichų: nors laiške bendraminčiui mokytojui Vincui Rakučiui-Narui Diedukas pripažino esantis beatodairiškai griežtas vadas – „manęs klauso ne už gražius ir mandagius žestus, bet daugiausia už kietus žodžius, tokius veiksmus. [...] treči metai aš negirdėjau, kad iš manęs būtų išsprūdęs atsiprašymas“¹¹⁸, turėjo jis ir švelniąją asmenybės pusę. Jo asmeninė ryšininkė Eglė (Elena Palepšytė) J. Šibailą vadino ne tik kaip tarp pagrindžio dalyvių įprasta – broliu, bet ir tėveliu, jis savo ruožtu į ją kreipdavosi „dukrele“¹¹⁹, „vaikeli“¹²⁰, pats Diedukas ja taip pat, kiek leido ginkluoto pagrindžio sąlygos, labai rūpinosi. Kitus, jaunesnius bendražygius jis dažnai švelniai vadindavo „anūkėliais“¹²¹. Vis dėlto neabejotina, jog viena savybė, ko gera, ryškiausia iš visų – tai J. Šibailos autoritetas.

1948 m. gegužės 1 d. įvyko Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų srities susirinkimas, kuriame Didžiosios kovos rinktinei atstovavo jos vadas Plienas ir štabo viršininkas Diedukas. Bendro posėdžio metu buvo pasmerkta išdavikiška Juozo Markulio-Erelio veikla, suteršusi visam ginkluotam pagrindžiui turėjusių vadovauti organizacijų įvaizdį, ir pasižadėta „ieškoti kelio visomis priemonėmis padėti centralizuotam partizanų veikimui“¹²², tų pačių metų rugpjūčio mėnesio pradžioje Rytų Lietuvos partizanų srities vadovybė į J. Žemaičio-Vytauto pastangomis organizuojamą vyriausiąją partizanų vadovybę nutarė siųsti srities vadą Joną Kimštą-Žalgirį bei DKA štabo viršininką

J. Šibailą-Dieduką¹²³. 1948 m. vasaros–rudens įvykius prisimenančių asmenų teigimu, Diedukas buvo prastos sveikatos – judėti jam buvo nelengva, nuolat skaudėjo kojas¹²⁴. Tokį partizaną siūsti į tolimą žygį (iš Rytų Lietuvos reikėjo pasiekti Žemaitiją) buvo gana rizikinga. Manytina, kad aptariamuoju atveju viską lėmė būtent J. Šibailos veikla ir potencialas – ko gera, buvo akivaizdu, kad tokio veiklaus, nemažą patirtį pagrindyje turinčio bei ne karinį, o inteligentijos sluoksnį atstovaujančio asmens gebėjimai gali būti labai naudingi perkuriant vyriausiąją partizanų vadovybę. 1948 m. lapkričio 10–12 dienomis Prisikėlimo apygardos teritorijoje (Radviliškio aps.) įvyko Vakarų ir Rytų sričių partizanų vadų posėdis, kurio metu nuspręsta tęsti vyriausiosios partizanų vadovybės kūrimą. Organizacijai paliktas senasis pavadinimas – Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis (toliau – BDPS) ir patvirtintas minimalios sudėties jo prezidiumas. BDPS Politinis sektorius pervadintas Visuomenine dalimi, o šio skyriaus viršininku laikinai eiti pareigas išrinktas J. Šibaila, pasirinkęs naują, Merainio, slapyvardį¹²⁵. 1948 m. gruodžio 12 d. nutarimu J. Šibaila paskiriamas Rytų Lietuvos partizanų srities štabo viršininku¹²⁶. 1948 m. rudenį įvykęs partizanų susitikimas bei jame dalyvavusių asmenų (J. Šibailos-Merainio, J. Žemaičio-Vytauto, P. Bartkaus-Žadgailos ir J. Kimšto-Žygūno) pasirašytas protokolas¹²⁷ buvo tarsi vėlesnio visos Lietuvos pagrindžio laisvės kovotojų vadų susirinkimo, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (toliau – LLKS) sukūrimo ir svarbiausių jos dokumentų patvirtinimo 1949 m. vasarį pagrindas bei įžanga.

Yra žinoma, kad po minėto susitikimo J. Šibaila ir J. Žemaitis keletą savaitių kartu gyveno netoli Dvarninkų (dab. Radviliškio raj.) geležinkelio stoties įrengtoje slėptuvėje, tuomet būsimasis LLKS vadovas Vytautas su Merainiu turėjo progą pasikeisti turi-

ma informacija, pažiūromis ir galimomis pagrindžio organizacijos perspektyvomis. Tikėtina, kad tai, ką išgirdo iš keleriais metais vyresnio kolegos, ginkluotos rezistencijos centralizacijos darbą į savo rankas perėmusiam J. Žemaičiui pasirodė priimtina ir teisinga, sutapo su jo asmenine vizija – jis pasiūlė J. Šibailai paruošti pagrindžio Visuomeninės veiklos programą. Šis nedelsdamas ėmėsi darbo¹²⁸. 1948 m. gruodžio viduryje buvo gauta informacija, kad J. Žemaičio ryšininę Leonorą Grigalavičiūtę-Vidą suėmė sovietinio saugumo pareigūnai. Kadangi ji žinojo apie tuometinę Vytauto ir su juo buvusių partizanų buvimo vietą, nutarta iš ten kuo greičiau pasišalinti. Laisvės kovotojai pasitraukė į kitus žiemojimui paruoštus bunkerius¹²⁹. V. Žemaičio ir J. Šibailos keliai laikinai išsiskyrė, tačiau darbas centralizacijos klausimu tęsėsi. Iki 1949 m. vasario, kuomet jie vėl susitiko prieš visų partizanų vadų suvažiavimą, Merainis buvo spėjęs paruošti visuomeninės (politinės) veiklos programos projekto dalį, stengėsi užmegzti ryšius ir aptarti svarbiausius organizacinius, propagandinius klausimus su Vakarų Lietuvos partizanų srities vadovybe¹³⁰.

1949 m. vasario pradžioje Stanislovo Mikniaus sodyboje Minaičių k. iškastame bunkeryje prasidėjusiame Lietuvos partizanų vadų suvažiavime, be kitų apsvarstytų pagrindiniam judėjimui svarbių klausimų ir priimtų sprendimų, J. Šibaila vienbalsiai išrinktas LLKS Visuomeninės dalies viršininku (toliau – VDV)¹³¹: („Jis asmeniškai atsako už sąjūdžio narių, dalyvių ir kitų krašto gyventojų dvasinį parengimą išsilaisvinimo kovai bei lemiamam tos kovos ruoštui [...] duoda direktyvas Sąjūdžio visuomeninei veiklai, sudaro sąjūdžio visuomeninės veiklos programas bei planus, [...] kontroliuoja sąjūdžio visuomeninę veiklą¹³²“), taip pat Merainio slapyvardžiu 1949 m. vasario 16 d. pasirašė LLKS politinę deklaraciją –

dokumentą, kuris kartu su kitais aptariamajame suvažiavime ginkluotų kovotojų vadų pasirašytais raštais sudarė teisinį ir politinį Lietuvos ginkluotos pogrindžio rezistencijos pagrindą, suteikė laisvės kovoms naują (aiškiai politinį-valstybinį) pobūdį ir LLKS Tarybą įteisino kaip vienintelę teisėtą valdžią okupuotos Lietuvos teritorijoje¹³³.

Šiek tiek vėliau, 1949 m. vasario 25 d. Pietų Lietuvos partizanų vadams jau išvykus į savo veiklos rajonus, LLKS Tarybos Prezidiumas (jį sudarė pirmininkas Vytautas, nariai – Merainis, Naktis (Bronius Liesis) ir sekretorius Žadgaila (Petras Bartkus) priėmė nutarimą LLKS spaudos organą (laikraštį) pavadinti „Prie Rymančio Rūpintojėlio“, o jo redagavimą ir leidybą patikėti LLKS VDV – Merainiui¹³⁴. Taigi faktiškai nuo 1949 m. vasario J. Šibaila-Merainis tapo vienintelės teisėtos valdžios okupuotos Lietuvos teritorijoje pareigūnu, atsakingu už ideologiją ir propagandą plačiaja prasme.

Dešiniąją Merainio ranka buvo kitas LLKS Prezidiumo Tarybos pareigūnas – Bronius Liesis-Naktis. Iki 1949 m. rugpjūčio mėnesio, kol Naktis žuvo, jie dirbo kartu ranka rankon, rūpinosi spaudos, įvairių atsišaukimų bei instrukcijų siuntimu į smulkesnius organizacinius vienetus¹³⁵. Iš LLKS Pietų Lietuvos srities Visuomeninės dalies viršininko pranešimo vadovybei matyti, jog sričių pareigūnams buvo įsakyta kruopščiai surinkti ir persiųsti žinias ne tik apie ten vykdomą visuomeninę veiklą, laisvės kovotojų nusiteikimą, vidinę, moralinę būklę, bet ir kaupti medžiagą, atspindinčią gyvenimo sovietinėje okupacijoje vaizdus¹³⁶. Pats Merainis aktyviai rašydavo į pagrindinę spaudą, taip pat – atsišaukimus į laisvės kovotojus ir visus gyventojus, kuriuose ragino neprarasti dvasios stiprybės bei vilties. Viso Sąjūdžio veiklą tobulinti bei pakelti į aukštesnį lygmenį skirtoms, daugiausia – J. Šibailos sumanytoms priemonėms

pilnu pajėgumu veikti trukdė suaktyvėjusi represinių struktūrų veikla bei bendražygių netektys: žuvus B. Liesiui jo pareigas perėmė Vytautas Šniuolis-Vytvytis (kartu su Merainiu jis darbavosi Prisikėlimo apygardos štabe Mumšeliškių miške, vėliau persikėlė į Stasio Sajaus sodyboje įrengtą bunkerį). 1950 m. pradžioje partizanas Vytvytis susirgo, ilgai gydėsi ir tinkamai atlikti savo pareigų negalėjo, tuo tarpu Merainis keliavo iš slėptuvės į slėptuvę, dažniausiai nesitraukdamas iš Raseinių–Šiaulių apskričių ribų¹³⁷. Beje, ir paties Šibailos sveikata laisvės kovų pabaigoje, nuo 6-ojo dešimtmečio pradžios, buvo labai prasta – progresuojanti tuberkuliozė taip nualino ir paveikė organizmą, jog Merainis ėmė labai prastai matyti, grėsė apakimas¹³⁸. Laikytis Žemaitijoje jį vertė ir dar viena priežastis – šiek tiek pakoregavus visą LLKS struktūrą, nuo 1950 m. J. Šibaila buvo paskirtas II sekcijos, kurios būstinė buvo Jūros srityje, vadu¹³⁹ ir tapo tarsi Tarybos Prezidiumo atstovu Vakarų Lietuvos partizanų srityje.

1950 m. vasaros pradžioje buvo suimta ryšininkė Marija Pranevičiūtė-Vėtra, palaukusį ryšį tarp tuometinio Prisikėlimo apygardos vado L. Grigonio-Užpalio ir J. Šibailos¹⁴⁰. Praėjus mėnesiui po suėmimo, 1950 m. birželio 6 d. vakarinio tardymo metu jai buvo parodyta nuotrauka su keletu nukautų partizanų, tarp kurių iš žemo ūgio ir plikės ji atpažino ir įvardino J. Šibailą-Dieduką¹⁴¹. MGB darbuotojų surašytas aktas liudija, kad iš tiesų niekam nekilo abejonių, jog J. Šibaila likviduotas¹⁴². Tokios žinios netrukus pasiekė ir pogrindžio dalyvius – agentūriniai pranešimai liudija, jog apie J. Šibailos „žūtį“ žinojo ir Rytų Lietuvos partizanų vadas – J. Kimštas, taigi tikėtina, kad ir dauguma jam pavaldžių kovotojų¹⁴³. Iš J. Žemaičio-Vytauto laiško Merainiui panašu, kad ir Pietų Lietuvos partizanų vadovybė Merainį laikė žuvusiu, o A. Ramanauskas-Vanagas net pradėjo

eiti jo pareigas¹⁴⁴. Akivaizdu, kad tuo metu Vyriausiosios vadovybės atstovai negalėjo pasigirti geru tarpusavio ryšiu. Taigi nuo 1950 m. vidurio J. Šibailą žuvusiu laikė ne tik represinių struktūrų atstovai, bet ir kovos draugai, ir tai apsunkino bei lokalizavo jo partizaninę veiklą.

1951 m. antrojoje pusėje Žemaitis-Vytautas pasiūlė Merainiui judėti į Rytus, ten, kur jis gyveno iki pasitraukdamas į ginkluotą pogrindį. Taip norėta užtikrinti geresnius ryšius tarp visų sričių ir tarybos pirmininko bei suaktyvinti Sąjūdžio veiklą rytinėje šalies dalyje¹⁴⁵. Tikslių žinių apie tai, kada jam pavyko pereiti į minėtą sritį, nėra, tačiau aišku, kad beveik po metų – 1952 m. birželio pradžioje vyko LLKS Tarybos narių Rytų Lietuvos sekcijos susirinkimas, jame Merainis tarė sveikinimo žodį ir padėką visiems, prisidedantiems prie laisvės kovos, taip pat pasakė kalbą, kurioje pabrėžė tautos praeities ir istorijos svarbą esamuoju momentu – „tik skirdami joms didelį dėmesį galime išlikti žmonėmis“¹⁴⁶. Keletą dienų vykusių posėdžių metu nuspręsta, kad J. Šibaila nuo šiol eis šios sekcijos vadovo pareigas pakeisdamas J. Kimštą-Žygūną. Savo pavaduotoju Merainis paskyrė Povilą Žilį-Audrūną¹⁴⁷. Nors iš laiškų akivaizdu, kad Merainis ir toliau aktyviai siekė vykdyti savo VDV ir Rytų sekcijos vado pareigas¹⁴⁸, tačiau aplinkybės buvo negailestingos – aplink jį veržėsi KGB agentų užmesta kilpa.

1952 m. rugpjūčio pabaigoje buvo suimtas ir po kelias savaites trukusių „įvairių priemonių“ pritaikymo užverbuotas partizanų vyriausiosios vadovybės narys J. Kimštas. Jis tapo agentu Jurginu¹⁴⁹. J. Kimštui perėjus dirbti sovietinėms struktūroms, priešas ne tik perėmė nemažai svarbių dokumentų ir laiškų, bet ir daug sužinojo apie pogrindžio vadovybę, atsirado galimybė kištis į jos veiklą ir bandyti perimti vadovavimą ginkluotam pogrindžiui į savo rankas. Juo labiau kad

pasitaikė puiki proga – Vytautas (J. Žemaitis) dėl rimtų sveikatos problemų nebegalėjo eiti LLKS Prezidiumo Tarybos pirmininko pareigų. O represinių struktūrų darbuotojams buvo svarbiausia, kad į šį postą būtų išrinktas jiems dirbantis Jurginas. Deja, tai nebuvo taip paprasta. Savo agentūriniame pranešime – plane, numatančiame, kaip perimti LLKS vadovo vietą, Jurginas net pažymi, kad „Merainis visada buvo ir bus Kimšto priešas Nr. 1“, be to – jis turi daugumos LLKS Tarybos narių pasitikėjimą, tad norint perimti vadovavimą pogrindžiui, visų pirmiausia reikėtų likviduoti J. Šibailą¹⁵⁰. Tokį liudijimą turbūt didele dalimi lėmė ir asmeniškumai – juk būtent J. Šibailos siūlymu J. Kimštas buvo atleistas iš III sekcijos vado pareigų, kurios ir atitekusios tam pačiam Merainiui. Galima įtarti, kad „juoda katė“ tarp dviejų partizanų vadų buvo perbėgusi kur kas anksčiau, dar 1949 m., kai J. Kimštas sukritikavo Merainio, LLKS Visuomeninės dalies viršininko, darbo metodus, rašymo stilių. O vėliau, J. Šibailai grįžus dirbti į Rytų Lietuvą, Žalgiris kaip srities vadas, skirstęs finansinius išteklius, nutraukė jam lėšų tiekimą, šis kentė didelius nepriteklus ir vienu metu buvo net ištinęs iš bado¹⁵¹.

Padedant agentui Jurginui pradėta Merainio medžioklė – išlikę agentūriniai pranešimai, įvairūs planai bei liudijimai, kuriuose intensyviai svarstoma, kur tiksliai jis galėtų slėptis, kokia gali būti tolesnė jo veiksmų eiga ir panašiai¹⁵². Vienas iš Kimšto pasiūlytų J. Šibailos pašalinimo būdų – sukiršinti jį su kitais Tarybos nariais, šiems siunčiant melagingą, šmeižikišką informaciją apie Merainio ankstesnius poelgius ir veiklą. Praradęs asmeninį autoritetą jis turėtų kapituluoti – tapti lengvai pažeidžiamas ir sugaunamas arba pasitraukti iš pogrindžio apskritai¹⁵³. Tuo metu pačiam J. Šibailai buvęs bendražygis siuntė prielankumo kupinus laiškus, siūlydamas užmiršti bet kokius praeityje buvusius nesutarimus.

Dar viena galimybė likviduoti J. Šibailą buvo prisivilioti jį į „gimtąją“ DKA. Tam buvo pasitelktas senas Merainio pažįstamas, partizanas Povilas Puodžiūnas-Žėruolis, užverbuotas agento Mokytojo slapyvardžiu¹⁵⁴. Yra žinoma, kad ir pats Diedukas labai norėjo grįžti, kaip jis sakė, pas „savo anūkėlius“¹⁵⁵. Laimė (?), grįžimo suorganizuoti nepavyko – ryšiai tarp partizanų nuolat trūkinėjo, atėjo žiema, kai ne tik gyvenimo, bet ir judėjimo per skirtingas slėptuves ir organizacinius vienetus sąlygos tapo itin sunkios. Atrodė, kad jokie sovietų paruošti planai neveikia, tačiau 1953 m. vasarį Kėdainių rajone, Vidulaukių kaime, Jurgio Lukšio sodyboje buvo aptikta slėptuvė, kurioje slėpėsi partizanas Vincas Nevarauskas-Dobilas¹⁵⁶. Pasinaudojant iš šio partizano išgauta informacija 1953 m. vasario 11 d. suorganizuota speciali operacija, kurios metu Ramygalos rajone, Dovydų miške aptiktas bunkeris, jame buvę du partizanai likviduoti. Iš bunkeryje rastų dokumentų ir agento Jurgino (J. Kimšto) liudijimų paaiškėjo, kad nukauti asmenys – Rytų Lietuvos sekcijos, LLKS Tarybos Prezidiumo narys Juozas Šibaila ir jo pavaduotojas Povilas Žilys¹⁵⁷.

Taip pasibaigė beveik dešimtmetį trukusi Lietuvos laisvės kovotojo J. Šibailos kova. Nors jo palaikai nerasti iki šiol, bet nuopelnai valstybei, jos krašto gynybai įvertinti: 1997 m. J. Šibailai suteiktas Kario savanorio teisinis statusas, 1998 m. – Lietuvos kariuomenės pulkininko leitenanto laipsnis, 1999 m. prezidento dekretu J. Šibaila apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi¹⁵⁸.

MERAINIO IDEOLOGIJA IR KITAS INTELEKTINIS PALIKIMAS

Ideologija – tai pažiūrų, idėjų, vaizdinių, sąvokų sistema, išreikšta įvairiomis visuo-

menės sąvokos formomis (politinėmis pažiūromis, filosofija, menu, morale, mokslu, religija)¹⁵⁹. Paskutinėje straipsnio dalyje pamėginsime išsiaiškinti, kokie teiginiai ir sąvokos buvo J. Šibailos ideologinių tekstų pagrindas. Kam skirtas lemiamas vaidmuo bei reikšmė? Ar galime kalbėti apie J. Šibailą kaip apie neginčijamą laisvės kovų ideologą?

Tai, kad būtent J. Šibaila buvo pasirinktas pagrindiniu LLKS ideologu, mums liudija keli faktai. Visų pirmausias ir svarbiausias – 1949 m. vasario viduryje Minaičių kaime vykusiame visos Lietuvos partizanų vadų sąskrydyje Merainis daugiausia kalbėjo Sąjūdžio ideologijos klausimu. Savo kalboje jis pabrėžė, kad LLKS ideologijos pagrindu turėtų būti žmogus, kuris: „nepalinktų prieš likimą, nebūtų kitų likimo kalviu ir kartu su visa žmonija kurtų sau gyvenimą.“ Protokole užfiksuota, kad susirinkusieji asmenys J. Šibailos mintis pripažino ideologijos pagrindu¹⁶⁰. Be to, turėdami omenyje darbe jau aptartą J. Šibailos įvaizdį ir jo pateiktą laisvės kovotojų gretose neturėtume abejoti, kad išsakytuose teiginiuose atsispindi ne tik Merainio nuomonė, bet ir jo asmenybė. Jau minėta, kad dar 1948 m. pabaigoje būsimasis pogrindžio prezidentas J. Žemaitis-Vytautas J. Šibailai pasiūlė paruošti visuomeninę bei politinę būsimosios Vyriausios partizanų vadovybės programą. Galiausiai, kaip jau žinoma, ideologu jis vadinamas ir istoriografijoje¹⁶¹.

Įdomu, kad vykstant aktyviai diskusijai dėl galimų LLKS ideologijos gairių, Tarybos nariams teikiant įvairius pasiūlymus – į ką reikėtų atkreipti didžiausią dėmesį, kaip ją padaryti kuo paveikesne ir aktualesne lietuvių tautai – J. Šibaila pasisakė prieš jausmų žadinimą. Anot jo, „užsidedimas padaro žmogų gyvuliu, kuris gali eiti per motinos lavoną, o mūsų ideologijoje neturi būti to, kas reikštų žmogaus išsigimimą.“¹⁶² Taigi tokį nusistatymą galima laikyti vienu

iš esminių Merainio propaguojamos ideologijos bruožų. Atkreiptinas dėmesys, jog jis kardinaliai skiriasi nuo mums visiems įprasto įsivaizdavimo: laisvės kovą matyti kaip žygdarbį, o jos dalyvius – kaip herojus, kurie už valstybę kovėsi pirmiausia karštos širdies ir patriotiškų jausmų vedami. Todėl svarbu įvardinti, ką konkrečiai įvairiais klausimais savo ideologiniuose tekstuose sakė J. Šibaila ir koku būdu jam pavyko išlaikyti minėtą nuosaikumą?

Žinodami J. Šibailos tarpukariu propaguotą lojalumą tuometinei autoritarinei A. Smetonos ir tautininkų partijos valdžiai galėtume įtarti, kad jei kas iš 8-osios deklaracijos signatarų ir galėjo ginčytis dėl būsimos valstybės santvarkos ir valdymo, tai, ko gera, pirmiausia būtų Merainis. Tačiau akivaizdu, kad ir jis suprato buvusios sistemos klaidas ir ydingumą. J. Šibailos teigimu: „Lietuvis partizanas gyvas Lietuvos gyvenimu, dėl to jo partija vadinasi Lietuva. [...] Valdžios atžvilgiu partizanas – demokratas.“¹⁶³ Pažymėtina, kad demokratiją J. Šibaila įvardija ne tik kaip šiuolaikinio žmogaus pagrindinį gyvenimo principą, bet ir pabrėžia jos kilmę iš krikščioniškojo mokymo. Abiejų jų esmę nusako visiems puikiai žinoma tiesa – nedaryk savo artimui to, ko nenori, kad tau būtų daroma.¹⁶⁴

Pasitelkdamas Didžiosios Britanijos pavyzdį J. Šibaila akcentuoja, kaip svarbu suvokti, kad demokratijos esmė – orus žmogaus gyvenimas ir valdžia, grįsta gyventojų pasitikėjimu. Tai suprantantis minėtos šalies monarchas po kiekvienų parlamento rinkimų savo tautiečių valdymą paveda rinkimus laimėjusiai partijai¹⁶⁵. Remdamasis išaiškintu glaudžiu krikščionybės ir demokratijos ryšiu J. Šibaila teigia, kad šios pradą lietuviams „ugnimi ir kalaviju“ bandė atnešti vokiečiai, vėliau „krikščionybę mums kaip išmalda teikė“¹⁶⁶ lenkai. „Kai XX amžiaus pradžioje Lietuva į demokratinių tautų šeimą – Tautų

Sąjungą įėjo lietuviška, buvo įrodyta, kad demokratiją ir krikščionybę mūsų tauta pagaliau tinkamai įsisavino, kad šios dvi vertybės tapo neatsiejamomis nuo lietuvių gyvenimo. Dabar atėjo metas, kai esame priversti jas ginti nuo komunistų, vadinančių save naujaisiais demokratais. Kad galėtų sėkmingai pasipriešinti komunizmui, lietuvis privalo klausytis savo Dievo – „demokratinio mūsų gyvenimo visagalybės – įstatymų“¹⁶⁷. Akivaizdu, kad J. Šibaila labai rimtai traktavo įstatymo viršenybės principą, ginkluota rezistencija jam nebuvo tik akla kova už mistinę laisvę, o demokratija – tik paviršutiniškai suvokiamas žodis–burtažodis, nusakantis laimingą gyvenimą. Atvirksčiai – jų esmę Merainis, rodosi, gerai suvokė bei norėjo perteikti visiems pagrindžio dalyviams ir visuomenei. Vis dėlto tenka pripažinti, kad nagrinėti tekstai surašyti painiai, o jų skaitymas neabejotinai reikalauja ypatingos atidos, specialaus pasiruošimo, išsilavinimo, tad didžiąjai daliai tikslinės auditorijos jie galėjo būti pernelyg sudėtingi.

Žvelgiant iš asmeninės J. Šibailos perspektyvos labai svarbu pažymėti, kad galime identifikuoti Merainio politinės ideologijos slinktį nuo tautininkiškos valstybės vizijos prie krikščioniškos demokratijos. Tai turbūt galėjo lemti keli skirtingi faktoriai ar jų deriniai. Visų pirma, partizaninių kovų metu jau buvo akivaizdu, kad Smetonos taikyta valdymo sistema nepasiteisino – valstybė žlugo. Įvairios diskusijos su laisvės kovų vadais ir bendražygiais, ilgai užsitęsusi rezistencinė patirtis ir nelengva kasdienybė leido pergaltoti ir kur kas giliau reflektuoti pirmosios Lietuvos respublikos tikrovę. Be to, visą pasipriešinimo laikotarpį partizanai dairėsi į Vakarų, tikėdamiesi jų pagalbos, sekdami visas naujienas, atsklandančias iš kitapus geležinės uždangos. Neabejotina, kad tuometinė Vakarų Europos politinė konjunktūra, paremta būtent krikščioniškos

demokratijos principais, darė didelį įspūdį ir buvo suprasta kaip teisingas kelias į visavertį valstybės bei tautos gyvenimą.

Įdomu tai, kad savo straipsnyje apie LLKS programines gaires Merainis išdėstė, jog įmanomas keliais etapais vykstantis Lietuvos suvereniteto atgavimas. Jei okupantas apsigalvotų ir imtų gerbti lietuvių teisę pačiam apsispręsti dėl tolesnio valstybės valdymo, kuriam laikui susiklostytų vokiečių okupacijos metais buvusi situacija, kai veikiama buvo „su priežiūra“. Tokiu atveju, J. Šibailos nuomone, lietuviškasis sąjūdis turėtų galimybę reikštis nebe pogrindyje, o viešajame gyvenime, savo keliamomis idėjomis vesti į galutinį tikslą ir antrąjį išsilaisvinimo etapą – Demokratinę Lietuvos Respubliką. Tačiau būtina paminėti, kad patsai ideologas pripažino, jog tokio laisvėjimo keliais etapais atveju buvę LLKS nariai greičiausiai negalėtų (ir nenorėtų) aktyviai veikti, nusišalintų nuo veiklos plačiojoje visuomenėje. Naujasis sąjūdis, vedantis į visišką nepriklausomybės atgavimą ir demokratiškos valstybės atkūrimą, savo ruožtu iš pirmtako – LLKS – galėtų semtis jėgų ir įkvėpimo¹⁶⁸. Savaiame suprantama, daug geriau būtų, jei tauta iš karto, be jokio pereinamojo laikotarpio ir priežiūros gautų teisę savarankiškai veikti ir pati nuspręsti savo likimą. Tokiu atveju pati LLKS Taryba priimtų atitinkamą, Lietuvos santvarką ir tolesnę raidą reglamentuojantį įstatymą (susiklostytų situacija panaši į tą, kai Lietuvos Taryba įgalino Lietuvą išrinkti Steigiamąjį Seimą). Lietuvai visais atžvilgiais tapus laisva ir nepriklausoma valstybe LLKS darbai liks istorijai, o pati organizacija greičiausiai veiks kaip visuomeninė¹⁶⁹.

Manytina, kad pirmojo išsilaisvinimo etapo galimybė ir svarstymas yra išskirtiniai visos laisvės kovų ideologijos kontekste – LLKS veiklą ir pobūdį reglamentuojančiuose dokumentuose nieko panašaus neaptikta.

Tad gali būti, jog tai buvusi asmeninė J. Šibailos nuomonė; nėra žinoma, ką apie tai manė kiti Sąjūdžio dalyviai. Vis dėlto akivaizdu, kad Šibailos ideologiniai tekstai apie Lietuvos galimos politikos sritį iš esmės atitinka 1949 m. vasario 16 d. LLKS deklaraciją. Kartu būtina pabrėžti, kad jų savitumas, tam tikra gelmė, ginkluotame pogrindyje sudarius palankioms sąlygoms ir didesnėms intelektualinėms pajėgoms, galėjo ne tik sukelti vaisingas ir įdomias diskusijas, bet ir virsti išplėtotą, įvairiapuse laisvės kovų politine mintimi.

1949 m. pavasarį Merainis paruošė projektą dokumento, apibūdinančio kovotojų dvasinės, visuomeninės parengties bei visuomeninės LLKS dalies uždavinius ir tikslus. Jame pabrėžiama, kad ginkluotų rezistentų skaičius, ginklai bei jų galia ir net karinė taktika nėra absoliutus pergales garantas. Visada nugalai tie, kurių dvasia patvaresnė. Dvasinių jėgų pagrindą, savo ruožtu, sudaro atkaklumas, pasiryžimas laimėti, pa(s) tikėjimas savo, bendražygių jėgomis bei pergale. Didelės įtakos dvasiniam kovotojo pasirengimui turi ir jo paties sąmoningumas, todėl kiekvienas partizanas turi būti išsamiai ir visapusiškai supažindintas su vykdomos kovos pagrindiniais tikslais bei uždaviniais. Kartu siekiama laisvės kovotojus paruošti demokratiniam žmonijos gyvenimui, tolimesniam darbui dėl nepriklausomos Lietuvos gerovės puoselėjimo ir išsaugojimo. Už dvasinį kiekvieno partizano parengimą pirmiausia yra atsakingas jo vadas, kuris kovotoją turi įkvėpti savo asmeniniu pamokančiu pavyzdžiu, taip pat organizuoti ar skatinti įvairius iškilmingų progų minėjimus, pokalbius, diskusijas, pagrindinės ar kitos auklėjamosios literatūros skaitymus ir aptarimus, o gaires ir atskirus nurodymus duoda LLKS Visuomeninė dalis¹⁷⁰. Tokio projekto parengimas ir jame akcentuojami dalykai, ko gera, labiausiai sietini ne tik

išskirtinai su J. Šibailos asmenybe ir jo požiūriu, bet ir su prasidėjusiu paskutiniu laisvės kovų etapu, kurio metu kaip tik ir buvo pabrėžiama dvasinių jėgų telkimo, saugojimo svarba.

LLKS deklaracijoje nurodyta teigiama religijos įtaka ugdant tautos moralę¹⁷¹, o aukščiau minėtame J. Šibailos paruoštame projekte nurodoma, kad visi Sąjūdžio dalyviai privalo būti auklėjami krikščioniškosios moralės pagrindais¹⁷². Tokiu būdu įtvirtinamas glaudus partizaninių kovų ir tikėjimo ryšys, akcentuojamas ir esminis visuomeninės, dvasinės parengties šaltinis. Tai patvirtina ne tik J. Šibailos rūpesčiu sudarytas ir išleistas partizanui skirtas maldynas su būtent laisvės kovotojui skirtomis maldomis bei trumpais, religinės tematikos tekstukais¹⁷³, bet ir pasirinktas LLKS Visuomeninės dalies spaudos leidinio pavadinimas „Prie Rymančio Rūpintojėlio“. Aiškinama, kad Lietuva yra Rūpintojėlio kraštas – šalis verčiama visai žmonijai kryžiumi būti, bet jos žmonės taip lengvai nepasiduoda, savo veikla liudija, kad nebijo gyvybės paaukoti dėl kilnesnio tikslo – bendros žmonijos gerovės ir gyvenimo. Be to, teigiama leidinyje, nors okupantas ir sunaikino fizinius Rūpintojėlio pavidalus pakelėse, akivaizdu, kad Viešpats ir toliau veikia per laisvės kovotojus, ir tai galima laikyti tikru stebuklu: „Gyvasis tautos viešpats, į savo vaikų gyvenimą perėjęs, ramus savo žemės keliu keliauna ir nemarus žmogaus vardu kalba.“¹⁷⁴ Per LLKS yra išsakoma nemari Viešpaties valia, Sąjūdis yra tos valios reiškęjas ir įgyvendintojas, o oficialaus jo spaudos organo užduotis – aprašyti, atskleisti viską, kas šiame krašte prie rymančio Rūpintojėlio vyksta¹⁷⁵. Būtent mesianistiniai motyvai aptariamam atveju turėję įprasminti laisvės kovas bei kelti kovotojų dvasią.

Būtina paminėti, kad toks laikraščio pavadinimas ir visa jo koncepcija susilaukė nemažai griežtos kritikos ir pasmerkimo.

Teigta, jog toks žodžių junginys tėra vien tik leidinio redaktoriaus (Merainio) asmeninė nuomonė, prasilenkianti su daugumos partizanų pažiūromis, akcentuojama, kad Sąjūdžio nariai ir visa tauta iš laisvės kovotojų laukia ir tikisi daug daugiau nei neįkvepiančio, pasyvaus rymojimo, siūloma pasirinkti arba konkurso būdu išrinkti labiau karinės organizacijos spaudos organui derantį ir kovos dvasią žadinantį pavadinimą, pavyzdžiui – „Už tėvų žemę“, „Kovų keliais“ ar panašiai¹⁷⁶. Tačiau leidinys taip ir liko nepervadintas. Partizaninės kovos toliau buvo vaizduojamos pirmiausia kaip Viešpaties valios įgyvendinimas, ko gera, neatsitiktinai jos įvardijamos ir kaip Kryžiaus žygis prieš komunizmą, turintis Lietuvai atnešti Priskėlimą. Ginkluotiems rezistentams linkima, kad kovoje juos visų pirmiausia lydėtų dieviškoji, nemari prigimtis – gebėjimas atleisti savo artimui¹⁷⁷.

Atskirai aptartinas ir J. Šibailos tekstuose propaguojamas požiūris į lietuviškąją gyvenimo kultūrą. Ši, jo teigimu, lietuviams padėjo pasukti demokratinį žmogaus gyvenimo keliu, susivokti esant atsakingam už save ir savo valstybę, nepasiduoti kelis amžius besitęsusiems priešų bandymams pavergti. Senelių sektos pasakos, mintos mįslės, priežodžiai, patarlės, dainuotos dainos, darbo įrankiai – visas šis materialus ir nematerialus kultūrinis paveldas, tautinis menas buvo ir yra pagrindas, leidžiantis Lietuvai išlikti lietuviška¹⁷⁸. Čia labai aiškiai identifiukuotinas tarpukario metu puoselėtas ir išgalėjęs vienareikšmiškas požiūris į senąją mūsų kultūrą kaip ypatingą lietuviybės židini¹⁷⁹. Tai nestebina žinant Merainio profesiją, veiklą smetoninėje Lietuvoje. Turint visa tai omenyje turbūt net ir negalima tikėtis bent kiek kitokio požiūrio.

Viena iš pagrindinių su partizanais siejamų sąvokų tikriausiai yra žodis „laisvė“. Todėl įdomu pastebėti, kad šis žodis J. Šibailos teks-

tuose pasitaiko retai, juo nėra piknaudžiaujama, nekalbama apie apie beatodairišką laisvės siekį, nei apie laisvę kaip atsakymą į visus kylančius klausimus, kovos esmę ir prasmę. Ideologas šiuo atveju eskaluoja daugiausia pasiaukojimo dėl didesnio gėrio temą. Partizaninis karas vaizduojamas kaip kova su komunizmu, kova už savo Dievą (plačiąja prasme) ir demokratiją. Nors vis dėlto turėtume pripažinti, kad demokratija šiuo atveju ir suvokiama kaip laisvė – savarankiškai priimti sprendimus, būti atsakingam už visą tautą ir valstybę. Tačiau šiuo atveju J. Šibaila pasirinko kiek kitokį, neįprastą, sudėtingesnį savo idėjų raiškos būdą, kuris ne visada buvo priimtinas ir suprantamas jo bendražygiams. Tikėtina, kad didžiąjai jų daliai norėjosi kur kas paprastesnių, primityvesnių formuluočių, labiau „keliančių dvasią“ ir tinkančių kariams-herojams. Merainis tuo tarpu į laisvės kovas bandė žvelgti iš siek tiek intelektualesnės, moralinės perspektyvos.

IŠVADOS

Tyrimo metu nustatyta, kad aptariamąjį, vieno iš laisvės kovų vadų – Juozo Šibailos – atvejį galime laikyti neatsitiktiniu asmens įsijungimu į partizanines kovas. Tokį jo sprendimą greičiausiai lėmė kelių grupių tarpusavio veiksniai. Pirmiausia – tautinės ir kultūrinės vertybės, nuostata valstybės gynybos klausimu. Juos įrodo profesinė (mokytojo) veikla bei aktyvus dalyvavimas įvairiose visuomeninėse organizacijose: Lietuvos šaulių sąjungoje, Lietuvos tautinio jaunimo sąjungoje „Jaunoji Lietuva“, taip pat galimas bendradarbiavimas su Lietuvos žvalgyba, vietinių sukilėlių būrių 1941 m. organizavimas, narystė Vietinėje rinktinėje. Manytina, kad lemtingam sprendimui tapti partizanau daug įtakos turėjo ir grynai asmeninės priežastys – keršto sovietams už ištremtą

šeimą troškimas, suvokimas, kad nebėra kur trauktis – okupantų represinių struktūrų taikiklyje J. Šibaila kaip nepatikimas socialinis elementas, buvo nuo 1940 metų. Įvykus reokupacijai jam grėsė teismas ir mirties bausmė už dalyvavimą persekiojant sovietinius aktyvistus bei kitą 1941 m. vasarą vykdytą veiklą. Savo gyvenamųjų vietų apylinkėse J. Šibaila – mokytojas ir aktyvus tautiškumo propaguotojas – turėjo didelį autoritetą, kurį visuomet stengėsi išsaugoti ir pateisinti, tad jo ankstyvas prisijungimas prie ginkluotų rezistentų, pirmųjų partizanų būrių organizavimas atrodo dėsningas.

Didžiąją dalį J. Šibailos partizanavimo laiko užėmęs darbas įvairių pagrindžio struktūrų štabuose, kur jis rūpinosi spaudos, atsišaukimų leidyba, įvairių centralizacijai būtinų dokumentų ar jų projektų ruošimu, sėkmingi bandymai į laisvės kovas įtraukti kuo daugiau mokytojų, taip pat – asmeninės jo korespondencijos analizė leidžia teigti, kad šis asmuo puikiai suvokė visuomeninio, ideologinio-intelektualinio dėmens laisvės kovose svarbą ir reikšmę. Išoriniai atributai, tokie kaip netipiški laisvės kovotojui Dieduko, Merainio slapyvardžiai, paprastą valstietį primenantį išvaizda leidžia manyti, kad kario-didvyrio įvaizdis jam buvo svetimas. Jis buvo griežtas, autoritetingas ir gerbiamas partizanų vadas, su savo bendražygiams gebėjęs užmegzti artimus, šeimyniškus ryšius. J. Šibailos reikšmė ir svarba pokario ginkluotame pogrindyje neginčijama.

Savo ideologiniuose tekstuose J. Šibaila-Merainis daugiausia kalbėjo apie politinius LLKS siekius ir moralinę-dvasinę kovos pusę. Šias sritis, jo teigimu, sieja glaudūs demokratijos ir krikščioniškosios moralės ryšiai. Lietuvių partizaninį pasipriešinimą sovietams jis buvo linkęs traktuoti pirmiausia kaip Viešpaties nulemtą ir įkvėptą kovą už visos žmonijos gerovę. Išnagrinėjus šios srities rašytinį J. Šibailos palikimą bei tai,

kaip jį vertino pagrindžio nariai, teigtina, kad, viena vertus, dauguma juose eskaluojamų vertybių ir sąvokų, ko gera, yra pamatinės, neatsiejamos nuo ginkluotos pokario rezistencijos, kita vertus, jų pateikimas ir pasirinktos raiškos priemonės daugumai partizanų dažnai atrodė sunkiai suprantamos, nepriimtinos. Gali būti, kad didelė dalis

partizanų, skirtingai nei J. Šibaila, laisvės kovas įsivaizdavo kaip tiesiog pagrindžio narių karą už valstybę, o ne už asmens laisvę. Taigi nors minėti Merainio tekstai buvo svarbūs ir vertingi, kai kuriais atvejais negalima teigti apie jų didelį poveikį eilinio partizano ar paprasto valstiečio pasaulėžiūrai.

Nuorodos

- ¹ Z. Norkus, *Istorika*, Vilnius, 1996, p. 147.
- ² Brian Roberts, *Biographical Research*, Buckingham, 2002, p. 30, 57.
- ³ I. Jakimavičiūtė, *Biografistikos samprata Lietuvos ir užsienio tyrėjų darbuose*, Knygotyra, t. 51, Vilnius, 2008, p. 109, 111.
- ⁴ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 258–259.
- ⁵ E. Žilytė, *Lietuvos partizanų vadų kolektyvinė biografija* [bakaluro darbas], Vilniaus universitetas, 2014, l. 27.
- ⁶ J. Šibaila dirbo B rinktinės, Rytų Lietuvos partizanų srities štabuose, kur koncentravosi ties spaudos leidyba, propaganda ir pan. Vėliau, ginkluoto pagrindžio centralizacijos procesui įgauvant pagreitį, buvo atsakingas už vyriausiosios vadovybės – Bendro demokratinio pasipriešinimo, Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio visuomeninių dalių veiklą, in: *Juozas Šibaila-Merainis (1905-1953), [interaktyvus]*, in: <http://genocid.lt/muziejus/lt/749/a/> (2016 01 11).
- ⁷ A. Petrauskienė, *Laisvės kovotojas ir vieta: kitoks partizanų vado Petro Bartkaus pasakojimas*, Genocidas ir rezistencija, 2016, p. 51–67.
- ⁸ M. Ėmužis, *Partizanė: Monika Alūzaitė – moteris laisvės kovose*, Vilnius: Baltos lankos, 2020.
- ⁹ D. Noreika, *Balys Vaičėnas: partizano asmuo ir kova*, Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai. Loko rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*, Vilnius, 2013, p. i–xlii; M. Jurkutė, *Balio Vaičėno rašytinis palikimas*, Ibid., p. xliii–lx.
- ¹⁰ M. Jurkutė, *Bronius Liesis-Naktis*, Genocidas ir rezistencija, Nr. 2, 2019, p. 95–112.
- ¹¹ M. Pocius, *Jonas Kimštas-Žalgiris – asmenybės ir biografijos bruožai*, Genocidas ir rezistencija, Nr. 2, 2020, p. 102–124.
- ¹² N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas*, Vilnius, 2005.
- ¹³ S. Abromavičius, K. Kasparas, R. Trimonienė, *Didžiosios Kovos apygardos partizanai*, Kaunas, 2007.
- ¹⁴ Ten pat, p. 369–374.
- ¹⁵ K. Strazdas, *Lietuvos laisvės kovos ideologas*, Laisvės kovų archyvas, 2002, t. 31, Kaunas, p. 149–179. Straipsnio autorius Kazys Strazdas – buvęs KTU Silikatų technologijos katedros docentas, buvęs partizanų būrio ryšininkas, todėl išėjęs į pensiją jis renka informaciją apie savo krašto kovotojus.
- ¹⁶ Informacijos apie J. Šibailą-Merainį galima rasti įvairaus pobūdžio informaciniuose leidiniuose, brošiūrose, dažniausiai skirtose partizanų vadams, 1949 m. vasario 16 d. Lietuvos kovos sąjūdžio deklaracijos signatarams.
- ¹⁷ K. Strazdas, *Lietuvos laisvės kovos ideologas...*, p. 149.
- ¹⁸ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 284.
- ¹⁹ K. Girnius, *Partizanų kovos Lietuvoje...*
- ²⁰ N. Gaškaitė, Dalia Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944 – 1953 m.*, Kaunas, 1996.
- ²¹ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. red. A. Anušauskas, Vilnius, 2007, p. 311–363.
- ²² B. Gailius, *Partizanai tada ir šiandien*, Vilnius, 2006.
- ²³ A. Petrauskienė, *Lietuvos partizanų pagrindžio valstybės bruožai*, Tautosakos darbai, Nr. 53, 2017, p. 155–174.
- ²⁴ D. Kuodytė, *Ginkluotos rezistencijos politiniai ir ideologiniai ypatumai, Pilietiškas pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: sąsajos ir ypatumai, 1939–1956*, ats. red. A. Anušauskas, Vilnius, 2004.
- ²⁵ V. Radžvilas, *Egzistencinės kovos laukas: okupuotos Lietuvos politinės minties kontūrai ir pamokos*, Lietuvos politinės minties antologija, III t.:

Politinė mintis Lietuvoje 1940–1990 m., Vilnius, 2013 p. 18, 19.

²⁶ *Lietuvos politinės minties antologija*, III t., p. 70–75.

²⁷ Ten pat, p. 63–69.

²⁸ Ten pat, p. 76–81.

²⁹ M. Pocius, „Partizanų nepriklausomos Lietuvos valstybės vizija“, Lietuvos istorijos studijos, Nr. 1, 2020, p. 141–163.

³⁰ K. Strazdas, *Ukmergės krašto laisvės kovų ke- liais*, Kaunas, 2011.

³¹ *Laisvės kovos 1944–1953 m.*, sud. D. Kuodytė ir A. Kašėta, Kaunas, 1996.

³² *Partizanai apie politiką, pasaulį ir save*. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos, sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, Vilnius, 1998.

³³ Liudininko Juozo Šibailos kvotos protokolas Juozo Bilio byloje, 1932 m. spalio 1 d., LCVA, f. 507, ap. 66, l. 14.

³⁴ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai, 1940 m. gruodžio 15 d., LYA f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 13–14.

³⁵ Šaltiniai: LYA, f. K-1, ap. 58.

³⁶ Čia daugiausia omenyje turimi įvairūs operatyviniai dokumentai, LYA, f. K-30, ap. 1.

³⁷ Daugiausia naudotasi laisvės kovų dalyvių atsiminimais, esančiais keliuose Romo Kauniečio sudarytuose leidiniuose.

³⁸ Peržiūrėti Ukmergės krašto laikraščiai: „Rytų Lietuva“ (1932–1935 m.), „Aukštaičių žemė“ (1937 m.) bei iš dalies Ukmergės kraštui skirtas „Mūsų kraštas“ (1935–1938 m.), kai kurie LŠS laikraščio „Trimitas“ numeriai.

³⁹ 1905 m. kovo 20 d. įrašas Nedzingės RKB gimimo metrikų knygoje, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1679, ap. 1, b. 16, l. 178–179, Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 1679, ap. 1, b. 16, l. 178–179.

⁴⁰ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai, 1940 m. kovo 15 d., LYA f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 13.

⁴¹ S. Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: galios gimtis*, Vilnius, 2000, p. 183.

⁴² Juozo Šibailos tarnybos kortelė, LCVA, f. 391, ap. 10, b. 14637.

⁴³ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai, ..., l. 13.

⁴⁴ Ten pat.

⁴⁵ Aukštadvario mokytojų kursų vedėjo raštas, 1924 09 06, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 2054, p. 41–42.

⁴⁶ Aukštadvario mokytojų kursų 1926 m. išleidžiamųjų egzaminų laikymo protokolai, 1926 05 22 – 1926 06 19, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 2098, l. 74–91.

⁴⁷ Juozo Šibailos tarnybos kortelė, LCVA, f. 391, ap. 10, b. 14637.

⁴⁸ Ukmergės aps. pradžios mokyklų inspektoriaus raportas Švietimo ministerijai, Ukmergė, 1929 10 18, LCVA, f. 391, ap. 3, b. 1501, l. 265.

⁴⁹ S. Kaubrys, *Lietuvos mokykla 1918–1939 m....*, p. 193.

⁵⁰ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai..., l. 14.

⁵¹ Juozo Šibailos tarnybos kortelė, LCVA, f. 391, ap. 10, b. 14637.

⁵² *Iš Ukmergės padangės*, Mūsų kraštas, 1935 m., Nr. 6, p. 6A.

⁵³ LGGRTC archyvas, b. Š-61.

⁵⁴ Šaulių būrių lankymo lapelis Nr. 20, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 698, l. 7, LŠS VI-tos rinktinės 13-ojo šaulių būrio susirinkimo protokolas, Panoteriai, 1927 10 23, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 649, l. 133.

⁵⁵ LŠS VI rinktinės 13-ojo šaulių būrio susirinkimo protokolas, Panoteriai, 1927 10 23, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 649, l. 133.

⁵⁶ LŠS VI rinktinės 13-ojo šaulių būrio susirinkimo protokolas, Panoteriai, 1927 11 27, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 649, l. 152. Prašymas LŠS VI rinktinės vadui, Panoteriai, 1929 01 30, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 673, l. 184, LŠS VI rinktinės 13-ojo šaulių būrio susirinkimo protokolas, Panoteriai, 1929 11 03, LCVA, f. 561, ap. 6, b. 674, l. 42.

⁵⁷ Juozo Šibailos tarnybos kortelė.

⁵⁸ Steigiamojo susirinkimo protokolas, Panoteriai, 1932 05 09, LCVA, f. 954, ap. 1, b. 370, l. 31.

⁵⁹ Ukmergės rajono Panoterių skyriaus narių sąrašas, 1932 05 09, LCVA, f. 954, ap. 1, b. 370, l. 30.

⁶⁰ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai...l. 14.

⁶¹ K. Tumas, „X Sakalų sulėkimas Prahoje“, Trimitas, 1938 m., Nr. 29, p. 709, 710, Trimitas, 1938 m., Nr. 30, p. 726.

⁶² G. Lučinskas, *Pogrindinė „Geležinio vilko organizacija...*, p. 11.

⁶³ Tautos apsaugos „Geležinis vilkas“ įstatymas. Projektas, LCVA, f. 378, ap. 7, b. 486, l. 86.

⁶⁴ Tautos apsaugos „Geležinis vilkas“ vyr. štabo instrukcija, Nr. 3, LCVA, f. 563, ap.1, b. 2, l. 4.

⁶⁵ Raportas Tautos apsaugos „Geležinis vilkas“ Ukmergės grupės štabui, LCVA, f. 563, ap. 2, b. 147, l. 40, Tautos apsaugos „Geležinis vilkas“ Ukmer-

gės grupės štabo įsakymas, Ukmergė, 1929 06 01, LCVA, f. 563, ap. 2, b. 147, l. 142.

⁶⁶ Tautos apsaugos „Geležinis vilkas“ Ukmergės grupės Panoterių kuopos agentūrinis pranešimas, Panoteriai, 1929 06 27, LCVA, f. 563, ap. 2, b. 152, l. 201.

⁶⁷ Gintaras Lučinskas, *Pogrindinė „Geležinio vilko organizacija...“*, p. 11–12.

⁶⁸ Lietuvių tautininkų sąjungos žinynas, Nr. 11, 1935 01 08 LCVA, f. 554, ap. 1, b. 34, l.131.

⁶⁹ MVD raportas, Ukmergė, 1940 12 15, LYA, f. V-5, ap.1, b. 37005, l. 12.

⁷⁰ Raštelis, LYA, f. V-5, ap.1, b. 37005, l. 11.

⁷¹ MVD pranešimas, Ukmergė, 1941 05 26, LYA, f. V-5, ap.1, b. 37005, l. 1, MVD nutarimas, Kaunas, 1941 06 05, LYA, f. V-5, ap.1, b. 37005, l. 2–3.

⁷² Agento „Aukštuolio“ agentūrinis pranešimas (kopija), 1949 m., LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 280.

⁷³ Liudininko Juozo Šibailos kvotos protokolas, LCVA, f. 507, ap. 1, b. 66, l. 14.

⁷⁴ Ten pat.

⁷⁵ V. Telksnys, *Prašiau sušaudyti*, Kaunas, 2006, p. 87–88.

⁷⁶ NKGB nutarimas areštuoti, Balninkai, 1941 06 11, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 4.

⁷⁷ Juozo Šibailos gyvenimo ir veiklos aprašymas, Balninkai..., l. 13.

⁷⁸ Raštelis, LYA, f. V-5, ap.1, b. 37005, l. 11.

⁷⁹ NKGB nutarimas areštuoti..., l. 4.

⁸⁰ Trėmimo grupės protokolas, 1941 06 13, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 24.

⁸¹ K. Strazdas, *Mokytojas plk. Juozapas Šibaila, Prie Piršeno ir Alaušų*. Balninkai (straipsnių rinkinys, sud. J. Aukštaitis), Kaunas, 2008, p.175.

⁸² Archyvinė LTSR VRM pažyma Onai Šibailienei, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 42.

⁸³ Juozo Susnio pareiškimas Valstybės saugumo komitetui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t. 1, l. 225.

⁸⁴ *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, autorių kolektyvas, Vilnius, 2011, p. 347.

⁸⁵ Petro Stumbro tardymo protokolas, 1960 01 10, Vilnius, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t.1, l. 141 atv.

⁸⁶ Balninkų grupės partizanų sąrašas, LCVA, f. R-688, ap. 1, b. 1, l. 17.

⁸⁷ *Lietuvių tautos sukilimas...*, p. 350-351.

⁸⁸ Julijono Reinarto pareiškimo protokolas, 1959 07 24, Ukmergė, LYA, f. K-1, ap. 58,

b. 46354/3, t. 1, l. 4, Juozo Steikūno tardymo protokolas 1959 12 19, Vilnius, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t.1,l. 56, Juozo Susnio liudininko tardymo protokolas, 1959 12 22, ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t. 1, l. 219, Rapolo Aukštuolio liudininko tardymo protokolas, 1960 02 18, ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t. 1, l. 250 atv. ir kt.

⁸⁹ Stepono Urbanavičiaus apklausos protokolas, 1944 11 13, Balninkai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14194, l. 12 atv., Alfonso Narušio apklausos protokolas, 1944 11 13, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27895/3, l. 11.

⁹⁰ Juozo Steikūno tardymo protokolas. 1959 12 21, Vilnius, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t. 1, l. 66-67.

⁹¹ Julijono Reinarto liudytojo apklausos protokolas, 1959 12 21, LYA, f. K-1, ap.58, b. 46354/3, t. 2, l. 6.

⁹² Petro Stumbro tardymo protokolas, 1960 01 18, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t.1,l. 165.

⁹³ Igno Kraujūno apklausos protokolas, 1949-04-05, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16937, l. 58.

⁹⁴ K. Strazdas, *Lietuvos laisvės kovos ideologas...*, p. 157.

⁹⁵ *Laisvės kovotojų prisiminimai*, sud. Romas Kaunietis, VII knyga, I d., Vilnius, 2009, p. 491.

⁹⁶ Trėmimo grupės protokolas, 1941 06 13, LYA, f. V-5, ap. 1, b. 37005, l. 24.

⁹⁷ Nikodemo Šaduikio liudytojo tardymo protokolas, 1960 03 07, Vilnius, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46354/3, t.1, l. 273 atv.

⁹⁸ K. Strazdas, *Mokytojas plk. Juozapas Šibaila...*, p. 174.

⁹⁹ B. Gailius, *Partizanai tada ir...* p. 219.

¹⁰⁰ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, Bonifacas Ulevičius, *Lietuvos partizanai...*, p. 324.

¹⁰¹ Stepono Urbanavičiaus apklausos protokolas, 1944 11 13, Balninkai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14194, l. 15.

¹⁰² *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, sud. Romas Kaunietis, IV knyga..., p. 455.

¹⁰³ Ten pat, p. 454, 455.

¹⁰⁴ Marijos Pranevičiūtės tardymo protokolas, 1950 06 10, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9402, l. 62.

¹⁰⁵ Stasio Gimbučio tardymo protokolas, 1949 11 09, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 290.

¹⁰⁶ Pažyma apie banditų ir jų grupių likvidaciją Ukmergės apskrityje, 1944 09 20, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1756, l. 111.

¹⁰⁷ K. Strazdas, *Ukmergės krašto laisvės kovų keliais*, Kaunas, 2011, p. 51.

- ¹⁰⁸ Ten pat, p. 53, 58.
- ¹⁰⁹ Ten pat, p. 84.
- ¹¹⁰ *Laisvės kovotojų prisiminimai*, sud. Romas Kaunietis, VII knyga, II d., Vilnius, 2010, p. 27.
- ¹¹¹ Ten pat, p. 89.
- ¹¹² N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 326.
- ¹¹³ Ten pat, p. 327.
- ¹¹⁴ Vinco Meilaus tardymo protokolas, 1947 07 05, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8648/3, t. 2, l. 67.
- ¹¹⁵ Vinco Rakausko tardymo protokolas, 1947 06 06, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14872, l. 16–18.
- ¹¹⁶ Bronės Misiūnaitės tardymo protokolas, 1947 12 12, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 8162/3, l. 29.
- ¹¹⁷ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai...*, IV knyga, p. 485.
- ¹¹⁸ Dieduko (J. Šibailos) laiškas Narui (V. Rakauskui), nedatuotas, prasideda „Prieteliau...“, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14872, l. 200–96.
- ¹¹⁹ Agento Algirdo agentūrinis pranešimas, 1950, (kopija), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 211, l. 112.
- ¹²⁰ Elenos Palepšytės-Eglės laiškas J. Šibailai-Diedukui, 1947 06 06, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14994, l. 87–2.
- ¹²¹ Partizano Žėruolio (agento Mokytojo) laiško J. Šibailai-Merainiui projektas, 1952 11 20, (vertimas į rusų k.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 218, l. 368.
- ¹²² Šiaurės Rytų Lietuvos srities Vytauto, Algimanto, Didžiosios kovos apygardų ir rinktinių vadovybės suvažiavimo, įvykusio 1948 05 01, nutarimas, *Laisvės kovos 1944–1953 metais*, (sud. Kuodytė D., Kašėta A.), Kaunas, 1996, p. 286.
- ¹²³ N. Gaškaitė – Žemaitienė, *Žuvusiųjų prezidentas...*, p. 186.
- ¹²⁴ Izabelės Vilimaitės tardymo protokolas (kopija), 1949 02 22, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 721, l. 114–116.
- ¹²⁵ „Vakarų ir Rytų sričių atstovų 1948 m. lapkričio mėn. 10–12d. posėdžio protokolas apie pagrindžio vyriausiosios vadovybės atkūrimą“, *Laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 290, 291.
- ¹²⁶ Jonas Žemaitis-Vytautas, *Apybraiža apie pagrindžio organizaciją nuo BDPS sužlugimo iki pastarojo meto*, Laisvės kovų archyvas, Nr. 3, Kaunas, 1993, p. 82.
- ¹²⁷ Vakarų ir Rytų sričių atstovų 1948 m. lapkričio mėn. 10–12d. posėdžio protokolas apie pagrindžio..., p. 291.
- ¹²⁸ J. Žemaitis-Vytautas, *Apybraiža apie pagrindžio organizaciją...*, p. 82.
- ¹²⁹ Jono Žemaičio tardymo protokolas, 1953 07 14, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, l. 169–170.
- ¹³⁰ J. Žemaitis-Vytautas, *Apybraiža apie pagrindžio organizaciją...*, p. 83.
- ¹³¹ Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos posėdžio protokolas, 1949 m. vasario mėn. 11–17 d., *Laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 300.
- ¹³² Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio statutas, 1949 m. vasario mėn., *Laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 332, 333.
- ¹³³ LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracija ir signatarai [interaktyvus], <http://genocid.lt/muziejus/lt/754/a/> [2016 05 04].
- ¹³⁴ LLKS Tarybos Prezidiumo nutarimas dėl Visuomeninės veiklos bei sąjūdžio spaudos, *Laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 320–321.
- ¹³⁵ Viktoro Šniuolio tardymo protokolas, 1954 01 13, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28600/3, l. 120.
- ¹³⁶ LLKS Pietų Lietuvos srities Visuomeninės dalies viršininko K. Baliukevičiaus-Rainio pranešimas Visuomeninės dalies vadovybei apie 1949 m. antrojo pusmečio veiklą, 1950 02 15, *Laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 397–402.
- ¹³⁷ Viktoro Šniuolio tardymo protokolas, 1954 01 10, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28600/3, l. 100–101.
- ¹³⁸ Agento Jurgino (buv. partizano Jono Kimšto) agentūrinis pranešimas, 1952 12 22, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 218, l. 311.
- ¹³⁹ D. Kuodytė, *Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu*, Laisvės kovų archyvas, t. 7, Kaunas, 1993, p. 71.
- ¹⁴⁰ Marijos Pranevičiūtės tardymo protokolas, 1950 06 07, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9402, l. 25.
- ¹⁴¹ Marijos Pranevičiūtės tardymo protokolas, 1950 07 06, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-9402, l. 120, 121.
- ¹⁴² Aktas, 1950 07 05, *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*, (sud. R. Kaunietis), II knyga, I dalis, Vilnius, 1998, p. 251, 252.
- ¹⁴³ Agento Vilniaus agentūrinis pranešimas, 1950 10 04 (kopija), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 211, l. 244, 245.
- ¹⁴⁴ LLKS tarybos prezidiumo pirmininko J. Žemaičio-Vytauto laiškas J. Šibailai-Merainiui, N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų...*, p. 473, 474.
- ¹⁴⁵ LLKS tarybos prezidiumo pirmininko J. Žemaičio-Vytauto laiškas J. Šibailai-Merainiui, N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų...*, p. 473.
- ¹⁴⁶ LLKS Tarybos Rytų Lietuvos sekcijos narių posėdžio protokolas, 1952 06 07, Krėvė, (vertimas į rusų k.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 213, 214,

LLKS Tarybos Rytų Lietuvos sekcijos narių posėdžių protokolas, 1952 06 08–09, Krėvė, (vertimas į rusų k.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 215–216.

¹⁴⁷ LLKS Tarybos Prezidiumo Rytų sekcijos vadovo aktas, Nr. 1, 1952 06 09, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 212.

¹⁴⁸ Dieduko (J. Šibailos) laiško Žygūnui (J. Kimštui) vertimas į rusų k., nedatuotas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 230–234, Algimanto laiško Žygūnui vertimas į rusų k., nedatuotas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 235.

¹⁴⁹ Pažyma apie Šiaurės-Rytų Lietuvos partizanų formuotę, f. K-30, ap. 1, b. 221, l. 66.

¹⁵⁰ Agento Jurgino (buv. partizano Jono Kimšto) agentūrinis pranešimas, 1952 11 02, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 218, l. 183.

¹⁵¹ N. Gaškaitė-Žemaitienė, *Žuvusiųjų...*, p. 318.

¹⁵² Daugiau informacijos – agentūrinėje byloje „Rytai“, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 218, 291, 220.

¹⁵³ Agento Jurgino (buv. partizano Jono Kimšto) agentūrinis pranešimas 1952 11 mėn., K-30, ap. 1, b. 219, l. 1.

¹⁵⁴ Partizano Žėruolio (agento Mokytojo) laiško J. Šibailai-Merainiui projektas, 1952 11 20, (vertimas į rusų k.), LYA, f. K-30, ap. 1, b. 218, l. 368.

¹⁵⁵ Agento Jurgino (buv. partizano Jono Kimšto) agentūrinis pranešimas 1952 11 mėn., K-30, ap. 1, b. 219, l. 1.

¹⁵⁶ Pranešimas apie V. Nevarauskio panaudojimą, 1953 02, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 305–306.

¹⁵⁷ Pažyma Povilo Žilio bylai-formuliarui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 715, l. 109–110.

¹⁵⁸ LGGRTC archyvas, b. Š-61.

¹⁵⁹ Ideologija [interaktyvus] in: <http://www.lkz.lt/startas.htm> [2016 05 14].

¹⁶⁰ Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos posėdžio protokolas, 1949 m. vasario mėn. 11–17..., p. 298.

¹⁶¹ K. Strazdas, *Lietuvos laisvės kovos ideologas...*, p. 149.

¹⁶² Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos posėdžio protokolas, 1949 m. vasario mėn. 11–17..., p. 299.

¹⁶³ *LLKS programinės gairės, Partizanai apie*

politiką, pasaulį ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos, sud. N. Gaškaitė..., p. 633.

¹⁶⁴ *Apie kultūrą, demokratiją ir laisvės kovas, Partizanai apie politiką, pasaulį ir save. 1944–1956 m....*, p. 562.

¹⁶⁵ Ten pat, p. 563.

¹⁶⁶ Ten pat, p. 564.

¹⁶⁷ Ten pat.

¹⁶⁸ *LLKS programinės gairės, Partizanai apie politiką...*, p. 634.

¹⁶⁹ Ten pat.

¹⁷⁰ LLKS Visuomeninės dalies instrukcija partizanų vadams apie kovotojų dvasinį ir visuomeninį parengimą bei Visuomeninės dalies uždavinius ir tikslus, 1949 03 15 (nuorašas), Lietuvos laisvės kovos 1944–1953 metais..., p. 380, 381.

¹⁷¹ Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos politinė deklaracija, Lietuvos laisvės..., p. 312.

¹⁷² LLKS Visuomeninės dalies instrukcija partizanų vadams apie kovotojų dvasinį ir visuomeninį parengimą bei Visuomeninės dalies uždavinius ir tikslus, 1949 03 15 (nuorašas), Lietuvos laisvės kovos..., p. 380.

¹⁷³ K. Strazdas, *Lietuvos laisvės kovos ideologas...*, p. 164.

¹⁷⁴ *Laisvosios spaudos reikšmė, Lietuvos laisvės kovos 1944–1953 metais...*, p. 616.

¹⁷⁵ Kęstučio apygardos vado adjutanto Pūgos laiškas LAV dėl LLKS organo pavadinimo, 1949 06 29, LYA, K-12, ap. 1, b. 6, l. 34.

¹⁷⁶ J vadovybės ir N srities atstovo 1949 08 24 posėdžio protokolas, LYA, f. K-12, ap. 2, b. 1, l. 87.

¹⁷⁷ *Apie kultūrą, demokratiją ir laisvės kovas, Partizanai apie politiką, pasaulį ir save. 1944–1956 m....*, p. 565.

¹⁷⁸ Ten pat.

¹⁷⁹ A. Merkeliš, *Jaunoji Lietuva. L. T. J. „Jaunosios Lietuvos“ s-gos siekimai, idėjos, vadai ir penkerių metų veikimo apžvalga*, p. 24, 25.

Gauta 2021 11 15

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Enrika Kripienė

JUOZAS ŠIBAILA-MERAINIS

Summary

During the investigation it was established that the case of Juozas Šibaila, one of the freedom fighters, can be regarded as an individual's voluntary act of joining the guerrilla struggles. His decision most likely was determined by the factors between some groups. First of all, these were national and cultural values and the position on the issue of defence of the state. They are testified to by professional (teacher's) activities and his active participation in different public organisations: the Lithuanian Riflemen's Union, the Lithuanian National Youth Union 'Jaunoji Lietuva' (Young Lithuania), also, possible cooperation with intelligence of Lithuania, organising local rebel groups in 1941, membership in the Local Force. This has to be assumed that it was purely personal reasons that greatly influenced the crucial decision to become a partisan – the desire to take revenge on the Soviets for deporting his family, the perception that there was nowhere to draw back – Juozas Šibaila, as an unreliable social element, had been the focus of the repressive structures of the occupiers since 1940. After the re-occupation, he was threatened with being taken to court and sentenced to death for taking part in the persecutions of Soviet activists and for other kinds of activities carried out in the summer of 1941. Juozas Šibaila, a teacher and an active propagator of nationality, had the authority and enjoyed high reputation in the environs of his place of residence, which he always tried to maintain and justify; hence, his early joining armed resistance, organising the first groups of partisans seems quite natural.

His work in the headquarters of different underground structures where he was responsible for publishing the press and proclamations, preparing documents necessary for centralisation or their drafts, successful attempts to draw as many teachers in the fights for freedom as possible, which took the greatest part of time of Juozas Šibaila as a partisan, as well as the analysis of his personal correspondence, allows

us to state that this person was perfectly aware of the importance and significance of public, ideological-intellectual component to the fights for freedom. Such external attributes as codenames of Diedukas and Merainis which are atypical of a freedom fighter, the appearance resembling an ordinary peasant, suggest that the image of a fighter-hero was alien to him. He was a strict, authoritative and respected leader of partisans who managed to establish close, family relations with his brothers-in-arms. The importance and significance of Juozas Šibaila to the post-war armed underground is undeniable.

In his ideological texts Juozas Šibaila-Merainis spoke mainly about political aspirations of the Union of Lithuanian Freedom Fighters (ULFF) and moral-spiritual side of the fights. According to him, close links of democracy and Christian morality related these spheres. He tended to treat partisan resistance to the Soviets, first and foremost, as a struggle for the well-being of all humanity determined and inspired by the Lord. Having examined Juozas Šibaila's written legacy in this field, as well as the way he was valued by the members of the underground, it can be stated that, on the one hand, the majority of the values and concepts fostered therein may be fundamental and inseparable from armed post-war resistance, and, on the other hand, their presentation and the chosen means of expression seemed to the majority of the partisans difficult to understand and were unacceptable. It might be that a large part of partisans, unlike Juozas Šibaila, imagined fights for freedom simply as war waged by the members of the underground for freedom of the state rather than that of an individual. Consequently, though Merainis' above-mentioned texts were significant and valuable, in some cases it cannot be stated that they had a considerable impact on the world outlook of an ordinary partisan or a common peasant.

Mahiras Gamzajevs

Apie „biblinį“ Araratą, stalininę „tautų draugystę“ ir jų atspindžius lietuvių literatūroje

Kartais apžvalgininkai pastebi, kad daugelis lietuvių užjaučia armėnų tautą dėl jos patirtų (realių ir menamų) istorinių skriaudų, nors ir kitų pasaulio tautų istorijoje galime rasti ne ką menkesnių tragedijų. Iš kurgi atsirado tas solidarumas, kuris būdingas ne tik vadinamiesiems „eiliniams“ (stereotipiškai mąstantiems) lietuviams, bet ir jų renkamiems ir, atrodytų, tikrai gerai informuotiems politikams, kurie iškrečia paskui tokius pokštus, kaip rezoliucijos dėl armėnų genocido pripažinimo priėmimas 2005 metais ir Seimo rezoliucijos „Dėl taikaus Kalnų Karabacho konflikto suregulavimo“ atmetimas 2012 metais, „Draugystės su Kalnų Karabachu grupės“ įsteigimas tame pačiame Seime 2013-aisiais ar Seimo narių paslaptinga (ir neteisėta) kelionė į Armėnijos okupuotą Azerbaidžano teritorijos dalį 2014 metais? Kodėl neatsiranda tokių pat rezoliucijų dėl šiuo metu (o ne prieš šimtą metų) vykdomo rohindžių (Mianmaro bengalų) tautos genocido ir kodėl niekas Seime

nesteigia kokios nors draugystės grupių su Somalilendu arba su vadinamosiomis Pietų Osetijos ir Abchazijos respublikomis? Kodėl nėra identiškų draugystės grupės su nepripažintomis Donecko ir Luhansko liaudies respublikomis arba su „Transnistrijos Moldovos Respublika“?

Tiesą kalbant, būtent šitie ir kiti kai kurių politikų „pokštai“ ir privertė susimąstyti dėl išskirtinio lietuvių solidarumo su armėnais priešasčių – kitaip tai nebūtų nei ypač įdomu, nei aktualu. Juk nėra blogai, jei kas nors užjaučia nekaltai skriaudžiamus žmones arba tautas. Tik šiuo atveju ta užuojauta yra kažkokia selektyvi ir akivaizdžiai nukreipta prieš artimiausius armėnų kaimynus – pirmiausia prieš turkus ir azerbaidžaniečius. Nepaisant to, kad dabar jau plačiai žinoma, jog 1915 metų tarpbendruomeninius susidūrimus Rytų Turkijoje pradėjo patys armėnai, kurie, padedami įsiveržusios į šią šalį rusų kariuomenės, norėjo įkurti ten monoetninę armėnų valstybę (nors nesudarė daugumos

nei vienoje Osmanų imperijos provincijoje). Žinoma ir tai, kad daugelis pasaulio istorikų pritaria 69 Jungtinių Amerikos Valstijų ir kitų Vakarų šalių mokslininkų, įskaitant vieną žymiausių pasaulio istorikų Bernardą Levisą (1916–2018), nuomonei, kurią jie išdėstė laiške, dar 1985 m. gegužės 19 d. pateiktame JAV vyriausybei, kad minėtų „tarpbendruomeninių susirėmimų, vykusių Osmanų imperijoje Pirmojo pasaulinio karo metu, žuvo daug nekaltų taikių gyventojų – ne tik armėnų bei kitų krikščionių, bet ir turkų bei kitų musulmonų – pastarųjų net daugiau.“ Bet kažkodėl niekas nei anksčiau, nei dabar nerauda dėl „turkų tautos genocido“.

Be to, mokslininkai laiške teigia, kad „nėra jokių patikimų įrodymų (neskaitant priešiškų valstybių propagandinės medžiagos ir akivaizdžių klastočių, pavyzdžiui, „Adoniano dokumentų“), kad Osmanų imperijos vadovybė organizavo arba inicijavo šios šalies armėnų naikinimą; net tuo atveju, jei vis dėlto pavyktų įrodyti, kad Osmanų imperijos vadovybė inicijavo vadinamąjį armėnų genocidą, 1923 metais įkurta Turkijos Respublika nėra atsakinga už sultono valdžios tikrus ar menamus nusikaltimus, nes ji (dabartinė Turkija) yra tik viena iš dešimties valstybių (Turkija, Kipras, Sirija, Libanas, Irakas, Izraelis, Palestinos autonomija, Jordanija, Saudo Arabija, Jemenas), iškart arba vėliau susidariusių Osmanų imperijos teritorijoje po pastarosios žlugimo; vadinamojo armėnų genocido pripažinimas neišspręs egzistuojančių problemų, jis tik dar labiau skatins nesantaiką tarp turkų bei armėnų, įtraukiant į šį įsisenėjusį konfliktą kitas tautas ir valstybes (šiuo atveju – JAV).“

STEREOTIPAS APIE NEKALTĄ AUKĄ

Gerai žinoma, kad Sovietų Sąjungoje buvo toleruojamas tik vienas nacionalizmas –

didžiarusiškas šovinizmas, o visos kitos tautinio patriotizmo atmainos – gruziniška, estiška, lietuviška ar dar kokios – buvo smerkiamos ir persekiojamos kaip „buržuazinio nacionalizmo“ apraiškos. Nepaisydama to, 1965-aisiais sovietinė valdžia oficialiai sankcionavo armėniškąjį nacionalizmą, tik, suprantama, ne antisovietinį ar antirusišką, o antiturkišką, nes Turkija buvo antra po JAV karinė galybė NATO bloke. Buvo pradėta masiškai leisti istorinę literatūrą apie 1915 m. armėnų genocidą, visiškai nutylint apie pačių armėnų nacionalistų tuo metu įvykdytus nusikaltimus prieš kitų tautybių savo kaimynus. Tuo pačiu metu buvo inspiruota ir tarptautinio minėto armėnų genocido pripažinimo kampanija. Tokiu būdu žmonėms buvo peršamas stereotipas apie armėnų tautą kaip apie nekaltą auką.

Lengviausiai būtų paaiškinti tai Armėnijos valstybės ir armėnų diasporos remiamų (galbūt ir išlaikomų) lobistų aktyvumu (tai, be abejo, yra arti tiesos), tačiau tai būtų pernelyg primitivu, nes jokie armėnų emisarai neturi galimybės papirkti daugumos vadinamųjų paprastų Lietuvos žmonių, o ir stereotipams susidaryti reikalingas ilgesnis laiko tarpas. Todėl pabandyčiau pasinerti į to visagalio laiko bangas.

ARMĖNŲ IR LIETUVIŲ „TAUTINIAI“ NARATYVAI

Nors apie Armėniją, armėnus ir jų „kančias“ dauguma skaitančių lietuvių sužinojo tik sovietinės okupacijos metais, kai Lietuva tapo tokia pat kaip Armėnija „sąjunginė respublika“, besiformuojančios modernios lietuvių tautos intelektualinis elitas reiškė pagarbą armėnų tautai ir jos istoriniam likimui (tokiam, koks jis buvo įsivaizduojamas) jau nuo pat „Aušros“ ir „Varpo“ *godynės*, t. y. nuo XIX a. pabaigos. Tai galima paaiškinti kai

kuriais lietuvių ir armėnų tautinio atgimimo ideologijų tipologiniais panašumais.

Tenka pripažinti, kad abiem atvejais svarbios mobilizuojančios priemonės vaidmenį atliko „priešo mitas“, kuris paprasta ir suprantama kalba paaiškino vienos ar kitos tautos bei tėvynės ankstesnių, tuomet egzistavusių ir net neva ateičiai užprogramuotų nelaimių priežastis. Pažymėtina, kad įsivaizduojamas „priešas“ nebuvo abstraktus, jis turėjo labai aiškų tautinį (etninį) pavidalą. Armėnų tautinio atgimimo ideologų nuomone, tokiu „amžinu“ priešu buvo turkai (arba apskritai visi tiurkai), o lietuvių „priešo mite“ pagrindinio antiherojaus vaidmuo buvo skirtas jų engėjams – carinės Rusijos valdžiai, Lenkijos ekspansinės politikos vykdytojams, lietuvių nutautinimo ir polonizacijos sumanytojams bei tautinės dvasios slopintojams, okupacijų ir represinių struktūrų pareigūnams ir kt.

Ir armėnų, ir lietuvių „tautiniai“ naratyvai buvo kuriami tomis pačiomis priemonėmis – tam tikra linkme interpretuojant istorinius faktus ir procesus bei selektyviai atsirenkant iš istorijos tik tai, kas tariamai patvirtindavo išankstines tautinio atgimimo ideologų nuostatas. Suprantama, kad tokiu būdu išgautas vaizdas turėjo nedaug bendra su realia istorija; atlikęs tam tikrą mobilizacinę funkciją modernios tautos formavimosi ankstyvojoje fazėje, jis virto destruktiviui balastu, kuris iki šiol varžo absoliučios daugumos armėnų ir tam tikros dalies lietuvių gebėjimą adekvačiai suvokti ne tik istorines, bet dabartines politines realijas.

Taigi galima teigti, kad vadinamieji „priešo mitai“, kurie buvo aktyviai eksploatuojami armėnų ir lietuvių tautinio atgimimo ideologų, sudarė prielaidas tam, jog XIX a. pabaigos – XX a. pradžios skaitanti lietuvių visuomenė liko dezorientuota ir nesunkiai priėmė jai peršamą iškreiptą armėnų tautos likimo suvokimą.

ISTORINĖS SĄSAJOS

Manoma, kad pirmieji armėnai atsirado Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje dar XV a. Tiesa, jie apsigyveno tada ne tikrojoje (etninėje) Lietuvoje, o jos valdomoje Podolėje (dabartinės Ukrainos dalis), kur darbavosi pilių ir bažnyčių statybose. Kai kas fantazuoja, kad neaišku iš kur atsiradę armėnų kariniai daliniai dalyvavo net Žalgirio mūšyje, bet mes taip giliai nekapstysime – apsiribosime konstatavimu, kad iki pat XX a. vidurio visi lietuvių kontaktai su armėnais buvo tik epizodiški, todėl abi tautos žinojo viena apie kitą mažai, tad ir jokio prieraišumo, lygiai kaip ir priešiškumo viena kitai jausti negalėjo.

Tai, kad pirmasis armėnų tematikai skirtas tekstas – Juozo Andziulaičio-Kalnėno (1864–1916) straipsnis „Armėnija ir armėnai“ buvo išspausdintas „Apšvietoje“ dar 1893 metais, o vėliau ir kiti darbai – Antano Kriščiukaičio-Aišbės (1864–1933) „Armėnų beletristai“ („Varpas“, 1894), Petro Leono (1864–1938) „Armėnai ir lietuviai“ („Varpas“, 1895), armėnų poeto Rafaelio Patkaniano (1830–1892) eilėraštis „Arakso ašaros“ (vertė Marcelinas Šikšnys, „Varpas“, 1900), Gabrielės Petkevičaitės-Bitės (1867–1973) „Tigrane Yergate. Vaizdelis iš armėnų kilimo“ („Varpas“, 1902), Vinco Mickevičiaus-Kapsuko (1880–1935) „Pirmieji revoliucijos žingsniai“ („Draugas“, 1905), Vinco Zajančkausko (1884–1956) „Armėnai ir jų literatūra“ („Viltis“, 1913) – taip pat kitų lietuvių (Lietuvos) autorių kūriniai, publikuoti XIX a. pab. – XX a. pr. lietuvių spaudoje, bendro vaizdo nekeičia, nes beveik visi tekstai, šiuo klausimu pasirodę lietuvių kalba, buvo vertiniai (kopijos) arba laisvi atpasakojimai iš lenkų, rusų, prancūzų ir kitų Europos kalbų¹.

„XIX a. pab.–XX a. pr. lietuviškuose leidiniuose buvo išspausdinta per 100 straipsnių

ir armėnų literatūros vertimų. [...] Perskaitęs dešimtis ankstyvųjų lietuviškų straipsnių galiu pasakyti, kad jų autoriai ne tik domėjosi armėnų gyvenimu bei tarptautine politika, bet juos domino ir Lietuvos likimas. Nagrinėdami armėnų istoriją, jie ieškojo lietuvių tautai kylančių problemų sprendimo būdų,“ – taip apie tuos armėniškai tematiškai skirtus tekstus šiandien rašo Lietuvos armėnų bendrijos ekspirmininkas Ruslanas Arutiunianas².

DVI TAUTOS – DVI SKIRTINGOS TAUTINIO JUDĖJIMO ISTORIJOS

Šiuolaikinis skaitytojas, turintis bent kiek šios srities žinių, gali nesunkiai suprasti, kad toks teiginys neatspindi tiesos, yra nelogiškas ir net – absurdiškas.

Lietuvos ir Armėnijos tautinių sąjūdžių vyksmai bei keliai į laisvę, kuriuos bando lyginti R. Arutiunianas, nebuvo tapatūs. Ir XIX a. antroje pusėje ir 1914–1923 m., ir 1987–1994 m. prioritetinis armėnų tautinio judėjimo tikslas buvo labiau ne tautinis atgimimas ir valstybinė nepriklausomybė, o teritorinė ekspansija, vykdoma kaimyninių tautų sąskaita, palaikant Rusijos imperinėms jėgoms. Pastarasis veiksnys didžiąja dalimi paaiškina, kodėl šiuolaikinė Armėnija, būdama susipriešinusi su kaimynais – Azerbaidžanu, Gruzija ir Turkija, išlaiko bičiuliškus santykius su putinine Rusija ir religinių fanatikų valdomu Iranu. Ir taip ji išlieka šių odiozinių režimų satelite.

Skirtingai nuo armėnų tautinių partijų, revoliucinių sąjungų, teroristinių grupuočių ir ekstremistinių organizacijų, įvairių komitetų – „Armenakan“, „Gnčak“, „Daš-nakcutiun, ASALA („Armėnų slaptoji armija Armėnijai išvaduoti“), „Karabach“, „Krunk“ ir kt. – lietuvių tautinis judėjimas ir atgimimo organizacijos nei pačioje Lietuvoje,

nei jos kaimyninėse teritorijose nevykdė revoliucinės propagandos ar teroristinių aktų, nekūrė karinių grupuočių, nežudė kitataučių, neniokojo valdžios institucijų ir nevykdė jokių etninio valymo veiksmų. Ir nekėlė teritorinių pretenzijų kaimyninėms tautoms bei valstybėms. Todėl lietuvių inteligentijos moralinės nuostatos, išugdytos XIX a. švietėjiško idealizmo, demokratijos idėjų ir nacionalinio išsivadavimo kovos procesuose, labai skiriasi nuo armėnų tautinio judėjimo.

Turkijos armėnus palaikė ir kovai prieš Osmanų imperiją savo kolonializmo tikslams inspiravo carinė Rusija bei jos stačiatikių bažnyčia, o lietuviai prie išnykimo ribos atsidūrė būtent dėl carinės Rusijos vykdomos imperinės politikos. Ištisą šimtmetį šios imperijos pavergta Lietuva virto Dievo užmiršta provincija, jos kultūrą ir švietimą nuskurdino imperinė niveliacija, rusifikacija bei polonizacija, pasireiškusi žiauriomis formomis, iš kurių pati nuožmiausia – lietuviškos spaudos ir mokyklų uždraudimas. Lietuva – vienintelis Europos kraštas, kur už knygą gimtąja kalba buvo tremiama į Sibirą. Vilniaus ir Kauno kunigų seminarijose buvo dėstoma lenkų kalba. Carinė Rusija taip pat stengėsi kontroliuoti vyskupijų valdymą, silpninti Lietuvos Katalikų Bažnyčios santykius su Apaštalų Sostu ir Lenkijos Katalikų Bažnyčia. Po 1831-ųjų ir 1863-ųjų metų sukilimų sustiprėjo carinės represijos prieš Katalikų Bažnyčią, imta masiškai uždarinėti vienuolynus. Taigi lietuvių padėtis istoriškai buvo kardinaliai priešinga.

Osmanų imperijoje armėnai gyveno taikoje ir santarvėje su kitomis tautomis iki tol, kol regione pasirodė Rusijos imperija su savo interesais. Rusija greitai suprato, kad armėnai kartu su graikais gali atlikti penktosios kolonos vaidmenį imperijoje ir būtų puikus spaudimo prieš Osmanus instrumentas. Štai ką apie osmanų armėnus

rašo garsus armėnų autorius Bagrat Borian (1882–1938): „Nacionalinė armėnų istorija patvirtina, kad Konstantinopolio sultonai nuo XVIII amžiaus iki šių dienų (1876 m.) mylėjo ir, kai tik įmanoma, gynė armėnus.“³

Osmanų sultonai armėnus vadino „Milleti sadiq“ arba „Sadiq tebee“. Tai reiškia „ištikima nacija“ arba „lojalūs piliečiai“. Osmanų imperijoje armėnai užėmė aukštas, vadovaujančias pareigas dvare, valstybės tarnyboje, finansų sferoje ir prekyboje. Pavyzdžiui, Osmanų istorinių registrų duomenimis, Osmanų valstybėje 29 armėnų bendruomenių atstovai turėjo titulą „paša“ (tai aukščiausias valstybinis titulas Osmanų imperijoje), 33 buvo parlamento nariai, 7 – ambasadoriai, 11 generalinių konsulų, 22 – ministrai. Tarp ministrų postų, kuriuos užėmė armėnai, buvo tokios itin svarbios pareigos kaip užsienio reikalų, finansų, prekybos ir pašto ministrai. 1913 m. Osmanų imperijos užsienio reikalų ministro pareigas užėmė armėnas Gabriel Noradunkian (1852–1936), o kitam armėnui – Davudian Karapet Artin pašai (1816–1873) dar 1861 m. buvo suteikti Osmanų imperijos vizirio ir maršalo titulai. Buvo daug iškilių armėnų architektų, įskaitant tuos, pagal kurių projektus buvo pastatyti sultono rūmai. Beveik visa prekyba imperijoje buvo graikų, armėnų ir iš dalies – žydų pirklių rankose. 1835 m. baronas Vrangelis laiške baronui Rozenui rašė: „Giumiušchane Turkijos valdžia neatstumia graikų ir armėnų, jokios priespaudos dėl religinių tikėjimų. Taiki prekyba yra jų – graikų ir armėnų rankose.“

Taigi – kaip armėnai galėjo užimti aukščiausius valdžios postus ir pasiekti išskirtinę sėkmę įvairiose srityse, jeigu turkai juos visą Osmanų imperijos gyvavimo laikotarpį „plėšė“, „žudė“ ir „žemino“, kaip bando įtikinti pasaulį Armėnijos ir kai kurie kitų šalių istorikai?!

STALININĖ „TAUTŲ DRAUGYSTĖ“ – SSRS NENUGALIMUMO LAIDAS

Sovietinis armėnų literatūrologas Feliksas Bachčinianas (g. 1950) savo apybraižoje „Nemunas ir Araratas – artimi (lietuvių ir armėnų literatūrų ryšiai)“, išspausdintoje knygoje „Saulėta lyra“, paaiškino tai labai paprastai, „liaudiškai“:

„[...] Buržuazinės Lietuvos rašytojai sunkiai įstengdavo pralaužti nacionalinio užsisklendimo kiautą. Kitokios lietuvių literatūros perspektyvos atsivėrė, kai ji įsiliejo į bendrą tarybinės literatūros procesą, stojo žengti keliu, vedančiu į internacionalines platumas. Ėmė bendrauti tautos, bendrauti literatūros, bendrauti rašytojai. [...] Po karo tarp tarybinių tautų literatūrų užsimezgė glaudūs ryšiai. Viena literatūrinio bendravimo formų buvo abiejų respublikų keitimasis draugiškais vizitais, rašytojų delegacijomis.“⁴

Todėl galima teigti, kad pusiau priversitinė lietuvių ir armėnų (kaip, beje, ir visų kitų sovietinės Rusijos pavergtų tautų) „draugystė“ prasidėjo tik tada, kai ir Baltijos valstybės liko užrakintos kruviname tautų kalėjime. O ar gali kalėjimas atrodyti kaip sanatorija? Pasirodo, gali. Štai kaip tai atspindėjo socialistinio realizmo klasiko Petro Cvirkos (1909–1947) apybraižoje „Ararato slėnyje“ (1947 m.), skirtoje 1946 m. įvykusiai Lietuvos SSR rašytojų delegacijos viešnagei Jerevane:

„Tie [...] mūsų tarybinių poetų posmai bylojo apie gintarinį mūsų Baltijos krantą, apie tolimą Nemuną, iš jų tryško meilė savo tėvynei ir nauja, didinga tos tėvynės paskirtis, ir žygdarbiai tarybinių tautų būryje, ir visa tai buvo bendra, miela ir artima armėno karštai širdžiai. Avetiko Isahakiano akyse įsižiebė ašara, ir kai rašytojas A. Vienuolis ištarė savo žodžius apie stalininės tautų draugystės reikšmę, visa auditorija pakilo ir ilgai skambėjo šauksmai mūsų mylimos lietuvių

tautos adresu ir didžiojo tautų draugystės kūrėjo Stalino garbei.“⁵

Nenuostabu, kad ir pobūvio (atsiprašau – šventinio renginio) šeimnininkai taip pat atsakė tada panašiais žodžiais:

„Senas ir visų gerbiamas Armėnijos rašytojas Derenikas Demirčianas tarė: „[...] Argi armėnai šiandien galėtų saugiai ir su pilnu pasitikėjimu savo jėga kurti naujus poezijos posmus, statyti naujas mokyklas ir rūmus, jei ne tarybinė santvarka, jei ne didžioji tarybinių tautų sąjunga, jei ne tarybinių tautų ir rusų tautos parama!“⁶

Galima būtų nekreipti dėmesio į sovietinės lietuvių literatūros klasiko postringavimus apie „stalininę tautų draugystę“ (juk tai 1946 metai vis dėlto...), bet toje pačioje apybraižoje aptinkame ir armėniško ekspansionizmo dvasia persunktas pastraipas, skirtas lietuvių skaitytojų indoktrinavimui:

„Bibliškasis Araratas, žilasis Armėnijos tėvas! [...] Jis – armėnų poezijos Olimpas, ir pradėdant ankstyvos krikščionybės amžių eilėraščių, baigiant tarybinės Armėnijos poetų sonetu – Araratui tokia duoklė atiduota, kad jį lengvai nuklotum išmargintu posmais popieriumi.“

Tik du sakiniai, o įžūlaus melo – visa kupeta.

APIE „ARMĖNIŠKĄ“ ARARATĄ

Pirmiausia – nerašė (ir negalėjo rašyti) „ankstyvos krikščionybės amžių“ armėnų poetai eilėraščių apie šį kalną, nes „bibliškasis Ararato“ kalnynas (ne kalnas!) buvo pirmą kartą sutapatinimas su Agrydago (Masio) kalnu tik XIX a. viduryje. Ararato kalnynas (toks koks jis yra minimas Biblijoje) yra Tigro ir Eufrato upių aukštupyje, dabartinės Turkijos pietryčiuose, šalia sienos su Sirija ir Iraku, o Agrydago (Masio) kalnas, kuris iki šiol klaidingai pateikiamas

„Ararato“ vardu – Turkijos šiaurės rytuose, pastarosios pasienio su Iranu, Azerbaidžano Nachičevanės eksklavu ir Armėnija kampe. Taigi tikrąjį ir neva „armėniškąjį“ (bet irgi toje pačioje Turkijoje esantį) Araratą skiria viso labo 500 kilometrų.

Antra – „ankstyvosios krikščionybės“ sąvoka apima laikotarpį nuo Kristaus nukryžiuavimo (apie 30 m. e. m.) iki Pirmojo Nikėjos susirinkimo (325 m.), tuo tarpu pirmieji raštai (dar jokia ne poezija) armėnų kalba atsiranda tik 406 m. e. metais.

Trečia – „Araratas“ ir „Urtartija“ yra ne tik kalnyno Tigro ir Eufrato aukštupyje, bet ir senovės valstybės, kurią jos čiabuviai vadino „Biainili“, bendrakamieniai pavadinimai. Abi formos yra semitiškos, tik viena – „Ararat“ – pasiekė mus iš aramėjų ir hebrajų kalbų, o kita – „Urtartu“ – iš senovės asirų kalbos. Patys senovės urartai kalbėjo alarodinei kalbų šeimai priklausiusia kalba, gimininga daugumai dabartinių Šiaurės rytų Kaukazo kalbų. Taigi kalno pavadinimas kildinamas nuo Urtartu valstybės vardo. Išvada – pavadinimas „Ararat“ niekada neturėjo nieko bendra nei su armėnų kalba, nei su armėnų tauta.

Ketvirta – armėnai apskritai neturi originalaus pavadinimo Agrydago (Masio) kalnui. Vietiniai gyventojai turkai ir šalia gyvenantys azerbaidžaniečiai vadina jį Agrydago („Skausmo kalno“) vardu, o žvelgiantys į jį iš kitos sienos pusės armėnai – iranietišku vardu „Masis“. Išvertus iš vidurinėsios persų (pehlevių) kalbos, žodis „masis“ reiškia „didžiulis“, „sunkus“. Originalaus šio kalno pavadinimo nebuvimas armėnų kalba patvirtina, kad jo apylinkės tikrai nepriklausė pirminiam armėnų tautos formavimosi arealui. Armėnų ekspansija šiaurės rytų kryptimi iš jų pirminės teritorijos (dabartinės Turkijos Kahramanmarašo ir Malatijos provincijų) prasidėjo vėliau, todėl jie perėmė iranietišką (beje, irgi ne pirminį) Agrydago pavadinimą.

Taigi „Araratu“ šio kalno nevadina jokia šiuo metu šalia jo (arba netoliese) gyvenanti tauta – nei tiurkai (turkai ir azerbaidžaniečiai), nei indoeuropietiškas šaknis turintys persai, talyšai, tatai, jezidai su kurdais, nei gruzinai (jų kalba priklauso Pietų Kaukazo – kartvelų kalbų grupei), nei, kaip jau minėjau, patys armėnai. Gruzinai Armėniją vadina Somcheti, o armėnus – somechais. O patys armėnai vadina save „hajkais“, Armėniją – „Hajastan“. Pavadinimą „Armėnija“ kalbininkai kildina iš huritų kalbos žodžio „Armi“. Mokslininkai mano, kad anksčiau Armėnija („Armina“) buvo vienos persų provincijos pavadinimas, kuris vėliau pradėtas taikyti hajkams. Bet ir tuomet senoji Armėnija neturėjo nieko bendra su Kaukazu. Iš pradžių tai buvo muškų genties gyvenama sritis dabartinės Turkijos pietryčiuose, netoli sienos su Sirija; tik vėliau prasidėjo armėnų ekspansija šiaurės rytų kryptimi. Kiek gausiau armėnų Kaukaze atsirado tik po to, kai 1828 m. Rytų Užkaukazė tapo Rusijos valda. Rusų carai nepasitikėjo Pietų Kaukazo senbuviais gruziniais ir azerbaidžaniečiais (į kurių sudėtį įėjo krašto čiabuviai kaukaziečiai ir vėlesni ateiviai tiurkai), todėl skatino armėnų kėlimąsi į Kaukazą iš Persijos ir Turkijos.

Tenka konstatuoti, kad rusų carų, imperatorių, bolševikų komisarų, komunistų gensekų bei dabartinių Rusijos prezidentų lūkesčiai ir įsipareigojimai, užkrauti armėnų tautai visus 300 metų (nuo 1721 m.), buvo paklusniai vykdomi. Saugodama imperinius Rusijos interesus, būdama ištikima Kremliaus dvarui, vykstant imperijos plėtrai, armėnų elito didžioji dalis visai siekė įrodyti, kad juos ne veltui kvietė būti Rusijos forpostu Kaukaze...

Nėra žinoma, kaip „Ararato“ kalną vadino krašto senbuviai – alarodine kalba šnekėję urartai. Deja, tai nesutrukdė armėnų etnocentristams jau daugiau kaip pusantro

šimto metų klaidinti krikščionišką (ir ne tik) pasaulį, nurodant netikrą biblinio Ararato vietą, ir dar kuo rimčiausiai porinti apie Agrydago (jokio ne „Ararato“!) viršūnėje neva esančią Nojaus arką su joje užsilikusiais armėnų tautinių patiekalų likučiais.

Ko tik nedaroma siekiant „pasendinti“ ar kitaip sureikšminti savo tautos praeitį ir bandant pagrįsti ja dabartinės politines pretenzijas! Matome, kad falsifikuodami savąją (ir ne tik savąją) istoriją armėnų autoriai nepasikuklino „armėnizuoti“ net Šventąjį judėjų ir krikščionių raštą – Senąjį Testamentą.

1915 METŲ ĮVYKIŲ ATSPINDŽIAI LITERATŪROJE

Bet palikime žilą senovę ramybėje. Pažiūrėkime, ką Lietuvos skaitytojas galėjo sužinoti iš sovietinės lietuvių literatūros klasiko raštų apie XX a. pradžios įvykius ir kaip jis (skaitytojas) turėjo tuos įvykius vertinti:

„[...] Juk garsus Diližano slėnis prie Ararato lygumos – tai vis armėnų kapinynai, į kuriuos atgulė šimtai tūkstančių armėnų vieną ir tą pačią valandą – tėvas su motina, brolis su seserimi, nužudyti imperialistiškų šakalų, paskatintų turkiškai vokiškųjų savo šeiminkų. Vien 1918–1919 m., imperialistinio karo metu, buvo išžudyta pusantro milijono armėnų...“⁷

Galima tik stebėtis paslaptinę „turkiškai vokiškųjų šeiminkų paskatintų imperialistiškų šakalų“ (įdomu, kas tai – gruzinai ar azerbaidžaniečiai, ar dar kažkas?) gebėjimu išžudyti daugiau armėnų negu jų buvo tuomet Pietų Kaukaze iš viso, bet ne apie tai kalbame. Svarbiau yra tai, kad, kaip matome, P. Cvirkos „meilė ir pagarba“ armėnų tautai, jos kultūrai ir istorijai yra smarkiai užtaisyta priešišku šios tautos kaimynų atžvilgiu, todėl viskas dėstoma nesibodint nei istori-

jos arba net Šventojo Rašto falsifikavimo, nei akivaizdžiausių teritorinių pretenzijų kaimyninei Turkijai.

Paradoksalu, kad ir kitoje, irgi 1947 m. parašytoje savo apybraižoje, pavadintoje „Azerbaidžane“, kuri buvo išspausdinta tame pačiame P. Cvirkos raštų tome, jis rašo:

„Mes žinojom, kad šią valandą pravažiuojam visai arti Ararato... Jis stovėjo čia pat turkų pavergtoje armėnų žemėje. [...] Araratas – tai ne tik Armėnijos herbas, tai simbolis, kaip tauta, naikinta ir žvėriškiausiu būdu pjauta jaunaturkių, rusinta carų, blaškyta persų, išstovėjo tvirtu akmeniu kaip Araratas. Ir jei kalbėsime apie gaivinančią, nuostabią galią, prikėlusią Armėnijos žemę ir jos vaikams vėl įkvėpusią tikrojo gyvenimo viltį, toji galia – stalininės išminties vaisius, istorinis rusų tautos vaidmuo didžiojo Spalio dienomis.“⁸

Matome, kad tie patys stereotipiniai kliedesiai – nearmėniškai pavadintas ir ne armėnų žemėje stovintis Agyrdago (Masio) kalnas, neturintys nieko bendra su Biblijoje paminėtais Ararato kalnais, vėl įkyriai virsta „Araratu“, esančiu... „turkų pavergtoje armėnų žemėje“. Ir kaip čia neįžiūrėsi „stalininės išminties vaisių“ ir „istorinio rusų tautos vaidmens“? Kita vertus, nereikėtų nuvertinti ir konjako (tiksliau, armėniško brendžio) „Ararat“ poveikio, be kurio tikrai neapsieita viešnagės ir jos metu vykusių renginių metu.

Tam, kad parodyčiau, kaip buvo dezinformuojama ir dezorientuojama lietuvių skaitytojų auditorija, pasirinkau tik kai kuriuos P. Cvirkos rašinius, kurie tikrai nedaro garbės šiam rašytojui. Bet juk kartu su juo tuomet Armėnijoje lankėsi visas būrys „Stalino saulė“ šlovintusių Lietuvos SSR rašytojų, ir po to visi jie daugiau arba mažiau prisidėjo prie proarmėniškų (kartu – ir antiturkiškų) nuotaikų Lietuvoje „populiarinimo“:

„Mes, grupė lietuvių rašytojų (A. Vienuolis, A. Žukauskas, J. Paukštelis ir šių eilučių autorius), buvome pirmieji lietuvių tautos pasiuntiniai broliškoje Armėnijoje, apsilankę joje prieš keletą mėnesių. [...] Mus priėmė ne tik rašytojai. Armėnijos vyriausybės bei Armėnijos KP (b) Centro Komiteto rūpinimąsi jautėme kiekviename žingsnyje,“ – tada rašė P. Cvirka.⁹

Armėnijos KP (b) Centro Komiteto „rūpinimasis“ nebuvo bevaisis. Štai ką apie tai rašė jau minėtas Feliksas Bachčianas:

„Įdomi naujiena buvo A. Vienuolio knyga „Kaukazo legendos“, kurioje įdėta ir legenda „Mieganti Ararato mergelė“ (neva armėnų liaudies padavimų motyvais – M. G.). A. Vienuolis baigia savo legendą taip:

„Tačiau jau grįžta iš ten į savo tėvynės laisvąjį tarybinį trečdalį hajku palikuonys, kad lemiamą valandą visi būtų drauge ir kas kuo gali prisidėtų prie naujos armėnų valstybės sukūrimo Urartų plokštikalnės lygumose, senose Masis – Ararato kalno ribose.“¹⁰

Štai ir atviras raginimas sukurti vadinamąją „Didžiąją (ir, aišku, sovietinę) Armėniją“ (apie tai A. Vienuolis rašo kitoje minėtos legendos vietoje): „[...] išplėtė jie savo valstybės sienas iki Gurgano ir Ponto jūrų (Kaspijos ir Juodosios jūrų – M. G.) ir iki Jordano pietuose.“¹¹

Tiesa, realybėje tokia valstybė niekad neegzistavo (neskaitant armėnų etnocentristų fantazijų). Siekiant realizuoti siurrealistines armėnų šoviništų užmačias, XIX a. antroje pusėje buvo suformuota vadinamoji „Didžiosios Armėnijos“ idėja, esą būsima armėnų tautinė valstybė turėjo apimti didžiulius plotus tarp Viduržemio, Juodosios ir Kaspijos jūrų, kuriuose armėnai sudarė gyventojų mažumą (geriausiu atveju – dešimtadalį); kitaip sakant, įsivaizduojama valstybė galėjo būti sukurta tik kaimyninių tautų – turkų ir azerbaidžaniečių (taip pat gruzinų ir kurdų) etninių žemių sąskaita.

Kaip ir P. Cvirka, taip ir Lietuvos SSR liaudies rašytojas A. Vienuolis (1882–1957) savo kūrinėlyje „Mieganti Ararato mergelė“ bandė suderinti sovietinę propagandą su armėnų istorinėmis falsifikacijomis, pavyzdžiui:

„Hajastano valstybė egzistavo jau tada, kai Europoje dar nebuvo nei helėnų, nei romėnų, o pati Europa buvo vadinama Erebos šalimi. Haikai jau tuomet turėjo savo kultūrą, ornamentą, turėjo savo sakinę, įmantriais aforizmais bei patarlėmis išgražintą poeziją, o jų dainiai husanai skaitė ir dainavo iš rašmenų, kylių pavidalu molinėse plytelėse surašytų.“¹²

Na, romėnai iš tikrųjų pasirodo istorijos arenoje panašiu laiku kaip ir armėnai – VI a. iki Kristaus gimimo, bet kai dėl graikų („helėnų“), tai Lietuvos klasikas aiškiai perlenkė lazda, nes jie žinomi jau nuo XX a. iki Kristaus. Ir negalėjo husanai skaityti ir dainuoti iš dantiraščio, nes mokslui nėra žinomas nei vienas armėnų kalbos paminklas su šia rašto sistema, o originalus armėnų raštas buvo sukurtas (ir pirmieji armėnų kalbos paminklai atsirado) tik V a. po Kristaus.

Žymus rusų orientalistas Igoris Djakovas (1915–1999) plačiai žinomame darbe „Armėnų tautos priešistorė“ (Jerevanas, 1968) rašė, kad „galima padaryti tik vieną išvadą – tie, kurie kalbėjo dabartinės armėnų kalbos ankstesne forma, atėjo į Armėnų kalyną kaip sėslūs gyvulių augintojai, kurie vertėsi ir pagalbine žemdirbyste, tačiau dar nebuvo patyrę visuomenės susisluoksnavimo. Apie kalnyno gamtą ir luominės visuomenės socialines sąlygas jie sužinojo iš čiabuvių, kurie tuo metu dar nekalbėjo armėniškai.“

O štai ką A. Vienuolis 1946 m. rašo savo apybraižoje „Broliškos respublikose“:

„[...] Visi armėnai puoselėja viltį, kad anksčiau ar vėliau jų tauta, gyvenanti apie Ararato kalną, susijungs į vieną nacionalinę tarybinę valstybę. Armėnų rašytojas Chačaturas Abovianas yra pasakęs: „Tebūnie

palaiminta toji valanda, kurią ruso koja atsistojo ant armėnų žemės ir išvyjo iš mūsų šalies prakeiktus raudonkepurius turkus.“¹³

Tai, kad 1946 metų „viešnage“ paveikė ne tik nieko apie Armėniją ir armėnus prieš tai nežinojusį P. Cvirką ar A. Vienuolį, mes matome ir iš kitų panašiuose „planiniuose renginiuose“ dalyvavusių sovietinės Lietuvos rašytojų kūrinių. Pavyzdžiui, tie patys stereotipai atsispindi ir Stalino premijos laureato Antano Venclovos (1906–1971) straipsnyje „Avetikas Isahakianas“, parašytame 1957 metais:

„Kai prisimeni saulėtąją Armėniją, prieš akis tuojau pat stojasi snieguotas Araratas. [...] Araratas gerai matyti iš Lenino aikštės Jerevane. [...] Jį mini savo dainose piemuo, kuris gano kaimenę Zangezūre, ir mergina iš Karabacho, dirbanti žalumoje skęstančiame sode.“¹⁴

Įdomu, kad šiame tekste paminėtos ne tik Azerbaidžano ir Armėnijos ginčijamos teritorijos – Zangezūras (kurį bolševikai atėmė iš Azerbaidžano ir įjungė į Armėnijos SSR sudėtį dar 1921 metais) ir Karabachas (kurio didžiąją dalį Armėnija buvo okupavusi jau mūsų laikais – iki 1994 metų gegužės mėnesio pradžios). Ar galime įsivaizduoti, kad A. Venclova tuo pačiu metu parašytą ką nors panašaus apie lietuvišką Tilžę, matomą iš kito – Lietuvos SSR kranto, arba apie kokius nors šaltkalvį iš Ašmenos bei audėją iš Lydos, dainuojančius apie žydąją Nemuną? Kažkas ne taip, ar ne? Bet tai – dar ne viskas.

Atsiverčiame kito Stalino saulės šlovinto Juozo Paukštelio (1899–1981) knygą „Kelionė po Užkaukazę“ ir skaitome apybraižoje „Juodasis sodas“ (azerb. „Karabachas“, – M. G.) šiuos žodžius:

„Araksas šiuo metu tapęs aštriu kalaviju, siena pražūtinga, dalinančia gyvą Armėnijos kūną į dvi dalis...“¹⁵

„Antroji Armėnijos kūno dalis“ – tai vis ta pati Rytų Turkija, kurią ketino „išlaisvinti“

Raudonoji Armija. Tada ir apie ją galima būtų sukurti kokį nors pokvailį eilėraštuką, panašu į tą, kurį Kalnų Karabacho autonominėi sričiai surašė J. Paukšteliio cituojamas Ašotas Graši (1910–1973):

*Tau davė Partija sparnus,
Įstatymus kristolinius, –
Ir tu lyg toluma skaidrus
Švytruoji, mano Karabache!*¹⁶

(Išvertė poetas ir vertėjas
Aleksys Churginas, 1912–1990)

Dabartinis Lietuvos skaitytojas gali nesuprasti, kam gi Maskvai ir jos *klapčiukams* Jerevane (netiesiogiai – ir Vilniuje bei kitų „respublikų“ sostinėse) reikėjo skleisti tas antiturkiškas nuotaikas? Ką gi, teks trumpam atsitraukti nuo tuomet it dilgėlės staiga suvešėjusių Lietuvos SSR ir Armėnijos SSR literatūrinių ryšių.

SOVIETŲ TERITORINĖS PRETENZIJOS TURKIJAI 1945–1953 M.

Artėjant Antrojo pasaulinio karo pabaigai, 1945 m. kovo 19 d. SSRS denonsavo 1925 m. Sovietų ir Turkijos draugystės bei neutralumo sutartį, o dar po trijų mėnesių – pareikalavo teisės kontroliuoti Bosforo ir Dardanėlių sąsiaurius, įkurti ten sovietinio karo laivyno bazę. Tada SSRS taip pat pabandė „atkurti istorinį teisingumą“ ir atplėšti nuo Turkijos dalį teritorijos, į kurią pretendavo „Didžiosios Armėnijos“ idėjos šalininkai – „gražinti“ Pietvakarių Kaukazo žemes (kurias Rusija buvo atėmusi iš turkų 1878 m., bet priversta vėl pripažinti turkiškomis 1921 m. – jau po bolševikinio Pietų Kaukazo nepriklausomų valstybių pavergimo).

Propagandinėje kampanijoje prieš Turkiją Kremlius naudojo ne tik savo marionetes Armėnijos SSR vadovybėje, bet ir Armėnų apaštališkos bažnyčios autoritetą. Šios baž-

nyčios vadovas Gevorgas VI (1868–1954) asmeniškai kreipėsi į J. Staliną, prašydamas išlaisvinti „armėniškas“ žemes (kuriose gyveno tik turkai). Kaip formalus teritorinių pretenzijų Turkijai pretekstas buvo įvardintas „armėnų tautybės darbo žmonių, gyvenančių kapitalistinėse šalyse“ tariamas siekis persikelti gyventi į Sovietinę Armėniją ir nepakankamai didelė pastarosios respublikos teritorija (panašiai kaip žinomoje Ivano Krylovo pasakėčioje, kai neradęs prie ko prikibti alkanas vilkas pareiškė ėriukui: „Tu kaltas vien tik tuo, kad aš panorau valgyti...“).

Armėnijos SSR užsienio reikalų ministerijoje (nors ši „sąjunginė respublika“ dėl suprantamų priežasčių neturėjo ir negalėjo turėti nė vienos atstovybės užsienio šalyse) buvo parengta speciali pažyma, „moksliškai“ pagrindžianti jos teritorines pretenzijas ne tik į Rusijos imperijos anksčiau valdytas Turkijos žemes, bet ir į tas teritorijas, kurias rusai buvo laikinai okupavę Pirmojo pasaulinio karo metais. O pokalbyje su tuometiniu Jugoslavijos ambasadoriumi Sovietų Sąjungoje Vladimiru Popovičiumi (1914–1972) sovietinis užsienio reikalų ministras Viačeslavas Molotovas (1890–1986) ir šios valstybės atstovas Jungtinėse Tautose Andrejus Vyšinskis (1883–1954) atvirai pagrasino „išmesti Turkiją iš Europos“ (t. y. atimti iš jos Stambulą).

Tam, kad 1946 m. rugpjūčio 7 d. sovietinė nota Turkijai neatrodytų kaip vien tik armėniškai nuspalvintas rusiškojo imperializmo revanšas, buvo nutarta į „bendrą reikalą“ įtraukti ir tokios pat marionetinės Gruzijos SSR vadovus. Iš 26 tūkst. kvadratinų kilometrų, kuriuos Maskva panoru atimti iš Turkijos, buvo numatyta 20,5 tūkst. kv. km atiduoti Armėnijos SSR, o 5,5 tūkst. kv. km – Gruzijos SSR. Juokinga ir apgailėtina, bet Jerevano ir Tbilisio sovietiniai vadukai sugėbėjo net susipykti dėl klausimo, kuriam iš jų

turėtų atitekti turkiškas Ardahano miestas. Labiausiai į būsimas svetimų teritorijų dalį bus išjautė Armėnijos komunistai, buvo net paskirtas dar neprijungtos ir neįsteigtos Karso srities Armėnijos komunistų partijos komiteto („obkomo“) pirmininkas – Antonas Kočinianas (1913–1990).

Niekuo neišprovokuotas išpuolis prieš Turkiją paveikė visai ne taip kaip to tikėjosi sovietiniai agresoriai. Ši Maskvos avantiūra pastumdėjo Turkiją įstoti į NATO. Jausdama šalies gyventojų vieningą paramą, Turkijos vyriausybė kategoriškai atmetė rusų reikalavimus. Paramą Turkijai vienareikšmiškai pažadėjo Jungtinės Amerikos Valstijos ir Didžioji Britanija. Galima teigti, kad šis „turkų klausimas“ privertė vakarykščius SSRS sąjungininkus Antrajame pasauliniame kare galutinai atsikvošėti ir pagaliau suvokti, su kuo jie buvo susidėję. 1949 m. buvo įkurta Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (NATO), skirta numanomai sovietų agresijai atremti. 1951 m. NATO šalys pakvietė Turkiją įstoti į šią organizaciją; taip 1952 m. Turkija tapo visaverte NATO nare.

Kremlius vadeivos kiek apsiramino tik po J. Stalino mirties 1953 m. Bandydamas „išsaugoti veidą“, Kremlius pareiškė, kad „sovietinės ir turkų liaudies draugystės vardan Armėnijos SSR ir Gruzijos SSR vadovybės (kurios negalėjo žengti nei vieno savarakiško žingsnio be Maskvos leidimo – M. G.) nutarė atsisakyti teritorinių pretenzijų Turkijai.“

Dar kartą armėnų tautiniai jausmai parūpo Maskvai 1965 m., kai minint vadinamojo 1915 m. armėnų genocido 50-metį Armėnijos SSR prasidėjo (ir dar nesibaigė) rafinuota antiturkiška isterija (kuri vėliau natūraliai transformavosi ir į antiazerbaidžanietišką isteriją). Tam buvo pasitelktas falsifikuotas istorijos mokslas, švietimas ir kultūra. Kaip jau minėjome, tais pačiais 1965 m. SSRS vadovybė inicijavo ir armėnų genocido tarp-

tautinio pripažinimo „paradą“, kurį tuomet pradėjo Urugvajus (palyginkime – 2008 m. Abchazijos ir Pietų Osetijos „valstybių“ tariamoms nepriklausomybės pripažinimą vienos pirmųjų deklaravo Venesuela ir Nikaragva). Tokių veiksmų tikslas – kad Armėnija taptų SSRS pietinės sienos su NATO (Turkija) patikimiausia grandimi, panašiai kaip Karaliaučiaus sritis šios valstybės vakaruose.

Taigi priešiškus Turkijai buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios nuo pirmų pokario metų Armėnijos SSR buvo vienintelė (neskaitant pačios Rusijos) sąjunginė respublika, kurioje buvo oficialiai įteisintas vietinio šovinizmo kultivavimas – tokios „privilegijos“ neturėjo nei azerbaidžaniečiai, nei lietuviai, nei kiti. Tik Armėnijos komunistai turėjo teisę skleisti antiistorinius mitus apie armėnų tautos rasinį ir kultūrinį išskirtinumą ir apie neva egzistavusią prieš porą tūkstančių metų „Didžiąją Armėniją“, taip pagrindžiant teritorines pretenzijas ne tik „fašistinės“ Turkijos atžvilgiu, bet ir kaimyninėms sąjunginėms respublikoms – Gruzijai ir Azerbaidžanui.

NUKALTI „TAUTŲ DRAUGYSTĖS“ IDEOLOGIJOS SKLAIDOS KANALAI

Bet sugrįžkime į Lietuvą. Be jokios abejonės, valdiška „tautų draugystė“ bei jos tiražavimas per spaudą ir mokyklą tęsėsi ir vėlesniais metais, bet visą laiką buvo sugrįžtama į „lemtinguosius“ 1946-uosius. Apie tai galime sužinoti ir iš Jokūbo Skliutausko (1925–2004) armėnų poetui Ašotui Grašiui skirtos apybraižos „Poetas ir rugiagėlė“:

„Kada jo poezijoje suskambo pirmą kartą žodis Lietuva? Turbūt tada, kai sukūrė „Brolybės dainą“, nors ją parašė dar net nebuvęs Lietuvoje. [...] Ašotas Graši draugavo su Petru Cvirka. Jiedu susipažino seniai, dar net nepasimatę vienas su kitu.“¹⁷

Štai šitaip – susipažino nepasimatę, aprašė čia nebuvus... „Draugystė“ VKP (b) kanalais, taip sakant. Ir toliau:

„Per susitikimą su lietuvių rašytojais A. Isahakianas pasakė: „Lietuviai istorinio likimo požiūriu – mūsų broliai. Abiejų tautų praeityje – daugybė karų ir mūšių, abi tautos engė klastingi priešai.“¹⁸

Tarsi būtų pasaulyje tautų, kurių praeityje nebūtų karų ir mūšių, arba kurių nėra engė „klastingi priešai“. Natūraliai kyla klausimas: „Tai prieš ką gi jūs draugavote, „tovariščiai?“ Manau, kad atsakymas į šį klausimą jau yra aiškus.

Dar vienas žymus Lietuvos SSR visuomenės ir kultūros veikėjas, pasidarbavęs įtvirtinant Lietuvoje armėnų išskirtinumo mitą, buvo Lietuvos SSR AT Prezidiumo pirmininko pavaduotojas Eduardas Mieželaitis (1919–1997). Štai kaip jis pristatoma apybraižoje „Pažintis su stebuklingu pasauliu“, publikuotoje mano jau minėtoje F. Bachčiniano knygoje:

„Iškili, filosofiška turtinga ir lyriškai grakšti Lenino premijos laureato, Socialistinio Darbo Didvyrio, Lietuvos TSR liaudies poeto Eduardo Mieželaičio kūryba. [...] Iš daugelio tolimų ir artimų kraštų bene arčiausia poeto širdžiai yra Armėnija. Kraštas, pelnęs išskirtinį E. Mieželaičio dėmesį bei meilę.“¹⁹

Reikėtų pripažinti, kad iš pirmo žvilgsnio jo „armėniška“ kūryba atrodo ne tokia banali kaip aukščiau cituoti kitų autorių „perlai“. Galbūt dėl to, kad laikai jau buvo pasikeitę ir okupacinis režimas pasidarė nebe toks nuožmus. Bet taip atrodo tik iš pirmo žvilgsnio, nes ir Lenino premijos laureatui nepavyko išvengti tų pačių jau negerą kvapą skleidžiančių štamų apie neva armėnišką neva Araratą (čia ne klaida – iš tikrųjų dukart „neva“ – M. G.) ir apie krūvas armėniškų lavonų (tai bent poezija!):

*Jei, žinoma, tų negandingų metų
Aukas krūvon sudėtume – kalnai
Lavonų gal prilygtų Araratui.
Tautos žaizda kraujuoja amžinai.*

*Ir jeigu ašarų ir kraujo klanas
Subėgtų į Sevaną upeliu –
Nesutalpintų viso jo Sevanas,
Kančia krūtinę raižo lyg peiliu²⁰.*

Taigi Araratą „biblinį“ pakeitė Araratas iš lavonų, ir neliko „vokiškai turkiškų šakalų“. Matyt, paskutinė aplinkybė „tarybinių tautų draugystę“ puoselėjantiems užsakovams nepatiko ir vėliau rašytame eilėraštyje „šakalai“ jau įvardinami konkrečios tautos vardu:

*Išpjovė turkai žilo Ararato
Papėdėje grynų armėnų du
Milijonus. Bet skerdikai nesuprato,
Kad rožės žiedus skleidžia iš žaizdų.²¹*

Tiesą sakant, iš karto po skausmingų 1915 m. įvykių Rytų Turkijoje buvo skelbiama, kad jų metu žuvo 200–400 tūkstančių armėnų (ir bent jau ne mažesnis skaičius turkų). Vėliau paslaugūs autoriai (matome, kad ne vien tik rusų ir armėnų) nuosekliai šį rodmenį didino, nelabai besivargindami dėl tai neva patvirtinančių šaltinių patikimumo. Ir labai gaila, kad greičiausiai jau niekada nesužinosime, ką turėjo omenyje E. Mieželaitis, rašydamas apie du milijonus išpjautų „grynų armėnų“. Nejaugi buvo išpjauti dar keli milijonai „negrynų“, maišytų? Tikrai nejuokinga. Gerai dar, kad Kaukazas ir Turkija – toli nuo Lietuvos ir kad poetas neparašė panašaus stiliaus posmų apie Lietuvos kraštą, pavyzdžiui:

*Ištraiškė lenkai žilo Vilniaus
Apylinkėse visus lietuvius.
Prakeikti išgamos...
Bet jie nemato,
Kad Vilnius buvo mūsų ir vėl bus...*

Kadangi rašyti vien tik apie Agrydago (vadinamąjį „Ararato“) kalną ir apie turkų paliktus lavonus tapo jei ne nepadoru, tai bent jau neoriginalu, „armėniškuose“ E. Mieželaičio tekstuose atsirado ir pozityvas, bet... gana fundamentalistinis pozityvas:

*Jerevanas – tai menas. Armėnas –
Fenomenas toks senas kaip šis
Hajastanas, man menas, dar vienas
Kaip vulkanas žmonijos lopšys²².*

Nežinau, ar užteko to armėniško vyno (gal vis dėlto tai buvo koks nors stipresnis, ažuolo statinėse brandintas gėrimas), bet iš Socialistinio Darbo Didvyrio galima buvo tikėtis ko nors daugiau negu kaladėlių dėliojimo, maždaug: „armėnas – dar vienas“, „kaip šis – lopšys“ arba „Hajastanas – kaip vulkanas“.

Bet E. Mieželaitis, aišku, rašė ne tik eiliuotus tekstus. Pavyzdžiui, 1982 m. jis parašė panegiriką „Esu sužavėtas juo ir kaip žmogumi, ir kaip mokslininku“, skirtą Armėnijos SSR Ministrų tarybos pirmininkui Fadejui Sarkisianui (1923–2010). Įdomu tai, kad šis Sovietinės Armėnijos „premjeras“ ir „mokslininkas“ prieš tai darbavosi SSRS Gynybos ministerijos Vyriausiosios raketų ir artilerijos valdybos Mokslo ir technikos komitete (taigi buvo profesionalus žmonių naikinimo technologijų kūrėjas) ir turėjo generolo majoro laipsnį.

Kad ir kaip ten būtų, bet Armėnijos SSR vadovybė aukštai įvertino E. Mieželaičio triušą ir 1976 m. suteikė jam Armėnijos SSR nusipelnusio kultūros veikėjo vardą, taip pat paskyrė Armėnijos SSR Jehiše Čarenco literatūros premiją. Beje, ši premija ir armėnų kovos prieš turkus kontekste turi simboliinę prasmę, nes rašytojas Jehišė Čarencas (1897–1937) Pirmojo pasaulinio karo metu kovojo Rusijos kariuomenės Kaukazo fronto armėnų savanorių (partizanų) daliniuose prieš Turkijos kariuomenę.

Šiuo metu irgi Lietuvoje yra rašytojų, kurie galbūt nenori pasidomėti visiems dabar lengvai prieinama informacija ir toliau dabina netikrą „Ararata“ apdulkėjusiomis popierinėmis gėlėmis. Štai ką jau 2011 m. parašė mano bičiulis, a. a. poetas, žinomas politinis ir visuomenės veikėjas Juozas Nekrošius (1935–2020):

*Raukšlėtos viršūnių kaktos.
Gal nuo skausmo kalnai prarado žadą?
Kaltas.
Nemoku prakalbinti Ararato!*

Gal ir gerai, kad nemokate, brangus poete. Kitaip sužinotumėte iš to kalno, kad joks jis ne Araratas ir kad kalbinti jį reikėjo visai kita kalba.

ARMĖNŲ ETNOCENTRIZMO DŽIUNGLĖSE...

Apeliuodami į civilizuotą pasaulį armėnų etnocentristai paprastai pabrėžia, kad jie yra krikščionys (taigi – europiečiai), o turkai ir azerbaidžaniečiai – musulmonai (taigi – „azijatai“). Tačiau sunku suprasti, kodėl laikydami „azijatiškomis“ ir „laukinėmis“ ganėtinai vesternizuotas Turkijos ir Azerbaidžano valstybes bei jų visuomenes, armėnų ekspansionistai glaudžiai bendradarbiauja su religinių fanatikų valdomu Iranu ir Libano arabų teroristais.

Dar vienas jų pseudoargumentas – mitas, esą armėnai yra krašto senbuviai, o turkai ir azerbaidžaniečiai – tik vėlyvi ateiviai („klajokliai“) iš Altajaus. Tačiau etnogenetiniai, antropologiniai ir archeologiniai tyrinėjimai rodo ką kita. Pasirodo, daugumos Turkijos ir Azerbaidžano gyventojų antropologinis tipas nesikeitė nuo priešistorinių laikų, o štai armėnų protautė susiformavo I a. iki Kr. dabartinės Malatijos provincijos teritorijoje

(maždaug pusiaukelėje tarp Ankaros ir Vano ežero) iš ateivių iš Balkanų (muškų) ir vietinių semitų aramėjų (aramėjų palikuonys asirai atstovauja tam pačiam antropologiniam tipui kaip ir armėnai), indoeuropiečių luvijų ir kt., todėl nei Urartija (į kurios palikimą pretenduoja armėnai), nei Kaukazas neturi nieko bendra su ankstyvąja armėnų tautos istorija.

Šiuo metu ne tik Armėnijos ir Rusijos, bet ir Vakarų pasaulyje gyvenančių armėnų absoliuti dauguma yra įsitikinusi, kad jie turi išskirtinę „istorinę teisę“ į didžiulius kaimyninių valstybių plotus, iš kurių turėtų išsikelti vietiniai gyventojai, o vienintelė valstybė, galinti padėti jiems atkurti šį „istorinį teisingumą“ – tai Rusija.

Pastarųjų metų įvykiai rodo, kad Rusija sumaniai naudojasi tokiais mąstymo stereotipais, juolab kad „Didžiosios Armėnijos“ idėja yra tipologiškai tapati „Didžiosios Rusijos“ („Rusiško pasaulio“, Eurazijos Sąjungos ir pan.) idėjai, kuria vadovaujasi V. Putino režimas. O „Didžiosios Armėnijos“ sukūrimo planas, kuris buvo įgyvendinamas vykdant etninius valymus, daug kuo primena nacių valdomos Vokietijos „gyvybinės erdvės“ („Lebensraum“) plėtros teoriją ir praktiką.

Galima teigti, kad tokia kryptinga etnocentristinė politika išugdė keletą armėnų kartų, išauklėtų neapykantos viskam, kas tiurkiška, dvasia.

Kaip žinia, beveik visos lietuvių šeimos XIX–XX a. nukentėjo nuo carinės ir bolševikų Rusijos agresijos, nacių ir sovietinio okupacinių režimų, taip pat nuo Lenkijos ekspansinės politikos. Lietuvių tauta neteko daugelio savo giminių ir artimųjų. Tačiau nėra lietuvių šeimos, kuri auklėtų savo vaikus neapykanta viskam, kas rusiška, vokiška ar lenkiška.

Deja, bet neapykanta viskam, kas tiurkiška (turkiška ar azerbaidžanietiška), sudaro šiuolaikinio armėnų mentaliteto pagrindą kartu su mitu apie kažkada neva egzistavusią

„Didžiąją Armėniją“. Toks melas persunktas armėnų rasinio (plačiau to žodžio prasme) pranašumo idėja. Šios armėnų ideologijos pagrindus puikiai iliustruoja armėnų poetės, Stalino premijos laureatės Silvos Kaputikian (1919–2006) žodžiai:

„Hajkas turi žinoti, kad armėnas, atmerkęs akis Dievą mylinčių armėnų šeimoje, gimė ne tam, kad gyventų, o tam, kad padėtų armėnų tautai. Todėl naujagimiui armėnui reikia garsiai, labai garsiai surikti į ausį: „Ei, Aramai, tavo priešas yra turkas. Tėvynė svarbiau už Dievą. Svarbiau už Tėvynę – Bažnyčia. Svarbiau už Bažnyčią – Didysis Tigranas. Svarbiau už Didįjį Tigraną – Didžioji Armėnija.“

Jau daugiau kaip 30 metų Lietuva yra laisva ir ir nuo 2004 m. kartu su Turkija įeina į tą pačią gynybinę organizaciją. Vis dėlto kai kurie iš mūsų kūrėjų dėl nežinojimo (ar iš inercijos?) vis dar „dovanoja“ Rusijos sąjungininkei Armėnijai jai nepriklausančias kaimyninių tautų žemes. Ir tai savo ruožtu skatina kai kuriuos iš lietuvių žaisti svetimus žaidimus svetimų komandų sudėtyje.

Manau, kad ši apžvalga leistų teigti, kad dauguma Lietuvos (bei kitų SSRS okupuotų kraštų) gyventojų, kurie dabar yra vyresnio negu 45 metų amžiaus, pasaulėžiūra formavosi sovietinės okupacijos metais. Todėl ji smarkiai paveikta tuometinės propagandos, juolab kad priėjimas prie alternatyvios informacijos tuo metu buvo minimalus arba apskritai neįmanomas.

Tas pats pasakytina ir apie tuo metu suformuotą vienpusišką armėnų ir jų santykių su kaimyninėmis tautomis sampratą, kuri iki šiol klaidina Lietuvos visuomenę ir tam tikroje jos dalyje palaiko tikrovės neatitinančius stereotipus.

P. S. Nuoširdžiai dėkoju istorikui Imantui Melianui, kuris suteikė man konsultacijas kai kuriais istorijos klausimais, kai rengiau ši straipsnį.

Nuorodos

¹ Pvz.: 1). *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana*. Wydawca: S. Sikorski. [Ser. 1, t. 5–6, Armeńska-Barthold] Warszawa, 1891; 2). *Армянские беллетристы. Том 1*. Сборник. (Хачатур Абовян, Перч Прошянц, Раффи, Рафаэл Патканян, Акоп Паронян, Церенц, Газарос Агаянц). Издан под редакцией и предисловием Юрия Веселевского и Минаса Берберяна. Москва, 1893 г., 518 стр; 3). *Армянские беллетристы. Том 2. Драматурги и поэты*. Издан под редакцией Ю. Веселевского и М. Берберяна. Москва, 1894, 571 с. (ir kt. šaltiniai).

² *Armėnų tautos istorijos atspindžiai XIX a. pab.–XX a. pr. lietuvių spaudoje*, Vilnius: Homo liber, 2020, p.11.

³ Б. А. Борьян, *Армения: международная дипломатия и СССР*. М.-Л. Государственное издательство, Часть I. (1928). 448 с. Часть II. (1929). 434 с.

⁴ F. Bachčianinas, *Saulėta lyra*, Vilnius: Mintis, 1983, p. 12, 16.

⁵ P. Cvirka, *Raštai, X t.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1952, p. 177, 178.

⁶ Ten pat, p. 179.

⁷ Ten pat, p. 173, 174.

⁸ Ten pat, p. 183, 184.

⁹ Ten pat, p. 176.

¹⁰ F. Bachčianinas, *Saulėta lyra*, Vilnius: Mintis, 1983, p. 21.

¹¹ A. Vienuolis, *Padavimai ir legendos* [skaitmeninta iš kn.: Antanas Vienuolis, *Padavimai ir legendos*], Vilnius: Vaga, 1982, p. 191.

¹² Ten pat, p. 187.

¹³ A. Vienuolis, *Raštai, VII t.*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 305.

¹⁴ А. Венцлова, *Размышления о литературе*, Вильнюс: Vaga, 1980, с. 422.

¹⁵ J. Paukštelis, *Kelionė po Užkaukazę*, Vilnius: Vaga, 1973, p. 73.

¹⁶ Ten pat, p. 77.

¹⁷ J. Skliutauskas, *Aukso šaknelė* (Literatūrinių ryšių apybraižos), Vilnius: Mintis, 1977, p. 83.

¹⁸ Ten pat, p. 85.

¹⁹ F. Bachčianinas, *Saulėta lyra*, p. 85.

²⁰ E. Mieželaitis, *Eilėraščių ciklas Choranoi. Chazai. Chačkarai*, kn. Pasaka, Vilnius: Vaga, 1980, p. 528.

²¹ E. Mieželaitis, *Eilėraščių ciklas Armėniškas aviabloknotas*, kn. Pasaka, p. 539.

²² E. Mieželaitis, *Eilėraščių ciklas Akmeninis vynas*, kn. Pasaka, p. 549.

Sigitas Tamkevičius

Prisiminimai apie kardinolą Vincentą

Pirmą kartą kardinolą Vincentą, tuometinį kunigą, sutikau 1955-ais metais ir 45 metus, iki pat jo mirties, teko su juo dažnai bendrauti. Kai įstojau į Kauno kunigų seminariją, jis buvo seminarijos prefektas, faktinis vadovas, kadangi rektorius Kazimieras Žitkus pasirodydavo tik sekmadieniais. O prefektas gyveno tame pačiame pastate kaip ir mes, pirmakursiai. Kasdien jį matydavome; kiekvieną šeštadienį jis vedavo konferenciją. Kalbėjo labai įtaigiai, kiekvienas žodis buvo tiesiog įkalamas į seminaristų širdis, nes jautei, kad jis gyvena tuo, ką kalba. Prefektas buvo maldos žmogus, kunigas idealistas, norėjęs, kad ir mes, būsime kunigai, būtume idealistai. Jis spinduliavo tikėjimu, meile ir dvasingumu. Mes, Kauno kunigų seminarijos seminaristai, buvome dar visai jaunučiai; prefektas mus mylėjo, gerbė, bandė perduoti tą meilę, kurią nešiojo savo širdyje. Iš tų metų išlikęs stiprus įspūdis. Net ir vėliau retai sutikau kunigų ar rekolekcijų vedėjų, kurie būtų taip įtaigiai kalbėję apie dvasinius dalykus.

Kardinolo Vincento kunigystės primicijų, įvykusių 1944 m., paveikslėlyje yra išlikęs būdingas užrašas: "Taikos Karaliene, melskis už mus ir duok kariaujančiam pasauliui

taiką, parentą tiesa, teisingumu ir meile." Nes niekada kunigas Vincentas, vėliau – vyskupas ir kardinolas, nebus kariaujančių pusėje, bet visuomet laimins tuos, kurie neša santarvę ir taiką.

Antras artimas bendravimas su kun. Vincentu vyko 1957 metais. Vasarą atostogavau Paparčiuose ir vieną sekmadienį nuvykau į atlaidus Žasliuose, kur yra kardinolo tėviškė. Šios parapijos klebonas paprašė kunigo Vincento išleisti jį atostogų, o jis pasakė: „Jei šis klierikas irgi sutiks savaitę pabūti, tada važiuok.“ Negalėjau atsakyti ir savaitę gyvenau Žaslių klebonijoje. Tuo laiku labiausiai įsiminė diena, kai kun. Vincentas mane nusivedė į savo tėviškę Guronyse. Aplankė savo mamytę, kurią labai mylėjo. Mačiau, kokie šilti buvo jų santykiai.

Kai 1957-aisiais suvažiuovome į naujus mokslo metus Kauno kunigų seminarijoje, kun. Vincento joje neberadome. Religijų reikalų tarybos įgaliotinis Rugienis neleido jam toliau dėstyti, nes KGB matė stiprią kunigo įtaką klierikams. KGB net du kartus bandė nesėkmingai jį verbuoti kolaborantu. Labai gailėjomės jo netekę.

1962 m. baigęs Kauno kunigų seminariją, keletą kartų aplankiau jį tremtyje Nemunėlio Radviliškyje, norėdamas pasitarti. Veiklesnieji kunigai važiuodavo jo aplankyti, kad nesijaustų užmirštas, kiti – pasitarti, nes su savo vyskupais, deja, ne visus klausimus galėdavome aptarti.

Labai gražus ir reikšmingas atsiminimas išliko iš 1969-ųjų, kai sovietinė valdžia iš manęs atėmė vadinamąjį kulto tarno registracijos pažymėjimą, be kurio nebuvo galima oficialiai eiti kunigo pareigų. Šv. Velykų proga iš vyskupo Vincento gavau laišką: „Ne užuojautą, o tik brolišką susižavėjimą bei padaršinimą Jums siunčiu. Užuojautos verti tie, kurie, turėdami visus popierinius pažymėjimus, neturi, deja, kunigiškos dvasios. Vienintelė registracija, kuri svarbi, tai Viešpaties registracija.“ Man gauti iš vyskupo tokį laišką buvo didelis džiaugsmas.

Teofilus Matulionis iš Vladimiro kalėjimo vieną laišką pasirašė taip: „Esu laisvas tremtinys.“ Apie kardinolą V. Sladkevičių taip pat galima drąsiai pasakyti, kad jis 23 metus buvo laisvas tremtinys. Tie metai, praleisti už vyskupijos ribų, stebint budriai KGB akiai, buvo iš tiesų sunkūs tremties metai, nors ir savame krašte, – jis neturėjo išorinės laisvės, bet niekas negalėjo atimti jo vidinės laisvės. „Jei laikysitės mano mokslo, Jūs iš tikro būsite mano mokiniai, Jūs pažinsite tiesą ir tiesa padarys Jus laisvus. (Jn 8, 31–32). Jėzus – amžinoji Tiesa; kas šią tiesą pažįsta ir priima visu savo gyvenimu, tas tampa laisviausiu žmogumi; jo niekas negali pavergti.

Kai arkivyskupas Teofilus Matulionis konsekravo V. Sladkevičių vyskupu, 1959 m. KGB vėl nesėkmingai bandė jį užverbuoti. Kunigas Vincentas labai nenorėjo, galbūt net bijojo prisiimti vyskupo pareigų, bet nusilenkė Apaštalų Sosto sprendimui, nors žinojo, kad jo laukia sunkus kryžius. Jį konsekra- vęs vysk. Teofilus Matulionis jau buvo tris

kartus ėjęs Gulago keliais. RRT įgaliotinis Rugienis, gerai pažindamas vyskupo Vincento ištikimybę Dievui ir Bažnyčiai, per pirmąjį susitikimą padarė sprendimą: „Mes tokius *prochovostus* (liet. „vėjavaikius“) sutvarkysime.“

Jei vyskupas Vincentas būtų sutikęs bendrauti su sovietiniu saugumu, būtų nematęs tremties. Jis būtų tapęs Kaišiadorių ordinaro įpėdiniu ir vėliau – ordinaru. Bet vyskupas V. Sladkevičius savo dvasinės laisvės nenorėjo atiduoti, sutiko geriau vykti į tremtį, bet išlikti laisvu vyskupu. Mes, to meto kunigai, dažnai važiuodavom pas jį tartis įvairiais klausimais – anuomet daug jų iškildavo, nes buvo norima kunigus įspausti į rėmus, kad jie nevykdytų sielovados, o būtų paprasčiausi kulto tarnai, atliekantys pačius būtiniausius patarnavimus.

1972 m. Nemunėlio Radviliškyje rajono valdžia jį užklupo katekizuojuojant vaikus; vyskupas dėl to buvo tardomas Biržų prokuratūroje. Vyskupas Vincentas neišsigando: atsakė atliekąs savo kaip dvasiško pareigas. Jo pareiga – aiškinti tikėjimo tiesas ne tik suaugusiems, bet ir vaikams. Sovietinė valdžia nesiėmė represijų tik bijodama, kad pasaulis nesužinotų, jog vyskupas ne tik ištremtas, bet jam, dvasiškiui, neleidžiama atlikti savo pareigų. Po kelių dienų rajono pirmininko pavaduotojas vyskupui pasakė: „Nors tamsta, katekizuojuodamas vaikus, nusikaltai, ir lengviau ar sunkiau būtume sudarę bylą, bet kadangi esate vyskupas ir jumis domisi visi, pradėdant N. Radviliškiu ir baigiant Vatikanu, tai laikysime reikalą užbaigtu.“ (Kronika, Nr. 3).

1972 m., kai suplanavome leisti pagrindinio leidinį, norėjau gauti bažnytinės vyresnybės aprobavimą. Su savo vyskupu šiuo klausimu kalbėtis negalėjau, nes kurijoje neabejojome, kad ten yra įtaisytas KGB pasiklausymas. Petro Plumpos padedamas paruošęs pirmą leidinį, važiauvau pas vysk.

V. Sladkevičių į Nemunėlio Radviliškį, kad šis palaimintų. Anuomet, kai reikėjo išmintingo žodžio ir dvasinės atramos... Papasakojau, pristačiau planuojamą leidinį, jis pavartė ir pasakė, kad leidinys galėtų vadintis Kronika; patarė jame registruoti visus Bažnyčios, tikinčiųjų persekiojimo faktus ir pridėti trumpus komentarus. Taip vyskupas Vincentas tapo Kronikos krikštatėviu. Pridėjome tik kelis žodžius: Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika. Leidžiant Kroniką nebuvo net minties dažnai važinėti tartis, nes visą laiką žinojau, kad esu sekamas, norėjau, kad KGB kuo mažiau matytų mano kontaktus su svarbiais žmonėmis.

Sovietinė valdžia, norėdama sušvelninti Vakarų propagandą dėl tikėjimo persekiojimo Lietuvoje, nutarė vyskupui Vincentui leisti eiti pareigas Kaišiadorių vyskupijoje. 1982 m. rugpjūčio 8-osios sekmadienį Kaišiadorių katedroje vyko didelės iškilmės, ir vyskupas Vincentas įžengė į sostą. Buvo laimingas ir vysk. Vincentas, ir kaišiadoriškiai – pagaliau, po daugelio metų sulaukę savo vyskupo.

Kardinolo portretas būtų nepilnas, jei mes jį pažintume tik kaip labai kuklų, ramų ir maldoje paskendusį Bažnyčios kunigaikštį. Išskirtinio dėmesio verta jo kalba 1988 m. rugpjūčio 3 d. Kauno kunigų seminarijoje. Tai buvo drąsus okupantų vykdytos prievartos pasmerkimas ir paraginimas atsitiesti ir nekolaboruoti su pavergėjais. Tačiau kai kardinolas vieniems priminė, jog reikia liautis talkinti spaudos aparatui, kitiems patarė nelipti ant kulnų; ragino būti kantriems ir leisti augti gležniems laisvės daigams.

Kai 1988 m. lapkričio 5 d. grįžau iš tremties, tą pačią dieną aplankiau kardinolą Vincentą; kalbėjome apie Sąjūdį. Jis nuogaštavo, kad į Sąjūdį gali būti KGB infiltruoti žmoniai, turinčių savų tikslų. Jis tais klausimais turėjo aiškią bažnytinę nuomonę. Kardinolas V. Sladkevičius palaikė Sąjūdžio iniciatyvas;

kiek vėliau kunigui Alfonsui Svarinskui net leido dalyvauti Seimo rinkimuose ir dirbti Seime. Tuo metu, manau, tai buvo protingas sprendimas. Bent vieno kunigo dalyvavimas buvo labai reikalingas. O tai, kad jis, kardinolas, saugojo Kovo 11-osios aktą, niekam nepasakojo. Tai liudija, jog jis laikėsi duoto žodžio, kad žinia apie saugomą Aktą nepasklistų ir nepasiektų nedraugų ausų.

1991-ųjų gegužės mėnesio pradžioje kardinolas, sugrįžęs iš Romos, paskambino man (tuometėjau Kauno kunigų seminarijos rektorius pareigas) ir paprašė apsilankyti. Kardinolas pranešė žinią, kad popiežius Jonas Paulius II mane nominavo vyskupu ir klausė, ar sutiksiu prisiimti šias pareigas. Kardinolui pasakiau, kad turėsiu pasiklausti Draugijos vadovybės, kadangi priklausiau Jėzaus Draugijai. Jos vyresnieji leido, ir nuo 1991-ųjų gegužės 19 d., nuo Sekminių, kai buvau konsekruotas, kardinolą aplankydavau kiekvieną dieną.

Paprastai ateidavome ryte kartu su vyskupu Vladislovu Michelevičiumi ir bent valandą kalbėdavome apie Bažnyčios ir Lietuvos reikalus. Reikėjo atgimusioje Lietuvoje atkurti tai, kas ateistų buvo sugriauta: kunigų ruošimą, karitatyvinę Bažnyčios misiją, stiprinti parapijų bendruomenes. Kardinolui labai rūpėjo Kunigų seminarijos darbas, visų Bažnyčios institucijų, ypač – „Caritas“ ir Jaunimo centro veikla. Taip tęsėsi iki 1996 metų, kai buvau paskirtas Kauno vyskupu ordinaru, o kardinolas Vincentas išėjo į emeritūrą. Tada aplankydavau jį kartą per savaitę, o globėju paskyriau mons. Vincentą Jalinską, kuris lankydavo kasdien. Mačiau, kaip kantriai, nedejuodamas jis nešė senatvės kryžių.

Paskutinis susitikimas vyko jo iškeliavimo pas Viešpatį dieną 2000-ųjų gegužės 28-ąją. Kardinolas sunkiai sirgo ir paskutinėmis valandomis jau nebekalbėjo; prie jo lovos meldžiausi su būreliu artimųjų žmonių.

Kardinolo dvasinį gyvenimą formavo motina, jėzuitai ir pokario kunigų seminarija. Tikriausiai tėvų namų mokykloje jis išmoko kantrybės ir ištvermės, kurios vėlesniame gyvenime jam tiek daug reikėjo. Su didele meile kardinolas minėdavo gimnazisto amžiuje sutiktą T. Joną Kubiliūną SJ, kuris rūpinosi į Jėzuitų gimnaziją atvažiavusiu nedrąsiu, bet gabiu berniuku iš kaimo. Apie jį kardinolas vėliau sakė: „Jis mano širdžiai liko vienas brangiausių žmonių.“

Iš Vincento Sladkevičiaus mokiausi būdamas jaunas seminaristas iki pat paskutinių jo gyvenimo dienų – mokiausi gilaus tikėjimo ir didelės pagarbos žmogui. Atrodė, kad jis nematė savęs, matė kitus žmones, kuriuos mylėjo ir vedė prie Viešpaties. Ilgus metus turėjau galimybę iš jo mokytis gilaus tikėjimo, tarnavimo ir meilės žmogui. Visi mokė-

mės iš jo žodžių ir pavyzdžio. Jis buvo didis Bažnyčios vyras, kuriam Bažnyčios reikalai buvo *alfa* ir *omega*. Kas matė Jo Eminenciją aukojant mišias, juto, kad jis giliai išgyvena Viešpaties aukos slėpinį.

Kardinolas gyveno labai kukliai, patyrė daug persekiojimų, tačiau nelaikė širdyje pykčio; gyvendamas neramiais nesantaikos metais, visus kvietė į santarvę ir atlaidumą. Kardinolo dvasiniame pasaulyje labai ryškiai švietė pagarba Dievo Motinai Marijai ir Švč. Sakramentui. Jis kiekvieną mėnesį aplankydavo Šiluvos Dievo Motiną. Ir po mirties kardinolas Vincentas mus kviečia į Šiluvą, kviečia pasitikėti Jėzaus Širdies gailingąja meile, tačiau nesiūlo remtis vien savo išmintimi. Jis visiems laikams lieka gilaus tikėjimo ir meilės žmogui pavyzdžiu.

Moralinio autoriteto galia

Kiekviena epocha, kiekvienas laikmetis, kad ir kokios būtų politinės, visuomeninės sąlygos – ar gyvenama pavergtyje, ar laisvėje – yra savaip sudėtingas ir reikalauja maksimalių tautos pastangų saugant ir puoselėjant pamatines vertybes, kurios yra tautos dvasinių jėgų atsinaujinimo garantas.

Kiekvienas laikmetis iškelia savo dvasinius lyderius. Viena iš tokių tautos moralinių viršūnių XX a. antroje pusėje – Jo Eminencija kardinolas Vincentas Sladkevičius.

Unikali asmenybė – nepaprastai kuklus, net nusižeminęs, – taip su nuostaba savo atsiminimuose liudijo Biržų krašto žmonės, buvę vyskupo artumoje ilgais Jo tremties metais.

Niekada neleidęs sau manyti, jog esąs tinkamiausias numatytajai dvasinei misijai, niekada neprisiskirdavęs sau nuopelnų, kurie priklausė visiems, tyliai ir kantriai savo išmintimi budėjo tautos – visų mūsų – kelyje. Niekada nesistengęs būti viešumoje, bet sunkiu tautos gyvenimo metu, net ir būdamas tarsi nematomas, tapdavo lemtingų, egzistencinių sprendimų lėmėju – Jo žodis, Jo palaiminimas lydėjo ir Bažnyčios pasipriešinimą sąžinės laisvės varžymams sovietiniais metais, ir pagrindinę Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kroniką, ir Sąjūdžio proveržį, ir Nepriklausomybės atkūrimą – Kovo 11-osios Akto priėmimą.

Sakoma, kad vienas lauke ne karys. V. Sladkevičiaus – kunigo, vyskupo, kar-

dinolo – moralinė laikysena paneigia šią sentenciją, nes Jis neleido aplinkybėms – kad ir kokios jos būtų – tapti stipresnėms už Jį.

Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, 1944 m. prasideda sovietinė reokupacija. Sovietų valdžios kova su Katalikų bažnyčia, prasidėjusi 1940-aisiais, pirmosios okupacijos metu, nuo 1944-ųjų tęsėsi pamažu stiprėdama. Sovietai siekė Bažnyčią padaryti valdomą, paklusnią, bet susidūrė su stoišku dvasininkijos pasipriešinimu. Reikėjo jį palaukti, todėl prasidėjo kunigų areštai, parapijos viena po kitos likdavo be ganytojo. KGB veikė savais, patikrintais metodais – Bažnyčios hierarchams buvo daromas didžiulis spaudimas, imamasi represijų jų atžvilgiu, psichologinį saugumiečių terorą – verbavimą – patyrė kone kiekvienas dvasininkas.

Tokioje atmosferoje prasidėjo Kauno kunigų seminarijos auklėtinio, intelektualaus jauno kunigo V. Sladkevičiaus dvasinės tarnystės kelias, kurio pradžia pažymėta nuolatinės kaitos iš parapijos į parapiją – Kietaviškės, Merkinė, Aukštadvaris, Kaišiadorys, prieglobstis Čiobiškyje, tada Nedzingė, Stakliškės, Šešuoliai, Kuktiškės, Inturkė – kai kuriose išbūnant vos porą trejetą mėnesių, nes reikėjo stoti į vis areštuojamų kunigų vietą arba pačiam slapstytis nuo saugumiečių¹. Kunigo V. Sladkevičiaus pastoracinę veiklą nuolat akylai sekė KGB agentai. Valstybės saugumo ministerijos (MGB) Molėtų rajono skyriaus 1951 m. balandžio mėn. nutarime

užvesti Inturkės parapijos klebono V. Sladkevičiaus stebėjimo bylą nurodyta, kad jis yra reakcingai, nacionalistiškai nusiteikęs tarybų valdžios atžvilgiu, nes būdamas Kaišiadorių parapijos klebonu, visais įmanomais būdais stengėsi atitraukti jaunimą nuo komunistinio auklėjimo, mokinius mokė tikėjimo, pamoksluose skleidė antitarybines nuotaikas. Pažymoje prie minėto nutarimo pasakyta, kad Inturkėje V. Sladkevičius tarp tikinčiųjų veda agitaciją, kuri diskredituoja tarybinę valdžią. Todėl įskaitos – stebėjimo byla jam užvedama kaip religinio kulto tarnautojui, įtariamam ryšiais su nacionalistiniu pagrindžiu.² MGB Molėtų rajono skyriaus 1951 m. rugsėjo–spalio mėn. agentūrinės operatyvinės veiklos ataskaitoje nurodyta, kad šaltinio „Jakorev“ duomenimis, Inturkės parapijos klebonas V. Sladkevičius vakarais savo bute moko jaunimo grupes tikėjimo. Patikrintam agentui „Belikov“ pavesta surinkti išsamius pas V. Sladkevičių besilankančių asmenų duomenis, kad kurį nors iš šių asmenų būtų galima užverbuoti.³ Reokupacijos sąlygota ikikarinės tradicinės gyvenimo sanklodos ir vertybių griūtis, ateities neapibrėžtumas reikalavo politinės atidos orientuojantis, sovietų terminologija tariant, naujojo gyvenimo vingiuose, su širdgėla stebint vis stiprėjančiuose okupacinės valdžios represiniuose gniaužtuose laužomus konfratūrų likimus. Vien 1946 m. suimti keturi vyskupai: Vincentas Borisevičius (tų pačių metų lapkričio mėnesį sušaudytas ir užkastas Tuskulėnuose), Pranciškus Ramanauskas (nuteistas 10 metų lagerio), Juozapas Matulaitis-Labukas (nuteistas 10 metų lagerio), Teofilus Matulionis (nuteistas 7 metams lagerio), 1947 m. suimtas arkivyskupas Mečislovas Reinys 1953 m. mirė Vladimiro kalėjime. 1944–1953 m. buvo suimti 362 kunigai.

Bažnyčia ir tokių netekčių bei praradimų kankinama nepailsdama vykdė savo misiją. Ribinės situacijos maksimaliai sutelkia dva-

sines galias – žmogaus ar institucijos, šiuo atveju – Bažnyčios, ir tada kylama į atkaklų, nepalaužiamą ilgametį pasipriešinimą, kuris ir lėmė ištikimybės krikščioniškosioms vertybėms išsaugojimą tautos (sovietine leksika tariant, tarybinės liaudies) mentalitete bei, nepaisant valstybiniu mastu vykdomos ateizacijos, tvirta Bažnyčios pozicija garantavo šių vertybių perdavimą jaunajai kartai, sovietų laikais vadintai tarybiniu jaunimu. Šis Pasipriešinimo Sąjūdis ir yra didžiulis, neįkainojamas Bažnyčios indėlis į Lietuvos Sąjūdį, atvėrusį kelią į Kovo 11-ąją.

Vienas iš uoliausių Bažnyčios Pasipriešinimo Sąjūdžio kovotojų – kunigas V. Sladkevičius. 1952 m. jis paskirtas Kauno kunigų seminarijos dėstytoju, o 1954 m. – seminarijos prefektu. Jis, kaip nurodyta KGB Kauno miesto skyriaus 1957 m. agentūrinės operatyvinės veiklos ataskaitoje, yra fanatikas, nes tarp seminarijos dėstytojų ir klierikų nuolat pasisakė antitarybiškai, klierikus stengėsi auklėti nacionalistine dvasia, o seminarijoje įvedė griežtą jėzuitišką režimą. Kadangi, toliau teigiama ataskaitoje, V. Sladkevičius darė žalingą įtaką klierikams, saugumo operatyvinių priemonių pastangomis jis buvo išmestas iš seminarijos ir toliau buvo KGB tiriamas, nustatant jo, kaip pasakyta ataskaitoje, nusikalstamus ryšius su vyskupu T. Matulioniu (1957 m. gruodžio 25 d. Birštone įšventinusių jį į vyskupus) ir jo šalininkais.⁴

Nepaisant nuolatinio KGB persekiojimo, V. Sladkevičius pasiaukojamai dirbo pastoracinę darbą. Apie tai su meile ir šiluma net ir prabėgus daugybei metų savo prisiminimuose liudija jo buvę parapijiečiai. V. Sladkevičius, nepaisydamas sovietų valdžios nurodymų (1947 m. vasario 20 d. LTSR Ministrų Tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas pasirašė direktyvą miestų ir apskričių Vykdomųjų komitetų pirmininkams dėl mokinių religinio auklėjimo, t. y. katekizacijos, uždraudimo, o 1966 m.

gegužės 12 d. LTSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsaku pakartojamas vaikų katekizacijos draudimas), kiekvienoje parapijoje suburdavo vaikų grupes ir diegė jiems tikėjimo tiesas.

Koks jis įstrigo anuomet vaikiškoje ir koks šiandien tebėra išlikęs jau suaugusių žmonių atmintyje? Kokį vyskupą V. Sladkevičių matė vaikiškos akys, kurioms dar buvo neįžvelgiamos, o jei ir matomos, tai ne iki galo suvokiamos sudėtingos ano laikmečio peripetijos, apraizgiusios ne tik vyskupo, bet ir kitų suaugusių žmonių gyvenimus?

Nemunėlio Radviliškyje, mažyčiame Šiaurės Lietuvos miestelyje, esančiame ant Latvijos sienos ir vadintame Lietuvos Siburu, 1959 m. balandžio mėnesį buvo ištremtas vyskupas V. Sladkevičius. Ten, kai ne pirmą kartą saugumiečių verčiamas kategoriškai atsisakė bendradarbiauti su KGB, jis visą tremties laiką buvo sekamas kelių saugumo agentų ir akylai stebimas informatorių.

Miestelio gyventojai, ne tik suaugę, bet ir vaikai, susidūrė su sovietų valdžios padidintu budrumu. Bronius Medinis prisimena: „Lankiau Pirmajai Komunjai Nemunėlio Radviliškio bažnyčioje ruošiamas mokinių grupės pamokas. Pamokas vesdavo pats V. Sladkevičius. Grupė buvo nemaža, gal apie kokį dvidešimt vaikų. Tuo metu sovietų valdžia drausdavo organizuotus tikybos mokymus. V. Sladkevičius nepaisė draudimų ir į mokymo skaitlingas grupes priimdavo vaikus net iš aplinkinių parapijų, tad buvo užsitraukęs saugumo nemalonę. Pamenu, kaip vienos pamokos metu į bažnyčią įsiveržė kažkokie nepažįstami vyrai ir pradėjo klausinėti vaikus, ko jie mokosi ir kas juos moko.“ „Atsimenu, – tęsia jis, – kaip V. Sladkevičius ramiu, tačiau įsakmiu tonu saugumiečiams pasakė: „Prašau neterorizuoti vaikų, o jei yra klausimų, tai eikime su manimi į kleboniją“, – o mums pasakė: „Jums, vaikučiai, šįvakar pamokų nebebus,

ateikite rytoj.“ Sunerimę išsiskirstėme, tačiau kitą kartą susirinkę nudžiugome vėl išvydę savo kunigą.“⁵

Beje, Valstybės saugumo komiteto (KGB) Biržų rajono skyriaus 1971 m. gruodžio 31 d. pažymoje apie 1971 m. agentūrinę operatyvinę veiklą nurodyta, kad Nemunėlio Radviliškio parapijos kunigas V. Sladkevičius moko vaikus katekizmo. Nusikalstama (taip nurodyta pažymoje) V. Sladkevičiaus veikla buvo dokumentuota ir ši medžiaga išsiųsta į KGB prie LTSR Ministrų Tarybos, o Biržuose imtasi profilaktinių priemonių – V. Sladkevičius įspėtas prokuratūroje ir Vykdomajame komitete. Nepaisydamas įspėjimų vyskupas V. Sladkevičius vaikų katekizaciją tęsė toliau.⁶

„Turėjome Pirmosios Komunjios mokytoją, – prisimena Ona Užalaitė-Kiseliūnienė, – grupė vaikų buvo nemaža. Kiekvieną dieną pas mus į bažnyčią ateidavo Vyskupėlis V. Sladkevičius. Iš jo sklido tokia jauki šiluma, paprastumas, gerumas. Dievo istorija yra stebuklinga, toks pat stebuklingas man atrodė ir mūsų Vyskupėlis.“⁷

Vaikai dalyvaudavo bažnytinėse procesijose. Tos akimirkos paliko įspūdį visam jų gyvenimui kaip ypatinga misterija, kurios centrinė figūra – kunigėlis, Vincukas, Vyskupėlis. „Per šventes adoruodavome, procesijoje prieš Švenčiausiąjį barstydavome gėles. Būdavo smagu, kai Vyskupas ateidavo mūsų pakalbinti besiruošiant procesijai, pavaišindavo skanumynais. Būdavo gera tiesiog stebėti jį – nediduką ūgiu, bet labai didelį, rimtą ir gilų dvasia. Toks jis ir išliko mano atmintyje,“ – prisimena Teresė Šernaitė-Kaunienė iš Nemunėlio Radviliškio⁸.

„Kunigėlių visi vadino Vincuku, – liudija Vilhelmina Juodėnienė iš Kuktiškių (Utenos r.), – jį visi labai mylėjo, buvo geras, švelnus. Aš tada su kitomis mergaitėmis gėles barstydavau per procesijas. Mūsų buvo kelios poros barstytojų. Turiu nuotrauką, kur

mes, kelios mergaitės, su tvarkytojomis, – ir su apgailestavimu priduria: „Tik kunigėlio nėra, mes vienos.“⁹

Diana Timukaitė-Grabauskienė taip prisimena vaikystės Nemunėlio Radviliškyje metus: „Labai norėdavau eiti Komunijos ir išpažinties. Ko tik aš jam neprisakydavau per išpažintį, turbūt niekam niekada to nesakiau. Visas savo vaikiškas nuodėmes išsakydavau. Jo Ekscelencija turbūt žinojo apie mane geriau negu tėvai. Ir vis išgirdavau jo šiltą padaršinimą: „Dievas tau atleis už tavo jautrią širdelę.“ Tuomet parlėkdavau namo kaip ant sparnų išties tikėdama, jog tapau geresnė. Manau, kad Jo Ekscelencija nė nesistengdamas, tiesiog savaime suteikdavo kiekvienam pasitikėjimą ir tikėjimą.“¹⁰

Rita Jodokevičiūtė-Lapėnienė rašė: „Aš be galo laukdavau susitikimų su V. Sladkevičiumi ir vienuole Rimute. Nuo jų veidų niekada nedingdavo šypsena ir sklido begalinis gerumas. Niekada nepamiršiu jo šypsenos, kartais truputį šelmiškos. Tuo metu apie akis susimesdavo kažkokios ypatingos raukšlytės. Gaila, kad daug kas pasimiršo, bet pirmą susitikimą ir jo šypseną labai gerai prisimenu. Ranką prie širdies pridėjusi sakau, kad mano gyvenime V. Sladkevičius buvo pati geriausia, švenčiausia ir šviesiausia asmenybė. Tokį jį prisimenu iš savo vaikystės ir ši prisiminimą nešiuosi visą gyvenimą.“¹¹

Kardinolo V. Sladkevičiaus asmenybės šviesa, jo vidinė įtaiga darė nepaprastą poveikį visiems, kam teko su juo bendrauti ar bent kartą susitikti, nepriklausomai nuo amžiaus tarpsnio, išsilavinimo, nuo gyvenimiškosios patirties, nuo tikėjimo ar netikėjimo. Šie skirtingai išsakomi susitikimų potyriai, išpūdziai iš esmės kalba apie tą patį – magišką vyskupo asmenybės galią.

„Džiaugiuosi, kad paauglystės laikotarpiu buvo lemta pažinoti ir bendrauti su J. E. kardinolu Vincentu Sladkevičiumi.

Bendravimas su šia šviesia asmenybe ne tik išliko atmintyje, bet praktiškai suformavo mano pasaulėžiūrą, o jo įsimintini pamokslai ar patarimai iki šiol dažnai praverčia gyvenime,“ – sakė Bronius Medinis, dar kartą pabrėždamas: „Jo pamokslai būdavo labai įspūdingi, spinduliuojantys meilę aplinkiniams, mokantys nuolankumo ir taip pat drąsos, susitvardymo, kantrybės.“¹² Žmonės verkdavę, klausydami Vyskupėlio pamokslų. Tokia buvo jo žodžio galia.

„Buvo tiesiog gera stebėti jį – nediduką ūgiu, bet labai didelį, rimtą ir gilų dvasia. Viską jis darė su didele pagarba, atidumu ir meile. Prisimenu keletą vakarų su Nemunėlio Radviliškio parapijos bendruomene jo mažame namelyje netoli bažnyčios. Suaugusius jis mokė giesmių, liaudies dainų, pats grojo pianinu. O mes, vaikai, tiesiog mėgavomės buvimu, priėmimu, jo švelnumu ir širdies šiluma visiems – iki mažiausio, – sakė Teresė Šernaitė-Kaunienė. – Vyskupo asmenybė savaip apibrėžė žmogiškąją vertę, prioritetus ir padėjo man suformuoti krikščionišką pasaulėvoką.“¹³

„Vyskupėlis iki mirties buvo mano Dvasios Tėvas. Jis turėjo Dievo duotą išvalgos dovaną. Įžvelgti Dievo Dvasios veikimą pasaulyje ir jo įvykiuose – tai Dievo dovana,“ – su gilia pagarba pasakojo garbės kanauninkas Vilnis Viktoras Cukuras, anuomet mokinukas ir bažnyčios ministrantas, vėliau – klierikas, kunigas, bendravęs su vyskupu V. Sladkevičiumi nuo pirmų jo tremties Nemunėlio Radviliškyje dienų.¹⁴

Prelatas Vincentas Jalinskas prisimena: „Dėl kelių su vyskupu praleistų pokalbio valandų vertėjo visą dieną suptis nepatogiam autobuse, važiuojant per visą Lietuvą, vidunaktį atsibeldus į Biržus kur nors priglausti galvą, kad rytui švintant pasiektum Apaščios ir Nemunėlio santakoje esančią medinę trobą, išvystum besišypsančias vyskupo akis ir svečių apkabinti iškeltas rankas.“¹⁵

„Mane visuomet stebindavo jo žvilgsnis ir veido išraiška. Atrodydavo, kad kiaurai mato ir dangų, ir pragarą. Jei kalbėdavo apie džiugius, šventus dalykus, jo akys spinduliudavo, o veidas nušvisdavo tokia giedra, tokia šilta šypsena, kad fiziškai pajusdavau sklindančią šilumą, – kalbėjo Eucharistinio Jėzaus kongregacijos sesuo Gema Stanelytė, – o jeigu kalba pasisukdavo priešinga kryptimi, apie Bažnyčios ir Tėvynės dvasines žaizdas, žvilgsnis nuklysdavo kažkur be galo toli, o veide atsispindėdavo toks sielvartas, jog tapdavo net nejauku, nes pajusdavai ne tik dvasinį, bet ir fizinį jo skausmą.“¹⁶

„Iš arti pamačiau – o reikėtų sakyti: regėjau – kardinolo Vincento Sladkevičiaus akis ir pirmą kartą supratau, kas yra švelnumas. Man, laisvamaniui, tada (tai buvo 1989 m. Vasario 16-osios minėjimo iškilmės Kaune – I. A.) įsiprasmino daugelis sąvokų – Ganytojas, šventa Meilė, Dievo Avinėlis, Šaltinis. Tos akimirkos įspūdis, keitęs mano gyvenimą, mano vertybių lauką, buvo milžiniškas. Kardinolo akys, pilnos meilės, gerumo, šviesos, supratimo, užuojautos, man tapo daugelio gyvenimo posūkių tašku, – taip apie kardinolo dvasios jėgą, gebančią akimirksniu subrendusio žmogaus sieloje sukelti pasaulėžiūrinį virsmą, 2020 m. kalbėjo Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras A. Norvilas.¹⁷

Kukli vyskupo buveinė Nemunėlio Radviliškyje, kur jis praleido septyniolika tremties metų, buvo tapusi traukos centru ne tik dėl dvasinės atgaivos, dėl vidinio pastiprinimo, dėl širdžių puotos, kaip poetiškai jau gerokai vėliau pokalbio magiją įvardins monsinjoras Kazimieras Vasiliauskas, bet ir dėl būtinybės artimiausių patikimų bendraminčių kunigų rate aptarti strateginius Bažnyčios žingsnius ir priimti sprendimus.

Saugumui buvo žinoma, kad vyskupo V. Sladkevičiaus aplinkoje kalbama apie būtinybę įkurti nelegalią bažnyčią, nes KGB

įvairiausiais būdais varžė Kauno kunigų seminarijos darbą. Pogrindžio sąlygomis (tai saugumas irgi žinojo) vyko rengimas kunigystei, vyskupas V. Sladkevičius buvo išventinęs ne vieną kunigą.

Vyskupas V. Sladkevičius laimino ir svarbiausio pogrindinio leidinio – Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos – pirmąjį žingsnį. O ir visi kiti jos žingsniai buvo palaiminti – saugumui nepavyko Kronikos užgniaužti. Pasiukojusių leidėjų rengiama ji ėjo iki Sąjūdžio laikų, kai tapo aišku, kad Bažnyčiai grįžta jos tikrasis statusas.

Pats saugumas neginčijamai pripažino V. Sladkevičiaus dvasinę lyderystę. Jam KGB užvestos operatyvinio stebėjimo bylos įskaitos kortelėje 1964 m. lapkričio 30 d. padarytame įrašė pažymėta, kad Nemunėlio Radviliškio parapijos kunigas altaristas V. Sladkevičius, be tarybų valdžios leidimo išventintas į vyskupus, yra **Lietuvos katalikų dvasininkų autoritetas**.¹⁸ (Pabr. aut. – I. A.)

Ypatingai kardinolo V. Sladkevičiaus minties jėga atsiskleidė Sąjūdžio metais, kai žodis tapo viešas ir nevaržomas. Kardinolo pamokslas prie Sąjūdžio Steigiamojo suvažiavimo metu tikintiesiems sugrąžintos Vilniaus katedros durų tapo kanoniniu. Tai buvo moralinė programa tautai, pasiryžusiai susigrąžinti okupanto atimtą laisvę. Išminties padiktuotas įžvalgas išgirdo tūkstantinė minia. Tą ankstyvą 1988 m. spalio 23 d. rytą Lietuvai buvo pasakyta: „Brangieji, mokėkime laukti, mokėkime būti kantrūs, mokėkime vienas kitam kulnų nemindžioti. Mokėkime vienas kito nestumdyti, neįžeidinėti. [...] Reikia, brangieji, mokėti ne tik kantriai laukti, bet kaip želmeniui ir augti. Laukimas – tai ne stagnacija, tai ne stovėjimas vietoje, tai augimas.“¹⁹ „Mums reikia, kad tautos šaknys giliai įsiskverbtų į dieviškąsias ir pilietiškas dorybes, tada mes augsime malone Dievo ir žmonių akyse. Tada mes tapsime didi tauta, verta būti ne tik gyva, bet ir nepriklausoma,

ir savarankiška ko mes visi trokštame.“²⁰ Kiek buvo įsiklausyta į šiuos žodžius, kiek jie buvo išgirsti, parodė tolimesnis, jau Kovo 11-osios Lietuvos kelias.

Dalyvavimas atgimstančios šalies pilietiniame gyvenime kardinolui V. Sladkevičiui tapo pareiga, nes buvo svarbu tarti išminties žodį ne tik savo, bet ir Bažnyčios vardu. Kardinolas ir kiti bažnyčios hierarchai Sąjūdžio Steigiamajam suvažiavimui pateikė Deklaraciją dėl Lietuvos Sąjūdžio bendrosios programos, kurioje išdėstė savo pastabas ir pasiūlymus dėl Programos tobulinimo,²¹ taip pabrėždami ne tik Programos kaip solidaus krašto ateities gairių dokumento svarbą, bet ir savo autoritetu pagrįsdami Sąjūdžio kaip patikimos, politinius pokyčius pajėgsiančios įgyvendinti jėgos pripažinimą.

1989 m. vasario 15–16 d. Kaune vykusioje Sąjūdžio seimo sesijoje buvo priimta istorinė Deklaracija, kurioje aiškiai įvardintas Nepriklausomybės siekis. Tų pačių metų rugpjūčio mėnesį LTSR KGB pirmininkui Eduardui Eismuntui iš Maskvos ateina šifruota telegrama, kurioje jis informuojamas apie Vatikano poziciją Lietuvos nepriklausomybės atžvilgiu. Joje sakoma, kad Vatikanas laikosi kardinolo V. Sladkevičiaus tezės, jog Lietuvos okupacija, TSRS įvykdyta 1940 m. birželio mėnesį, buvo Ribentropo-Molotovo pakto padarinys ir kad būtina nepriklausomybę atkurti anuliuojant šią sutartį.²²

Kardinolo V. Sladkevičiaus vardas, jo asmenybė tapo laisvėjančios Lietuvos simboliu. Jis buvo laukiamas svarbiausių sakralinių ir istorinių ženklų, suniokotų sovietiniais laikais, atstatymo iškilmėse, savo dalyvavimu suteikdamas joms ypatingą aurą. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras Algimantas Norvilas prisimena Kaune atstatyto paminklo – Laisvės angelo – atidengimo akimirkas 1989 m. vasario 16 d.: „Istorijos muziejaus sodelyje – žmonių jūra. Kardinolą ir jį lydinčius dvasininkus turėjęs pasitikti

ir atlydėti žmogus nespėjo prieiti, tai kardinolas, nieko nelaukdamas, nuo muziejaus laiptų pasuko tiesiai į minią – į žmonių ir vėliavų jūrą. Minia pagarbiai prasiskyrė, o kardinolas, laimindamas susirinkusius, išvingiavo visą aikštę. Palaiminimas, visiškai netikėtas, buvo toks natūralus, toks tikras, kad užsitęsusi pauzė iškilmių scenarijuje tapo tūkstančius kartų vertesnė už kelias nepasakytas kalbas.“²³

Kardinolo V. Sladkevičiaus žodis kaip palaiminimas lydėjo Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos deputatus priimant svarbiausiąjį Nutarimą – Kovo 11-osios Aktą. Kovo 10 d. buvo gauta ir pirmojo Aukščiausiosios Tarybos posėdžio metu perskaityta kardinolo V. Sladkevičiaus sveikinimo telegrama, kurioje išsakytas ir bendrystės motyvas – vienijimasis su visais tautos išrinktaisiais, ir kartu – subtilus kelio pasirinkimo siūlymas galbūt abejojantiems. Kardinolas rašė: „Neturėdamas deputato mandato, negalėsiu asmeniškai dalyvauti tautos apsisprendimo deklaracijoje, bet vienijuosi su jumis dvasioje, pasisakydamas visa širdimi prieš tautos okupacinę padėtį ir už laisvos, savarankiškos, nepriklausomos Lietuvos valstybės gyvenimo kelią.“²⁴

Kovo 13 d. Aukščiausiąją Tarybą pasiekė dar vienas kardinolo laiškas. Sveikinimai su santarvės viltimi skirti Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Vytautui Landsbergiui jo išrinkimo proga bei išmintingai pasirinktus pavaduotojus ir ministrę pirmininkę. Išreiškiama viltis, kad artimiausiu laiku bus atkurti diplomatiniai santykiai su Vatikanu ir Šventasis Tėvas galės aplankyti nepriklausomą Lietuvą kaip pirmasis jos svečias, kuris Lietuvą labai karštai myli.²⁵

Aukščiausiosios Tarybos vadovybė tarėsi dėl kardinolo apsilankymo posėdyje. Kovo 13 d. Aukščiausiosios Tarybos septintajame, vakariniame, posėdyje posėdžio pirmininkas, Aukščiausiosios Tarybos Pir-

mininko pavaduotojas Kazimieras Motieka informuoja deputatus apie rytdienos darbo tvarką ir pamini, kad, jei Jo Eminencija kardinolas V. Sladkevičius galės, atvyks į posėdį, pasakys kalbą, duos palaiminimą.²⁶

Apie sudėtingą situaciją ką tik pradėjusiame darbe Parlamente, atsiradus priešpriešai visuomenėje po Aukščiausiosios Tarybos pirmininko rinkimų, liudija ir tai, kad jau 1990 m. kovo 14 d. du deputatai – Algirdas Saudargas ir Kazimieras Uoka aplanko kardinolą V. Sladkevičių, pasakoja jam apie parlamentinio darbo sėkmes ir nesėkmes, apie tai, kaip sunkiai siekiama santarvės, ir užsimena, kad Aukščiausiojoje Taryboje kardinolo taikingas žodis būtų labai lauktinas. Kardinolas pažadėjo dėl to pasitarti su Vyskupų konferencija ir atsiuntė telegramą: „Kaip ir kiekvieną mėnesį 13 d. susirinkę į Šiluvą meldžiame Dievo Motiną Mariją globos brangiai Tėvynei Lietuvai jos erskėčių kelyje į laisvę. Gerasis Dievas ir Švenčiausioji Marija tegloboja jus, ištikimieji tautos sūnūs ir dukros, išsakę pasauliui mūsų lūkesčius ir viltį.“ Ramybės žinią šioje telegramoje teikia pasirašiusiųjų skaičius ir vardai – kardinolas V. Sladkevičius, Vilkaiviškio vyskupas Juozas Žemaitis, 35 kunigai ir 4 tūkstančiai maldininkų.²⁷

Kunigas Vaclovas Aliulis, išsakydamas Bažnyčios lūkesčius dar Sąjūdžio Steigiamajame suvažiavime, pasisakė dėl Bažnyčios vidinę veiklą reglamentavusios institucijos – Religijų reikalų tarybos prie TSRS Ministrų Tarybos įgaliojimo Lietuvos Respublikai – panaikinimo. Aukščiausiosios Tarybos deputatas Vytautas Plečkaitis kalbėdamas posėdyje atkreipė dėmesį į kardinolo V. Sladkevičiaus 1990 m. balandžio 13 d. laikraščiu „Gimtas kraštas“ duotą interviu, kuriame kardinolas stebisi, kad minėta institucija dar tebedirba. „Mes daugeliu atvejų nieko negalėjome be Religijų reikalų tarybos įgaliojimo įstaigos pritari-

mo ar sutikimo. Net drįso kištis į kunigų skyrimo reikalus. Dabar šito nėra. Nors apskritai, kodėl Ministrų Taryba šią įstaigą laiko, mums lieka neaišku,“ – sakė V. Sladkevičius.²⁸

Balandžio 18 d. Aukščiausiojoje Taryboje vykusioje Vyriausybės valandoje vicepremjeras Romualdas Ozolas paaiškino, kad, jo žiniomis, šios institucijos jau nebėra: „Mes tarėmės apie tai, kad bus Vyriausybės patarėjas religijos klausimams [...] Tai šitas žmogus, šito žmogaus kandidatūra bus suderinta, kad tenkintų abi puses.“ (t. y., tenkintų ir Bažnyčią – I. A.)²⁹ Ši institucija oficialiai panaikinta 1990 m. birželio 14 d.

1990-ųjų birželį artėjo skaudi data – penkiasdešimtmetis, kai dėl Lietuvos okupacijos 1940 m. buvo nutraukti diplomatiniai santykiai tarp Šventojo Sosto ir Lietuvos Respublikos. Vatikanas nepripažino Lietuvos okupacijos ir laikė, kad diplomatiniai santykiai ne nutraukti, o tik laikinai sustabdyti. (Lietuvos atstovybė prie Šventojo Sosto nebuvo uždaryta ir veikė visą laiką). Lietuva dabar rengėsi būsimam diplomatinėms santykių atkūrimui (jie buvo atkurti 1991 m. rugpjūčio 30 d.), todėl Aukščiausioji Taryba paruošė ir svarstė „Katalikų bažnyčios padėties Lietuvoje restitucijos aktą“, kuris ne kartą buvo derinamas su Lietuvos vyskupų taryba. Su kardinolu V. Sladkevičiumi buvo galutinai aptarti ir Aukščiausiosios Tarybos nutarimo „Dėl Katalikų bažnyčios padėties Lietuvoje restitucijos akto“ ir paties Akto tekstai. Jie buvo priimti 1990 m. birželio 12 d.³⁰

1990-ųjų birželis buvo paženklintas dar vienu skaudžiu ženklu – moratoriumo Kovo 11-osios Aktui svarstymu. Vyko nuomonių, pozicijų poliarizacija ir Aukščiausiojoje Taryboje, ir visuomenėje. Ir viena, ir kita pusė bandė kalbėti tautos vardu. Posėdžio metu vykusioje diskusijoje Nepriklausomybės Akto signatarė Vidmantė

Jasukaitytė teigė, kad tik tas, kuris mato Lietuvą kaip vieningą visumą, neskirstomą į „jus“ ir „mus“, kuris vienodai myli ir gailisi, dirba visų labui, turi teisę kalbėti tautos vardu. Toks iškilus žmogus Lietuvoje yra tik vienas, nesuspainiojęs konjunktūriniais ryšiais. Tai Jo Eminencija kardinolas Vincentas Sladkevičius. Jis vienas kol kas kalba į visus Aukščiausiojo vardu.³¹ Kvestionuoti šio teiginio nedrįso niekas.

1990 m. pabaiga rodė, kad nepriklausomybei priešiškos jėgos rengiasi lemiamam žingsniui – Sausio 13-ajai. Tomis neramiomis dienomis ir valandomis Aukščiausiąją Tarybą pasiekdavo daug paramos ir palaikymo pareiškimų. Sausio 10 d. Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Vytautui Landsbergiui kardinolo V. Sladkevičiaus kancleris kunigas Alfonsas Svarinskas atvežė susirūpinimo kupiną kardinolo ir vyskupų laišką. Jame sakoma: „Šiose lemtingose mūsų kraštui valandose mes, Lietuvos Katalikų bažnyčios vyskupai, vienijamės dvasioje su Lietuvos Aukščiausiąja Taryba ir su visais Lietuvos žmonėmis, siekiant pilnutinio jos nepriklausomybės atkūrimo. Jautriai pergyvename dėl didelių sunkumų ir pavojų, susidariusių mūsų kraštui šiame jo laisvu apsisprendimu pasirinktame kelyje. Žavi-mės ir džiaugiamės mūsų Aukščiausiosios Tarybos ir bendrai visų Lietuvos žmonių tvirta, garbinga bei protinga laikysena patiriamų provokacijų atžvilgiu.“ Laiške kviečiama telktis į vis stipresnę tarpusavio vienybę, nes tik joje glūdi dvasinė tvirtybė ir jėga.³²

Sutelktomis tautos jėgomis atlaikę okupacinių struktūrų ir vietinės penktosios kolonos bandymą įgyvendinti valstybinį perversmą, gavę neginčijamą tautos palaikymą 1991 m. vasario 9 d. plebiscite, pasijutę tvirtiau, džiugiai minėjome ir Vasario 16-ąją. Šalia visų šventinių kalbų ir sveikinimų, pasakytų iškilmingame Aukščiausiosios Tary-

bos posėdyje, kunigas V. Aliulis perskaitė ir jautrų, šviesų, širdingą Lietuvos Episkopato laišką, pasirašytą kardinolo V. Sladkevičiaus ir Lietuvos vyskupų.³³

Aukščiausioji Taryba bendradarbiavo su Lietuvos dvasine vyresnybe ir rengdama Švietimo įstatymą – buvo derinamos pozicijos dėl dorinio ugdymo mokyklose. Beje, ir dabartiniame Švietimo įstatyme yra išlikusios tos pačios nuostatos dorinio ugdymo klausimais, kurios buvo išdėstytos kardinolo V. Sladkevičiaus rašte Aukščiausiajai Tarybai.

1992 m. minint Sausio 13-ąją – Lietuvos Laisvės gynėjų dieną – Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Vyriausybės vardu V. Landsbergis ir G. Vagnorius šalia dėkingumo žodžių Lietuvos žmonėms, pasiaukojančiai gynusiems Laisvę, šalia padėkos pasaulio valstybėms, parlamentams ir vyriausybėms už mūsų laisvės siekio palaikymą ištarė pagarbos žodžius ir Jo Eminencijai kardinolui Vincentui Sladkevičiui, ne kartą kvietusiam Lietuvą į ištvermę ir maldą. Kartu padėkota vyskupams, kunigams, visų religinių bendrijų vadovams ir išpažinėjams už dvasinę paramą ir susitelkimą Lietuvai sunkiu metu.

Neatsitiktinai šioje padėkoje išskirta tik viena – kardinolo – pavardė. Juk ne kam kitam, o Jo Eminencijai 1991 m. sausyje sovietų karinės agresijos akivaizdoje buvo patikėta saugoti svarbiausią šių laikų Lietuvos dokumentą – Lietuvos Nepriklausomos Valstybės Atstatymo Aktą.

1992 m. spalio 25 d. rinkimai į Lietuvos Respublikos Seimą lyg brūkšniu užbrėžia ribą, istorijai palikdami liudijimą apie Aukščiausiąją Tarybą lydėjusį Jo Eminencijos kardinolo Vincento Sladkevičiaus susirūpinusį žvilgsnį, jo nuolatinį budėjimą ir pasirengimą suteikti dvasinę paramą Aukščiausiajai Tarybai ir Lietuvai sunkiais Nepriklausomybės įtvirtinimo momentais.

Po rinkimų pasikeitus politinių jėgų santykiui 1992–1996 m. Seime, kardinolas V. Sladkevičius viešumoje nebebuvo toks matomas ir girdimas, kokį jį regėjome Sąjūdžio ir ypač – Aukščiausiosios Tarybos laikais. Net ir būdamas tam tikroje nuošalėje, kardinolas su jam įprasta kantrybe ir

pasiaukojimu nepailsdamas, iki paskutinės akimirkos vykdė Aukščiausiosios tarnystės jam paskirtąją misiją – pareigą bei atsakomybę būti tautos dvasiniu skydu. Ši misija tebesitęsia iki šiol – ji nepavaldi laikui, ji išlieka net ir išėjus Amžinybėn – tokia stipri yra Moralinio Autoriteto galia.

2021 m. rugsėjo 14 d.

Nuorodos

¹ Internetė: <https://lyavaizdai.lt>naujienos>virtuali-paroda> [žiūrėta 2021 09 03].

² Ten pat, [žiūrėta 2021 09 03].

³ Ten pat, [žiūrėta 2021 09 03].

⁴ Ten pat, [žiūrėta 2021 09 05].

⁵ I. Andrukaitienė, Evaldas Timukas, *Savas tarp savų*, Vilnius: Petro ofsetas, 2020, p. 80–91.

⁶ Internetė: <https://lyavaizdai.lt>naujienos>virtuali-paroda> [žiūrėta 2021 09 06].

⁷ I. Andrukaitienė, E. Timukas, *Savas tarp savų*, Vilnius: Petro ofsetas, 2020, p. 105.

⁸ Ten pat, p. 89.

⁹ Iš I. Andrukaitienės asm. archyvo.

¹⁰ I. Andrukaitienė, E. Timukas, *Savas tarp savų*, Vilnius: Petro ofsetas, 2020, p. 46.

¹¹ Ten pat, p. 71.

¹² Ten pat, p. 81.

¹³ Ten pat, p. 89–94.

¹⁴ Ten pat, p. 51.

¹⁵ I. Petraitiienė, *Padaryk mane gerumo ženkle*, Kaunas, 2003, p. 57.

¹⁶ Ten pat, p. 179.

¹⁷ I. Andrukaitienė, E. Timukas, *Savas tarp savų*, Vilnius: Petro ofsetas, 2020, p. 139.

¹⁸ Internetė: <https://lyavaizdai.lt>naujienos>virtuali-paroda> [žiūrėta 2021 08 20].

¹⁹ Sud. J. Vercinkevičius, *Mokėkime laukti ir augti*, Trakai: Voruta, 2014, p. 64.

²⁰ Ten pat, p. 65.

²¹ *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis, Steigiamasis suvažiavimas*, Vilnius: Mintis, 1990, p. 105–106.

²² Internetė: <https://lyavaizdai.lt>naujienos>virtuali-paroda> [žiūrėta 2021 08 25].

²³ I. Andrukaitienė, E. Timukas, *Savas tarp savų*, Vilnius: Petro ofsetas, 2020, p. 139.

²⁴ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 10 d. 1-ojo posėdžio stenograma, p. 14.

²⁵ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 13 d. 6-ojo posėdžio stenograma, p. 24.

²⁶ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 13 d. 7-ojo posėdžio stenograma, p. 66.

²⁷ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. kovo 14 d. 8-ojo posėdžio stenograma, p. 26.

²⁸ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. balandžio 17 d. 42-ojo posėdžio stenograma, p. 27.

²⁹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. balandžio 18 d. 44-ojo posėdžio stenograma, p. 8.

³⁰ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. birželio 12 d. 81-ojo posėdžio stenograma, p. 19.

³¹ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1990 m. birželio 29 d. 93-ojo posėdžio stenograma, p. 7.

³² Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. sausio 10 d. 87-ojo posėdžio stenograma, p. 18.

³³ Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. vasario 15 d. 127-ojo posėdžio stenograma, p. 6.

Vincento Sladkevičiaus tarnystės lemtingųjų 1956–1959 metų įvykiai

Straipsnyje smulkiai nagrinėjamas ir faktografiškai atskleidžiamas žymaus lietuvių katalikų dvasininko V. Sladkevičiaus ypač svarbus tarnystės laikotarpis, t. y. 1956–1959 metai. Ateistinė pasaulietinė valdžia griežtai kontroliavo ir diktatoriškai tvarkė svarbiausius religinių bendrijų reikalus, sprendė dvasininkų skyrimo tarnyboms klausimus, stengėsi paversti hierarchus klusniais valdžios nurodymų vykdytojais. Represijas išlaikiusio vyskupo Teofiliaus Matulionio atkaklumas ir pastangos sudarė galimybę atsidadavusiam Katalikų Bažnyčiai kunigui V. Sladkevičiui prieš valdžios norą tapti vyskupu. Tuo nepatenkinta valdžia stengėsi naująjį vyskupą ignoruoti, kiek vėliau – priversti bendradarbiauti. Nepasiduodamas raudonųjų saugumiečių bei Religinių kultūrų reikalų tarybos įgaliotinio spaudimui ir gundymams, Kaišiadorių vyskupas pagalbininkas V. Sladkevičius liko ištikimas Katalikų Bažnyčios savarankiškumo nuostatai, todėl kaip nepageidaujamas ir pavojingas buvo ištremtas į kitos – Panevėžio – vyskupijos užkampį. Šių įvykių išsamus atskleidimas yra svarbus, siekiant pažinti Lietuvos Katalikų Bažnyčios naujausią istoriją bei Lietuvos neginkluotąją rezistenciją sovietmečiu.

ĮVADAS

Apie kard. V. Sladkevičių, įskaitant šiuo straipsniu nagrinėjamą jo gyvenimo laikotarpį, rašyta daug, bet populiariu (ne moksliniu) lygmeniu. Autoriai stengėsi išryškinti biografijos ir asmenybės bruožus, tačiau mažai rėmėsi archyviniais dokumentais. Pvz., išsamiausio veikalo – Irenos Petraitienės knygos atitinkamas skyrius, kiek įmanoma spręsti pagal nuorodų stokojantį tekstą, yra paremtas kitų autorių veikalais bei įvairiais liudijimais, tačiau menkai panaudoti ar visai nepanaudoti archyviniai raštai¹. Tai lėmė šio ir kitų populiaraus lygmens veikalų nepakankamą konkretumą ar net paviršutiniškumą.

Kitų hierarchų veiklą ir kankinystę nušviečianti istoriografija nagrinėjamu klausimu teikia mažai žinių. Vidas Spengla veikale apie kalintus lietuvius katalikus vyskupus nurodė, kad Teofilius Matulionis „su draugų pagalba iš popiežiaus išsirūpinęs leidimą, 1957 m. gruodžio 25 d. (ankstų Kalėdų rytą) savo bute slaptai konsekrovo sovietinės valdžios nemalonėn patekusį ir iš <...> seminarijos dėstytojų pašalintą kan. Vincentą Sladkevičių <...>. Jis buvo paskirtas vysk. T. Matulionio padėjėju. Už tokį „akibroktą“ KGB 1958 m. balandžio 16 d. ištremė <...> Vincentą Sladkevičių į <...>

Nemunėlio Radviliškį⁴². Dar mažiau V. Sladkevičiaus tarnystės faktų pateikė knygos apie T. Matulionį bendraautorai³.

Fundamentaliame darbe – knygoje apie sovietų antibažnytinę politiką Arūnas Streikus tik nurodė ar trumpai aprašė kelis iš svarbiausių V. Sladkevičiaus gyvenimo nagrinėjamo laikotarpio įvykių⁴. Į apibendrinantį veikalą – „Krikščionybės Lietuvoje istoriją“ pateko tik vienas su nagrinėjama tema glaudžiai susijęs šio autoriaus teiginys: „1958 m. spalio mėnesį daugiausiai rūpesčių kėlęs vysk. T. Matulionis buvo prievarta iškeldintas į Šeduvą, 1959 m. jo įpėdiniu turėjęs tapti vysk. Vincentas Sladkevičius buvo priverstas kraustyti į Latvijos pasienyje esantį Nemunėlio Radviliškį <...>“⁴⁵. Taigi iš citatų matyti, kad skirtingai nurodomi net vieni svarbiausių – ištėmimo – metai.

Ši apžvalga leidžia teigti, kad straipsnio tema iki šiol moksliskai nenagrinėta, o ji yra svarbi ne tik V. Sladkevičiaus tarnystės keliui ir asmenybės bruožams giliau pažinti, bet ir siekiant aiškiau nušviesti nagrinėjamo laikotarpio katalikų hierarchų santykius su diktatoriška ateistine valdžia, tad ji svarbi Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos bei Lietuvos bendrosios istorijos pažinimui, nes nuslopinus partizaninį judėjimą katalikų dvasininkai liko svarbiausia viešpataujančios politinės sistemos priešprieša ir Lietuvos nepriklausomos tapatybės išsaugojimo veiksnys. Taigi straipsnio temos nagrinėjimo tikslas – išsamiai atskleisti iki šiol populiariuose veikaluose nepakankamai tiksliai aprašomus ir mokslinė istoriografija vos ne vos paliestus V. Sladkevičiaus tarnystės 1956–1959 metų svarbiausius įvykius. Tyrimo objektas – paskyrimas vyskupo tarnystei, konsekravimas ir santykiai su diktatoriška valdžia šiuo laikotarpiu.

Paskelbtų šaltinių, kurie padeda nagrinėti V. Sladkevičiaus asmenybę ir tarnystę, yra nemažai, bet dauguma tokių publikacijų –

publicistinio ir enciklopedinio pobūdžio straipsneliai, kuriuose pateikti duomenys iš esmės sutampa. Visgi yra kelios išsamesnės publikacijos. Vieną sudarė ir parengė I. Pe-traitienė⁶, kitą – Irena Andrukaitienė ir Evaldas Timukas⁷. Nagrinėjami temai yra svarbi pirmoji, o antroje paskelbti vėlesnį laikotarpį iliustruojantys prisiminimai, dokumentai ir relikvijos. Akademinių lygmens atitinkamų šaltinių publikacijų nėra. Tad nagrinėjami temai atskleisti yra būtina pasiremti neskelbtais – archyviniais – raštais. Tokių nepanaudotų raštų galima tikėtis rasti tiek valstybiniuose, tiek bažnytiniuose archyvuose, bet šiam straipsniui nuosekliai panaudoti vien Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA), ypač jo saugomo Religiniių kultūrų reikalų tarybos (toliau – RKRT) įgaliotinio Lietuvai tarnybiniai dokumentai⁸.

Straipsnio temos nagrinėjimo metodai – populiarus lygmens ir mokslinio lygmens istoriografijos, taip pat skelbtų ir neskelbtų istorijos šaltinių tekstologinė analizė; surinktų duomenų faktografinė analizė ir jų teikiamų žinių sintezė bei aprašymas.

LINK VYSKUPŲ PAREIGŲ

Raudonosios imperijos vadovo Nikitos Chruščiovo politika lėmė vadinamąjį atšilimą, kurio metu švelnėjo valstybės nustatytas režimas religinėms bendrijoms. Žinoma, ir toliau buvo stengiamasi išlaikyti savo rankose dvasininkijos valdymą. Todėl ypač svarbu buvo užsitikrinti vyskupų lojalumą ir bendradarbiavimą. Karui baigiantis į Vakarų pasitraukę arkivysk. Juozapas Skvireckas, vysk. Vincentas Brizgys ir vysk. Vincentas Padolskis bei Lietuvoje pasilikę represuoti vysk. T. Matulionis ir vysk. P. Ramanauskas tokių vilčių neteikė. Tad pasaulietinė valdžia neleido į Lietuvą grįžti represuotiems ganytojams ir siekė vyskupo pareigoms paskirti

jai tinkamus dvasininkus⁹. Nors skyrimo ganytoju teisė priklauso Šv. Sostui, pasaulietinė valdžia tikėjosi, veikdama skirtingais būdais, savo tikslą pasiekti.

1956 m. sausį RKRT įgaliotinis Bronius Pušinis per saugumo agentą Gediminą perdavė Panevėžio vyskupui ir Vilniaus arkivyskupijos valdytojui Kazimierui Paltarokui „siūlymą inicijuoti naujų vyskupų pašventinimą Kauno, Vilkaviškio ir Kaišiadorių vyskupijoms“, o vasario 8 d. LKP CK biuro posėdis neprieštaravo „galimam <...> trijų vyskupų ir vieno arkivyskupo pašventinimui“¹⁰. Šiam tikslui palankūs buvo, ko gera, visi lietuviai hierarchai emigrantai. Gegužės 28 d. saugumiečių agentas Popovas gavo vysk. V. Padolskio laišką, kuriuo išreikštas pageidavimas, „kad vysk. K. Paltarokas pasiūlytų <...> kandidatus vyskupo šventimams gauti.“¹¹ Be abejo, reikalą kontroliavo saugumiečiai. Atsiliepiant į pastarąją agento žinią atskira pažyma teigta, kad „<...> vyskupo pašventinimui Vatikanui turi būti pateikta ne mažiau kaip 3 kandidatūros, todėl planuoti, kad bus pašventinti tik mūsų agentai, negalima, o leisti pateikti kitas kandidatūras dėl operatyvinių sumetimų nepageidautina.“¹²

Kur kas labiau naujų ganytojų konsekravimu buvo suinteresuota pati Katalikų Bažnyčia. Tų pačių metų gegužės 6 d. į Lietuvą po bausmės atlikimo grįžęs Kaišiadorių vyskupas T. Matulionis¹³ paskyrė seminarijos dėstytoją kun. V. Sladkevičių garbės kanauninku¹⁴, o laiške popiežiui Pijui XII paprašė skirti pagalbininką bei įpėdinį, tarp kandidatų nurodęs ir kan. V. Sladkevičių. Be to, jis nuvežė laiško nuorašą įgaliotiniui B. Pušiniui, kuris pažadėjo reikalą apsvarstyti¹⁵. Šis, be abejo, apie naujieną pranešė valdžiai, tad ji manė, kad šį reikalą kontroliuoja. Vis dėlto A. Streikaus pateikti duomenys byloja, kad laiškas popiežiui buvo išsiųstas paslaptimis¹⁶, tad vysk. T. Matulionio inicijuoto ir Šv. Sosto tvarkomo reikalo toji valdžia

nekontroliavo. Nenuostabu, kad jos noras papildyti hierarchų sąrašą dingo. A. Streikus atskleidė, kad saugumiečiai vykdė operaciją „Apaštalai“, kuria buvo siekiama agento Liepos, t. y. kun. Juozo Stankevičiaus, konsekravimo. Vasarai baigiantis, „kai <...> žlugo viltis, kad kun. J. Stankevičius gali gauti vyskupo šventimus, žaidimai dėl naujų vyskupų <...> sustabdyti“¹⁷

Po to, kai 1957 m. vasarį iš pareigų buvo atleistas B. Pušinis, RKRT įgaliotiniu tapo Justas Rugienis, kuris už pirmtaką buvo griežtesnis¹⁸. Nepavykus prastumti į vyskupus savo žmogaus, saugumiečiai, ko gera, ėmėsi vysk. T. Matulionio pateiktos kandidatūros, t. y. kan. V. Sladkevičiaus. I. Petraitienė rašė, kad gegužę jis gavo kvietimą atvykti į Daugšos gatvės milicijos poskyrį. Čia 5 asmenys iškvietąjį kunigą ėmė psichologiškai spausti: jis seminariją gadinąs, klierikų laisves varžąs. Kunigas paaiškines seminarijos tvarką ir pareiškęs, kad ne jis seminariją gadinąs, o pareigūnai, nes jie klierikus nuolat šantažuoja. Jis kalbėjo: „Mes klierikus auklėjame <...>, o jūs <...> trukdote. Tarybinės santvarkos atžvilgiu gal ir nebūčiau taip priešiška nusiteikęs, jeigu ne saugumas – tikra votis ant jos veido.“ Taip baigėsi saugumiečių pastangos V. Sladkevičių užverbuoti, kad „galėtų kilti aukščiau“. Po to Kauno arkivyskupijos ir Kaišiadorių bei Vilkaviškio vyskupijų administratorius – kan. J. Stankevičius pareiškęs, kad V. Sladkevičius kitais mokslo metais seminarijoje dirbti negalės, ir pridūręs: „Jūs darote tokius pareiškimus. Jūsų kandidatūrai į vyskupus nepritarta.“¹⁹ Vėliau užpildyta V. Sladkevičiaus anketa byloja, kad jis nuo 1957 m. birželio 15 d. buvo Kauno arkikatedros bazilikos altarista²⁰, t. y. prilygintas dvasininkams emeritams.

Lapkričio 14 d. vysk. T. Matulionis iš prel. J. Stankevičiaus kanoniškai perėmė Kaišiadorių vyskupijos administravimą²¹. (Žinoma, iš tiesų vyskupijos valdymas liko minėto valdžiai palankaus valdytojo

rankose.) Tą pačią dieną Popiežius Pijus XII įvardijo V. Sladkevičių titulinio Aboros vyskupu ir paskyrė Kaišiadorių vyskupo sosto pagalbininku²². Šiuo reikalu Šv. Sosto gruodžio 2 d. laiškas vysk. K. Paltarokui, kuris sunkiai tuo metu sirgo, buvo išsiųstas į Vilnių ir buvo gautas to paties mėnesio 17 d. Jame (be kita ko) pranešta, kad vysk. T. Matulioniui leidžiama vyskupu paskirtą V. Sladkevičių konsekruoti net privačiai.²³ „Gautą svarbų Vatikano dokumentą vysk. K. Paltarokas per vieną seserį vienuolę perdavė <...> vysk. T. Matulioniui, kuris <...> buvo apsistojęs Birštone <...>.“²⁴ A. Streikaus teigimu, šis gruodžio 17 d. gautas laiškas pasiekė Vilniaus kuriją neoficialiu keliu ir sugriovė „visus sovietų valdžios planus“²⁵. Žinoma, autorius turėjo minty šios valdžios pastangas, kad vyskupais taptų jos keliami dvasininkai.

Pats nominantas vėliau teigė gruodžio 18 d. gavęs iš Vilniaus kurijos telegramą, kad skubiai atvyktų į Vilnių; tai jis tą pačią dieną ir padaręs. Jį priėmęs [vysk. K.] Paltarokas supažindinęs su Vatikano laišku. Po to jis, [V.] Sladkevičius, išvykęs į Birštoną pas vysk. [T.] Matulionį. Jis nenorėjęs priimti siūlymo tapti vyskupu, bet [T.] Matulionis jį ėmęs įkalbinėti, kad popiežiaus valiai prieštarauti negalima, priešingu atveju būsiąs išventintas kun. [S.] Kiškis. Šių samprotavimų paveiktas jis sutikęs, tuomet grįžęs į Kauną – savo gyvenamąją vietą.²⁶ Žinoma, vyskupo nominanto kelionė ir pokalbiai buvo jaudinantys, gal net dramatiški.

Gruodžio 20-ąją vysk. J. Steponavičius atvyko pas įgaliotinį J. Rugienį ir pranešė, kad Vatikanas jį paskyrė Vilniaus arkivyskupijos ir Panevėžio vyskupijos administratoriumi, o vysk. K. Paltarokui pavedė konsekruoti V. Sladkevičių. Taip ateistinės valdžios pareigūnas sužinojo apie V. Sladkevičiaus skyrimą ganytoju ir K. Paltaroko uždavinį jį konsekruoti. Kitą, gruodžio 21-ąją dieną įgaliotiniui buvo atneštas iš Vatikano gauto

rašto vertimas. Įgaliotinis gruodžio 24 d. raštu apie šiuos dalykus pranešė respublikos vadovybei.²⁷ Tad ši galėjo imtis veiksmų, kad V. Sladkevičius nebūtų konsekruojamas, pvz., jį patį ar jį konsekruoti galinčius hierarchus suimti, bet valdžiai nepaklusnūs dvasininkai buvo greitesni.

Šventąją naktį (iš gruodžio 24 d. į 25 d.) vysk. T. Matulionis slapta Birštono klebonijoje V. Sladkevičių konsekravo. Šis tapo Aboros titulinio vyskupu ir Kaišiadorių vyskupo pagalbininku.²⁸ Šv. Kalėdų dieną Birštono klebonas Jonas Jonys pamaldų metu perskaitė vysk. T. Matulionio klebonams skirtą aplinkrašį, kuriuo buvo pranešama apie V. Sladkevičiaus konsekravimą²⁹. Apibendrinant verta pabrėžti, kad lemiamą indėlį, jog Šv. Sosto nutarimas kan. V. Sladkevičiaus atžvilgiu būtų įgyvendintas, padarė būtent vysk. T. Matulionis, paskatinęs V. Sladkevičių su tuo nutarimu sutikti ir paskubėjęs suruošti konsekravimo apeigas.

Diktatoriška ateistinė valdžia dirbo ne taip greitai. Tą pačią Šv. Kalėdų dieną RKRT įgaliotinis J. Rugienis, nežinodamas apie V. Sladkevičiaus konsekravimą, savo viršininkui RKRT pirmininkui rašė (be kita ko) apie tai, kad vysk. T. Matulionis, siekdamas užgrobti Kaišiadorių diecezijos valdymą, parašė laišką popiežiui ir prašė jo leisti Kaišiadorių vyskupu konsekruoti V. Sladkevičių. Visgi šis laiškas esą nebuvo išsiųstas, kadangi ši kandidatūra atrodė nepriimtina: „Sladkevičius yra didelis reakcionierius, todėl mūsų patarimu netgi buvo atleistas nuo <...> seminarijos lektoriaus pareigų.“ Supeikęs ir kitą T. Matulionio teikiamą kandidatūrą įgaliotinis apibendrino, kad „abi šios kandidatūros mums nepriimtinos kaip priešiška! nusiteikusios“.³⁰ Tačiau, kaip minėta, T. Matulionio laiškas popiežiui buvo išsiųstas, Šv. Sosto atsakymas gautas, V. Sladkevičius pasiūlymą priėmė ir ką tik buvo konsekruotas.

KONFLIKTAS SU PASAULIETINE VALDŽIA

Be aplinkraščio klebonams, vysk. T. Matulionis apie V. Sladkevičiaus konsekravimą parašė ir RKRT įgaliotiniui J. Rugieniui. Oficialų raštą adresatui nuvežė pats naujasis vyskupas. I. Petraitiene teigė, kad įgaliotinis, išvydęs naują vyskupą, įtūžo ir pareiškė, kad šis vyskupijos nevaldys.³¹ Po kelių dienų apie šį vizitą J. Rugienis parašė LKP CK sekretoriui Antanui Sniečkui ir LTSR MT pirmininkui Motiejui Šumauskui. Gruodžio 26 d. „<...> atvykęs kunigas Sladkevičius <...> pateikė <...> vyskupo Matulionio raštą, kuriame pastarasis praneša, kad jis[,] vykdydamas popiežiaus valią[,] išventino <...> Sladkevičių į vyskupus, padarė jį savo pagalbininku Kaišiadorių vyskupijai.“ Įgaliotinis pabrėžė, kad „popiežiaus raštu tai atlikti buvo pavesta ne Matulioniui, o <...> Paltarokui.“ O atsakydamas į klausimus, kodėl, sužinojęs apie Vatikano raštą, neatvyko pas įgaliotinį pasitarti ir kodėl viskas buvo daroma taip skubotai, V. Sladkevičius teigė, kad manė, jog su valdžia reikalas suderintas, ir kad „išventinimą jie norėjo atlikti Kalėdų <...> proga.“ Be to, jis teigė, kad apsilankymo pas įgaliotinį tikslas – susitarti dėl Kaišiadorių vyskupijos valdymo, tačiau jam buvo paaiškinta, kad jis vyskupu tapo dėl nelegalių kombinacijų nesuderinus su valdžia, o Kaišiadorių vyskupija turi savo valdytoją – kan. [J.] Stankevičių, todėl negali būti atiduota nei T. Matulioniui, nei V. Sladkevičiui. Šiam buvo pasiūlyta kol kas likti Kaune ir nesikišti į Kaišiadorių vyskupijos reikalus.

Įgaliotinis šiuo raštu LKP CK sekretoriui ir LTSR MT pirmininkui taip pat išdėstė savo pozicijos argumentus ir pasiūlė, kaip reikėtų elgtis su V. Sladkevičiumi. Kadangi pastarasis esąs artimas T. Matulionio bičiulis, kurį šis teisėtu ir neteisėtu būdu stengėsi padaryti vyskupu, tai jo kandidatūra į Kaišiadorių

vyskupijos administratoriaus pareigas yra nepriimtina, mat jis būtų „aklas Matulionio valios vykdytojas. Sladkevičių būtų tikslinga iškelti iš Kauno į kurią nors Kauno ar Vilkaviškio vyskupijų parapiją[,] paskiriant jį <...> klebonu, neduodant jam pagalbininko <...>. Tokiu būdu jis bus pririštas prie savo parapijos ir negalės gastroliuoti po kitas parapijas.“³²

Nenuostabu, kad po šio pokalbio ir galbūt po pranešimo apie jį respublikos vadovybei naująjį vyskupą V. Sladkevičių, pasidabinusį ganytojo pijuse, matė ne Kaišiadorių vyskupijos katedros, bet Kauno arkivyskupijos katedros lankytojai. Tačiau jis seminarijoje nebedėstė ir ganytojo pareigų nėjo. Teko ieškoti, kur gyventi. Buvę auklėtiniai rado namą Žemaičių gatvėje. Ten vysk. V. Sladkevičius apsigyveno kartu su vienu kunigu.³³

1958 m. sausio 3 d. vysk. T. Matulionis parašė respublikos vyriausybei pareiškimą pranešdamas, kad RKRT įgaliotinis neleidžia atlikti vyskupo ordinaro pareigų, kad popiežius 1957 m. gruodžio 2 d. raštu paskyrė Kaišiadorių vyskupijai administruoti vyskupą pagalbininką „su pilnomis ordinaro teisėmis po manęs“ ir kad įgaliotinis, nepaisydamas šių faktų, „nenori pripažinti vyskupo teisių nei man, nei mano pagalbininkui ir kliudoms vykdyti vyskupo pareigas Kaišiadorių vyskupijoje, norėdamas <...> vyskupiją <...> prijungti prie Kauno arkiv[ykupijos] ir pavesti ją valdyti Kauno arkiv[ykupijos] ir Vilkaviškio vyskupijos valdytojui“³⁴, t. y. kan. J. Stankevičiui. Kitą – sausio 4 – dieną vysk. T. Matulionis parašė analogišką pareiškimą raudonosios imperijos Ministrų Tarybos pirmininkui Nikolajui Bulganinui, bet šiame rašte ne tik skundėsi RKRT įgaliotiniui, kadangi šis neleidžia jam ir jo padėjėjui valdyti diecezijos, bet ir prašė nurodyti atlikti šio atvejo tyrimą, taip pat paveikti įgaliotinį, kad jis netrukdytų³⁵. Tad šių raštų autorius su įgaliotinio veiksmų pasekmėmis nesitaikstė

ir pats dėl Kaišiadorių vyskupijos ir jos naujojo vyskupo ėmėsi visų galimų priemonių.

Kaip buvo raudonosios imperijos biurokratijai įprasta, N. Bulganinui skirtas pareiškimas buvo persiųstas jame apskųstam RKRT įgaliotiniui, kad šis apie pareiškimą informuotų respublikos valdžią³⁶. Taigi nepaisant vysk. T. Matulionio pastangų, valdžios nepripažinto vyskupo V. Sladkevičiaus padėtis valstybės ir, ko gera, jos remiamų bažnytinių pareigūnų atžvilgiu buvo kritiška, tačiau jis, sekdamas ignoruojamo Kaišiadorių vyskupo ordinaro pavyzdžiu, laikėsi. Saugumiečių agentas „Jurijus“ vasario 6 d. pranešime teigė, esą V. Sladkevičius kalbėjęs: „Kai būnu vienas, taip neramu būna, tokios abejonės apninka... Kai nuvažiuoju į Birštoną, tai šalia vyskupo būna taip ramu, taip tikra. Stebina jo ištvėrmė, nuotaika, pasitikėjimas Dievu...“³⁷.

Vieną tų metų dieną V. Sladkevičių pasiekė kvietimas atvykti pas saugumiečius, kurie vėl bandė jį palenkti³⁸. LGGRTC internetinėje svetainėje „KGB veikla Lietuvoje“ buvo paskelbtas, bet vėliau neberodytas Agentų registracijos žurnalas, o jo įrašas apie V. Sladkevičių papildytas atitinkama informacija. Be kita ko, teigta: „Remiantis <...> agentų registracijos žurnalais, saugomais LYA, agentas *Alksnis* užverbuotas 1958 metais, bet agentūriniame tinkle buvo kiek daugiau nei metus ir 1959 m. vasarą iš agentų išbrauktas.“ Nors čia pat buvo pridurta, jog yra „tikėtina, kad bendradarbiauti su sovietų saugumu atsisakė (agento darbo byla net nebuvo užvesta)“, vis dėlto sudarytas išpūdis, jog V. Sladkevičius bendradarbiauti sutiko, bet maždaug po metų nuo saugumiečių atsiribojo. Tad pabrėžtina, kad toliau pateikiami archyviniai duomenys ir kitų autorių paskelbti faktai šį verbavimo ir atsisakymo bendradarbiauti tarpsnį leidžia apibrėžti kur kas siauriau ir kartu – užakcentuoti V. Sladkevičiaus sąžiningumą, principingumą bei ryžtą.

Nors vysk. V. Sladkevičiui ateistinė valdžia administruoti vyskupijos neleido ir „kištis į jos reikalus“ draudė, vis dėlto jis šį draudimą mėgino ignoruoti, t. y. su vyskupijos dvasininkais bendravo. Tai byloja RKRT įgaliotinio J. Rugienio 1958 metų pranešimas apie Bažnyčių veiklą nurodantis, kad būtų paisoma įstatymų, kurie liečia religinius kultus. Įgaliotinis teigė: „Sladkevičius <...> gyvena Kaune ir visą laiką palaiko glaudžius ryšius su Matulioniu ir kitais Kaišiadorių vyskupijos kunigais, tuo pačiu šiuos nuteikinėja prieš tarybų valdžią. Todėl artimiausiu metu Sladkevičius bus perkeltas į Vilniaus [arki]vyskupiją, į užkampį, kur bus mažiau galimybių kištis į Kaišiadorių vyskupijos reikalus.“³⁹ Nėra abejonės, kad citatos teiginys „nuteikinėja prieš tarybų valdžią“ negali būti suprantamas pažodžiui, t. y. kaip skatinimas prieš tą valdžią, o tik kaip atsargus „raudonos linijos“ peržengimas – mėginimas nors minimaliai su patikimais vyskupijos dvasininkais bendrauti dėl vieno ar kito svarbaus bažnytinio reikalo.

I. Petraitienė, besirėmusi V. Spengla, teigė, kad šalia agentūrinio 1959 m. sausio 30 d. pranešimo „kagėbistas Domarkas“ parašė: „Kadangi vysk. Sladkevičiaus tolesnis buvimas Kaune netikslingas, [reikia] pagreitininti numatomą jo perkėlimą į tolimą kaimo parapiją, <...> geriausiai – į Biržų rajoną prie Latvijos, kur gyventojai nevienalyčiai: katalikai ir reformatai.“ Vėliau prie agentūrinio kovo 4 d. pranešimo „kagėbistas Kolgovas“ parašė: „Sladkevičius vasario 12 d. <...> buvo apklaustas dėl kišimosi į Kaišiadorių vyskupijos reikalus. Kovo 7 d. Sladkevičius kviečiamas pas RKRT įgaliotinį <...>, kur gaus skyrimą vikaro pareigoms į Biržų raj. (Nemunėlio Radviliškį).“⁴⁰ Šios citatos aiškiai rodo, kad V. Sladkevičiaus tremtį „režisavo“ saugumiečiai.

Pateiktieji įgaliotinio 1958 metų pabaigos teiginiai ir saugumiečių požiūrių į V. Sladke-

vičių atspindintys 1959 m. pirmųjų mėnesių teiginiai byloja, kad šis ganytojas bendradarbiauti su raudonaisiais saugumiečiais neketino ir nuo jų atsiribojo ne vėliau kaip iki 1959 m. sausio. Be to, toliau cituojami paties vyskupo žodžiai rodo, kad jis laikėsi Katalikų Bažnyčios savarankiškumo nuostatos, t. y. kanonų teisės, kad drąsiai apie tai pareiškė įgaliotiniui ir kad jo veiksmus traktavo kaip neteisėtus.

Vysk. V. Sladkevičiaus kovo 10 d. pareiškime RKRT įgaliotiniui teigiama: „Š. m. kovo 7 d. Tamsta[,] išsikvietęs mane į savo įstaigą[,] oficialiai man pareiškėte, kad esate paskyręs mane į Panemunėlio Radviliškį altaris[t]o[s] pareigoms[,] ir ultimatyviai pareikalavote kelių dienų laikotarpiu apieisti Kauną. Drauge pareiškėte, kad mano teisės minėtoji vietoj būsiančios suvaržytos ne tik kaip dvasiškio, bet ir kaip piliečio <...>, kad be jūsų leidimo negalėsiu aplankyti net savo senutę motiną, gyvenančią Kaišiadorių vyskupijos ribose.“ Po šių žodžių vyskupas informavo pareigūną apie savo poziciją: „Atsakydamas į Tamstos reikalavimą, <...> pranešu, kad aš <...> negaliu sutikti <...> minėtą paskyrimą priimti ir <...> vykdyti. <...> jis stato mano sąžinę į konfliktą su Bažnyčios kanonais, kurie <...> draudžia dvasiškiams užimti bet kurias bažnytines pareigas vien su civilinės valdžios skyrimu. Be to[,] šiame skyrime nesilaikoma <...> procedūrinės tvarkos ir kompetencijos, kurią yra nustatę tarybiniai įstatymai R[eligin]ių kultų įstaigai dvasiškių atžvilgiu. Pagal ligšiolinę praktiką R[eligin]ių kultų įstaiga išduoda registracijos pažymėjimus tik remdamasi atitinkamu <...> dvasinės vyriausybės skyrimu.“ Galiausiai vyskupas įvardino, kaip jis traktuoja RKRT įgaliotinio sprendimą: „Kadangi šis paskyrimas padarytas pasaulinio asmens[,] be mano ir vietos ordinaro – Panevėžio vyskupo [–] žinios ir sutikimo, laikau jį prievartiniu perkėlimu-trėmimu ir tik tokiu būdu jį vykdysiu.“⁴¹

Viso to išvada, kad minėtas teiginys, jog V. Sladkevičius „agentūriniame tinkle buvo kiek daugiau nei metus <...>“, yra perdėtas. Vienas dalykas – tikėtina, kad saugumiečiai tarėsi jį užverbavę ne anksčiau 1958 m. vasario ir akivaizdu, kad jis buvo „nurašytas“ 1959 m. sausį. Tad šis laikotarpis truko ne „kiek daugiau nei metus“, o kiek ar net daug mažiau negu metus. Kitas dalykas – pateikti faktai ir argumentai rodo, kad valdžios nepripažintas vyskupas, rezidavęs Kaune ir „pritvirtintas“ altarista vietinėje arkikatedroje, po to ištremtas į Lietuvos pakraštį, žinių saugumiečiams neteikė ir jokių kitų darbų jiems neatliko, tad kaip agentas neveikė. Priešingai. Jis palaikė, kaip minėta, ryšius su Kaišiadorių vyskupijos dvasininkais, nors tai jam buvo uždrausta ir traktuojama kaip antitarybinė veikla.

J. Stalino laikotarpiu už tokią „užsispyrimą“ baudavo ilgiems metams lagerio, tačiau N. Chruščiovo laikotarpiu būdavo skiriamos švelnesnės bausmės. Atkaklusis vyskupas, kaip žinoma, buvo ištremtas į Lietuvos užkampį. Visgi nurodytas V. Spenglos teiginys, jog KGB ištrėmė V. Sladkevičių 1958 m. balandžio 16 d., yra klaidingas. Tai galėjo įvykti nebent 1959 m. balandžio 16 d., tačiau kitų teiginiai to nepatvirtina. I. Petraitienė rašė, kad tai nutikę kovo mėnesį⁴² ar net tuo metu, kai „buvo sukrauti alyvų žiedai.“⁴³ V. Sladkevičiaus užpildyta anketa byloja, kad jis buvo iki balandžio 19 d. altarista Kauno arkikatedroje, o nuo tos dienos – altarista N. Radviliškyje⁴⁴. Taigi manytina, kad tremtis prasidėjo būtent tą dieną.

Apibendrinant verta pabrėžti, kad vysk. V. Sladkevičius, neva agentas „Alksnis“, tų pačių – 1959-ųjų – metų vasarą išbrauktas, kaip minėta, iš agentų sąrašo. Tad saugumiečių pastangos įtraukti jį į savo juodą darbą liko bevaisės, nors iš pradžių jie (veikiausiai) manė to pasiekę, tačiau vyskupas buvo ir liko sunkiame doros, pasiaukojančios ir atkaklios tarnystės kelyje. Už tai jis sumokėjo daugiau negu 23-ais tremties metais.

IŠVADOS

Nors pradiniu 1956 metų tarpsniu kandidatų iškėlimą lietuvių katalikų vyskupų tarnystei inicijavo diktatoriška pasaulietinė valdžia, šios valdžios ignoruojamo Kaišiadorių vyskupo T. Matulionio principingumas ir atkaklumas, ypač jo slaptas veikimas lėmė, kad šiai valdžiai manant, jog kandidatų iškėlimas yra kontroliuojamas, Šv. Sostas galėjo Kaišiadorių vyskupo pagalbininko tarnystei skirti pasaulietinės valdžios nepageidaujamą dvasininką – kan. V. Sladkevičių.

Kelių atkaklių dvasininkų – vysk. T. Matulionio, kun. J. Jonio ir paties kan. V. Sladkevičiaus operatyvus ir slaptas veikimas lėmė, kad pasaulietinės valdžios diskriminuojamas pastarasis kanauninkas 1957 metų Šv. Kalėdų naktį buvo konsekruotas vyskupo tarnystei ir kad apie tai nedelsiant buvo paskelbta žodžiu Birštono parapijos katalikams pasauliečiams, o raštu – Kaišiadorių vyskupijos dvasininkams, tad pasaulietinė valdžia buvo pastatyta prieš įvykusį faktą.

Šis rezultatas diktatorišką valdžią pastūmėjo naująjį vyskupą ignoruoti, o raudonuosius saugumiečius – dar sykį mėginti šį asmenį paskatinti ir priversti bendradarbiauti. Tad vyskupo santykiai su pasaulietine valdžia šiuo laikotarpiu buvo įtempti bei pavojingi. Vis dėlto jis, kaip leidžia teigti kompleksinis istoriografijos bei šaltinių tyrimas, spaudimui ir vilionėms nepasidavė.

Nors pastaruoju metu buvo paskelbta archyvinių duomenų apie V. Sladkevičiaus užverbavimą, o sykiu – apie jo faktinį nebendradarbiavimą, taip pat apie jo išbraukimą 1959 metų vasarą iš agentų sąrašo, tačiau tyrimo metu rasti dokumentai teikia papildomų

tikslinančių duomenų. RKRT įgaliotinis jau 1958 m. žinojo apie šio vyskupo nuolatinį bendravimą su valdžiai nepaklusniu vysk. T. Matulioniu ir su Kaišiadorių vyskupijos dvasininkais, nors tai buvo V. Sladkevičiui uždrausta ir vertinta kaip antitarybinė veikla. Tad saugumiečiai 1959 metų sausį atsisakė minčių V. Sladkevičių priversti bendradarbiauti ir ėmė ruošti dirvą principingo ir atkaklaus dvasininko tremčiai, o RKRT įgaliotinis netruko talkinti.

Populiariais veikalais paskelbti duomenys apie V. Sladkevičiaus pamaldumą ir dvasingumą, tarnystę ir atsidavimą Katalikų Bažnyčiai papildyti svarbiais archyviniais duomenimis, ypač jo 1959 m. kovo 10 d. pareiškimo RKRT įgaliotiniui faktais, byloja apie šio dvasininko nuoseklų krikščioniškųjų dorybių laikymąsi bei apie jo tvirto apsisprendimo netalkinti ir nepaklusti diktatoriškai pasaulietinei valdžiai reikšmę, išsaugant Lietuvos Katalikų Bažnyčios savarankiškumo perspektyvą. Tai svarbus lietuvių dvasinės rezistencijos pavyzdys.

Paskelbtų veikalų apie kard. V. Sladkevičių, taip pat atitinkamų paskelbtų ir nepaskelbtų šaltinių teikiamų duomenų analizė bei sintezė rodo, kad šio iškilaus lietuvių katalikų dvasininko tarnystės kelio tyrimas, ypač archyvinių raštų panaudojimas, suteikia galimybę kur kas giliau atskleisti šią asmenybę. Tai svarbu, siekiant pažinti ne tik šalies katalikų, bet ir lietuvių neginkluoto pasipriešinimo istoriją, tad reikalingi platesni šios temos tyrimai bei rašytina mokslinė, galbūt – tarpdisciplininė, monografija.

Nuorodos

- ¹ I. Petraitenė, *Kardinolas, Jo eminencijos Vincento Sladkevičiaus laikas ir asmenybė*, Kaunas: Santara, 2000, p. 49–56.
- ² V. Spengla, *Atlikę pareigą, Vyskupai KGB (NKGB, MGB) kalėjimuose*, Vilnius: „Katalikų pasaulio“ leidykla, 1997, p. 141. [Citatos rašyba patikslinta straipsnio autoriaus].
- ³ Žr. *Ištvermingas tikėjimo liudytojas arkivyskupas Teofilius Matulionis*, parengė A. Streikus ir mons. A. Jurevičius, Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2017, p. 8, 76, 79, 118, 147, 154.
- ⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 183, 189, 203.
- ⁵ *Krikščionybės Lietuvoje istorija*, sud. V. Ališauskas, b. v.: Aidai, 2006, p. 485.
- ⁶ *Padaryk mane gerumo ženklų, Prisiminimai apie kardinolą Vincentą Sladkevičių*, Sudarė ir parengė Irena Petraitenė, Kaunas, 2003.
- ⁷ *Savas tarp savų, Šventosios Romos Katalikų Bažnyčios kardinolo Vincento Sladkevičiaus gimimo 100-mečiui, Šaltinių publikacija*, Idėjos autorius – E. Timukas, Sudarė ir parengė I. Andrukaitienė ir E. Timukas, Biržai, [Vilnius]: Petro ofsetas, 2020.
- ⁸ LCVA, f. R-181.
- ⁹ Žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 159–163*.
- ¹⁰ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 163*.
- ¹¹ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 163*.
- ¹² A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 163*.
- ¹³ *Ištvermingas tikėjimo liudytojas... p. 154*.
- ¹⁴ Kardinolas Vincentas Sladkevičius MIC, <https://kaunoarkivyskupija.lt/kard-sladkevicius/> [žiūrėta 2021-08-02].
- ¹⁵ I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*, *Vyskupo pijusė*, <https://www.bernardinai.lt/2020-03-13-kard-v-sladkeviciaus-istorija-iv-vyskupo-pijuse/> [žiūrėta 2021-07-11].
- ¹⁶ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 183; Ištvermingas tikėjimo liudytojas... p. 76*.
- ¹⁷ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 164*.
- ¹⁸ Žr.: A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 186*.
- ¹⁹ I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*.
- ¹⁹ LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 4, l. 5.
- ²⁰ I. Petraitenė, *Kardinolas*, p. 51.
- ²¹ *Kardinolas Vincentas Sladkevičius MIC*.
- ²² Žr. ir plg.: I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*.
- ²³ I. Petraitenė, *Kardinolas*, p. 51.
- ²⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė... p. 183*.
- ²⁵ Slapta pažyma TSRS Ministrų Tarybos RKRT pirmininkui A. A. Puzinui, 1957 12 30 (rusų k., kopija), LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 47, l. 160–161. Pastaba: šiame rašte pavardė Sladkevičius pateikiama netiksliai, t. y. Slatkevičius.
- ²⁶ [Pranešimas] TSRS Ministrų Tarybos RKRT pirmininkui A. A. Puzinui, 1957 12 25 (rusų k., dvi kopijos), LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 47, l. 154–155, 157–158.
- ²⁷ Žr. ir plg.: I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*; *Kardinolas Vincentas Sladkevičius MIC*.
- ²⁸ I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*.
- ²⁹ [Pranešimas] TSRS Ministrų Tarybos RKRT pirmininkui A. A. Puzinui, 1957 12 25, l. 155, 158.
- ³⁰ Žr.: I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*. Vysk. T. Matulionio raštą RKRT įgaliotiniui apie V. Sladkevičiaus konsekrovimą žr. LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 101, l. 66.
- ³¹ LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 594, l. 109–110. Pastaba: šiame rašte pavardė Sladkevičius pateikiama netiksliai, t. y. Slatkevičius.
- ³² Žr. ir plg.: I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*. Vysk. V. Sladkevičiaus 1959 m. kovo 10 d. pareiškime RKRT įgaliotiniui nurodytas pareiškėjo adresas – Žemaičių 50 (LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 112, l. 114).
- ³³ Pareiškimo nuorašą žr.: LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 104, l. 1–2.
- ³⁴ Žr. ir plg.: I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*; Kaišiadorių vyskupo T. Matulionio pareiškimas TSRS Ministrų Tarybos pirmininkui N. A. Bulganinui (rusų k., LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 104, l. 5–6).
- ³⁵ LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 104, l. 64.
- ³⁶ I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*.

³⁷ I. Petraitenė, *Kard. V. Sladkevičiaus istorija (IV)*.

³⁸ LCVA, f. R-181, ap. 3, b. 52, l. 79. Pastaba: šiame rašte pavardė Sladkevičius pateikiama netiksliai, t. y. Slatkevičius.

³⁹ *Padaryk mane gerumo ženklų*, p. 38.

⁴⁰ LCVA, f. R-181, ap. 1, b. 112, l. 114. [Citatų rašyba ir skyryba taisyta pranešimo autoriaus].

⁴¹ *Padaryk mane gerumo ženklų*, p. 38.

⁴² I. Petraitenė, *Kardinolas*, p. 57.

⁴³ LCVA, f. R-181, ap. 7, b. 4, l. 5.

Gauta 2021 10 23
Vytauto Didžiojo universitetas,
K. Donelaičio g. 58, Kaunas

Viktorija Janciūtė

Antisovietiniai atsišaukimai, laiškai ir užrašai

Straipsnyje apžvelgiama Lietuvos jaunimo nesmurtinė rezistencija sovietmečiu Šiaulių regione XX a. 7–9 dešimtmetyje, jos raiška ir formos.

ĮVADAS

Pasibaigus ginkluotai pokario rezistencijai, jau sovietinėje Lietuvoje atsirado atsvara – nesmurtinė, arba geriau žinoma kaip pasyvioji, rezistencija. Ypač ji išsivystė po 1956 m. įvykių Vengrijoje ir 1968 m. Čekoslovakijoje, sustiprėjus neginkluotam pasipriešinimui. Jaunimas, aktyvioji visuomenės dalis, visais laikais buvo maištingas, tad ir sovietinė epocha nebuvo išimtis. Sovietinis jaunimas, kuris siekė priešintis totalitarinei sistemai įvairiausiais būdais: pradedant atsišaukimų rašymu, baigiant antisovietinių grupių kūrimu nebuvo pasyvus ir atokiau nuo Lietuvos sostinės esančiuose miestuose, tokiuose kaip Šiauliai, Kelmė, Radviliškis, Naujoji Akmenė. Minėti miestai yra svarbi Šiaulių regiono dalis, tiriant nesmurtinę jaunimo

rezistenciją, nes ten gyvenę jaunuoliai joje aktyviai dalyvavo.

Tyrimo tikslas – atskleisti jaunimo nesmurtinės rezistencijos raiškos formas, remiantis archyviniais dokumentais. Tyrimo objektas – nesmurtinė jaunimo rezistencija Šiaulių regione. Ši tema yra mažai tyrinėta šiuolaikinėje lietuvių istoriografijoje. Apie tai šiek tiek rašyta Jono Sireikos knygoje „Šiaulių miesto istorija 1940-1995“¹. Knyga padėjo išsiaiškinti kai kuriuos jaunimo nesmurtinės rezistencijos faktus Šiaulių mieste. Labiausiai padėjo šaltiniai, publikuoti Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA) interneto puslapyje *kgbveikla.lt*. Pravertė ir ataskaita apie 1970 m. antisovietines akcijas Radviliškio ir Pakruojo rajonuose², Radviliškio KGB (liet. Valstybės saugumo komitetas, rus. *КГБ, Комитет Государственной Безопасности*. Toliau – KGB), 1979 m. veiklos ataskaita³. Apie disidentinį jaunimą Radviliškyje daug atskleidė KGB Radviliškio rajono poskyrio 1982 m. veiklos ataskaita⁴. Darbe remtasi ir 1985 m. KGB veiklos ataskaita apie Radviliškį⁵. Apie jaunimo grupę,

veikusią Kelmėje, padėjo sužinoti du dokumentai: Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas Lietuvos SSR KGB 5-ajam skyriui dėl antisovietinės jaunimo grupės Kelmėje⁶ ir Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas Lietuvos SSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės jaunimo grupės veiklos Kelmėje⁷. Darbe taip pat remtasi ataskaita apie antisovietinių atsišaukimų platinimą 1963 m. Šiauliuose⁸ bei pranešimais apie antisovietines akcijas Šiauliuose 1968 m.⁹. Buvo pasinaudota šaltiniu ir apie Šiaulių jaunimo reakciją į Romo Kalantos susideginimą 1972 m.¹⁰, antisovietinę veiklą Šiaulių rajone 1973 m.¹¹, antisovietškai nusiteikusius studentus 1976 m. Šiauliuose¹². Taip pat panaudota ir Akmenės 1985 m. veiklos ataskaita, kuri leido sužinoti apie jaunimo nesmurtines rezistencijos apraiškas Akmenėje¹³.

ANTISOVIETINIAI ATSIŠAUKIMAI, LAIŠKAI IR UŽRAŠAI

Šiaulių regiono jaunimas dažnai platino antisovietinius atsišaukimus. 1962 m. lapkričio 16 d. Šiaulių mieste buvo išplatinta 30 atsišaukimo lapelių su tautiniu turiniu, kaip teigta KGB ataskaitoje. Tais pačiais metais lapkričio 17 d. rasta 60 lapelių su antisovietiniu tekstu. Anoniminių lapelių autoriui atskleisti saugumas pasitelkė agentūrą ir „patikimus žmones“. Jie iš rankraščių įtarė, kad lapelių autorė – 8-osios vidurinės mokyklos 6 klasės mokinė Veronika Janeliūnaitė. Yra žinoma, jog rankraštis buvo nusiųstas grafiniam rašto tyrimui, kuris patvirtino įtarimus dėl autorės tapatybės, bet vis dėlto 5 lapelius parašė kitas žmogus. Su V. Janeliūnaite saugumas vedė pokalbį. Mokinė neigė rašiusi ir platinusi lapelius. Po pokalbio su ja buvo rastas vienas lapelis ir pionierių kaklaraištis su „smurtiniu užrašu“. Yra žinoma, jog

agentė Lilija informavo, kad lapelius rašė ne V. Janeliūnaitė, o grupė mokinių¹⁴. Galima teigti, kad antisovietinio turinio lapeliai buvo rašyti skirtingų autorių ir jų platinimu buvo aktyviai užsiimama Šiauliuose.

1963 m. vasario 3 d. mieste rasti 6 lapeliai, priklijuoti prie tvorų ir stulpų, panašūs į lapelius, rastus 1962 m. lapkričio 16 d. Sugretinus agentės Lilijos ir „patikimo žmogaus“ duomenis buvo prieita išvados, jog lapelius galėjo rašyti 5 klasės mokiniai iš 8-osios vidurinės mokyklos: Kęstutis Kirša, Edvardas Eiberkas ir aštuntokas Vygaudas Jatulis. Su mokiniais kalbėta dalyvaujant mokytojui. Pokalbio su Vygaudu Jatuliu metu paaiškėjo, kad 1962 m. rudenį Kęstutis Kirša atnešė paskaityti antisovietinę knygą ir pasiūlė rašyti lapelius. Lapelių platinimu užsiėmė vienas K. Kirša¹⁵.

K. Kiršos tėvas klausydavosi Amerikos radijo, o tėvams nebūnant namie, tai darydavo ir vienas K. Kirša, nes įsidėmėjo tėvo klausomos radijo stoties bangas. Atradęs pas tėvą antisovietinę knygą „Čekisto naguose“ jis sugalvojo platinti lapelius ir taip atkeršyti už nukankintus lietuvius. K. Kirša pasakojo, kad ketino susprogdinti kokį nors traukinį, todėl ieškojo sprogmenų. Buvo radęs senų šovinių, iš kurių rinko paraką. Kadangi nebuvo galvučių, tai savo plano negalėjo įgyvendinti, todėl ėmėsi platinti atsišaukimus. Saugumas įtikino mokinius, kad jie esą blogai elgėsi. Iš K. Kiršos buvo paimti du sprogmenys, parakas, o iš V. Jatulio – knygą „Čekisto naguose“¹⁶.

Reikia paminėti, jog 1968-aisiais metais aktyvūs buvo ir Šiaulių moksleiviai. Padedant Onai Lukauskaitei-Poškienei pavasarį susikūrė moksleivių grupelės Juliaus Janonio ir Felikso Žemaičio mokyklose. Nariai užsiėmė savišvieta, kritikavo sovietinį socializmą ir kūrė programas, kaip pakeisti santvarką. O 1969-aisiais grupė šeštokų, kurie mokėsi Juliaus Janonio vidurinėje mokykloje, ant

stendo „Saulės“ kino teatre užrašė: „Šalin, rusai, iš Lietuvos.“ Neilgai trukę saugumiečiai surinko sąsiuvinius ir kaltininkai buvo išaiškinti. Kadangi vaikų bausti nebuvo galima, tai nukentėjo jų tėvai – juos išbraukė iš eilės butams gauti, pažemino pareigose¹⁷.

Tų pačių metų spalio 30 d. saugumiečiai tardė 5-osios vidurinės mokyklos septintąką Leoną Šileikį. Berniukas miesto centre paskleidė atsišaukimus su tokiais užrašais: „Šalin tarybų valdžią!“, „Von, ruskiai, iš Lietuvos!“, „Laisvę Lietuvai!“. Jo tėvai buvo tardomi ir nubausti trisdešimties rublių bauda¹⁸.

Ataskaitoje apie antisovietines akcijas Radviliškio ir Pakruojo rajonuose rašoma, kad 1970 m. buvo surasti trys laišakai, kurių turinys buvo antisovietinės ir tautinės tematikos¹⁹.

Nurodytų laiškų autorė buvo baisogalietė Jūratė Važgauskaitė, Baisogalos vidurinės mokyklos aštuntokė. Ji išsiuntė tautinio turinio laišką mokinei Rozy Abdulajevai, gyvenusiai Uzbekijos SSR²⁰.

Patikrinimo metu saugumas nustatė, jog J. Važgauskaitė gyvena su tėvais. Mama – Baisogalos vidurinės mokyklos mokytoja, o tėvas – gyvulininkystės mokslinio tyrimo instituto laborantas. Tėvų namuose vadinamosios kompromituojančios medžiagos saugumas nerado²¹. Buvo nustatyta, kad Baisogalos vidurinėje mokykloje „netinkamame lygyje vykdomas idėjinis-auklėjamas darbas“. Patvirtinta, kad ir anksčiau Baisogalos vidurinės mokyklos mokiniai buvo linkę „pasireikšti tautiškai“²². Nepaisant to, kad sovietiniais metais tai buvo draudžiama ir griežtai baudžiama saugumo. Su J. Važgauskaite ir jos tėvais vyko profilaktinis-įspėjamas pokalbis²³.

Apie susidariusią situaciją saugumas informavo rajono partijos komitetą. Partijos sekretoriaus įsakymu mokykloje vyko partinis susirinkimas. Mokyklos direktorius buvo iškviestas į rajono partijos komitetą.

Sustiprinta partijos ir komjaunimo veikla. Po atliktų veiksmų, pasak pažymos, „teigiama linkme pajudėjo ideologinis mokinių auklėjimas“²⁴.

1972 m. birželio 16 d. iš „patikimo asmens“, kaip dažnai savo ataskaitose teigdavo saugumas, sužinota, kad Šiaulių rajono Braznavos kaime ant akmens išraižytas tautinio pobūdžio užrašas: netoli Kuršėnų miesto esančio Braznavos kaimo kelio pakraštyje gulėjo akmuo su užrašu „Laisvė Lietuvai“. Raidžių aukštis – 8 cm, plotis – 5-6 mm, gylis – 2 mm. Tų pačių metų birželio 26 d. iš agento „Kupolas“ saugumas gavo informaciją, kad tautinio pobūdžio užrašą galėjo padaryti paaugliai: Feliksas Norkus, gyvenantis Braznavos kaime, ir Rimas Kazlauskas, gyvenantis Šiltnamio gatvėje, Kuršėnų mieste. Agentas „Vidas“ saugumui pranešė, kad kalbantis su Rimu Kazlausku apie tautinį užrašą Braznavos kaime Rimas pareiškė, kad tai galėjo padaryti jo antros eilės pusbrolis Algis Kazlauskas. Minėtasis asmuo gyveno Šiltnamio gatvėje, Kuršėnų mieste²⁵.

1973 m. birželį buvo nustatyta, kad nacionalistinio pobūdžio, pasak saugumo, užrašą padarė Antanas Gricius, kuris gyveno Kuršėnų mieste, Šiltnamio gatvėje ir buvo Kuršėnų vidurinės mokyklos 10 klasės mokinys. Kartu užrašą darė Algis Kazlauskas, kuris dirbo vairuotoju autotransporto įmonėje ir gyveno ten pat kaip ir Antanas Gricius, mokėsi 4 kurse, Feliksas Norkus, gyvenęs Braznavos kaime ir mokėsis Kuršėnų vidurinės mokyklos 9 klasėje bei Arvydas Pilipauskas, kuris gyveno ten pat, kur ir A. Gricius su A. Kazlausku, ir taip pat mokėsi Kuršėnų vidurinės mokyklos 9 klasėje kaip ir F. Norkus²⁶. 1973 m. liepos 19 d. A. Kazlauskas, A. Gricius ir A. Pilipauskas prisipažino padarę, pasak saugumo ataskaitos, „nacionalistinį užrašą“ ant akmens ir papasakojo, kad padėjo Vacys Vainoris, kuriam tuo metu buvo 15 metų, kuris gyveno Kuršėnų mieste

ir buvo pionierius, besimokantis Kuršėnų 1-oje vidurinėje mokykloje. V. Vainorius esą stebėjo, kad keliu neitų pašaliniai žmonės. Kadangi mieste ant poliklinikos sienos buvo užrašytas šūkis „Laisvę Lietuvai“, paaugliams kilo mintis užrašyti tokį užrašą ant akmens. F. Norkus nuėjęs į namus ir atsinešęs įrankius²⁷. A. Kazlauskas, A. Griciaus, F. Norkaus, A. Pilipausko ir V. Vainoriaus tėvams saugumas kompromato nerado. Moksleiviai buvo priversti prisipažinti apie tariamai įvykdytą klaidingą veiklą ir „suprasti savo klaidingą elgesį bei poelgį“. Saugumas su A. Kazlausku vedė profilaktinį-įspėjamąjį pokalbį, taip pat buvo kalbama ir su jo tėvais. A. Kazlauskas buvo perduotas svarstyti komjaunimo organizacijai, nes buvo komjaunuolis. Su A. Griciumi, F. Norkumi, A. Pilipausku ir V. Vainoriumi bei jų tėvais taip pat vesti įspėjamieji-profilaktiniai pokalbiai nurodant, kad tėvai tariamai nepakankamai laiko skiria savo vaikų auklėjimui. Mokiniai perduoti svarstyti Kuršėnų 1-osios vidurinės mokyklos mokytojų tarybai, kadangi buvo šios mokyklos mokiniai. Ataskaitoje pažymėta, kad tai yra ne pirmas atvejis, kai Kuršėnų 1-osios vidurinės mokyklos mokiniai vykdo „politiškai žalingus“ veiksmus²⁸.

1979 m. iš Radviliškio buvo gauta informacija apie sulaikytus Pakruojo rajono gyventojus – Joną Šimoliūną, gimusį 1961 m., ir Antaną Rimkevičių, gimusį 1962 m. Pas juos rastas laiškas, kurio turinys – priminimas švęsti Vasario 16 d.²⁹

1984–1985 m. buvo išaiškinti asmenys, kurie užrašė ant Šeduvos autobusų stotelės sienų nacionalistinius užrašus, kaip teigta ataskaitoje, 1982-ųjų iš vasario 15-osios į 16-ąją naktį. Tai padarė Šeduvos vidurinės mokyklos mokiniai iš 10 b klasės³⁰.

JAUNIMO GRUPIŲ VEIKLA KAIP PROTESTO FORMA

Saugumas sovietiniais metais itin sekė „pavojingas“ jaunimo grupuotes ir stengdavosi jas išaiškinti. Tokių tariamai pavojingų jaunimo grupių būta ir Šiaulių regione.

1967 m. lapkritį Šiaulių regiono Kuršėnų vidurinėje mokykloje 10 klasės mokinio Rimanto Kisieliaus iniciatyva atsirado „ideologinė – žalinga grupė“, kurią sudarė 3 asmenys (kartu su R. Kisieliumi): Albertas Bubelis (g. 1950 m.), gyvenęs Kuršėnuose ir mokėsis Kuršėnų vidurinėje mokykloje, Albertas Pečiuliavičius (g. 1949 m.) dirbęs 3-oje statybos valdyboje³¹. Saugumo teigimu, šios „žalingos“ grupės atsiradimui įtakos turėjo R. Kisieliaus giminaičiai. Jie gyveno Amerikoje ir Vokietijoje, su jais buvo susirašinėjama³². 1968 m. vasario 16 d. „ideologinė-žalinga“ grupė buvo atskleista, vasario 21 d. saugumas „užkirto kelią“ jos veiklai. Grupę sudarę asmenys iškviesti į KGB per komjaunimo organizaciją Kuršėnų vidurinėje mokykloje³³.

1968 m. rudenį Kuršėnų vidurinėje mokykloje saugumas aptiko dar vieną tariamai „ideologinę – žalingą“ grupę. Ją sudarė du dalyviai – penkiolikmetis Alfonsas Šalkauskas, kuris gyveno Šiaulių rajone, Ringuvos kaime, anksčiau mokėsi Kuršėnų vidurinėje mokykloje, buvo Šiaulių proftechninės mokyklos I kurso mokinys, ir Romualdas Stupuras, irgi penkiolikmetis, gimęs ir gyvenęs Kuršėnuose bei mokėsis Kuršėnų vidurinėje mokyklos 9 klasėje³⁴. Grupė susidarė A. Šalkauskio iniciatyva, pasak saugumo, dėl „netinkamo auklėjimo“ šeimoje ir mokykloje. 1968 m. spalio 30 d. grupė buvo išaiškinta. Saugumui jų elgesys pasirodė žalingo pobūdžio, todėl buvo taikomi tam tikri veiksmai. Tais pačiais metais lapkričio 1 d. saugumas grupės dalyvius pasikvietė į KGB, kur vyko pokalbis su jų tėvais. Apie šią grupę pranešta

Šiaulių miesto komunistų partijos organizacijai³⁵. Tokie atvejai, kai KGB pranešdavo apie grupių egzistavimą komunistų partijai, rodo, kad buvo bijota bet kokios antisovietinės jaunimo veiklos, net ir visai nedidelės grupės (daugiau kaip 2 narių) egzistavimas kėlė saugumui nerimą.

Kitoje ataskaitoje rašoma, kad iš slapto agento pateiktų duomenų Lietuvos SSR KGB tapo žinoma, kad Kelmės aštuonmetėje mokykloje egzistuoja mokinių būrelis, kurio tikslas – skatinti lietuvių tautinę savimonę. Teigiama, jog pranešime esanti informacija leido sužinoti būrelio vadovą. Tai buvo Kęstutis Steponas, 8 klasės mokinys, o vienas iš būrelio dalyvių – Vytautas Pluštauskas, 1971-aisiais išvykęs iš Kelmės gyventi į Šiaulius, Šiaulių 9-osios vidurinės mokyklos 8 klasės mokinys. Ataskaitoje teigiama, kad padedant patikimiems mokytojams ir mokiniams pavyko aptikti artimus Stepono ryšius su bendramoksliais – Jonu Vaigausku ir Stasiu Gusčiku. Taip pat ataskaitoje minima, jog pasitelkiant „patikimus žmones“, kaip kad tokius dažnai įvardindavo saugumiečiai, mokiniai K. Steponas, J. Vaigauskas ir V. Pluštauskas buvo kurį laiką stebimi siekiant sužinoti apie jų veiklą bei galimybes kurti antisovietinius atvirukus. Minima, kad buvo tikrinamos mokinių kišenės ir kuprinės, bet nieko nerasta³⁶.

Apie jaunuolių veiklą grupėje saugumui padedant sužinota iš V. Pluštausko. 1971-ųjų pavasarį K. Steponas ir J. Vaigauskas V. Pluštauskui pasiūlė įstoti į organizaciją, kuri vėliau pavadinta „Nauja nepriklausoma Lietuva“ (NNL). Jos tikslas – kovoti už Lietuvos laisvę, gaminti ir platinti antitarybinius atvirukus. Organizacijai priklausė K. Steponas, J. Vaigauskas, S. Gusčikas, taip pat 5 klasės mokinys Kančiauskas. Organizacijos NNL nariai turėjo pažymėjimus, taip pat buvo pasigaminę eskių vėliavai ir herbui. Pokalbio su V. Pluštausku metu saugumas išsiaiškino, kad berniukas namuose saugo laiškus, gautus iš K. Stepono ir

J. Vaigausko. V. Pluštauskas atnešė 17 laiškų, kuriuose buvo kalbama apie slaptą grupės veiklą. Reikia paminėti, jog, remdamasis iš V. Pluštausko gautais duomenimis, vaikų inspektorius kalbėjo su kitais grupės nariais. S. Gusčikas, J. Vaigauskas bei Kančiauskas patvirtino V. Pluštausko duomenis ir tai, kad K. Steponas vadovavo jų organizacijai. K. Steponas, organizacijos „Nauja nepriklausoma Lietuva“ vadovas, pokalbyje su operatyvininku atskleidė, jog idėja sukurti organizaciją buvo jo ir pirmiausia jis įkalbėjo J. Vaigauską. Taigi 1971 m. balandžio 19 d. laikoma organizacijos sukūrimo diena, nes tą dieną J. Vaigauskas prisijungė prie organizacijos. K. Steponas troško sukurti tokią organizaciją, nes, sakė jis, Lietuvoje tuo laikotarpiu buvo daug komunistų ir rusų, tad šios organizacijos tikslas – kovoti už laisvą Lietuvą. Taip pat buvo siekiama ir vakarieetiško gyvenimo būdo. Į organizaciją nebuvo priimami pionieriai ir komjaunuoliai, o tik tie mokiniai, kurie lankė bažnyčią. Tolimesni planai – įsigyti ginklų ir išplėsti veiklą kituose Lietuvos miestuose – Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje. Vėliau į organizaciją pakviesti įstoti ir kiti berniukai³⁷.

Antitarybiniai atvirukai, kuriuos gamino būrelio nariai, skatino kovoti prieš rusus ir kitų tautybių žmones. K. Steponas taip pat prisipažino skatinęs ir kitus grupės narius kurti ir platinti antitarybinius atvirukus, bet ar jie buvo platinami, jis nežinojo. Vaikinas taip pat sukūrė organizacijos vėliavą ir herbą. Kęstutis Steponas buvo priverstas prisipažinti, jog tariamai klydo, pasižadėti, kad daugiau taip nedarys, jis, kaip ir kiti organizacijai priklausę berniukai, prašė, kad tėvams nebūtų pranešta apie jo poelgį. Moksleiviai atidavė savo turėtus daiktus, kurie priklausė organizacijai, – vėliavą, herbą bei pažymėjimus, jiems teko rašyti pasiaiškinimus³⁸.

Organizacijai priklausę berniukai nebuvo nei pionieriai, nei komjaunimo nariai. Jų tė-

vai nebuvo partijos nariai. KGB ataskaitoje teigiama, jog Kęstučio Stepono tikslas buvęs sukurti vakarietišką gyvenimo būdą Lietuvoje. Toks tikslas buvęs įkvėptas matytų filmų bei televizijos laidų³⁹.

KITOS PROTESTO FORMOS

Sovietmečiu Kryžių kalnas buvo niokojamas, siekiant palaužti tikinčiuosius.

1973-aisias buvo suorganizuota jaunimo eiseną po dar vieno Kryžių kalno nusiaubimo. Kauno įvykiai, kai už Lietuvos laisvę susidegino Romas Kalanta, neliko be atgarsio ir Šiauliuose. Žinoma, kad gegužės 19 d. apie 24 val. iš Šiaulių pajudėjo grupė jaunų žmonių, kurie nešė kryžių, skirtą Romo Kalantos atminimui. Jis buvo trijų metrų aukščio, papuoštas ornamentu – širdimi, perverta dviem kalavijais. Ant vieno iš jų rankenos – svastika, o ant kito – penkiakampė žvaigždė. 14 val. 30 min. kryžius jau buvo pastatytas kalne. Žmonės meldėsi, bet atvažiavę saugumiečiai vieną iš procesijos organizatorių – M. Jurevičių – suėmė. Buvo tardomi ir kiti kryžiaus nešėjai, vienas iš jų – Zenonas Mištautas, Šiaulių politechnikumo IV kurso moksleivis. Už dalyvavimą eitynėse jam buvo sumažintas elgesio pažymys, atidėtas metams diplomo gynimas, jis buvo išsiųstas tarnauti į kariuomenę, kad, pasak saugumiečių, negalėtų įstoti į kunigų seminariją⁴⁰.

1982 m. Radviliškio saugumas gavo informaciją, jog vasario 16 d. Radviliškyje 2-osios vidurinės mokyklos 11 klasės mokinių grupė ant balto popieriaus skiautelių nupiešė nepriklausomos Lietuvos vėliavą. Ataskaitoje tai buvo pateikta kaip buržuazinės Lietuvos vėliavą atkartojantys trijų spalvų paveiksliukai. Mokiniai juos prisisėgė prie švarko atlapų. Mokyklos direktorius išskvietė mokinius pokalbiui, bet mokyklos admini-

stracija apie įvykį nieko nepranešė⁴¹. Iš to galima daryti išvadą, kad vadovybė nenorėjo užtraukti nemalonumų mokyklai, todėl įvykį ir nuslėpė. Ištyrus paaiškėjo, kad apklausti buvo šie mokiniai: Vytautas Kačinauskas, Virginijus Kasnauskas, Gintaras Paškevičius, Kęstutis Morkis. Visi jie priklausė komjaunimo organizacijai⁴². Apie šį įvykį informuotas rajono partijos komitetas. Išsiaiškinta, kad akcijos organizatorius buvo Virginijus Kasnauskas, kuris žinojo, kad Vasario 16-oji yra, kaip KGB ataskaitoje teigta, „buržuazinės Lietuvos nepriklausomybės diena“. V. Kasnausko, V. Kačinausko ir G. Paškevičiaus elgesį apsvarstė komjaunimo susirinkime. Komjaunimo organizacijos rajono komiteto biuras iš komjaunimo organizacijos pašalino G. Paškevičių ir V. Kasnauską, o V. Kačinauskui pareiškė griežtą papeikimą, taip pat atsirado įrašas jo apskaitos kortelėje. Reikia paminėti, kad klasės ir mokyklos komjaunimo organizacijos sekretoriai už „nepakankamą auklėjamąjį darbą“ sulaukė bausmės⁴³. KGB duomenimis, jų elgesys buvo aptartas partijos rajono komiteto biure. O mokykloje buvo tikrinamas auklėjamasis darbas, mokymo kokybė ir „aptikta keletas rimtų trūkumų“⁴⁴. Žinoma, kad Krasauskienė buvo atleista iš mokyklos direktorės pareigų⁴⁵. Šis įvykis parodo, kad buvo nepasitikėta mokyklos direktore po tokios jaunuolių veiklos – trispalvės segtukų švarkuose.

1982 m. lapkričio 12 d. buvo gauta informacija, kad Radviliškio miesto individualaus sodo „Vyturėlis“ teritorijoje ant mėšlo krūvos neatpažintas asmuo pastatė Lietuvos TSR valstybinę vėliavą su gedulo juoste. Iširta, jog tai padarė Radviliškio miesto gyventojai: Sigitas Labanauskas, kuriam tuo metu buvo aštuoniolika metų, žemės ūkio technikos gamyklos darbininkas Arvydas Bagdonas, kuriam buvo septyniolika – profesinės techninės mokyklos Nr. 17 moksleivis, komjaunimo organizacijos narys. Nustatyta, kad lapkričio

11d. vakarą S. Labanauskas ir A. Bagdonas susitiko su savo pažįstamais – Valerijos Valsiūnienės vardo vidurinės mokyklos 10 a klasės mokiniais Osvaldu Vozniu, Vidmantu Urbonu, komjaunimo organizacijos nariu; tos pačios mokyklos 11a klasės mokiniu Sauliumi Štankeliu, komjaunimo organizacijos nariu; profesinės technikos mokyklos Nr. 17 moksleiviais – Arvydu Markovu, ir Anatolijumi Korpuchovu, komjaunimo organizacijos nariu, žemės ūkio technikos gamyklos darbininku Vidmantu Burba. Visi išvardinti asmenys slappinėjo miesto gatvėmis, negražiai aptarinėjo vieną iš partijos ir valstybės vadovų. Pakeliui namo S. Labanauskas ir A. Bagdonas nuėmė vėliavą nuo vieno namo Miško gatvėje, o S. Labanauskas, eidamas į namus, šią vėliavą pastatė ant mėšlo krūvos⁴⁶.

Apie „išpuolį“ buvo pranešta partijos rajono komitetui. Pirmojo sekretoriaus pavedimu į V. Valsiūnienės vardo vidurinę mokyklą, proftechninę mokyklą Nr. 17 bei žemės ūkio technikos gamyklą buvo išsiųstos kompetentingos grupės patikrinti auklėjamąjį ir politinį darbą šiuose kolektyvuose⁴⁷. Tikrintojai profesinėje technikos mokykloje Nr. 17 aptiko „rimtų politinio visuomeninio darbo trūkumų“. Problema buvo svarstoma partijos rajono komiteto biure. Tos mokyklos direktoriui ir partinės organizacijos sekretoriui buvo skirti griežti papeikimai su įrašu įskaitos kortelėje. Iškeltas klausimas dėl direktoriaus pavaduotojo atitikimo pareigoms. Pavesta sustiprinti mokymo įstaigos kontrolę⁴⁸. Saugumas visur aptikdavo „darbo trūkumų“, kalbant jų terminologija, ten, kur jaunimas vykdė nesmurtinės rezistencijos veiklą. Komjaunimo organizacijos rajono komiteto biuro posėdyje A. Bagdonas buvo išbrauktas iš organizacijos narių sąrašo, o kitiems komjaunuoliams pritaikytos atitinkamos poveikio priemonės⁴⁹.

1972 m. gegužės 20 d. Šiaulių miesto centre grupė jaunuolių, pasak saugumo ataskaitos, savo išvaizda panašūs į hipius, kalbėjosi, jog Kaune du studentai nusprendė susideginti, kad „Kaune sukilo visi miesto hipiai, siautėja, daužo pastatų langus, parduotuvių vitrinas, mušasi su milicininkais“, – taip teigta ataskaitoje. Kai kurie iš jaunuolių grupės sakė ketinantys vykti į Kauną ir prisijungti prie kovojančių prieš sistemą. Saugumas nusprendė sužinoti, kas jie. Operatyvininkų grupė, vykdžiusi Šiaulių miesto geležinkelio stotyje savo tarnybą, milicininkų padedama apie 23 val. sulaukė 3 iš minėtų vaikinių, kurie ruošėsi išvykti į Kauną. Tai buvo Šiaulių miesto gyventojai: Romualdas Šablinskas, odos fabriko „Elnias“ darbininkas (išsilavinimas – 8 klasės). Tuo metu jis nedirbo dėl ligos – turėjo ligos biuletenį. Kitas, Vytautas Kekša, tuo metu niekur nedirbo ir nesimokė. Trečiasis – Valentinas Koknajevas, besimokantis vakarinėje mokykloje, 6 klasėje. R. Šablinskiui ir V. Kekšai buvo 18 metų, o Valentinui Koknajevui – 17. Jis niekur nedirbo. Visi trys jaunuoliai buvo sulaukyti ir atsidūrė išblaivinimo įstaigoje. Gegužės 21 d. rytą milicijos pareigūnai skyrė jiems baudą – po 5 rublius. Ataskaitoje rašoma, kad buvo ir profilaktinis perspėjamojo pobūdžio pokalbis su jaunuoliais ir jų tėvais. Jaunuoliai patvirtino, kad kalbėjosi apie Kauno įvykį, bet neigė ten ketinę vykti. Daugiau „negatyvių reiškinių“ Šiaulių mieste ir aplinkiniuose rajonuose saugumas neužfiksavo, nurodyta ataskaitoje⁵⁰.

1975 m. saugumas gavo operatyvinį pranešimą apie III kurso lituanistes iš Šiaulių pedagoginio instituto. Pasak saugumiečių, jos skleidė „nesveiką ideologiją“, studentų ekskursijos „Čiurlionio vietomis“ metu dainavo tautines dainas⁵¹. 1975 m. spalio 25 d. ta pati grupė studenčių vedė komjaunimo susirinkimą tema „Būsimas mokytojas – ar

visada būsi pavyzdžiu savo mokiniams?“. Violeta Petrulytė kalbėjo tautine dvasia sakydama, jog Lietuvoje vykdoma rusinimo politika, todėl mokiniams reikia aiškinti, kad Lietuva, o ne Sovietų Sąjunga yra jų tėvynė ir t. t.⁵²

Po gauto pranešimo saugumas organizavo papildomus patikrinimus tirti Virginijos Kalkutės, Nijolės Urbonaitės, Irenos Šimanauskienės ir Vaidilutės Barzdonytės veiklą. Patikrinimo metu nei pas jas, nei pas jų tėvus kompromituojančios medžiagos nerasta. Taip pat nustatyta, kad šie asmenys organizuotos veiklos nevykdė, taigi priimtas sprendimas – su jomis pasikalbėti. Pokalbio metu V. Kalkutė, N. Urbonaitė ir V. Barzdonytė prisipažino, kad komjaunimo susirinkimo metu V. Petrulytė aptarinėjo tautinius reikalus. Tolimesnio pokalbio metu pati V. Petrulytė prisipažino, kad pasisakė tautine tema. I. Šimanauskienė viską neigė, nors kitos studentės nurodė ir jos „neteisingą mąstymą“. V. Kalkutei, N. Urbonaitei, V. Barzdonytei ir V. Petrulytei iš esmės prisipažinus apie „nesveiką ir neteisingą mąstymą“ buvo nuspręsta informuoti komjaunimo organizaciją ir Šiaulių pedagoginio instituto rektoratą⁵³. 1976 m. birželio 1 d. ši studentų grupė buvo svarstoma komjaunimo susirinkimo metu, kur buvo

nuspręsta – I. Šimanauskienę pašalinti iš komjaunimo organizacijos, V. Kalkutei ir V. Petrulytei pareikštas griežtas papeikimas, įrašomas į studento kortelę, nutarta ją atleisti iš užimamų pareigų komjaunimo organizacijoje, N. Urbonaitei pareikštas papeikimas, V. Barzdonytei – įspėjimas⁵⁴.

1985 m. vasario 13 d. 8 klasės mokinys, besimokantis Naujosios Akmenės vidurinėje mokykloje, penkiolikmetis komjaunimo narys G. Raila matematikos kabinete nupiešė Gedimino stulpų ženklą. Naktį iš vasario 16-osios į 17-ąją analogiškai ženklai buvo nupiešti N. Akmenės mieste ant universalinės parduotuvės „Akmena“ vitrinos ir ant dviejų gyvenamųjų namų, stovinčių Kosmonautų ir Tarybų gatvėse, sienų. Autorius, kurio pavardė Vembrė, saugumo ataskaitoje nebuvo nurodytas, jam tuo metu buvo 19 metų, jis mokėsi Kuršėnų proftechnikos mokykloje, gyveno N. Akmenėje⁵⁵.

Tais pačiais metais iš kovo 15-osios į 16-ąją Sedinas (g. 1966 m.), „Černiachovskio“ kolūkio darbininkas, Demantas (g. 1967 m.) ir Grušas (g. 1967 m.), nuplėšė valstybinę Lietuvos SSR vėliavą nuo N. Akmenės tarybos pastato. Visi vaikinai priklausė komjaunimo organizacijai. Surinktą medžiaga apie minėtus asmenis saugumas perdavė Akmenės rajono prokuratūrai⁵⁶.

IŠVADOS

Jaunimo nesmurtinė rezistencija, kuri dar labiau suaktyvėjo po J. Stalino mirties, kai buvo nuslopintas ginkluotas pasipriešinimas totalitarinei Sovietų Sąjungai, reiškėsi įvairiais būdais ne tik didžiuosiuose Lietuvos miestuose, bet ir Šiaulių regione. Vienas iš būdų – atsisaukimų platinimas. Dažniausiai atsisaukimai buvo platinami lietuviams itin svarbios šventės – Vasario 16-osios proga. Taip pat būdavo platinami ir primi-

nimai švęsti Vasario 16-ąją, rašomi įvairus tautinius jausmus žadinantys užrašai primenantys, kad Lietuva yra okupuota ir pan. Pavyzdžiui, „Laisvę Lietuvai!“, „Šalin tarybų valdžią!“ ir kt. Jaunimas kūrė įvairias antisovietines grupes, siekdamas pasipriešinti sovietams, bet jų veikla dažnai tęsdavosi neilgai, nes jas greitai aptikdavo saugumas; nepaisant to, jos vis tiek buvo kuriamos. Dėmesys buvo skirtas ir tikinčiam jauni-

mui, nes į Kelmėje veikiančią grupę galėjo įstoti tik bažnyčią lankantis jaunimas, t. y. tikintieji, o ne komjaunuoliai. Sovietiniam režimui atsisakantis paklusti jaunimas naudojo ir kitokias protesto formas: lankydavo Kryžių kalną, prisimindavo Vasario 16-ąją,

Nuorodos

¹ J. Sireika, *Šiaulių miesto istorija 1940–1995*, Šiauliai: Saulės delta, 2007.

² Lietuvos SSR KGB Radviliškio rajono poskyrio pranešimo raštas apie antisovietines akcijas 1970 m. Radviliškio ir Pakruojo rajone. Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-11, ap. 1, b. 2487, l. 100–109. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/332/from:699>>

³ Lietuvos SSR KGB Radviliškio r. skyriaus 1979 m. ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2601, l. 145–153. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/5155/from:699>>

⁴ KGB Radviliškio rajono poskyrio 1982 m. veiklos ataskaita. LYA, F. K-11, ap. 1, b. 2616, l. 34–44. [žiūrėta 2018 12 29] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1349/from:699?fbclid=IwAR2Jm26hAzCTRvbC7nImX4A7RFNvXyIIL1pE3-43a3ByVJLClGtyjtqEWw>>

⁵ Lietuvos SSR KGB Radviliškio rajono poskyrio 1985 m. veiklos ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2643, l. 1–6. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1570/from:699>>

⁶ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR KGB 5-ajam skyriui dėl antisovietinės jaunimo grupės Kelmėje, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 56–58. [žiūrėta 2018 12 29] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3339/from:546>>

⁷ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės jaunimo grupės veiklos Kelmėje, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 50–55 [žiūrėta 2018 12 29] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3338/from:546>>

⁸ Lietuvos SSR KGB Šiaulių miesto skyriaus pranešimas apie antisovietinių atsišaukimų platinimą mieste 1963 m., LYA, f. K-41, ap. 1, b. 629, l. 12–15 [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/4563/from:694>>

⁹ Lietuvos SSR KGB Šiaulių miesto skyriaus duomenys apie antisovietines akcijas Šiauliuose 1968 metais, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 503, l. 4–12 [žiū-

nebijodavo rizikuoti savo padėtimi ir ne-tekti galimybės toliau mokytis, išreikšdami tautines mintis arba piešdami ant pastatų, mokykloje tautinius simbolius, tokius kaip Gedimino stulpai.

rėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/323/from:694>>

¹⁰ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus raštas LSSR KGB pirmininkui dėl Šiaulių m. jaunimo reakcijos į R. Kalantos susideginimą, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 119–120. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3340/from:694>>

¹¹ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus ataskaita LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės veiklos Šiaulių rajone, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 513, l. 52–60. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3345/from:694>>

¹² Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus raštas LKP Šiaulių m. komiteto pirmajam sekretoriui dėl gautų duomenų apie antisovietiškaai nusiteikusią studentus, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 517, l. 24–26. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3357/from:694>>

¹³ Lietuvos SSR KGB Akmenės rajono poskyrio 1985 metų veiklos ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 87, l. 49–55. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1596/from:709>>

¹⁴ Lietuvos SSR KGB Šiaulių miesto skyriaus pranešimas apie antisovietinių atsišaukimų platinimą mieste 1963 m., LYA, f. K-41, ap. 1, b. 629, l. 12–15 [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/4563/from:694>>, p. 1, 2.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Ten pat, p. 3, 4.

¹⁷ J. Sireika, *Šiaulių miesto istorija 1940–1995*, p. 187.

¹⁸ Ten pat, p. 188.

¹⁹ Lietuvos SSR KGB Radviliškio rajono poskyrio pranešimo raštas apie antisovietines akcijas 1970 metais Radviliškio ir Pakruojo rajone, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2487, l. 100–109. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/332/from:699>> p. 5.

²⁰ Ten pat.

²¹ Ten pat, p. 6

²² Ten pat.

- ²³ Ten pat.
- ²⁴ Ten pat.
- ²⁵ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus ataskaita LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės veiklos Šiaulių rajone, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 513, l. 52–60. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3345/from:694>> P. 1, 2.
- ²⁶ Ten pat, p. 2.
- ²⁷ Ten pat, p. 4.
- ²⁸ Ten pat, p. 8.
- ²⁹ Lietuvos SSR KGB Radviliškio r. skyriaus 1979 m. ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2601, l. 145–153. [žiūrėta 2019-10-28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/5155/from:699>> P.8.
- ³⁰ Lietuvos SSR KGB Radviliškio rajono poskyrio 1985 metų veiklos ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2643, l. 1–6. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1570/from:699>> P. 2,3.
- ³¹ Lietuvos SSR KGB Šiaulių miesto skyriaus duomenys apie antisovietines akcijas Šiauliuose 1968 metais, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 503, l. 4–12 [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/323/from:694>> P. 3,4.
- ³² Ten pat.
- ³³ Ten pat.
- ³⁴ Ten pat.
- ³⁵ Ten pat.
- ³⁶ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės jaunimo grupės veiklos Kelmėje, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 50–55 [žiūrėta 2018 12 29] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3338/from:546>> p. 1.
- ³⁷ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR saugumo komiteto pirmininkui dėl antisovietinės jaunimo grupės veiklos Kelmėje. LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 50–55 [žiūrėta 2018 12 29] Prieiga internete: <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3338/from:546>> P. 2–3.
- ³⁸ Ten pat, p. 3.
- ³⁹ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus pranešimas LSSR KGB 5-ajam skyriui dėl antisovietinės jaunimo grupės Kelmėje, LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 56–58. [žiūrėta 2018 12 29] Prieiga internete: <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3339/from:546>> P. 2.
- ⁴⁰ Sireika Jonas. *Šiaulių miesto istorija 1940-1995*, p. 188.
- ⁴¹ KGB Radviliškio rajono poskyrio 1982 metų veiklos ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2616, l. 34–44. [žiūrėta 2018 12 29] Prieiga internete: <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1349/from:699?fbclid=IwAR2Jm26hAzCTRvbC7nImX4A7RFNvXyII LI1pE3-43a3ByVJLCIGtyjtqEWw>> , p. 6.
- ⁴² Ten pat.
- ⁴³ Ten pat.
- ⁴⁴ Ten pat.
- ⁴⁵ Ten pat, p. 7.
- ⁴⁶ Ten pat, p. 7.
- ⁴⁷ Ten pat, p. 8.
- ⁴⁸ Ten pat.
- ⁴⁹ Ten pat, p. 9.
- ⁵⁰ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus raštas LSSR KGB pirmininkui dėl Šiaulių m. jaunimo reakcijos į R. Kalantos susideginimą. LYA, f. K-18, ap. 1, b. 511, l. 119–120. [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3340/from:694>> , p.1,2.
- ⁵¹ Lietuvos SSR KGB Šiaulių m. skyriaus raštas LKP Šiaulių m. komiteto 1-ajam sekretoriui dėl gautų duomenų apie antisovietiška nusiteikusius studentus. LYA, f. K-18, ap. 1, b. 517, l. 24–26. [žiūrėta 2019 10 28] <http://www.kgbveikla.lt/docs/show/3357/from:694>, p. 2.
- ⁵² Ten pat, p. 2.
- ⁵³ Ten pat, p. 2.
- ⁵⁴ Ten pat, p. 3.
- ⁵⁵ Lietuvos SSR KGB Akmenės rajono poskyrio 1985 metų veiklos ataskaita, LYA, f. K-11, ap. 1, b. 87, l. 49-55 . [žiūrėta 2019 10 28] <<http://www.kgbveikla.lt/docs/show/1596/from:709>> , p. 3,4.
- ⁵⁶ Ten pat, p. 4.

Gauta 2021 11 23
Vilniaus universitetas,
Šiaulių akademija,
Vytauto g. 84, Šiauliai

Trukdyti tylai: tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimas lietuvių prozoje 1956–1986 m.

ĮVADAS

Temos aktualumas ir problemos. Josifo Stalino valdymo metu vykdytos represijos Lietuvoje susilaukė gana visapusiško mokslininkų įdirbio¹. Pastebėtina, jog represijų tema paprastai išspraudžiama į siaurus chronologinius rėmus, analitinį dėmesį sutelkiant į išvietinimo ar įkalinimo metą, o vėlesni įvykiai, susiję su išgyvenusių aukų grįžimu, nagrinėjami mažai.² Tyrimo, bandančio atsakyti klausimą, kaip viešai buvo kuriamos ir kontroliuojamos žinios apie represijas po masinių paleidimų pradžios, iš viso nėra. Tokio žiūros kampo svarba, visų pirma, turėtų būti argumentuojama siekiu suprasti aplinką, į kurią grįžta ir kurioje vėliau gyvena nukentėję asmenys. Lietuvos okupacijos ir represijų padarinius bandantys įvertinti psichologai yra pateikę svarbių išvalgų, parodančių, jog prievarta iš visuomenės išplėštiems asmenims reintegraciją į Lietuvos visuomenę apsunkino ne tik valdžios sukurtos sąlygos, kliudžiusios susirasti gyvenamąjį būstą bei darbą, bet ir pakitusi, o kartais – ir neigiamomis konotacijomis pasižymėjusi visuomenės laikysena³. Danutės Gailienės teigimu, tuometinės visuomenės nesugebėjimas dėl nežinojimo ar

baimės tinkamai įvertinti grįžusiųjų patirties tapo ir tolimesnės jų traumos priežastimi⁴. Paprastai šis nežinojimas yra motyvuojamas viešosios erdvės⁵ *tyla*, kurią, anot istorikų, kartkartėmis nutraukdavo režimo propaguojama atskirų represuotų grupių ir jų narių (ginkluoto pasipriešinimo dalyvių, žymesnių tarpukario veikėjų, dvasininkų) dezinformacijos bei kompromitavimo kampanijos žiniasklaidoje⁶. Tiesa, šiuo atveju beveik nebuvo liečiama tremties, įkalinimo patirtis ar sąsaja su ja, ar kitos nuorodos, galinčios padėti ją identifikuoti. O tokių pasirodymas viešajame diskurse, pasak masinius nusikaltimus žmoniškumui patyrusių visuomenių tyrėjų, yra svarbus rodmuo, veikias tolimesnę nukentėjusio būklę, padedąs arba trukdąs atkurti abipusį ryšį bei pasitikėjimą, jaustis visaverčiu visuomenės nariu⁷.

Kiek derlingesnių tylos drumstimo pavyzdžių padėtų rasti literatūroje pasirodę vaizdai. 1956 m. SSRS prasidėjusios destalinizacijos fone literatūra tapo viena pagrindinių platformų, kurioje bandyta aiškinti skaudžius netolimos praeities įvykius. Sovietologai šį laikotarpį įvardija kaip pirmąją *glasnost* (liet. viešinimo) politikos stadiją, o menininkų bei visuomenės reakciją (išreikštą laiškų redakcijoms forma) – savotiš-

ka atminties treniruote⁸. Tokios išvados yra daromos visos Sovietų Sąjungos kontekste, dėmesį sutelkiant į Sovietų Rusiją. Į tokių tyrimų empirinę visumą duomenys iš LSSR nepatenka. Tiesa, beveik nepasirodo jie ir lietuviškojoje istoriografijoje net ir tada, kai šiuo klausimu yra konstatuojama akivaizdi skirtis nuo centro. Pavyzdžiui, anot istoriko Vytauto Tininio, Lietuvoje faktai, kitaip nei Sovietų Rusijoje, apie represijas nepateko nei į grožinę, nei į mokslinę literatūrą⁹. Tokie teiginiai kelia daugiau klausimų nei pateikia atsakymų. Ar tikrai LSSR specifika pasireiškė paprasčiausiu faktų neegzistavimu? Ar tai reiškia, jog grožinėje literatūroje nebuvo įtrauktos tikroviškos žinios, ar tai, jog net ideologizuotos temos iš viso nebuvo vystomos meniniu lygmeniu? Gausūs Vakarų sovietologų tyrimai, įvairiais rakursais pristatantys sąlyginį trauminių patirčių įtraukimą į literatūrinę orbitą kaip esmingą režimo destalinizacijos politikos ir rašytojų santykių darbotvarkės dalį verčia abejoti, ar periferijoje už literatūros gyvenimą atsakingos struktūros galėjo išsitemti vien ignoruodamos temas, nepaisant centre vykstančių procesų. Dvejones taip pat sustiprina sovietmečio literatūros lauko pažinimą tiriančių istorikų išvados, kuriose pastebima, jog tema vis dėlto buvo įtraukta kaip bandymas amortizuoti dalį visuomenės nuotaikų¹⁰. Šios Lietuvos mokslininkų įžvalgos, kuriose nurodomi kūriniai, išleisti vėlesniu, dažniausiai pradedant 8-uoju dešimtmečiu laikotarpiu, leidžia spręsti apie LSSR specifikos kontūrus chronologiniu požiūriu. Juk būtent tada destalinizacijos veikiamas represijų vaizdavimas literatūroje persikelia į pogrindį. Tačiau ši prielaida gali būti padiktuota paprasčiausios mokslinių tyrimų stokos, o ne realios padėties. Tad tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimo literatūroje tyrimas yra aktualus ne vien suprantant aplinką, prisidėjusią prie represuotų asme-

nų savijautos, bet ir todėl, jog gali pagilinti žinias apie literatūros lauko veikimą LSSR po destalinizacijos bei jo specifika.

Aptarta temos tyrimų stoka iškelia problemą klausimą: kaip apsibrėžti ir tirti represijų vaizdavimą literatūroje sovietmečiu? Kitaip tariant, ko turime ieškoti, o suradę – kaip tai adekvačiai suprasti? Pirminis klausimas – kokiais kriterijais turime remtis nustatant, jog yra kalbama apie tremtį ir politinį įkalinimą? Klausimas kyla tiek dėl oficialiai nubrėžtų Josifo Stalino asmenybės kulto interpretavimo ribų, tiek dėl viešo kalbėjimo apie represijas sovietmečiu specifikos. Dar totalitarizmo tyrinėtoja Hannah Arendt yra pastebėjusi, jog XX suvažiavimo metu aukščiausiu politiniu lygmeniu pasmerktos represijos prieš komunistų partijos narius pasitarnavo sovietų tikslams, nukreipiant dėmesį nuo tikrojo nusikaltimų masto¹¹. H. Arendt mintis, jog kalbėjimas apie Josifo Stalino nusikaltimus buvo daugiau nuslepiančias nei atskleidžiantis aktas, skatina tyrime ieškoti ne vien to, ką patys sovietai apibrėžė kaip smerktinas represijas, bet nagrinėti ir bendrus represijų įvaizdžius, nurodančius į masinių trėmimų bei politinių įkalinimų istorinį laikotarpį ir grupes, kurios šias represijas patyrė.

Kita problema – bendros sovietmečio literatūros tyrimų perspektyvos bei šaltinių nepatikimumas. Istorikai ne kartą pastebėjo, jog sovietmečio literatūros analizė bando įvertinti kultūrininkų, kurių priešakinėse linijose stovėjo rašytojai, elgseną, remiantis supaprastintomis binarinėmis prisitaikymo ar pasipriešinimo schemomis¹². Elgsenos modelių vertinimo matmuo neretai persikelia ir į literatūros tekstų analizę, kuri pasitelkiama ieškoti rašytojų pasipriešinimo ženklų kūryboje ir juos pateikti kaip tam tikros alternatyvos pavyzdį likusiai, ideologijos bei politikos nukariautai literatūrai¹³. Atrodytų, jog tokiu būdu atsiranda para-

doksali situacija, kai ieškant to, kas prieštarauja sovietų okupacijos indoktrinavimo programai, neretai net nebandoma jos conceptualiau suprasti. Tai lemia susiaurintą, tiesiog į draudimo ar prievartos veiksmą¹⁴ nukreiptą literatūros politikos traktavimą. Šį atvejį galėtume aiškinti ir tuo, jog nagrinėjant literatūros tekstus cenzūros reikšmė pripažįstama, tačiau patsai indėlis retai ištraukiamas iš šešėlio. Kone iškalbingiausiai tokio riboto požiūrio pasekmes atskleidė filosofės Nerijos Putinaitės tyrimas, kuris, tiriant Justino Marcinkevičiaus kūrybą, itin kinamai parodo, jog tai, ką paprastai visuomenė suvokia kaip prieštaravimą režimo politikai, ne tik nekonfliktavo su režimo tikslais, bet ir buvo tiesiogiai jiems pajungti¹⁵. Todėl to meto prozos turinį verta tirti ne vien kaip literatūros tekstuose pasislėpusią režimo politikos dalį, bet ir kaip cenzūros politikos sudedamąją, kurios veiksmų bei indėlio bandysime ieškoti leidybos procese. Tokį veiksmą leistų atlikti pirminės cenzūros nagrinėjimas. Arūnas Streikus, aptardamas kultūros šaltinių panaudojimą sovietmečio tyrimams, yra pažymėjęs, jog būtent šios cenzūros pakopos šaltiniai istorikui suteikia daugiausia perspektyvų, kadangi postalininiu laikotarpiu redakcijos bei leidyklos jau ganėtinai gerai suprato besikeičiančius valdžios poreikius; šiuo atveju susiduriame su mažiau ideologizuota kalbėsena¹⁶.

Straipsnio objektas. J. Stalino valdymo metu pirmosios (1940–1941) ir antrosios (1944–1953) sovietų okupacijos metu vykdytų nusikaltimų žmoniškumui, pasireiškusių žmonių trėmimu bei įkalinimu Gulago lageriuose, vaizdavimas prozos kūriniuose, pateiktuose leidybos institucijoms aptariamuoju laikotarpiu.

Straipsnio tikslas. Aptarti ir išnagrinėti tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimą lietuvių prozoje 1956–1986 metais.

Chronologinės ribos. Pradinė data yra sąlyginė, pasirinkta atsižvelgiant į istoriografijoje esantį meninės represijų retorikos ir jų pokyčių įdirbį. Atskaitos taškas – 1956 m. SSKP XX komunistų partijos suvažiavimo data, kada vykdyta represinė politika buvo sukritikuota įvardijant, jog prievarta (Didžiojo teroro ir Antrojo pasaulinio karo metais) turėjo trūkumų. Istoriografijoje laikomasi nuostatos, jog būtent oficialiai išsakyta pozicija tapo lūžio tašku, leidusiu rasti represijų kritikai ir literatūroje. Pirmąja nuoroda į nekalną įkalinimą lageryje yra laikomas Vladimiro Dudincevo kūrinys „Ne vien duona“, 1956 m. išspausdintas literatūriniam žurnale „Novyj Mir“. Ši data svarbi ir todėl, jog po 1956 metų galime kalbėti apie masiškesnį nukentėjusių asmenų grįžimą į Lietuvą.

Darbą baigsime 1986-ųjų metų data. Michailas Gorbačiovas 1985 m. paskelbė *glasnost* (liet. viešinimo) laikotarpį, o 1987 m., patvirtinus naują draudžiamų skelbti žinių sąrašą, Glavlitas praktiškai liovėsi kontroliuoti viešos informacijos ideologinį turinį⁶. Simboliniu darbo baigiamuoju kūriniu laikomas Juozo Požėros romano „Žuvis nepažįsta savo vaikų“ publikavimas, kuris istoriografijoje dažnai laikomas svarbiausiu sovietmečiu publikuotu kūriniu, vaizduojančiu lietuvių tremtinių šeimą.

Istoriografija. Kaip minėta, represijų meninis vaizdavimas Sovietų Sąjungoje yra ištirtas įvairiuose kontekstuose (grįžtančių asmenų¹⁷, literatūros istorijos¹⁸, kultūrinės atminties¹⁹). Už geležinės uždangos vykstančias permainas stebėję mokslininkai pažymėjo kintantį meninį kalbėjimą dar einamuoju metu, įtraukiant garsiausių kūrinių analizes – Vladimiro Dudincevo, Aleksandro Solženycino, Aleksandro Tvardovskio bei kt.²⁰ Sovietų Sąjungos egzistavimo metu tam tikra tekstų refleksija yra ir lietuvių išėivijos spaudoje²¹, tačiau dėl laiko

bei erdvės distancijos ji veikiau priskirtina prie šaltinių²². Pirmosios platesnės analizės sutampa su sovietinės imperijos griuvimu – atsivėrus archyvams bei liudininkų atminčiai temą papildė ir kiti empiriniai duomenys (leidžiantys geriau pažinti politinę konjunkturą bei cenzūrinį lygmenį, visuomenės reakcijas²³). Represijų vaizdavimą literatūroje vienas pirmųjų konceptualiai apžvelgė Dariusz Tolczyk, išskirdamas tris etapus bei nurodydamas galimas šio pasakojimo funkcijas²⁴. Reikia paminėti Polly Jones tyrimą, kuriame Stalino kulto (de)konstravimo problema pristatoma istorijos mokslo, meniniu ir politiniu lygmeniu²⁵. Tiesa, čia tyrimo ribos yra užbaigiamos ties 8-ajame dešimtmetyje įsigalinčiu *stagnacijos* periodu, nors autorė ir kelia prielaidą, kad ir vėlesniu laikotarpiu būta nekaltų asmenų vaizdavimo.

Tuo tarpu Lietuvos padėtis, kaip minėta, didesnio dėmesio susilaukia būtent nuo 8-ojo dešimtmečio. Istoriografinis įdirbis čia minimalus, dažnai pasižymi lakoniškumu²⁶, fragmentiškumu, yra skirtas paaiškinti ar iliustruoti kitus reiškinius, todėl nesukuria struktūruoto ir visapusiško temos vaizdo. Represinę praeitį tiksliausiai mūsų nagrinėjamos temos atžvilgiu aptarė Arūnas Streikus. Tyrinėdamas cenzūros aparato veikimą autorius išskiria kelis kūrinius, kuriuose pasirodė represijų motyvai, pristato ir svarsto jų cenzūrinės situacijas²⁷. Nors mokslininkas ir pateikė svarbių įžvalgų, bet į savo tyrimo apimtį neįtraukė grožinių tekstų redakcijų bei publikuotų jų variantų, taigi pasiūlo vis dėlto nebaigtinę cenzūros indėlio rekonstrukciją.

Šaltiniai. Cenzūros intervencijų ir kūrybos proceso santykį atspindinčių šaltinių galima rasti Lietuvos literatūros ir meno archyve (toliau – LMMA). Redakcijų²⁸, Valskybinės grožinės literatūros leidyklos (nuo 1965 m. – „Vaga“)²⁹, Rašytojų sąjungos³⁰, asmeniniai literatūros lauko dalyvių fondų dokumentai išsamiau pristato, kaip buvo

kuriamas ir perkuriamas, blokuojamas bei aiškinamas meninis represijų interpretavimas. Visi šie šaltiniai iš esmės pasižymi pertrūkiais, nenuoseklumu bei sąmoningai iškraipo tikrovę, todėl gali būti naudojami tik kritiškai juos analizuojant vienas kito kontekste. Pirmuosiuose autorių kūrinių variantuose dažniausiai nematyti redaktorių įsitraukimų, tačiau pirminio teksto palyginimas su vėliau išreikštomis pastabomis (recenzijų bei kt. forma) ar kūrinių variantais ir publikuotu kūriniu leidžia pastebėti, kaip kito rašytojo tekstas leidybiniame procese. Dalis tų redaguotų rankraščių rodo tik antrąjį redagavimą, atliekamą autoriui jau sutvarkius tekstą, atsižvelgus į ankstesnes pastabas. Tokią šaltinių paliktą spragą kiek pavyksta įveikti atsižvelgus į prie kai kurių rankraščių išlikusius redaktoriaus juodraštinis užrašų lapus su komentarais apie taisytinias vietas bei atskirų veikėjų idėjines silpnybes. Redaguotuose kūrinių rankraščiuose³¹ aptinkami dažniausiai kelių asmenų atlikti išbraukymai bei marginaliniai užrašai, rodantys subjektyvią cenzoriaus reakciją³². Kita vertus, būtent tokie įrašai daryti skaitant tekstą, ilgai negalvojant, todėl ir nesisten-giant atskirų ištarų įvilkti į maskuojančių konstrukčių rūbą, būdingą kito pobūdžio cenzūriniams dokumentams. Taigi šie įrašai aiškiai apeliuoja į Stalino represijų vaizdavimuose atviriau pateikiamus motyvus, kodėl viena ar kita kūrinių scena nėra tinkama. Tai padeda nuspręsti, ar išbraukymas buvo atliktas dėl ideologinių priežasčių, o ne, pvz., gerinant teksto stilistiką. Reikia pasakyti, kad intervencijų autoriai daugiausia atpažįstami tik iš rašysenos, todėl priklausomybė konkrečiai cenzūros pakopai tik numanoma (rankraščiuose matomi leidyklų, redakcijų įrašai, o kai kuriais atvejais – Glavlito). Kai kurios pastabos, rašytos pieštuku, gali būti ištrintos, egzistavo perrašinėjimo praktika, kai atmetos vietos būdavo tiesiog iškarpo-

mos. Todėl pamatyti pilną įrašų vaizdą ne visada įmanoma. Vidiniam naudojimui skirtose recenzijose buvo pateikiamas verdiktas aiškinantis, kodėl kūrinys turėtų ar neturėtų būti leidžiamas, kas turėtų būti taisoma ir ko reikia visiškai atsisakyti. Verta atkreipti dėmesį, jog recenzento įvardintų argumentų autoryste irgi nereikėtų beatodairiškai pasitikėti. Įvairiose cenzūros pakopose dirbusių asmenų liudijimu, sovietmečiu egzistavusi „telefoninė teisė“ ar įvairių institucijų įsikišimas nulemdavo, jog recenzijose pateikti motyvai tebūdavo kitų asmenų nutarimų atkartojimas³³. Ypač tai būdinga problematiškiems kūriniams, kurių tolimesniam likimui įtaką galėjo daryti aukštesnei cenzūros pakopai priklausančių įstaigų vykdomi kontroliniai įsikišimai (KGB, LKP CK propagandos agitacijos bei Kultūros skyriai ir kt.)³⁴. Abejonę sukėlusių kūrinių svarstymas matomas posėdžių protokoluose. Galimybę geriau suprasti cenzūros eigą, fiksuoti įrašus, nematomus kituose dokumentuose, suteikia susirašinėjimas tarp literatūros lauko atstovų. Pirminis sumanymas – įtraukti skaitytojų refleksijas, atsispindinčias laiškuose, adresuotuose institucijoms ar rašytojams. Tačiau jų masivas sunkiai aprėpiamas, išsibarstęs po skirtingus fondus, ir tyrimo eigoje randamos tik menkos užuominos lėmė, jog laišškai bus naudojami tik užfiksuojant, bet ne atskleidžiant probleminių skaitytojų lygmenį.

Kitas šaltinių blokas – publikuoti prozos kūriniai, kurių buvo ieškoma tiek specializuotoje periodikoje (leidiniuose „Pergalė“, „Nemunas“, „Literatūra ir menas“), tiek remiantis „Vagos“ leidyklos knygomis. Tyrimui pasitelkta 20 neeiluotų grožinių tekstų³⁵. Stengtasi atsižvelgti į skirtingų žanrų, autorių bei populiarumo ir žinomumo kūrinius, siekiant pamatyti tiek visuminį vaizdą, tiek išžvelgti atvejo specifiką. Pasirinkta nagrinėti tik pirmuosius knygų leidimus, nes šių cenzūrinės intervencijos įprastu atveju būdavo

gausiausios (nors neatmestina, jog papūtas kitiems politinės konjunktyros vėjams, antrasis leidimas galėjo susilaukti įvairesnių vertinimų). Straipsnis papildomas ir kitais šaltiniais – okupuotoje Lietuvoje bei iševijoje leista kritika, publikuotų archyvinių dokumentų rinkiniais³⁶.

ATLEISTI NEREIKĖJO, BAUSTI: GRĮŽTANČIŲJŲ LITERATŪRINIO PORTRETO KŪRIMO APMATAI 1956–1963 M.

1956–1961 metais, tarp XX ir XXI komunistų partijos CK suvažiavimų galime stebėti keleriopą požiūrį į tremties ir politinio įkalinimo patirtį, daugiausiai pasireiškusių smulkiosios prozos kūriniuose. Pirmąją grožinės literatūros kryptį, kurios pradžia, tikėtina, reikėtų datuoti daug anksčiau nei 1956-ieji metai ir kuri vyravo iki pat 7-ojo dešimtmečio vidurio, sudaro prozos tekstai, pristatantys asmenų, dėl kurių bausmės pagrindo neabejojama, grįžimą iš įkalinimo įstaigų į Lietuvą. Be amnestijos įvardijimo, „grįžimo“, „banditų“, „liaudies priešų“ sąsają kurtis laikraščių antraštėse bei rašytojų kūryboje pastebima visoje Sovietų Sąjungoje dar 1952 m.³⁷. Todėl, manytina, pasakojimai buvo kuriami, pritaikant imperijos centre leistų tekstų naratyvus bei įtraukiant vėlesnio laikotarpio sampratas – amnestijos ir iš jos išplaukiančios *perestroikos* (pertvarkymo) idėjos grąžinimą į tekstus apie įkalinimą. Minimas terminas dar XX a. 3-ajame dešimtmetyje buvo tiesiogiai susietas su darbo stovyklomis, siekiant įtvirtinti jų kaip institucijų, kurių tikslas – neva „pataisyti“ nusikaltėlius, vaizdinį. Taip buvo bandoma formuoti regimybę, jog skirtingai nei kapitalistinėse šalyse (kuriose kalėjimai atlieka bausmės funkciją), Sovietų Sąjungos laisvės atėmimo įstaigos pasižymi perauklėjimo tikslais³⁸.

Lietuvoje pasakojimai apie grįžtančius asmenis buvo kuriami nurodant veikėjų įvykdytus kriminalinius ir/ar politinius nusikaltimus, o persiauklėjimas įprasminamas dvejopai, kūrinio eigoje jį tiesiogiai susiejant su laikysena režimo legitimacijos atžvilgiu. Didžiojoje dalyje nagrinėtų kūrinių persiauklėjimas atskleidžiamas kaip nepavykęs. Pavyzdžiui, Jono Dovydaičio apsakyme „Trys nepažįstami“³⁹, buvęs kalinys vėl nusizengia įstatymui vogdamas, o Igno Piktornos apsakyme „Netikras žmogus“ buvęs režimo kritikas, net ir gavęs valstybės ir visuomenės „nuodėmių išrišimą“ laikosi negatyvios pozicijos savo bausmės ir santvarkos požiūriu: „Priėmėme, užmiršome viską. Tik pats Stasius daug ko negali užmiršti, sako, skriaudžia, degina.“⁴⁰ Romualdo Kašausko apsakyme „Jaunystės motyvas“ vaizduojamas asmenų, ištremtų dėl turto, pasikeitimo negalimumas, kuris išryškėja santykyje su kitais. Kūrinyje iš studento Vytauto perspektyvos aprašomas susidūrimas su žmonėmis, kuriuos žinojo esant, bet „netikėjo, kad jie taip arti, kad jie išsilaikė.“⁴¹ Asmenys, grįžę iš „ten“, laikosi senų požiūrių ir įpročių (tai išreiškia kolūkinės sistemos kritika, teigiamu požiūriu į antisovietinį ginkluotą pasipriešinimą), o įsilieję į visuomenę, šie asmenys ją ir toliau „išnaudoja“: „Gauna penkis šimtus per mėnesį, šaiposi iš mūsų gyvenimo ir stato namą. Ir tikriausiai – mūrinį, iš silikatinių plytų, su garažu, su stikline veranda.“⁴²

Persiauklėjimas kaip pagrindinė problema gvildenamas Aldonos Baltrūnienės tekste „Vermelė įsilieja upėn“. Pastebėtina, jog čia persiauklėjimas, pagal sovietinę logiką turėjęs įvykti pačioje įkalinimo įstaigoje, yra perkeliamas į visuomenę. Iš lagerio grįžęs partizanų rėmėjas Jonas Digrys iš pradžių laikosi negatyvaus požiūrio į santvarką, bet galiausiai yra „palaužiamas“ teigiamų komunistų pavyzdžių, o „atėjęs į protą“ veikejas

savo bausmę reflektuoja kaip beprasmišką, niekam nereikalingą auką, kuri buvo uždėta ant aukuro dėl klaidinančių iliuzijų:

„Ir nebuvo jam gaila gero gyvenimo kolūkiečiams, nepikta, kad ateis naujas pirmininkas ar pakels, atgaivins nualintą žemę, tik buvo be galo gaila savęs, tų dešimties iš gyvenimo išbrauktų metų. Jei jis tada labai aiškiai žinojo, už ką sėdi, jei buvo įsitikinęs, kad tauta atsidėkos, įvertins jo auką, jei pats jautėsi nukentėjęs dėl Lietuvos, dėl savo žmonių, tai dabar jis vis susidurdavo su aplinka, kuri jam kalbėjo, kad toji auka buvo niekam nereikalinga, beprasmiška. Jo gailėjosi, bet dar niekas nedėjo ir nepagerbė. Užjautė, bet nelaikė didvyriu. Kiti jį žiūrėjo kaip į teisingai nubaustą, o geriausiu atveju – kaip į žmogų, kuriam nepasisekė gyvenime.“⁴³

Panašus klaidinančių idėjų sukeltos bausmės padarinys, vaizduojant kriminalinius nusikaltėlius, partizanų rėmėjus, formuojamas ir pasitelkiant iš tremties grįžusio nacių kolaboranto, prisidėjusio prie Holokausto, įvaizdį. Igno Piktornos novelėje „Prie kelio“⁴⁴ iš vaiko perspektyvos pristatomas tėvo, dalyvavusio žydų naikinime bei atlikusio bausmę, refleksija į savo praeitį ir einamąjį laiką:

„Aš tik dabar supratau, kam jie išspraudė man ginklą. Bet apie tai jūs patys gerai žinote. Jūs sukūrėte naująją Lietuvą be manęs. Aš nežinau, kiek ji puikesnė, tik žinau vieną, kad ją sutvėrė ne tos galvos, kurios liepė griauti ir žudyti, bet tos, kurios leidžia man, išgamai, grįžti į savo namus, savo miestelį.“⁴⁵

Galime manyti, jog režimui buvo svarbu įtvirtinti „teisingos“ bausmės idėją, diskredituojant grįžusius asmenis kūriniais, kuriuose neva patys įkalinti veikėjai savo bausmę interpretavo kaip jų su(si)klaidinimo pasekmę. Grįžusių asmenų, vaizduojamų neigiamai nusiteikusių sovietų okupacijos atžvilgiu, paveikslai buvo kuriami ir naudojant įvairias, deviantiniui elgesiui priskirti-

nas, praktikas. Tai dažniausiai nusikaltimai žmogaus gyvybei, asmens turtui, seksualinio apsisprendimo laisvei. Pastebėtina, jog rašytojams, net ir aprašiusiems kriminalinių nusikaltėlių grįžimą, buvo priekaištaujama dėl netikslumo. Pavyzdžiui, 1956 m. 2-ajame „Literatūros ir meno“ numeryje išspausdintą Mykolo Sluckio apsakymą „Parėjo“⁴⁶, kuriame pasakojama apie iš kalėjimo grįžusio žmogžudžio ir motinos susitikimą, partinės mokyklos atstovas Romualdas Lukinskas kritikavo, esą jam trūksta aiškumo, kadangi autorius „pamiršo“ pavaizduoti, jog veikejas taip pat turįs ryšių su „buržuaziniais nacionalistais“⁴⁷. Tokios pastabos rodo, jog buvo norima deviantinio elgesio savybes tiesiogiai susieti su politinėmis idėjomis ir veiksmais, prieštaraujančiomis okupacijos legitimumui. Kitas svarbus aspektas – moraliai negatyvią prasmę turinčių ypatybių suteikimas. Dažniausiai pasitaikę veikėjų bruožai – saiko jausmo nebuvimas (pavyzdžiui, piktnaudžiavimas alkoholiu). Tokia veikėjų elgsena atskleidžiama ne konkretaus individo, kurio elgesys pristatomas, atžvilgiu, bet iliustruojant dažnai kraštutiniais pavyzdžiais, demonstruojant negebėjimą išsaugoti normalius socialinius ryšius, t. y. įprasminant daromą žalą tiek artimiausiajai aplinkai (šeimai), tiek bendruomenei (fabrikui, kolūkiui ir kt.). Šios negatyviu vertinimu pasižyminčios elgesio savybės nors ir turi sovietų ideologijos bruožų (tarkime, pabrėžiama kolektyvo svarba), tačiau jų negalėtume laikyti vien sovietų moralės sudedamąja dalimi. Išskirti neigiamo elgesio bruožai traktuojami kaip neigiamybės ir Lietuvos pagrindžio spaudoje, todėl galime manyti, jog tai atliepė ir autentiškas visuomenės moralinių normų apibrėžtis. Pavyzdžiui, Erika Kripienė, tyrinédama partizanų spaudą pastebi, jog čia alkoholio vartojimas irgi yra identifikuojamas kaip negatyvi elgsena, o šeima įprasminama kaip esminė vertybė⁴⁸.

Po 1956 m. įvykusio XX Komunistų partijos CK suvažiavimo, kuriame buvo pasmerktos Josifo Stalino represijos prieš Komunistų partijos narius, sovietų Lietuvoje galime fiksuoti tik kelis kūrinius, kuriuose atsiranda nekaltumo matmuo. Jis buvo siejamas ne su Stalino vardu, bet su diktatoriaus valdymo laikų komunistais. 1956 m. žurnalo „Pergalė“ 3-ajame numeryje pasirodė Alekso Baltrūno apysaka „Tolimi keliai/Dainavos pavasaris“, III dalies ištrauka. Apysakoje, šalia pokario su terorizuojančiais „banditais“ siužetinių vingių, atsiranda trumpas epizodas apie po „banditų“ sušaudymo negalintį atsigauti aktyvistą, kurio sprendimus veikia arši „klasių kova“: „Grįžęs iš ligoninės pasidarė dar niuresnis, įtaresnis, pradėjo žiūrėti kenkimą ir buožių pinkles ten, kur jų visai nebuvo. Išsigėręs jis trankydavo geležiniu kumščiu į stalą, keikė buožes ir grasindavo visus „išgabensiąs Sibirijon“, o paruošų planą vykdė gerai.“⁴⁹ A. Baltrūno kūrinių pateikęs „Vagos“ leidyklai, vidinio naudojimo recenzijoje Vytautas Radaitis siūlė autoriui veikėją Laučę bandyti perkurti pagal stalininio laikotarpio Michailo Šolochovo kūrinio „Pakelta velėna“ veikėją Nagulnovą, parodant jam daugiau užuojautos, prisimenant, jog „tai gi ne klasinis priešas, tai nemokša, kuris gali ir pakenkti, bet kurio veiksmai visų pirma diktuojami klasinės prigimties, neapykantos klasiniam priešui ir tiesiog fanatinės meilės naujam gyvenimui.“⁵⁰ Recenzentas veikėją Laučę bei išvežimų į Sibirį „linksniavimą“ laikė nepagrįstais nurodydamas, jog per mažai atskleistas revoliucinės priemonės teisėtumas⁵¹. 1958 m. išleistoje knygoje⁵² 3-oji dalis nepasirodė.

Tuo tarpu 1957 m. pradžioje įvykusiame Antano Sniečkaus susitikime su kultūros darbuotojais skambėjusi kritika „Pergalės“ redakcijai dėl 1-ojo žurnalo numerio pavertimo grįžusiųjų kūrybos rinkiniu, pro akis nepraleido „keisto ir nesuprantamo“⁵³

Anelias Markevičiaus apsakymo „Padai-gos mirtis“. Išreikšta literatūros lauko sargų kritika, akivaizdu, buvo tiesiogiai susijusi su Sovietų Rusijoje pradėtu laikinu atsitrauki-mu nuo destalinizacijos kurso, kurį išprovo-kavo įvykiai Lenkijoje bei Vengrijoje⁵⁴. Kita vertus, atkreipę dėmesį į A. Markevičiaus apsakymo fabulą, kurios esmę sudaro grį-žusio iš neteisingo įkalinimo Pabalio susi-dūrimas su buvusiu įtakingu stribu Padaiga, dėl kurio kaltės pirmasis buvo represuotas, pamatysime, jog pats kūrinys turėjo naujo laikotarpio bruožų. Padaiga galėtų būti laikomas bene pirmuoju plačiau atskleistu negatyvaus stalinistinių komunistų prototipu lietuvių prozoje sovietmečiu. Panašiai kaip Aleksandro Baltrūno kūrinio veikėjas Laucė, taip ir Padaiga pokariu piktnaudžiauęs turėta galia: „Atsimena laikus, kai užsukdavo pas buožes, pagrasindavo, ir vežimai su maišais miltų, grūdų, lašinių paltim naktim atbraš-kėję sustodavo prie jo buto.“⁵⁵ Tačiau kitaip nei A. Baltrūnas, Laucės portretą grindęs partizaninio karo sukelta trauma, A. Marke-vičius neigiamą komunistą pastatė pačiame apsakymo centre ir, svarbiausia, kaip šio veiksmų atoveiksmį nurodo, kad žmogus buvo kalinamas tik vardan asmeninių tikslų.

Po išreikštos kritikos apsakymas, tais pačiais metais įtrauktas į rinkinį „Krizas saulėtekis“⁵⁶, skyrėsi nuo pirminio varian-to. Redagavimo istorijos nepavyko aptikti archyvų fonduose, todėl negalime spręsti, ar rašytojas pats interpretavo, jog taip pa-keistas kūrinys neužklius vėl, ar konkretūs taisymai buvo atlikti sureagavus cenzūros grandims. Lygindami spaudos bei rinkinio publikacijas pastebėsime akivaizdžius pras-minius skirtumus, labiausiai susijusius su įkalinimo *kaltės* išskaidymu. Suredaguotame kūrinyje už grįžusio asmens praleistus metus lageryje atsakingas jau nebe vien Padaiga, atsiradusi Pabalio kaltė pripažįstama paties personažo: „Devyni metai, brač, ne juokas,

pasimokinau. Nereikėjo man kišt nagų prie-tų šautuvų, tfu, nereikėjo.“⁵⁷. Tekste padau-gėja partizanų žiaurumų aprašymų, taip dalį kaltės atiduodant ir jiems.

Esmine šio periodo skirtimi nuo Sovietų Rusijos reikėtų laikyti aukų į(si)traukimą į represijų naratyvo kūrimą. Po XX suvažiavi-mo Sovietų Rusijoje buvo pradėta leisti gro-žinė literatūra, parašyta grįžusių kalinių bei jų artimųjų, pažįstamų⁵⁸. Kitaip nei Sovietų Sąjungoje, Lietuvoje didžiausią sklaidą (beje, visu aptariamą laikotarpiu) turėję kūriniai buvo parašyti ne aukų, o šių patirčių nepa-tyrusių asmenų. O represuotų rašytojų grįži-mas buvo viešai išnaudojamas propagandos sumetimais. Pavyzdžiui, Antanas Venclova, recenzuodamas Antano Miškinio eilėraščių rinkinį, poeto lagerinę patirtį įprasmina „atitrūkimo“ terminu, reintegraciją į litera-tūros lauką kaip savanorišką bei sąmoningą apsisprendimą, kurį neva iškraipo iševija: „Ir juokingai fariziejiškai atrodo svaičiojimai praeities žmonių, kuriuos pati istorija išmetė iš borto, kada jie nori save ir kitus įtikinti, kad A. Miškinis savo naujuosius eilėraščius rašo „priverstas, enkavėdistui prie krūtinės pristačius revolverį“. Ne, krankliai iš anapus Atlanto!“⁵⁹.

Tokia specifika aiškintina po XX partijos suvažiavimo nubrėžta riba – kaip visiškai nekaltai nukentėjusius galima identifikuoti tik komunistų partijos narius. Nors Lietu-voje iš dalies ir bandyta ieškoti minėtos aukų grupės (ypač vėlesniu laikotarpiu⁶⁰), tačiau čia vyravo dar prieš okupaciją J. Sta-lino represuotų asmenų rehabilitacija⁶¹. Tai, akivaizdu, sunkiai derėjo su pirmosios ir antrosios okupacijos nuo masinių trėmimų nukentėjusių ir grįžusių aukų charakteristi-ka. Aukų neįtraukimą į literatūrinio naratyvo kūrimą galėjo lemti ir Antano Sniečkaus asmuo⁶². LKP CK pirmojo sekretoriaus nega-tyvi pozicija ir priimti nutarimai bylojo apie nepasitikėjimą ir iš tremties grįžusių žmonių

laikymą pavojingais. Kita vertus, svarbus ir paties A. Sniečkaus tiesioginis indėlis į represijas. Stephen F. Cohen'as daro prielaidą, jog Nikitos Chruščiovo asmens atribojimo nuo represijų sėkmę lėmė tai, kad nusikaltimai buvo atliekami ne centre, bet periferijoje, todėl nebuvo taip gerai matomi⁶³.

Tiek 1961 m. įvykusio XXI suvažiavimo, kuriame aukų identifikacija buvo daug platesnė, tiek leidžiamų kūrinių atviresnė retorika imperijos centre vyravo iki 1963 m., vėliau kalbant apie stalininę praeitį buvo akcentuojami teigiami aspektai, o pats teroras – marginalizuojamas⁶⁴. Lietuvoje situacija judėjo priešinga kryptimi. 1961–1963 m. nagrinėti atviresni mėginimai trėmimų naratyvui suteikti įvairesnių variacijų buvo sėkmingai užkardomi dar pirminės cenzūros tinkle. Tai liudija Juozo Paukštelio romano „Netekėk, saulele!“ publikavimo istorija. 1962 m. rugpjūčio 10 d. „Pergalės“ redakcijos posėdyje dėl neaiškaus autoriaus vertinimo buvo kritikuojamas jo knygos skyrius „Baimė“, vaizduojantis pirmosios okupacijos trėmimus. Pateiktame tekste nėra atsisakoma naratyvo apie istorinę būtinybę iš visuomenės tarpo pašalinti potencialius priešus, tačiau jis neimponuoja, jį užgožia vaizdingai aprašomos baimės ir skausmo emocijos. Skyriuje vaizduojama 1941 m. birželio 14 d. trėmimų situacija aprašoma iš *buožių* dukters Irenos perspektyvos. Čia susipina dukters ir motinos baimė („Stovėjo ten abi persigandusios, spaudėsi viena prie kitos“⁶⁵; „ją ėmė purtyti drebulys, kalenti dantys“⁶⁶) ir skausmas („Grindys ėmė drebėti, ištiško ašaros ant skruosto“⁶⁷), ruošiantis taip ir neįvykusiai tremčiai. Nors išgąstį ir baimę greit keičia supratimas apie išvežtųjų skaičiaus padidinimą (vietoje išvežtų *visų* žmonių – tik trys šeimos⁶⁸), tačiau, manytina, jausminis kūrinio fonas lėmė, jog posėdyje buvo suabejota dėl rašytojo požiūrio į įvykius. Peršasi prielaida, jog dėl galimų tokių

perdėm asociatyvių sąsajų kūrinyje nuspręsta iš viso nepublikuoti skyriaus „Baimė“. Galiausiai teksto sujungimas buvo išspręstas pasinaudojant „žirklemis ir klijais“ – pašalinant netinkantį tekstą ir sukljuojant atskirus fragmentus, o užuominas pakeičiant įprastomis schemomis: „Per vakarienę klausinėjo apie Kauną, ką apie karą žmonės kalba, bet vežimų nelietė. Tas klausimas buvo per daug skaudus.“ (autoriaus sakiny s buvo išbrauktas, pakeistas į „Kauno nuotaikas, ką žmonės kalba apie karą, kokios žinios ateina iš Vakarų,“ – G. B.)⁶⁹.

7-ojo dešimtmečio pradžioje vis dar egzistavusį atsargų požiūrį į kalbėjimą apie nekaltą įkalinimą leidžia fiksuoti ir autorių reikšta pozicija. Juozas Paukštelis, net ir norėdamas pavaizduoti tipinės kulto aukos prototipą – įžymų komunistą, nesiryžta to daryti. Rašytojas, turėdamas omenyje jau aptartą kūrinių, laiške tuometiniam „Vagos“ leidyklos direktoriui Jonui Čekiui rašė, jog norėjęs aprašyti „generolo Smuškevičiaus santykius su tėvais, jis, 1940 m. grįžęs iš Lietuvos, tapo asmenybės kulto auka. Tai ir Ignacas mano taip pat augo, bet smulkiau aiškinti pabūgau.“⁷⁰.

1961–1963 m. pasikartojančios cenzūros intervencijos buvo susijusios su nuo represijų nukentėjusių asmenų pagal amžių bei lytį sudėties ribojimu. Iki 7-ojo dešimtmečio vidurio prozoje pavyksta rasti vos kelis išstremtų veikėjų, vaikų bei moterų literatūrinius prototipus, o bandymai į kūrinių įtraukti šias grupes dažniausiai išbraukiami. Pavyzdžiui, Romualdo Lankausko apsakymas „Tiltas į jūrą“ žurnale „Pergalė“ buvo išspausdintas tik atsisakius menkos, vos trijų žodžių, užuominos apie represavimą giminystės ir santuokos pagrindu: „Vieną naktį seniūnas dingo su visa šeima ir tada po apylinkę pasklido šiurpus žodis – Sibiras.“⁷¹. Panašūs metodai buvo pritaikyti ir leidžiant kūrinių „Netekėk, saulele!“. Pirmuosiuose jo varian-

tuose veikėja Irena pamato tremiamą moterį, primenančią motiną: „Žiūri, – sunkvežimis prikrautas ryšulių, o ant jų jau pagyvenusi ponias su (neįskaitomas žodis – G. B.), panaši į Irenos mamą, ir skrybėlė ta pati. Irena pradėjo drebėti „kaip epušės lapas“⁷². Dešimt kartų perrašius skyrių, išleistame romane šioje scenoje vietoje motinos Irena pamato vyrą, primenantį tėvą.

REPRESINĖS PATIRTIES (IŠ) NAUDOJIMAS LIETUVIŲ PROZOJE 1963–1972 M.

1963–1972 m. galime stebėti akivaizdų kokybinį ir kiekybinį temos rutuliojimo prozoje poslinkį: tremtis ir politinis įkalinimas funkcionuoja daugelyje didžiausiais tiražais leidžiamų stambios prozos kūrinių⁷³, atsiranda smulkiosios prozos tekstų, kuriuose nekaltųjų represijos tampa pagrindine tema⁷⁴. Toks vėluojantis temos vystymo aktyvumas, įtraukiant represijų interpretavimą kaip ne vien teigiamą, aiškintinas keliais aspektais. Visų pirma, įtaką galėjo padaryti 1962 m. Aleksandro Solženicyno „Viena Ivano Denisovičiaus diena“ publikacija. Galėtume manyti, jog „viršuje“ duotas signalas leisti publikuoti šį kūrinių buvo paskata ir lietuviškajam literatūros laukui. Be abejonės, svarbu ir tai, jog būtent 7-ojo dešimtmečio pradžioje panaikinta didesnė dalis apribojimų, trukdančių tremtiniams grįžti į Lietuvą, o paspartėjęs grįžimo procesas reiškė ne vien fizinį asmenų grįžimą, bet ir bylojo, jog su asmenimis atvyksta ir jų istorija, patirtys bei vertinimai. Tam tikras spaudimas pastebimas iš „apačios“. 6–7-ajame dešimtmetyje įvairiuose susitikimuose pasigirsta klausimai, rodantys tam tikrą pasimetimą (kai kuriais atvejais – ribų bandymą): kaip reikia bei galima kalbėti apie Stalino nusikaltimus bei demonstuo-

jantys ir šių temų aktualumą visuomenėje. Pavyzdžiui, partijos elitas kaip signalus apie žmonių nuotaikas fiksavo tokius klausimus: „Ar Stalinas nulėmęs trėmimų mastą?“⁷⁵, „Ar buvo būtini išvežimai 1940 m. ir ar jie pasiekė savo tikslą?“⁷⁶; „Kaip konkrečiai pasireiškė asmenybės kultas klasių kovos laikotarpiu Lietuvoje? Kai kas mėgina suversti kaltę Stalino asmenybės kultui, likviduojant buožes kaip klasę. Ar tai teisinga? Jei ne, kodėl?“⁷⁷. Pastebėtina, jog tam galėjo daryti įtaką ir suaktyvėjusi temos plėtra lietuvių išeivijoje⁷⁸. „Atšilimo“ metu pasikeitus sovietų politikai, okupuotos Lietuvos santykiams su išeiviais buvo ieškoma naujų metodų, kurių pagrindinė raiška – kultūriniai mainai, ypač suaktyvėję 7-ojo dešimtmečio viduryje⁷⁹. Tad galima teigti, jog poreikis sukurti apdorotą ir kontroliuojamą pasakojimą buvo svarbus režimui, tiek bandant sukurti atsvarą nukentėjusių asmenų patirčiai, tiek brėžiant ribas nurodančias, koks kalbėjimas apie nusikaltimus yra toleruotinas.

7-ojo dešimtmečio antroje pusėje į ne visai teisingų represijų visetą prie karštai tikinčių komunistų ir jau aptartų pavyzdžių buvo pridėti „socialinio teisingumo“ pažeidimai (išstremti bežemiai, mažžemiai)⁸⁰, uždraustų kūrinių skaitymas⁸¹ bei klasinės išimtis. Dar 6-ojo dešimtmečio pradžioje partijos teoretikai pradėjo formuoti kampaniją, išskėlusią „sąmoningo“ asmens svarbą⁸², 7-asis dešimtmetis leido atsirasti susivokusių, tačiau pagal klasę „netinkamų“ veikėjų portretams (J. Avyžiaus „Kaimas kryžkelėje“: veikėjai Krūminiai „pagal hektarų skaičių buožes, o pagal širdį...“⁸³; Alfonso Bieliausko „Kauno romanas“: veikėja Geda, bandžiusi stoti į komjaunimą; Vytauto Petkevičiaus „Apie duoną, meilę ir šautuvą“: veikėja Liuda, geriau išmananti marksistinę ideologiją nei aktyvus komunistas). Pastarųjų veikėjų atsiradimas prozos kūrinyje, manytina, buvo susijęs su poreikiu aiškinti jautriausių (ir

sunkiausiai pateisinamu) visuomenės grupių (vaikai, moterys, šeimos) represavimu. Nuo 7-ojo dešimtmečio antrosios pusės tremčiai bei įkalinimui giminystės pagrindu tampant ganėtinai įprasta tema, redaktoriai jau nebebrauko, bet netgi patys prirašo tokių motyvą. Juozo Paukštelio kūrinio „Čia mūsų namai“ redaguotame rankraštyje – epizodas, kuriame veikėjas aiškina buvęs ištremtas dėl „liežuvio nevaldymo“. Redaktorius ten tušinuku pridėjo: „Čia dar žmonos tokia giminė.“⁸⁴ Tikėtina, jog šiuo atveju vieno kalbėjimo galimybė atrodė nepakankama dėl galimų sąsajų su 7-ajame dešimtmetyje išlikusia praktika disciplinuoti piliečius, bandančius kritikuoti režimą.

Analizuotuose kūriniuose pastebimi platesni represijų patirties aprašymai, tačiau jie beveik visada pasižymi redukcavimu ar normalizacija. Pavyzdžiui, Juozo Baltušio novelėje „Tiesių kelių nėra“ per „banditų“ šeimų kerštą nekaltai įskūsto vyro gyvenimo sąlygos aprašomos kaip mažai kuo besiskiriančios nuo Lietuvoje esančių: „Namas buvo suręstas visai kaip jos buvusių tenai, toli dabar, Lietuvoj. Didelis kambarys, kamaraitė, seklyčia, du šoniniai langeliai priemenėj. [...] tiktai sienos kitokios – storų ir galingų šimtamečių pušų. Ir visokio gėrio kupinas buvo šis namas. Kamaraitės atšakoj, nekūrenamoj ir šaltoj, kabojo rūkyta žvėriena. Ir miltų buvo parūpinta žiemai, ir kruopų visokių.“⁸⁵

Vytauto Petkevičiaus romane „Apie duoną, meilę ir šautuvą“ žengiama žingsniu toliau – tremtinio patirtis įvertinama kaip geresnė nei būtų buvusi Lietuvoje. „Liaudies gynėjui“ Algiui Bičiui nuvykus aplankyti ištremtų mylimosios Liudos tėvų, mintis apie saugesnį ir ramesnį gyvenimą Sibire, gretinant jį su galimu likimu Lietuvoje, sustiprinama, pamačius tremtinių gyvenimo sąlygas („Gyveno neblogai, dideliame, dar sakais tebekvepiančiame apvalių rastų kambarėje.“⁸⁶), kurias veikėjas jau supranta

kaip tikrai išvirtusiomis į gerą („Aš kažkodėl pagalvojau, kad niekam nekenkia paragauti vargo. Nuo jo ir Dantos pasidarė geresni: išnyko tas jų iškilmingumas, sumažėjo mus skiriantis atstumas, ir aš pirmą kartą jų tarpe pasijutau lyg namie.“⁸⁷). Tokie įvertinimai išreiškiami ir pačių tremtinių lūpomis: „Mes čia užsidirbam net daugiau negu namie, tik produktų kai kurių trūksta. Pinigai mums ne problema, ir mes tau padėsim,“⁸⁸ o vieninteliu skaudžiu dalyku tampa pats prievartinio išvežimo faktas: „Jeigu reikia žmonių įsisaivinti šioms platybėms, galima kažkaip kitaip [...] man daug maloniau čia dirbti inžinieriumi ar ekonomistu, negu namie nepatikimu buhalteriu. Bet kaip jie to manęs paprašė. Dvi valandos, ir viela užsuktas vagonas...“⁸⁹.

7-ojo dešimtmečio antroje pusėje kuriami ne vien teigiamos patirties aprašymai, bet ir paminimi skaudūs įvykių. Tai dažniausiai ligos ir mirties motyvai tremtyje. Šie išgyvenimai, nors ir susiję su tikrove, vis tik kuriami naudojant vėlesniam laikotarpiui būdingas tremtinių gyvenimo aplinkybes: „Andrius žino, kad joms langas yra ir durys. Mama ir sesuo gyvena didelio medinio namo pusrūsyje, kur anksčiau kažkoks sibirietis didžturtis laikydavęs smulkius gyvulius ir paukščius. Pasidairiusios prie lango laiptelius, pro langą jos ir vaikščiojančios. Nijolė tvirtino, kad žiemą gyvensiančios šiltai, jau susidėjusios grindis, išbalčiusios savo pusrūsį, tik pūgos privarginsiančios – užmūrys išėjimą, beveik kasdien teksią išsikasti taką. [...] Šiandien mama guli, surakinta ligos, pusrūsio kambarėlyje, į kurį įeinama pro langą.“⁹⁰

Įtraukus neteisingai ištremtos šeimos istoriją ir nurodant jos sunkumus tremtyje, yra kuriamas įprastų sąlygų išpūdis, kada prastos sveikatos priežastimi tampa ne antisanitarinės gyvenimo aplinkybės, o negalėjimas susitaikyti su išvežimo faktu: „Rulienė išvežta pusę metų lignoninėj išgulėjo – nervų

liga, sako, vėl buvo atsinaujinusi. O mažasis vaikas, ten nuvažiavus, tuoj miręs.⁹¹. Atkreipkime dėmesį, jog tiek aprašant teigiamus, tiek neigiamus tremtinių bei politinių kalinių išgyvenimus, epicentre – tie įvykiai (pavyzdžiui, gyvuliniai vagonai, tremtinių sąrašai, grįžimas iš tremties) ir raiškos būdai (pavyzdžiui, laiškai), kurie geriausiai žinomi likusiai visuomenės daliai.

Represijų normalizacija galėtų būti laikyti tai, jog net ir vaizduojant Stalino laikų trėmimus ar įkalinimus, tai dažnai buvo aprašoma naudojant priešpriešą, pvz., vaizdingai aprašant caro ar tarpukario laikų kalėjimus, nevengiant smurtinių detalių akcentavimo, taigi vaizduojamos sovietų represijos atrodydavo kaip netikras ar bent smarkiai perdėtas gandas. Patsai politinio įkalinimo bei tremties veiksmas buvo pateikiamas kaip įprasta XIX–XX a. Lietuvos istorijos dalis, kurioje sovietų represijos dažniausiai įprasminamos kaip visuomenės ramybės užtikrinimas (taigi bent jau iš pažiūros tikslas atrodė „geras“). Tuo tarpu tarpukario kalėjimai buvo siejami tik su siauros asmenų grupės interesais (taigi „prieštaravo“ plačiosios visuomenės interesams). Iš nagrinėtų tekstų išsiskiria V. Petkevičiaus kūrinys, kuriame vaizdas apverčiamas, koncentracijų stovyklų sistema yra sulyginama su caro kalėjimais („Viskas kaip caro laikais: ir žargonas, ir papročiai, ir dainos, ir karceriai, išskyrus kareivius ir jų uniformas.“⁹²), o aprašant tardymo metodus pateikiamas ir smurto perviršius.

Panašaus kontrasto, kai aptariami sovietų nusikaltimai buvo vaizduojami kaip saugumo užtikrinimas nesaugiais laikais, kūrimas buvo dažnas pasitelkiant tiek nacių nusikaltimus, tiek laisvės kovotojų baudžiamųjų akcijų pavyzdžius. Jono Avyžiaus knygoje „Kaimas kryžkelėje“ dėl turto išstremtas veikėjas Krūminis savo patirtį pateikia taip: „Mus baudė, daug ką ir neteislingai, na, nešaudė,

nedegino krosnyse. Nelygink, Motiejau, kas nesulyginama. Mano vyresnysis sūnus, jei nori žinoti, ten baigė mokslą, inžinieriumi fabrike dirba.[...] Buvo skriaudų, neteisybės. Kentėjome, neginu. Bet gi viskas pakrypo į gera, Motiejau.“⁹³

Vytauto Petkevičiaus knygoje „Apie duoną, meilę ir šautuvą“ pateikiami ekskursai į 1951 m. spalio mėnesio tremtis. Šiose scenose aukos nėra bandomos diskriminuoti, kaip tik keliami klausimai abejojant socialinės prievartos grindimu: „Tie žmonės labai padorūs. O kuo kalti jų vaikai? Nežmoniška, siaubinga kariauti su moterimis ir vaikais.“⁹⁴. Tačiau čia pat pateikiamas atsakymas, supriešinantis sovietų represinį aparatą, vykdančią žmonių tremtis į Sibirą, ir partizanų elgesį: „Ką vežam mes, tiems nė plaukas nuo galvos nenukrepta, o ką išsiveda žalieji, tiems iš nugarų diržus lupa.“⁹⁵. Tuo tarpu Alfonso Bieliausko kūrinyje grįžusios Gedos patirtis pagrindinio veikėjo akimis irgi suvokiama kaip neigiama: „Toks šaltas, man visai nežinomas blyksnis tvykstelėjo tose papilkėjusiose akyse; tą žvilgsnį ji turbūt atsivežė iš ten, pagalvojau aš; ir jos šypsena, taip pat šalta ir nepažįstama – iš ten; ir ilgas, platus, jau seniai nebe madingas paltas, ir geltoni guminiai botai, ir tas suskirdusių, daug šalčio ir vėjų mačiusių lūpų virpesys, ir net balsas – prikimęs, slogus, išrėktas ar išverktas – iš ten.“⁹⁵.

Vis dėlto veikėja savo sunkumus artikuliuoja per svetimumo jausmą, su kuriuo susidūrė gyvendama tarp aršių santvarkos priešų, vis dar keliančių mirtiną pavojų visuomenei. Geda detalizuoja savo požiūrį: „O ką tu manai – malonu buvo su tokiais, ką? Su tais banditais... Miškiniais ir miestiniais. Jei galėtų, jie savo rankomis mus visus... savo kruvinomis rankomis...oi, prisiklausiau ten kalbų, Sigitai... prisižiūrėjau... nors Vebeliūnas, girdėjau, taip pat grįžo... žmonės sakė.“⁹⁶

Viešojoje ir uždarojoje retorikoje vieną didžiausių šio periodo pokyčių liudija atsakomybės klausimo plėtra. Akivaizdi skirtis nuo anksčiau aptarto laikotarpio matoma pirminės cenzūros grandies darbe. Jono Avyžiaus romanas „Kaimas kryžkelėje“ tada buvo kritikuojamas dėl pernelyg atlaidaus požiūrio į stalinistinio laikotarpio nusikaltimus. Vytautas Kubilius recenzijoje siūlė iš tremties sugrįžusio „buožės“ Lapino nebepaversti visų visuomenės silpnųjų priežastimi, o ištaras, jog negalima kaltinti žmonių, nuširdžiai tarnavusių asmenybės kultui, vadino „keistomis“⁹⁷. Tiesa, atviriausiai atsakomybės tema buvo artikuliuojama ne prozoje, o jos kritikoje. Pasirodžius Alf. Bieliausko „Kauno romanui“, atsakomybės klausimo interpretacijos buvo vystomos metus trukusioje diskusijoje „Pergalės“ žurnale, skirtoje apžvelgti vadinamojo vidinio monologo⁹⁸ taikymą tuometinėje literatūroje. Spaudoje Alf. Bieliausko romano veikėjas komunistas Sigitas Sėlis buvo apmąstomas jau nebe kaip *kulto auka*, bet kaip atsakingas už savo pasyvumą ištremtos Gedos atveju. Vytautas Kubilius personažą kaltino ne vien pasyvumu, ištremiant nekaltą žmogų, bet ir dėl kaltės jausmo trūkumo, kai vardan „didelių tiesų“ nusikalstama žmogiškumui: „Jis nedaužo galva sienos, kad jo idealai buvo paminti po kojomis, kad didelių tiesų vardu buvo pateisintos žiaurios represijos, kad realybė tebėra toli nuo šventų jaunystės svajonių. Jis ne tiek graužiasi ir kaltina save ir dėl to, kas buvo, kiek ieško sąžinę raminančių argumentų (vežė juk buvusius ministrus...). Sigitas Sėlis nesiginčija su savo gyvenimo laiku – tik stengiasi prisitaikyti prie pasikeitusios konjunktūros (būdingas romano „Happy end“ – reiškia grįžti į darbininkų tarpą.)“⁹⁹

Panašu, jog būtent dėl 7-ojo dešimtmečio pabaigos aktyvaus temos vystymo pro cenzūros filtrus praleidžiami kūriniai, ku-

riuose nenurodomas privalomasis istorinis kontekstas. 1968 m. „Nemuno“ 2-ajame numeryje pasirodžiusiame Romualdo Lankausko apsakyme „Gyvačių augintojas“ vienintele užuomina apie tai, kodėl pasakotojui pokariu teko leisti į „didžiąją kelionę užkaltame vagone“, įvardijamas tik kaimyno įskundimas. Tai, kad neliko laisvės kovų ir jų dalyvių pasmerkimo, neprasprūdo pro akis Genrikui Zimanui, kuris vis dėlto padarė išvadą, jog autorius turi omenyje „banditą“. Asmeniniame laiške A. Sniečkui jis skundė R. Lankausko kūrinio veikėją, jog: „Jisai užkietėjęs priešas, nori padegti savo kaimyną – bet autorius ne tik jo nesmerkia, priešingai – man susidaro įspūdis, kad autoriaus simpatija jo pusėje.“¹⁰⁰. Ideologo interpretacija, manytina, ir lėmė, kodėl minėtas apsakymas, pateiktas į novelių rinkinį „Pilka šviesa“¹⁰¹, ten nebuvo publikuotas¹⁰².

Po 1968 m. Sovietų Rusijoje prasidėjusio temos traukimosi į šešėlį, Lietuvoje cenzūravimo metu pašalinant nuorodas į Stalino asmenybę, išlaikomas nekaltų asmenų vaizdavimas. Pavyzdžiui, Jono Dovydaičio apysaką „Keistos vestuvės“ leidyklos direktorius Stasys Sabonis darbo pažymyje kritikavo: „J. Dovydaitis apysakoje „Keistos vestuvės“ nupiešė sukarikatūrintus, sušaržuotus valstybės saugumo darbuotojus, apskritai, be jokio reikalo, vaikydamasis temas „aštrumo“, buvo įvedęs į siužetą epizodinių veikėjų, buvusių tremtinių iš Sibiro, prikaišiojęs replikų apie išvežimus ir pan.“¹⁰³

Tačiau knygoje, atsisakius kelių minimų epizodų, įskaitant sąsajas su Stalinu, nekaltai išvežtų tremtinių linijos nebuvo visiškai atsisakyta.

Išėmus septynias pasikartojančias nuorodas į žmonių prievartinį išvietinimą¹⁰⁴ ir vieną stipresnę emocinį krūvį turintį apibūdinimą („Pro mažus, spygliuoto viela užpintus langelius sklido aimanos, vaikų verksmas, kažkas klykiančiu balsu prašė

vandens.¹⁰⁵) buvo publikuotas J. Avyžiaus romanas „Sodybų tuštėjimo metas“. 1968–1969 m. „Pergalėje“ išspausdintas kūrinys nors ir nėra pilnas, tačiau beveik nesiskiria nuo publikacijos knygos pavidalu ir autografų, o jau 1970 m. Kazys Ambrasas parašo vidinę recenziją ir tais pačiais metais, rugpjūčio mėnesį knyga yra pasirašoma spaudai. Tokia palyginti trumpa leidybinio proceso trukmė leidžia galvoti, jog kūrinių norėta kuo greičiau publikuoti, siekiant suspėti su nuvažiuojančiu destalinizacijos traukiniu. Šią mintį sustiprina K. Ambraso retorika – recenzentas net aštuonis kartus pabrėžia, jog autoriaus kūrinys nebūtinai turi atspindėti visą epochos vaizdą: „Jeigu mes mokame diferencijuoti žmogiškąsias veiklas ir, vadinasi, sugebame atskirti istoriko ir menininko darbą ir jo, menininko, rezultatus [...]“¹⁰⁶.

Romane pirmosios okupacijos trėmimai tampa kūrinių atskaitos tašku, o jų įvertinimas ir interpretacija pateikiama savosios pusės dar neatradusio, vieno iš pagrindinių veikėjų Gedimino apmąstymais: „Grįždamas namo visą kelią galvoju, kaip kartais keistai pasisuka žmogaus likimas. Reikėjo Anei ištekėti ne už Gulbino, bet už Anzelmo Lukošiaus, kuris apie ją suko ratą, ir nesėdėtų dabar vagone. Nesėdėtų ir Gulbinas, jei kadaise, bėgdamas nuo skurdo (buvo aštuoni vaikai šeimoje ant keturių hektarų), nebūtų išvažiavęs į Ameriką, sugebėjęs užsidirbti ir susitaupyti pinigų, o grįžęs gimtinėn, nebūtų išėjęs užkuriom už jaunos našlės, dvarininkės Gurskienės, kuri po kelerių metų mirė. Anelė norėjo būti ponija, tai ją ir pražudė.“¹⁰⁷

Nors vėlesnis naratyvas kuriamas pagal tą pačią schemą, kada trėmimų išvengė ir aršiausiai juos kritikavę nusprendžia kolaboruoti su naciais, tačiau pasirinktas veikėjas – Gediminas – ir jo įvairesnio požiūrio išryškėjimas kūrinių ideologinį užtaisą bei „autoriaus vertinimą“ paverčia nebe tokiais

akivaizdžiais. Tai liudija skaitytojų laišakai, kuriuose puse lūpų solidarizuojamasi su menamomis rašytojo intencijomis. Pirmajam variantui pasirodžius „Pergalėje“ skaitytojas Vaclovas Žvirblis laiške rašo, jog kūrinyje taikliai pavaizduotas Lietuvos likimas – būti skinamai kaip šalikelės žirniui, o, be kita ko, „ne tik vokiečiai... tautai skausmus atnešė.“¹⁰⁸. Ši daugtaškio pauzė – tarsi skaitytojo užmezgztas ryšys su kūriniu, jame išvelgiama neišsakyta *kita prasmė*, kurios negalima minėti nei tiesiogiai kūrinyje, nei laiške, tačiau ji tarsi savaime suvokiama, atpažįstama tarp eilučių ar skyrybos ženklų. Pasak psichologo Pavelo V. Simovo, suformuotos informacinės emocijų teorijos skaitytojo ir teksto santykiui užsimegztai skatina naujos informacijos, atliepančios skaitytojo poreikius, suteikimą. Tai reiškia, jog kuo daugiau tekste atpažįstamų istorinio periodo ženklų, tuo lengviau skaitytojas prisitaikys ir priims literatūros tikrovės kitioniškumą.¹⁰⁹ Todėl ryšio užmezgimas suponuoja didesnę pasitikėjimą tokiais kūrinių; tai padeda atmesti perteklinę kritiką, išskoduojant kitus mitus. Pavyzdžiui, be kitų istorijos interpretavimo sovietmečiu būdų, vienas ryškiausių, susijusių su tremtimis – žydų-komunistų, trėmusių lietuvių tautą, įvaizdžio naudojimas. Autoriaus autografo užrašuose paliktos pastabos: „Surasti vietų, kur tarp komjaunuolių maišosi žydai. Daugiau pagrįsti.. [...] Gulbinų išvežti buvo atėję žydai,“¹¹⁰ leidžia teigti, jog šis žydo-komunisto, tremiančio lietuvių, įvaizdis buvo kuriamas sąmoningai.

7-ojo dešimtmečio antrosios pusės temos aktyvumą (kartu – ir matomumą) patvirtina ir asmenų, ištremtų ar įkalintų dėl politinių priežasčių, pirmieji bandymai įsilieti į temas kūrime. Šie mėginimai buvo iškontekstinti, dažniausiai – nedidelės sklaidos. Net ir atpažįstant pavienes rašytojų ar jų artimųjų biografines detales, jų apvertimas pagal egzistavusią logiką – kas yra auka, o kas

pats suklydo – lėmė kardinalią jų patirties transformaciją. Keletas nedidelės sklaidos bei apimties kūrinių, kuriuose autoriai kaltės sąvokos nekvestionuoja, buvo publikuoti. Pavyzdžiui, už antisovietinių raštelių platinimą teistam Eugenijui Ignatavičiui buvo leista apsakymą „Lenktynės su saule“ publikuoti debiutiniame rinkinyje „Sėkmadienio pieva“. Tiesa, kūrinyje nors ir pastebimi išgyvenimai, santykio su praeitimi kūrimas, tačiau tai pateikiama tik nuorodomis („poliarinėm šiaurės naktim“; „anapus pušinės tvoros, anapus speigų alsinančio rūko ir tundros“, „monotoniškoj lentpjūvių giesmėj“)¹¹¹, kurias siekiant suprasti kaip įkalinimo patirtį, reikia turėti konkrečių žinių. Kiti apsakymai „idėjiškai teisingi“ – apie „banditus“, žudančius nekaltus asmenis¹¹², o knygoje pateiktoje E. Ignatavičiaus biografijoje įkalinimo patirtis neminima. Įsilieti į temą pavyko tik mažumai, pernelyg trauminės patirties neartikuliuosiu, rašytojų. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje Viktoro Katiliaus rankraščio „Gabrielė ir jos akvariumas“ netinkamumą K. Ambrasas aiškino tuo, jog kūrinio pasakotojas, grįžęs iš įkalinimo vietos, neįrodo savo nekaltumo – „Tėra nuoskaudos persmelkta pasakotojo pretenzija į kankinio postą.“¹¹³

Tuo tarpu tiek lagerio, tiek tremties kasdienybę patyręs Jonas Dovydaitis¹¹⁴ 7–8-ajame dešimtmetyje įsitraukė į nekaltai represuotųjų literatūrinio naratyvo kūrimą, parašęs jau minėtą apsakymą. Išskirtina tai, jog J. Dovydaičio „Keistų vestuvių“ 1972 m. redakcijoje randame, jog rašytojas gina savo poziciją, implikuodamas į Stalino kulto metus bei represinių struktūrų darbo metodus. Pavyzdžiui, redaguojant užkliuvus tardymo epizodui, į paraštėse pieštuku įrašytą pastabą: „Iš kur ji žino tai? Visas tas tardymo epizodas neįtikimas“, J. Dovydaičio atsakyta: „Autoriui jis įtikinimas, nes naudota faktinė medžiaga. Realai tikrovė puikiai fantazuoja. Jos neaplenkt.“¹¹⁵

ANT CENZŪROS SIETŲ NUSĖDUSI PRASMĖ: KŪRYBOS, KONTROLĖS IR RECEPCIJOS SĄRYŠIAI (PER) KURIANT KALBĖJIMĄ APIE REPRESIJAS 8-9-OJO DEŠIMTMEČIO LITERATŪROJE

1972 m. sovietų okupuotoje Lietuvoje galutinai pasibaigė „atlydžio“ periodas¹¹⁶. Nors Josifo Stalino valdymo metu vykdytų represijų nemažas kiekis pasitraukė į literatūrinę periferiją, vis dėlto negalime teigti, jog ši tema dingo iš prozos kūrinių. Pavyzdžiui, toks yra Vytauto Bubnio romanas „Nesėtų rugių žydėjimas“ ar Leono Kiauleikio „Gervazijus“. Abiejuose romanuose, derinant anksčiau aptartų periodų bruožus grįžtama prie tremtinės ir komunisto meilės istorijos, išlaikant tremties, kaip pavieniais atvejais skausmingo įvykio, kurio kaltė ir atsakomybė atiduodama „teisingai“ nubaustiems (abiem atvejais siejant su partizaniniu karu), požymius. V. Bubnio kūrinyje tremtinės atsiminimai atsiskleidžia per trauminę patirtį, tačiau dėl to kaltos ne gyvenimo sąlygos tremtyje, bet tėvo, pokario metais buvusio partizanų rėmėju, asmeninės savybės (godumas, savanaudiškumas): „Gal reikėjo priminti, kaip jis tave, penkiolikmetę mergaitę, vedėsi prie miško darbų? Ir ne todėl, kad duonos kąsnio trūko. Tėvas sakė – pasispauškim, juodai dienai susidėkim, nes ką žinai, kaip rytoj bus. Jis visą gyvenimą plėšėsi ir taupė juodai dienai. Tai gi ir tau pasakė: „Einam...“. Apsivilkusi plonu paltuku klampojai po pusnynus, traukėi pjūklą, skaldei didžiausias trinkas. Vieną pavakarę, kai ledinis šaltis stingdė kūną, tu parkritai į pusnį ir nesikėlei. Tėvas partempė tave lyg pagalį, pats gėrė degtinę ir tau liepė gerti. Ne, tėvo šiandien nenori prisiminti.“¹¹⁷

Tuo tarpu L. Kiauleikio romane, žmonių deportacijas grindžiant būtinumu numalšinti partizaninį pasipriešinimą, atsiranda

ir platesnių, su tremtimi susijusios kančios išgyvenimų, išreiškiamų ne pačių nukentėjusių, bet jų artimųjų. Kūrinio pagrindinis veikėjas – „liaudies gynėjas“ Gervazijus, dalyvavęs kelių miestelių trėmimo operacijose, gyvena su moterimi, kurios tėvai buvo išvežti būtent tuo metu. Jaunai porai persikrausčius į pirmus namus, daiktų trūkumą veikėjas nusprendžia kompensuoti jų išgydamas pigiau – varžytuvėse, kurios kulminaciją vainikuoja moters nevaldomas verksmas, pamačius savo išvežtų tėvų lovą: „Ji verkė tyliai, ilgai ir beviltiškai, apsikabinusi lovos kojūgalį kaip mylimo žmogaus karstą, kuri išneš nepriklausomai nuo jos valios.. Taip gali verkti tik stiprūs ir kantrūs žmonės.. Tik po gero pusmečio sužinojau, kad tai buvo jos tėvų lova, kurioje gal ir ji pati gimė...“¹¹⁸.

8-ojo dešimtmečio viduryje – 9-ojo pirmoje pusėje rašytojai jau bando ne tik atnaujinti prozos turinį, bet ir kvestionuoti iki tol buvusį represijų „teisingumą“. Pirmosios okupacijos trėmimus kiek plačiau pavaizduoti ryžosi Juozas Baltušis „Sakmėje apie Južą“. „Vagos“ leidykloje 1978 m. kovo 20 d. surengtame svarstyme antroji jo knygos dalis buvo įvardinta kaip problematiškiausia: ten vaizduojama niūri aplinka, perdėm šiurkštus komunisto Adomėlio elgesys, akcentuojama tremtis. Leidyklos originaliosios literatūros redakcijos vedėjui Juozui Stepšiui kliuvo užuojautos išvežtiems asmenims demonstravimas. Vyr. red. pavaduotojas Stasys Sabonis pritarė: „Kalbant apie 1940 m. išvežimus – pritariu J. Stepšiui. Tokios detalės, kaip „sugrūdo į prekinius vagonus“ arba Kaulakio paveikslas, tikrai užklius.“¹¹⁹. Šios knygos redagavimo istoriją atspindintys duomenys yra gana painūs ir nenuoseklūs¹²⁰, tačiau pirminio teksto palyginimas su redaguotu leidžia teigti, jog pateiktas autoriaus sumanymas itin skyrėsi nuo publikuoto. Gretindami pirmąjį ir publikuotą variantus pastebėsime, jog kertiniai pokyčiai išryškėja

ne tik pragiedrinant niūrią nuotaiką ar apšlifuojant komunisto Adomėlio manieras, bet ir nuo trėmimų besislapstančio *buožės* Vinciūnienės sūnaus – Adomėlio Stonkaus elgsenoje. Itin ryškiai keičiasi scena, vaizduojanti Adomėlio, bandančio slapstytis nuo trėmimų, atėjimą pas Južą. Pirmame variante Juzai grasina tik komunistas Adomėlis, o Stonkus, pasisavindamas Juzos ginklą, motyvuoja gintimi, kurią jis turįs užsitikrinti dėl komunisto jam reiškiamos nesuprantamos neapykantos: „Adomėlis seniai galanda dantį prieš mane. O aš jam niekur skersai kelio, ko pyksta – nesumetu. Jis sugrįš, dėde. Sugrįš manęs. Ir gal ne vienas. Jis tik dabar atėjo vienas. Apsiuostyti. Jie visada taip, bolševikai: vienas apuosto, paskui visa ruja iš karto!...“¹²¹

Tuo tarpu vėlesniuose variantuose, kaip ir publikuotame, Stonkaus laikysena šioje scenoje keičiama iš pagrindų, papildant ją neapykantos įvaizdžiu („pykčio iškreiptu veidu“¹²²; „gniauždamas kumščius“¹²³), išsakomi keršto motyvai ir prakeikimai („Palauk, dar ateis mūsų valanda“, – suriko svečias¹²⁴; „tegu prakeikimas krinta ant jų galvų“¹²⁵), o šautuvas atstatomas prieš jį priėmusį Južą. Taip besislapstanti nuo trėmimų auka – Adomėlis išvirsta aktyviu ir kerštingu, ginklu grasinančiu veikėju, derančiu prie visu sovietmečiu egzistavusios schemos, turinčios ne tik įrodyti, kokiomis blogomis savybėmis pasižymėję asmenys buvo tremiami, bet ir parodyti, koks potencialus pavojus režimą privertė įpainioti ir niekuo dėtus. „Aukštyn kojom“ buvo apverstas ir iš Sibiro tremties grįžusios veikėjos Vinciūnienės aprangos detalių, menamai inspiruojančių tremtinės materialinę padėtį, aprašymas. Pirmame variante Vinciūnienė buvo apsirėngusi skurdžiai: „Sunki kailinė kepurė, giliai užmaukšlinta ant galvos, pečiai žemai nulinkę po sunkiu rūbu, aulinis apavas ant kojų, nežinia ko apsiūtas išvirkščiu kailiu,“¹²⁶ o publikuotoje knygoje moters apranga

tampa „apynaujė“ : „Kailinė sunki kepurė jai ant galvos. Pečiai nulinkę po rudeniniu rūbu. Dar apynauju. Nelopytu, ir aulinukai ant jos kojų apynaujai.“¹²⁷

8-ojo dešimtmečio antroje pusėje nagrinėti išitraukimai leidžia fiksuoti itin aktyvų redaktorių *kitos prasmės* ieškojimą. Dėmesys buvo skiriamas kūrinyje naikinti vietas, susijusias su akivaizdžiai neigiamais veikėjais, kurių charakterio vertinimas ideologiškai pripažįstamas kaip tinkamas, tačiau atskiri intarpai suvokti kaip pernelyg asociatyvūs. Toks pavyzdys – V. Petkevičiaus kūrinio „Grupė draugų“ cenzūrinė situacija. Romane atsiranda keli epizodai, įprasminantys 1941 m. ir pokario suėmimų bei tremčių sovietinius prototipus, kurių epicentre atsiduria komunisto Tado Karoso ir jo tėvo Pijaus istorija. Jauno aktyvisto Tado Karoso personažas kuriamas kaip priešprieša senajam Karosui, kuris, pasak ideologinės raidės, yra „kriščiioniškai buožiškos moralės iškūnijimas, vienas iš įtikinamų meninių įrodymų.“¹²⁸ Senasis Karosas, Tadui pasiūlius, yra ištremiamas kartu su šeima. Tadą iš dalies galėtume laikyti Pavliko Marozovo, berniuko, įskundusio tėvus kolektyvizacijos metais, prototipu. Anot filosofės Nerijos Putinaitės, Pavliko kaip sovietinio herojaus istorija buvo reikiamos elgsenos totalitarinėje valstybėje personifikacija, kai besirenkant tarp bet kokių žmogiškųjų ryšių ir valdžios, teisingas sprendimas yra tik nusprendus pastarosios naudai¹²⁹. Tačiau šios istorijos parafrazės („Už tokius pini-gus paskui pareikalaus ir baisesnių dalykų. Tėvo motinos išsižadėti, prieš brolius eiti“), redaktoriams neatrodė tinkamos argumentuojant, jog tai per daug ryški užuomina į Tado dalyvavimą 1941 m. trėmime¹³⁰. Buvo aktyviai reaguojama į sąsajas, galinčias paneigti Pijaus kaltę, dalį jos atiduodant Tadui. Išbraukti emocinės būsenos aprašymai („paskui visą savaitę gėrė degtinę, bijodamas

pasižiūrėti į save“), po tėvo įskundimo yra pateikti motyvuojami klausimai: „Išsina, kad Tadas smerktinas už tėvo ir brolio išvežimą, jį, atseit, griaužė sąžinė?“¹³¹. Redakciniame tekste esančios pastabos reaguoja į beveik visas vietas, leidžiančias suabejoti veikėjo išvežimo motyvais: „tarsi P. Karosą dar reikėjo gelbėti (tik „buvo per vėlu.“)¹³²; „Ar Pijus turi teisę apeliuoti į teisingumą?“¹³³.

Redaktoriai netinkamą potekstę turinčių alegorijų įžvelgia ne tik Pijaus ir Tado santykių vaizdavime, bet ir aprašant kitą nuo represijų nukentėjusį veikėją – Severą Rekštį. Šio veikėjo istorija konstruojama kaip tipiško, užkietėjusio revoliucionieriaus, sėdėjusio visuose įmanomuose kalėjimuose (tarpukariu, beje, jį įskundė tas pats Pijus, vėliau – naciai ir sovietai). Kūrinyje yra keletas šių dviejų asmenų santykių aprašančių vietų, kurios recenzentams pasirodė dviprasmės: „Ir dar – pabaigoje tas Rekščio ir Pijaus bičiuliavimasis, ta neklasinė pensininkų brolybė. Ką ja norėta pasakyti?“¹⁰²; „Koridoriuje trynėsi Rekštys ir Pijus. Šita jų paralelė kuo tolyn, tuo nereikalingesnį atspalvį įgyja!“¹⁰³. Aptartas galimų teksto prasmų radimas demonstruoja ne vien griežtesnį, atidesnį cenzūros darbą ar rašytojų bandymus šias prasmes inkorporuoti į ideologinį diskursą, bet ir rodo, kokias situacijas, reikšmes patys cenzoriai suvokia kaip menamai aktualias įsivaizduojamam skaitytojui.

Kad cenzorių aktualizavimas bent iš dalies sutapdavo su skaitytojų auditorijos nuomone, įrodo Juozo Požeros knygos „Žu-vys nepažįsta savo vaikų“ cenzūrinės intervencijos ir išėivijos kritikos beveik identiškos pastabos, skirtos toms pačioms romano vietoms. Tiek išėivijoje, tiek redaguojant buvo kritikuojamas perdėm teigiamas tremtyje lietuviams padedančio rusų tautybės Jegoro asmens paveikslas¹³⁴, mokytojo Stasio reiškiamą tautinę neapykantą rusų tautos atžvilgiu¹³⁵.

Nors 1985 m. išleista J. Požeros knyga „Žuvys nepažįsta savo vaikų“ ir pateikė nemažai prozoje dar nevertotų aprašymų (pavyzdžiui, vaikystė tremtyje, bado išgyvenimai), išlikę redakciniai duomenys rodo, jog rašytojui beveik neteko atsisakyti ar keisti reikšmingesnių, su represijomis susijusių teksto dalių, kurias būtų galima traktuoti kaip įprasto represijų aiškinimo kvestionavimą. Priešingai, čia matomi redaktoriaus įsitraukimai, siūlantys atsisakyti neįtikinamų ar pernelyg tiesmukiškai pateiktų scenų. Pavyzdžiui, išbraukta vieta, kurioje aprašomas lietuvių namų išsaugojimas tremtyje, motyvuojant atitrūkimu nuo realybės: „O vietos valdžia kaip į tai žiūrėjo? Jegoras turėjo būti „paskelbtas buožių rėmėju“ nekonkretizuojant, kaip jis išsaugojo – galėtų būti tie namai nenusiaubti – patikėtume!“¹³⁶.

Redaktoriaus įsitraukimai jau šiek tiek klibina iki tol sėkmingai prozoje naudotus kalbėjimo apie represijas ir represuotuosius būdus. Redakcijoje atsisakoma tos dialogo dalies, kurioje grįžusiems tremtiniais juos įskundusio kaimyno žmona teigia, esą jiems likus Lietuvoje viskas galbūt baigtusi blo-

giau. O prie jos marginaliniuose užrašuose pieštuku prirašyta: „Nieko sau! Sugrįžus po 15 metų išgirsti, kad buvote laimingi.“¹³⁷. Tačiau negalime teigti, jog redaktorius siekia apgenėti tekstą nuo ideologinių mitų. Pavyzdžiui, rasistinių frazių mažinimas tekste komentuojamas taip: „Juozai! betgi tai ne lietuvių mokytojo, XX amž. pradžios meistrelio – svieto perėjūno kalba!“¹³⁸. Pateikiamas ir paaiškinimas: „kad pavyzdžiu rodo – neblogai, kad šneka – be reikalo, betgi toks kaip Stašys (mokyt., inteligentas) turėtų būti gudresnis.“¹³⁹. Taip pat tautinę neapykantą mažinančios frazės pastebimos tik rusų tautos atžvilgiu, o negatyvūs atsiliepimai apie lenkų ir vokiečių tautybę tekste yra paliekami. Todėl tiksliau būtų teigti, jog redaktoriaus įsitraukimai žymi pastangas mitus ne naikinti, o pateikti juos subtilesnėmis, todėl ir įtikinamesnėmis formuluotėmis. Kiti skaitytojų atsiliepimai išeivijos recenzijose, kuriuose J. Požeros romanas pavadintas sėkmingu bandymu „keblia tema parašyti romaną, o ne propagandinį veikalą [...]“¹⁴⁰, leidžia kūrinių identifikuoti ir kaip pasiekusį savo propagandinius tikslus.¹⁴¹

IŠVADOS

Apibendrinant galime teigti, jog 1956–1986 m. tremties ir politinio įkalinimo vaizdavimas lietuvių prozoje buvo aktyvus, tačiau nevientisas reiškiny, skirtingais periodais pasižymėjęs specifiniais bruožais. Pagal temos vystymo aktyvumą, nekaltumo įtraukimą, cenzūros darbo visumą nagrinėtą laikotarpį galime suskirstyti į 3 periodus: 1) 1956–1962 m.; 2) 1963–1972 m. ir 3) 1973–1986 m.

Pirmuoju periodu Josifo Stalino represijos analizuotoje literatūroje pristatomos kuriant naratyvus apie grįžtančius iš įkalinimo asmenis. Tai dažniausiai vyrai, kurių bausmė

grindžiama sunkaus pobūdžio nusikaltimais, jos tiesiogiai siejamos (o jei nesusiejamos – skatinama tai daryti) su politinėmis idėjomis. Aktyviai plėtojimas persiauklėjimo klausimas, be kelių išimčių, yra įvardintas kaip neįvykęs, o deviantinio elgesio priskyrimas grįžusiems veikėjams kūriniuose pateiktas kaip keliantis grėsmę visuomenės ramybei bei tvarkai. Pasirodę pavieniai rašytojų bandymai įtraukti nekaltai represuotos aukos statusą buvo siejami su stalinistinių laikų komunistais bei vystomi partizaninio karo laikotarpiu. Tokie bandymai uždaroje bei viešoje kritikoje buvo sutikti nepalankiai,

skatinant tekstus perdaryti pagal stalinistinio laikotarpio kūrinių siužetus. Šiuo periodu cenzūros intervencijos didelį dėmesį skiria nuorodų į ištremtus moteris bei vaikus mažinimui.

Antrasis periodas, išskirtas dėl aktyviausio temos artikuliuojimo bei atsiradusių mėginimų apie represijas prozoje rašyti ir aukoms, pasižymėjo įvairesniu, nuo represijų grupių nukentėjusių (pagal lytį, amžių, socialinį sluoksnį, politines pažiūras) įtraukimu, platesniu jų patirties aprašymu. Atsiradę nekaltai represuotų asmenų gyvenimo tremtyje aprašymai dažniausiai vystomi vartojant patirtį redukuojančius, pozityvius ar net geresnius nei buvusius Lietuvoje apibūdinimus, išreiškiant tai saugumo (tiek finansinio, tiek fizinio) motyvais. Stalino represijas įtraukiant į literatūrinę tikrovę šios dažniausiai nublankdavo prieš kitas lietuvių tautos patirtis, susijusias su politiniu įkalinimu, tremtimis ar represijomis. Prozoje atsiranda priešara, kurioje vienoje gretoje pateikiami partizanų bei nacių žiaurumai, o kitoje – sovietų siekis juos apriboti. Tai buvo naudota siekiant kurti sovietų represijų būtinybės išpūdį. 7-ajame dešimtmetyje tai daugiau liudija ne patys prozos kūriniai, bet jų interpretaciniai modeliai uždaroje bei viešoje kritikoje. Čia išskirtinos atsakomybės bei kaltės sąlygiškai laisvesnės interpretaci-

jos, kuriose komunistai veikėjai vertinami neigiamai ne tik dėl savo veiksmų, bet ir dėl jų nebuvimo (pasyvumo). Pastebėtinas 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje suaktyvėjęs aukų bandymas ištraukti į tremties ar politinio įkalinimo naratyvo kūrimą cenzūros aparate dažniausiai užstrigdavo. Tokie bandymai leidžia daryti prielaidą, jog tema buvo ne tik matoma, bet ir suprantama kaip galima komunikuoti.

Paskutinis laikotarpis pasižymėjo prieštarą padėtimi. Viena vertus, kūrinių kiekybė akivaizdžiai sumažėjo, kita vertus – tuo metu į cenzūros tinklą patenka bandymai trėmimus aprašyti ne tik išsamiau, bet ir išbandant leistinumą ribas. Nagrinėjant pirminį cenzūros ištraukimą pastebime itin didelį jos dėmesį ieškant „paslėptos prasmės“. Tai mums nurodo tuos dalykus, kurie pagal cenzoriaus-skaitytojo interpretaciją visuomenėje gali atrodyti mažiausiai įtikinami arba kaip tik – perdėm asociatyvūs. 1985 m. išspausdinto J. Požėros romano „Žuvis nepažįsta savo vaikų“ redakcinės situacijos nagrinėjimas rodo pasikeitusį redaktoriaus indėlį į mitų kūrimą. Minimoms redakcijos ir išėivijoje leistos recepcijos palyginimas leidžia daryti prielaidą, kad redaktorius gana sėkmingai perprato tam tikros visuomenės grupės skaitymo poreikius.

ŠALTINIAI

- Lietuvos literatūros ir meno archyvas (LLMA)*
f. 23 – LSSR Valstybinė grožinės literatūros leidykla
f. 28 – žurnalo „Pergalė“ redakcija
f. 31 – Jonas Avyžius
f. 34 – Lietuvos TSR rašytojų sąjunga (1943–1990)
f. 45 – laikraščio „Literatūra ir menas“ redakcija
f. 52 – Juozas Paukštelis
f. 106 – Juozas Baltušis (tikr. Albertas Juozėnas)
f. 496 – Jonas Čekys
f. 611 – Petras Bražėnas

- Lietuvos Ypatingasis archyvas (LYA)*
f. 16895 – Antanas Sniečkus

SOVIETINĖ PERIODIKA

1. V. Kubilius, Vidinis monologas, *Pergalė*, 1968 (5).
2. A. Venclova, Kelios mintys apie Antano Miškino poeziją, *Pergalė*, 1960 (10), p. 168.

IŠEIVIJOS PERIODIKA

1. D. Kviklytė, *Siūlome knygas...*, Draugas, 1985, Nr. 33 (7), in: http://www.draugas.org/archive/1985_reg/1985-02-16-PRIEDAS-DRAUGASm.pdf, [žiūrėta 2020 05 09].

2. J. Aistis, *Okupuotosios Lietuvos literatūra*, Aidai, 1959 (3), in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=6642:li&catid=398:195903&Itemid=451, [žiūrėta 2020 05 09].

3. Scrib, *Romanas „Ledlaužis ar oficialioji mitologija“*, (Jonas Avyžius, Degimai), Aidai, (6), 1983, p. 413, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7354:kn&catid=423:8306&Itemid=480, [žiūrėta 2020 05 09].

4. S. P., *Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus*, Juozas Požėra: *Žuvs nepažįsta savo vaikų*, Aidai, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=8035:kn&catid=437:198602&Itemid=08, [žiūrėta 2020 05 09].

5. A. Baronas, *Rašytojas vergijoje, Į laisvę!*, 1959, Nr. 19 (56), p. 15, in: <http://partizanai.org/index.php/i-laisve-1959-19-56/1087-rasytojas-vergijoje>, [žiūrėta 2020 05 09].

SOVIETMEČIO PROZA

1. J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius, 1970 (1973, 1977, 1982, 1984, 1985).

2. J. Avyžius, *Antplūdis*, Pergalė, 1969 (7–9) ir 1970 (1–2).

3. J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*, Vilnius, 1964 (1966, 1970, 1977).

4. A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*, Vilnius, 1964 (1975).

5. A. Baltrūnas, *Tolimi keliai* (III d.), Pergalė, 1956 (3).

6. A. Baltrūnienė, *Versmelė įsilieja upėn*, Pergalė, 1957 (8), p. 66–78.

7. J. Baltušis, *Kur prabėga šuva, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968).

8. J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*, Pergalė, 1977 (11).

9. J. Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius, 1979.

10. J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968).

11. Alf. Bieliauskas, *Kauno romanai*, Vilnius, 1966 (1969, 1973, 1986).

12. V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, Vilnius, 1976.

13. J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, Vilnius, 1972.

14. J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami, Pavojingi keliai*, Kaunas, 1956, p. 113–125.

15. E. Ignatavičius, *Sekmadienio pieva*, Vilnius, 1966.

16. R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas, Žmonės iš arti*, Vilnius, 1961.

17. L. Kiauleikis, *Gervazijus*, Vilnius, 1978.

18. R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas*, Nemunas, 1968 (2).

19. R. Lankauskas, *Pilka šviesa*, Vilnius, 1968.

20. R. Lankauskas, *Tiltas į jūrą*, Vilnius, 1963.

21. A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas Saulėtekis*, Vilnius, 1957.

22. A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Pergalė*, 1957 (1), p. 35–40.

23. I. Meras, *Sonata, Žemė visada gyva*, Vilnius, 1963.

24. J. Paukštelis, *Čia mūsų namai!*, Vilnius, 1969 (1970, 1974).

25. J. Paukštelis, *Netekėk, saule!*, Vilnius, 1963 (1968, 1974).

26. V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius, 1967 (1974, 1984).

27. I. Pikturna, *Netikras žmogus, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960.

28. I. Pikturna, *Prie kelio, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960, p. 75–94.

29. J. Požėra, *Žuvs nepažįsta savo vaikų*, Vilnius, 1985 (1987).

30. M. Sluckis, *Laiptai į dangų*, Vilnius, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988).

31. M. Sluckis, *Parėjo*, *Literatūra ir menas*, 1956 m., Nr. 30, p. 2.

DOKUMENTŲ RINKINIAI

1. Atsiminimai apie tremtį: Bibliografija, sud. E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*

2. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, dokumentų rinkinys, sud. R. J. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005.

3. *Rašytojas ir cenzūra*, sud. A. Sabonis, S. Sabonis, Vilnius, 1992.

PUBLIKUOTI ATSIMINIMAI, INTERVIU

1. J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*, Vilnius, 1995.
2. *Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis*: Pokalbis su Donata Linčiuviene, kalbino Solveiga Daugirdaitė, *Colloquia*, 2010 (24).
3. L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos: atsiminimai*, 2 t., Vilnius, 1990.
4. M. Babonas, *Per kančias neprarandant vilties...atsiminimai*, Kaunas, 2014.

LITERATŪRA

1. N. Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, 2012.
2. Anthony R. Pratkanis, E. Aronson, *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, W. H. Freeman, 1992.
3. A. Anušauskas, *Teroras 1940 – 1958*, Vilnius, 2012.
4. H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001.
5. R. Beneduce, *Contested Memories: Peacebuilding and Community Rehabilitation after Violence and Mass Crimes – A Medico-Anthropological Approach*, *After Mass Crimes: Rebuilding States and Communities*, ed. by Pouligny, B., Chesterman, S., Schnabel, A., Tokyo, New York, Paris, 2007.
6. *Between Heaven and Hell: The myth of Sibiria of Russia Culture*, ed. by Diment, G., Slezkine, Y., New York, 1993.
7. B. Brazauskas, *XX lietuvių modernistinis romanas: raidos ir poetikos linkmės*, Vilnius, 2010, p. 177–191.
8. D. Budrytė, *Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and Its Aftermath in Baltic States*, *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, ed. by Rainer Munz, Rainer Ohliger, London, Portland, Or, 2005.
9. K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose*, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, Nr. 1 (19).
10. V. Cibarauskė, *Literatūrinė biografija kaip kultūros atminties struktūra: N. Miliauskaitės ir S. Parulskio atvejai*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2017.
11. S. F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag after Stalin*, London; New York, 2012.
12. V. Davoliūtė, *We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity during the Popular Movement in Lithuania*, *Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, sud. V. Davoliūtė, T. Balkelis, Vilnius, 2012.
13. M. Dobson, *Krushchev Cold Summer: Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform after Stalin*, Ithaca, 2011.
14. D. Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008.
15. D. Grickevičiūtė, *Tremties kaip kančios įvaizdžiai viešajame diskurse ir tremtinių pasakojimuose*, *Darbai ir dienos*, 2016, t. 65, p. 113–142.
16. V. Ivanauskas, *Įrėminta tapatybė: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius, 2011.
17. P. Jones, *Myth, memory, trauma: rethinking the Stalinist past in the soviet union 1953 – 70*, New Haven, Conn, 2013.
18. M. Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išėmimo pasakojimai*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2016.
19. M. Kareniauskaitė, *Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai*, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 1 (43), p. 28–41.
20. V. Klumbys, *Veržiantis iš politizavimo narvo. Monografijos „Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu“ recenzija*, *Knygų amžiai*, 2016, Nr. 2, p. 10–11.
21. V. Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2009.
22. D. Kozlov, *The Readers of Novyi Mir: Coming to Terms to Stalinist Past*, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2013.
23. E. Kripienė, *Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose*, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, 1 (47), p. 81–96.
24. R. Laukaitytė, *Represijas išgyvenusių dvasininkų padėtis sovietinėje Lietuvoje*, *Istorija*, t. 94 (2) Vilnius, 2014.
25. R. Laukaitytė, *Stalino asmens kulto asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvoje SST (1944–1961), Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2014.
26. N. Markevičienė, *Balio Sruogos kūrinio Dievų miškas rašymo ir redagavimo istorija*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012.

27. N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007.
28. N. Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius, 2019.
29. T. Sherlock, *Shaping Political Identity Through Historical Discourse: the Memory of Soviet Mass Crimes, After mass crime: rebuilding states and communities*, ed. Beatrice Pouligny, Simon Chesterman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007.
30. K. Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, 2009.
31. Sovietmečio literatūra: reiškiniai ir sąvokos, sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė, Vilnius, 2019.
32. V. Stravinskienė, *Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)*, *Genocidas ir rezistencija*, 2014, nr. 1 (35), p. 27–41.
33. A. Streikus, *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.*, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, 1 (15), p. 43–67.
34. A. Streikus, *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*, *Darbai ir dienos*, 2009 (52).
35. A. Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2018.
36. A. Streikus, *Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas*, Lietuvos istorijos studijos, 2007 (20), p. 42–63.
37. V. Sventickas, *Vidinė recenzija kaip sistemos ląstelė*, *Krantai*, 2014 (1), p. 14–15.
38. *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu*, sud. D. Sutkauskytė, Vilnius, 2015.
39. V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000.
40. D. Tolczyk, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Have, 1999.
41. T. Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964 – 1984)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012.
42. E. Victor, *Post-Stalin Trends in Russian Literature*, *Slavic Review*, vol. 23(3), 1964, Cambridge University Press, p. 405–419.
43. A. Weiner, *The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics*, *Journal of Modern History*, 2006, t. 76, p. 333–376.
44. I. Zakevičienė, *Istorijos matmuo literatūros etikos požiūriu: faktas ar emocija?*, *Darbai ir dienos*, 2018 (70), p. 145–156.

Nuorodos

¹ Monika Kareniauskaitė tremties mokslinį diskursą yra sugrupavusi į tris pagrindines kryptis. Pirmoji – pasitelkdama faktografiją, siekė nustatyti įšvietinimo mastus bei aplinkybes, antroji – bandė įvertinti tremtį kaip traumą, o trečios grupės atstovai – apmąstyti reiškinių teoriniu bei metodologiniu požiūriu. Žr.: M. Kareniauskaitė, *Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai*, *Genocidas ir rezistencija*, 2018, 1 (43). Traktuojant tremties temos mokslinę visumą, istorikės pasiūlytą modelį galėtume papildyti dar viena kryptimi, kurios pagrindinis tyrimo tikslas turėtų būti formuluojamas taip: kaip tremties patirtis yra komunikuojama skirtingais diskursais? Tai dažniausiai istorinę bei kultūrinę atmintį analizuojantys tekstai, kurie nors ir nebesiekia atskleisti pačios tremties kaip istorinio įvykio, tačiau bando nustatyti, kaip ją išreiškia ir (per)konstruoja skirtin-

gos grupės. Tokie tyrimai chronologiškai pradeda- mi nuo Atgimimo laikotarpio. Čia galime paminėti Violetos Davoliūtės, atkreipusios dėmesį į praėjusio amžiaus 9-ajame dešimtmetyje kurtus tremties naratyvus, jog tuometinė represijų samprata buvo itin išplėsta, grindžiant ją visuotinio deportavimo mitu. Tremtis tapo visos lietuvių tautos, išstremtos iš žemės, kultūros, kalbos, tragedija. Tai ne tik skatino tremties vartimą tautą telkiančiu veiksniu, bet ir į „nematomus“ paribus išstūmė kitas prievartinio išvietinimo aukas – pvz., žydus. Žr.: V. Davoliūtė, *We Are All Deportees: The Trauma of Displacement and the Consolidation of National Identity During the Popular Movement in Lithuania, Maps of Memory: Trauma, Identity and Exile in Deportation Memoirs from the Baltic States*, sud. V. Davoliūtė, T. Balkelis, Vilnius, 2012. Tuo tarpu D. Grickevičiūtė išanalizavo represuotų asmenų memuaristikoje vyraujančią kančios diskursą. Žr.: D. Grickevičiūtė,

Tremties kaip kančios įvaizdžiai viešajame diskurse ir tremtinių pasakojimuose, Darbai ir dienos, 2016, t. 65, p. 113–142. Postsovietinėje erdvėje besirandančią stalinistinių represijų meninę recepciją, tyrinėdama N. Miliauskaitės bei S. Parulskio kūrybą, savo disertacijoje aptarė Virginija Cibarauskė. Žr.: V. Cibarauskė, *Literatūrinė biografija kaip kultūros atminties struktūra: N. Miliauskaitės ir S. Parulskio atvejai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2017, p. 64–69. Manytina, jog toks papildytas tremties mokslinio diskurso modelis taikytinas ir tyrimams, aktualizuojantiems politinį įkalinimą.

² Paleidimo procesai bei LSSR priimti nutarimai grįžusių asmenų atžvilgiu yra trumpai pristatomi bendrose sovietų teroro istorinėse studijose. Pvz., žr.: Arvydas Anušauskas, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012. Atskirai tema aptarta keliuose straipsniuose, susitelkiančiuose ties KGB veiksmais, skirtais kontroliuoti grįžusių asmenų įtaką. Šiuose tyrimuose, pristatant įvairių institucijų (pirmiausiai – KGB) vykdytą politiką represijų aukų atžvilgiu, trumpai apžvelgiama sisteminga dezinformacijos politika viešojoje erdvėje. Žr.: K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių ir tremtinių kontrolė KGB dokumentuose*, Genocidas ir rezistencija, 2006, Nr. 1 (19), Vilnius, 2012. Regina Laukaitytė bei Virginija Stravinskaitė savo straipsniuose kelė konkrečių socialinių bei tautinių grupių reintegracijos klausimą. Žr.: R. Laukaitytė, *Represijas išgyvenusių dvasininkų padėtis sovietinėje Lietuvoje*, Istorija, t. 94 (2), Lietuvos edukologijos universitetas, 2014, p. 23–39; V. Stravinskienė, *Represuoti Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojai lenkai: sugrįžimas ir adaptacija (1953–1964 m.)*, Genocidas ir rezistencija, 2014, Nr. 1 (35), p. 27–41. Vakarinių imperijos pakraščių, įskaitant Lietuvos atvejį, santykis tarp gulago iškonstravimo ir visuomenės nuotaikų gvildentas užsienio istoriografijoje. Žr.: Amir Weiner, *The Empires Pay a Visit: Gulag Returnees, East European Rebellions, and Soviet Frontier Politics*, Journal of Modern History, t. 76, 2006, p. 333–376, in: https://www.jstor.org/stable/10.1086/505800?seq=25#metadata_info_tab_contents, [žiūrėta 2020 04 16].

³ Tiek trėmimus, tiek įkalinimus gulago lageriuose patyrusių asmenų prisiminimuose galime rasti nemažai liudijimų, kai grįžus negatyvios pozicijos jų atžvilgiu laikydavosi net buvę draugai ar kaimynai. Pavyzdžiui, Liudas Dambrauskas pamena, jog senas pažįstamas į judviejų susitikimą reagavo itin įtariai: „Koridorius per daug vieša

vieta, tad nenorįs turėti per mane nemalonių.“ L. Dambrauskas, *Gyvenimo akimirkos: atsiminimai*, t. 2, Vilnius, 1990, p. 15. Mindaugas Babonas atsiminimuose aprašydamas pirmąsias grįžimo dienas, teigia: „Pamenu, kaip kaimynai, pastebėję mūsų nelauktą grįžimą, išsigando ir iškviė miliciją.“ M. Babonas, *Per kančias neprarandant vilties... atsiminimai*, Kaunas, 2014, p. 34.

⁴ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008, p. 214.

⁵ Mokslininkai yra pastebėję, kad viešosios erdvės sąvoka, tyrinėjant sovietmetį, turėtų būti vartojama tik su išlygomis, atsisakant terminui būdingų normatyvinių kriterijų – galimybės visiems laisvai reikšti įvairią nuomonę. Žr.: Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 126–131. Todėl darbe viešojo erdvė (ir sinonimiškos reikšmės žodžiai) vartojami, turint omenyje Arūno Streikaus pasiūlytos formaliosios komunikacinės platformos, kurioje pateikiama visiems vartotojams prieinama informacija, nuomonės, vaizdiniai, reikšmė. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2018, p. 26.

⁶ K. Burinskaitė, *Buvusių kalinių...*, M. Jurkutė, *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išeivijos pasakojimai*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2016, p. 63.

⁷ Roberto Beneduce, *Contested memories: Peace-building and Community Rehabilitation after Violence and Mass Crimes – A Medico-Anthropological Approach, After Mass Crimes: Rebuilding States and Communities*, ed. by Beatrice Pouligny, Simon Chesterman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007, p. 41–71.

⁸ Tai nereiškia, kad pasakojimas buvo visiškai objektyvus ar be ideologinės retorikos. Polly Jones, tyrinėdama 6–8 dešimtmečio J. Stalino atminties poveikį SSRS, parodo, jog tą visą laiką buvusio lyderio veiksmų vertinimas buvo itin nevienareikšmis, pasižymėjo tiek aiškiomis ribomis, tiek pastoviu politinės laikysenos derinimu meno kontrolės atveju. Tačiau galimybė rašytojams (kurie dažnai patys buvo represijų aukos ar bent šių amžininkai) plačiau interpretuoti represijas buvo akstinas, raizęs iki tol buvusį vienalytį sovietų vykdytą prievartos prieš gyventojus aiškinimą vien kaip teisingą. P. Jones, *Myth, Memory, Trauma: Rethinking the Stalinist Past in the Soviet Union 1953–70*, New Haven, Conn, 2013.

⁹ V. Tininis, *Sniečkus. 33 metai valdžioje*, Vilnius, 2000, p. 138. Literatūrinė tyla pastebima ir kitų autorių darbuose. Pvz., Dovilės Budrytės teigimu, apie represijas lietuvių rašytojai nieko nerašė iki 1985 m. išleisto J. Požėros romano „Žuvys nepažįsta savo vaikų“. Žr.: D. Budrytė, *Today's Politics and Yesterday's Embitterments: Ethnic Restructuring and Its Aftermath in Baltic States, Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*, ed. by Rainer Munz, Rainer Ohliger, London, 2005, p. 196.

¹⁰ V. Ivanauskas, *Įrėmintą tapatybę: Lietuvos rašytojai tautų draugystės imperijoje*, Vilnius, 2011, p. 196–197. A. Streikus nurodo, jog trėmimų vaizdiniai į viešumą Lietuvoje prasprukdavo net lengviau nei, pavyzdžiui, kaimyninėje Latvijoje. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 172–174.

¹¹ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 22–24.

¹² Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*. Daktaro disertacija. Vilnius, 2009, p. 5.

¹³ V. Klumbys, recenzuodamas kolektyvinę lietuvių literatūros ir tautosakos instituto išleistą monografiją taikliai pastebi, jog tokia interpretacija yra reliatyvi (tas pats tekstas skirtingų interpretuotojų gali išvirsti į prieštarą, tapti tiek prisitaikymo, tiek pasipriešinimo pavyzdžiu), reikalaujanti dažniausiai pro akis praleidžiamo terminologijos išsiginimimo. Žr.: V. Klumbys, *Veržiantis iš politikavimo narvo. Monografijos „Tarp estetikos ir politikos: Lietuvių literatūra sovietmečiu“ recenzija*, Knygų aidai, 2016, Nr. 2, p. 10–11.

¹⁴ Panašios nuostatos, tirdamas cenzūros mechanizmą, laikosi A. Streikus. Remdamasis J. Dobrenko išplėtotą mintimi apie ideologinės tikrovės pakaitalą kaip esminį sovietų politikos variklį mokslininkas teigia, jog šis negalėjo remtis vien sustingusių, neatpažįstamų ideologinių formulių kartotėmis, o cenzūrai rūpėjo ne tik draudimų politika. Didelė reikšmė buvo skiriama į viešumą pakliuvusių produktų intelektualiniai bei meninei kokybei. Žr.: A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 11–12.

¹⁵ N. Putinaitė, *Skambantis molis: Dainų šventės ir Justino Marcinkevičiaus trilogija kaip sovietinio lietuviškumo ramsčiai*, Vilnius, 2019.

¹⁶ A. Streikus, *Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos*, Darbai ir dienos, 2009 (52), p. 76.

¹⁷ Stephen F. Cohen, *The Victims Return: Survivors of the Gulag After Stalin*, London, 2012; Miriam Dobson, *Krushchev Cold Summer: Gulag Returnees, Crime, and the Fate of Reform After Stalin*, Ithaca, 2011; Nancy Adler, *The Gulag Survivor: Beyond the Soviet System*, New Brunswick, 2012.

¹⁸ Leona Toker pasiūlė intertekstualinę prieigą, kurioje, analizuodama nacių ir sovietų koncentracijų stovyklų meninius prototipus, pateikia nuoseklią jų literatūrinę istoriją, paliečia sąlyčio taškus, fiksuoja tarpusavio įtaką. Žr.: L. Toker, *Gulag Literature and the Literature of Nazi Camps: An Intercontextual Reading*, Indiana University press, 2019. Vertinga Sibiro vaizdinį rusų kultūroje XIX–XX a. pristatanti kolektyvinė monografija: *Between Heaven and Hell: The Myth of Siberia of Russia Culture*, ed. by Galya Diment, Yuri Slezkine, New York, 1993.

¹⁹ Kathleen Smith, *Remembering Stalin's Victims: Popular Memory and the End of the USSR*, Ithaca, 2009; Thomas Sherlock, *Shaping Political Identity Through Historical Discourse: the Memory of Soviet Mass Crimes, After Mass Crime: Rebuilding States and Communities*, ed. Beatrice Pouligny, Simon Cheserman, Albrecht Schnabel, Tokyo, 2007.

²⁰ Victor Erlich, *Post-Stalin Trends in Russian Literature*, Slavic Review, vol. 23 (3), 1964, Cambridge, p. 405–419.

²¹ J. Aistis, *Okupuotosios Lietuvos literatūra*, Aidai (3), 1959, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=6642:li&catid=398:195903&Itemid=451; Scrib, Romanas „Ledlaužis ar oficialioji mitologija“ (J. Avyžius, Degimai), Aidai (6), 1983, p. 413, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=7354:kn&catid=423:8306&Itemid=480; S., P., Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus. J. Požėra, *Žuvys nepažįsta savo vaikų*, Aidai, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=8035:kn&catid=437:198602&Itemid=08; A. Baronas, *Rašytojas vergijoje*, Į laisvę!, 1959, Nr. 19 (56), p. 15, in: <http://partizanai.org/index.php/i-laisve-1959-19-56/1087-rasytojas-vergijoje>.

²² Tai ypač ryškiai atsiskleidžia nagrinėjant kūriniių redagavimo procesus. Pavyzdžiui, J. Požėros kūrinio redakcijoje palikti liudijimai – kaip neturėtų būti suvoktas tekstas – kone identiškai atsikartoja išėivijoje leistose recenzijose.

²³ Vieną fundamentalių darbų atliko Denis Kozlov, kuris, analizuodamas žurnalo „Novij Mir“

skaitytojų laiškus, tyrė jų reakcijas į kalbėjimo apie stalinistinę praeitį pokyčius. Žr.: D. Kozlov, *The Readers of Novyi Mir: Coming to Terms to Stalinist Past*, Cambridge, 2013.

²⁴ D. Tolczyk, *See No Evil: Literary Cover-Ups and Discoveries of the Soviet Camp Experience*, New Have, 1999.

²⁵ P. Jones, *Myth, memory...*

²⁶ Pavyzdžiui, aptardama sovietinių tabu saugojimą A. Jurgutienė keliuose vietose užsimena, „kad be privalomos kritikos nebūtų paminėta tremtis [...]“; „uždrausti [...] tremčių aprašymai“, plačiau neįgrindžiant ir neplėtojant šių minčių. Lieka neaišku, kas sudarė tą privalomą kritiką? Ar jos ribos visais atvejais išliko tos pačios, o gal kito? Ar tikrai net smulkių tremties detalių aprašymų draudimas galiojo literatūriniam tekstams? Žr.: A. Jurgutienė, *Naujakalbė ir sovietiniai tabu, Sovietmečio literatūra: reiškiniai ir sąvokos*, sud. A. Kalėda, R. Kmita, D. Satkauskytė, Vilnius, 2019, p. 144–149.

²⁷ A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...* Ši monografija darbe padeda pažinti ir bendrą literatūros lauką, cenzūros veikimo kryptis, pagrindinius laikotarpio lūžio taškus, būdingus konteksto bruožus.

²⁸ Žurnalo „Pergalė“ redakcija, LLMA, f. 28. Laikraščio „Literatūra ir menas“ redakcija, LLMA, f. 45.

²⁹ LSSR Valstybinė grožinės literatūros leidykla, LLMA, f. 23, ap. 1, 2.

³⁰ Rašytojų sąjunga, LLMA, f. 34, ap. 1.

³¹ Ne visus red. rankraščius pavyksta rasti „Literatūros ir meno“ archyve. Skirtingu metu jie galėjo pakliūti į skirtingų įstaigų fondus, likti pas autorių ar tiesiog – būti sunaikinti. Pvz., Alf. Bieliausko kūrinio „Kauno romanas“ redakcinio lygmens rankraščiai galimai yra patekę į Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomą rašytojo asmeninį fondą, kuris šiuo metu tvarkomas.

³² Vartojama N. Markevičienės pasirinkta sąvoka ir jos apibrėžtis. Žr.: N. Markevičienė, *Balio Sruogos kūrinio Dievų miškas rašymo ir redagavimo istorija*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 11.

³³ V. Sventickas, *Vidinė recenzija kaip sistemos ląstelė*, Krantai, 2014, Nr. 1, p. 14–15.

³⁴ R. Kmita, *Literatūros institucijos, Sovietmečio lietuvių...*, p. 97–114.

³⁵ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, Vilnius, 1970 (1973, 1977, 1982, 1984, 1985); J. Avyžius, *Antplūdis*, Pergalė, 1969, (7–9) ir 1970 (1–2), J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*, Vilnius, 1964 (1966,

1970, 1977); A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*, Vilnius, 1964 (1975); A. Baltrūnas, *Tolimi keliai (III d.)*, Pergalė, 1956 (3); A. Baltrūnienė, *Versmelė įsilieja upėn*, Pergalė, 1957 (8), p. 66–78; J. Baltušis, *Kur prabėga šuva, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968); J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*, Pergalė, 1977 (11); J. Baltušis, *Sakmė apie Juzą*, Vilnius, 1979; J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra, Valiusei reikia Alekso*, Vilnius, 1965 (1968); Alf. Bieliauskas, *Kauno romanas*, Vilnius, 1966 (1969, 1973, 1986); V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, Vilnius, 1976; J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, Vilnius, 1972; J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami, Pavojingi keliai*, Kaunas, 1956, p. 113–125; E. Ignatavičius, *Sekmadienio pieva*, Vilnius, 1966; R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas, Žmonės iš arti*, Vilnius, 1961; L. Kiauleikis, *Gervazijus*, Vilnius, 1978; R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas*, Nemunas, 1968 (2); R. Lankauskas, *Pilka šviesa*, Vilnius, 1968; R. Lankauskas, *Tiltas į jūrą*, Vilnius, 1963; A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957; A. Markevičius, *Padaigos mirtis*, Pergalė, 1957 (1), p. 35–40; I. Meras, *Sonata, Žemė visada gyva*, Vilnius, 1963; J. Paukštelis, *Čia mūsų namai!*, Vilnius, 1969 (1970, 1974); J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, Vilnius, 1963 (1968, 1974); V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, Vilnius, 1967 (1974, 1984); I. Pikturna, *Netikras žmogus, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960; I. Pikturna, *Prie kelio, Šiandien jūra graži*, Vilnius, 1960, p. 75–94; J. Požėra, *Žuvis nepažįsta savo vaikų*, Vilnius, 1985 (1987); M. Sluckis, *Laiptai į dangų*, Vilnius, 1963 (1964, 1966, 1970, 1974, 1978, 1988); M. Sluckis, *Parėjo*, *Literatūra ir menas*, 1956 (30), p. 2.

³⁶ *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*, dokumentų rinkinys, sud. J. R. Bagušauskas, A. Streikus, Vilnius, 2005; *Rašytojas ir cenzūra*, sud. Arvydas Sabonis, Stasys Sabonis, Vilnius, 1992.

³⁷ M. Dobson, *Krushchev Cold...*, p. 238.

³⁸ Šis terminas iš viešosios erdvės dingsta kartu su Didžiojo Teroro pradžia. L. Toker, *Gulag Literature...*, p. 49.

³⁹ J. Dovydaitis, *Trys nepažįstami*, p. 113–125.

⁴⁰ I. Pikturna, *Netikras žmogus*, p. 165.

⁴¹ R. Kašauskas, *Jaunystės motyvas*, p. 74.

⁴² Ten pat, p. 72.

⁴³ Ten pat, p. 76.

⁴⁴ I. Pikturna, *Prie kelio*, p. 75–94.

⁴⁵ Ten pat, p. 92.

⁴⁶ M. Sluckis, *Parėjo*, p. 2.

⁴⁷ Lietuvos TSR Rašytojų sąjungos prozos sek-

cijos susirinkimo, įvykusio 1959 m. spalio 23 d., protokolas susirinkimo tema: „Būdingiausi pokario metų klasių kovos konfliktai mūsų prozoje“, LLMA, f. 34, ap. 1, b. 429, l. 34.

⁴⁸ E. Kripienė, *Vyrų ir moterų santykiai Lietuvos partizanų gretose*, Genocidas ir rezistencija, 2020, 1 (47), p. 84–85.

⁴⁹ A. Baltrūnas, *Tolimi keliai (III d.)*, 1956, p. 71.

⁵⁰ A. Baltrūno kn. „Tolimi keliai“ recenzija *leidyklai*, V. Radaitis, 1958 m., LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1795, l. 68.

⁵¹ Ten pat, l. 69.

⁵² A. Baltrūnas, *Tolimi keliai*, Vilnius, 1958. Trečioji dalis skaitytojus dar sykį pasiekė tik 1973 m.

⁵³ LKP CK sekretoriaus A. Sniečkaus pasikalbėjimas su LTSR Rašytojų sąjungos nariais – komunistais, 1957 m. sausio 18 d., Drg. Radaičio kalba // LYA, f. 16895, ap. 2., b. 226, l. 28.

⁵⁴ A. Streikus, *Minties kolektyvizacija...*, p. 81, 82.

⁵⁵ A. Markevičius, *Padaigos mirtis*, Pergalė, 1957 (1), p. 36.

⁵⁶ A. Markevičius, *Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957.

⁵⁷ A. Markevičius, *Padaigos mirtis, Krizas saulėtekis*, Vilnius, 1957, p. 111.

⁵⁸ P. Jones, *Myth, Memory...*, p. 132.

⁵⁹ A. Venclova, *Kelios mintys apie Antano Miškinio poeziją*, Pergalė, 1960 (10), p. 168.

⁶⁰ Sovietų pastangas į Lietuvos visuomenės atmintį įrašyti J. Stalino aukas – komunistus liudija 8-ajame dešimtmetyje vykusios tokių teroro aukų kaip Zigmanto Angariečio (1972), Jeronimo Ubovičiaus (1974) ir kt. paminklų statybos.

⁶¹ A. Sniečkus asmens kultą traktavo kaip 1937–1938 m. LKP nuostolius. Žr.: R. Laukaitytė, *Stalino asmens kulto asmens kulto adaptacija ir demontavimas Lietuvoje SST (1944–1961), Stalininis režimas Lietuvoje 1944–1953 m.*, Vilnius, 2014, p. 172.

⁶² V. Tininis pastebi, kad A. Sniečkus priešinosi, ypač pradiniu laikotarpiu, destalinizacijos politikai dėl grįžtančių iš tremties asmenų. Istorikas kelia prielaidą: jei A. Sniečkų būtų pakeitęs kitas asmuo, represuotųjų asmenų padėtis būtų buvusi geresnė, o destalinizacijos politika akivaizdesnė. Žr.: V. Tininis, *Sniečkus...*, p. 138–153.

⁶³ S. F. Cohen, *The Victims Return...*, p. 33.

⁶⁴ P. Jones, *Myth, Memory...*, p. 144–154.

⁶⁵ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, 1963, p. 293.

⁶⁶ J. Paukštelio „Netekėk, saulele!“ romano skyriaus „Baimė“ variantas pavadinimu „Išgąstis“, autografas, LLMA, f. 52, ap. 1, b. 20, l. 2330.

⁶⁷ Ten pat, l. 2336.

⁶⁸ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*, p. 292.

⁶⁹ J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!* (romano fragmentai), 1962 m., LLMA, f. 8, ap. 2, b. 422, l. 36.

⁷⁰ J. Čekys, *Knygos kūrėjų talkoje: atsiminimai*, Vilnius, 1995, p. 211.

⁷¹ R. Lankauskas. „Tiltas į jūrą“, romanas, mašinraštis, skiltys su taisymais, 1963, LLMA, f. 28, ap. 2, b. 668, l. 38.

⁷² J. Paukštelio „Netekėk, saulele!“ romano skyriaus „Baimė“ variantas pavadinimu „Veža“, autografas, LLMA, f. 52, ap. 1, b. 20, l. 2311.

⁷³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*; Alf. Bieliauskas, *Kauno romanas*; A. Baltrūnas, *Tu mane šauki?*; J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*; J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*; V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*; M. Sluckis, *Laiptai į dangų* ir kt.

⁷⁴ I. Meras, *Sonata*; J. Baltušis. *Kur prabėga šuva*; J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra*; R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas* ir kt.

⁷⁵ R. Laukaitytė, *Stalino asmens...*, p. 169.

⁷⁶ Klausimai, užduoti rajoniniuose lektorių seminaruose, skirtuose Tarybų Lietuvos 25-sioms metinėms, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 246, l. 128.

⁷⁷ Ten pat, l. 131. Galime stebėti ir radikalesnius, santvarkos esmę tiesiogiai siejančius su kultu pasisakymus, pvz.: „Kodėl asmenybės kultas turi vietos tik socialistinėse ir fašistinėse santvarkose ir kodėl nėra asmenybės kulto kapitalistinėje santvarkoje? Ar ne todėl, kad pirmose dviejose santvarkose nėra demokratijos laisvės, o kapitalistinėje ji yra. Tai būtent kaip tik ir paaiškinama ta aplinkybė, kad demokratija nepripažįsta asmenybės neklaidingumo. Ten, kur yra neklystančios asmenybės, ten klesti asmenybės kultas, ten, kur yra demokratija, ten nėra vietos asmenybės kultui.“ Būdingesni klausimai pateikti lektoriams, skaitantiems paskaitas tarptautinės ir vidaus politikos klausimais. LYA, f. 16895, ap. 2, b. 246, l. 136.

⁷⁸ Iki 7-ojo dešimtmečio išėvijoje buvo publikuota tik viena tremtinio atsiminimų knyga, o nuo 7-ojo dešimtmečio iki 8-ojo dešimtmečio vidurio pasirodė keturios ir vienas atsiminimų rinkinys. Remiamasi atsiminimų bibliografijos sąrašu, sudarytu E. Grunskio. Atsiminimai apie tremtį, žr.: Bibliografija, sud. E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose 1940–1941, 1945–1953 m.*, p. 132, 133.

⁷⁹ A. Streikus, *Sovietų Lietuva ir išėvija: kultūrinių ryšių projektas*, Lietuvos istorijos studijos, 2007 (20), p. 42–44.

⁸⁰ J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*; J. Paukštelis, *Netekėk, saulele!*.

⁸¹ Pvz., I. Meras, *Sonata*; J. Baltušis, *Kur pra-bėga šuva...*

⁸² M. Dobson, *Krushchev Cold...*, p. 9.

⁸³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje...*

⁸⁴ J. Paukštelis, „Čia mūsų namai“ (romanas), redaguotas rankraštis ir autoriaus laiškas redaktoriui, 1969. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1316, l. 78.

⁸⁵ J. Baltušis, *Tiesių kelių nėra...*

⁸⁶ V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 506.

⁸⁷ Ten pat.

⁸⁸ Ten pat.

⁸⁹ Ten pat.

⁹⁰ J. Dovydaitis, *Keistos vestuvės*, p. 336.

⁹¹ J. Paukštelis, *Čia mūsų namai*, p. 26.

⁹² V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 388, 389.

⁹³ J. Avyžius, *Kaimas kryžkelėje*.

⁹⁴ V. Petkevičius, *Apie duoną, meilę ir šautuvą*, p. 486.

⁹⁵ Ten pat, p. 397.

⁹⁶ Ten pat, p. 399.

⁹⁷ J. Avyžiaus romano „Kaimas kryžkelėje“, recenzija, V. Kubilius, 1964. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1794, l. 61.

⁹⁸ Literatūros teorijos darbuose atkreipiamas dėmesys, jog Alf. Bieliausko vidinio monologo taisykmo interpretacija yra ribota, kadangi rašytojo literatūrinėje strategijoje yra vartojama ne psichologinė būseną, bet ideologija. Žr.: Nerijus Brazauskas, *XX lietuvių modernistinis romanas: raidos ir poetikos linkmės*, Vilnius, 2010, p. 177–191.

⁹⁹ V. Kubilius, *Vidinis monologas*, Pergalė, 1968 (5), p. 138.

¹⁰⁰ „Drg. A. Sniečkui...“ G. Zimano laiškas A. Sniečkui, 1968 m. lapkričio 20 d., LYA, f. 16895 ap. 2, b. 175, l. 113.

¹⁰¹ R. Lankauskas, *Gyvačių augintojas, Pilka šviesa*, novelės, spaustuvinis rankraštis, 1968 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1188, l. 56–57.

¹⁰² R. Lankauskas, *Pilka šviesa...*

¹⁰³ S. Sabonio pažyma apie lietuvių literatūros redakcijos darbą. LLMA, f. 496, ap. 1, b. 380, l. 70.

¹⁰⁴ Beje, autorius rankraštį į leidyklą atnešė su daug „įžulesniais“ posakiais. Pavyzdžiui, į neigiamų veikėjų svarstančių apie geopolitinę Lietuvos situaciją, lūpas įstatęs totalitarizmo, Molotovo-Ribentropo paktą ir rusų bazių (pastarąsias redaktoriui braukė dusyk) įvardijimus: „Tikrai demokratiš-

ka santvarka, kur visos partijos lygiateisės nebūtų davusi rusams preteksto (bent jau moraliai) prisijungti respubliką prie Sovietų Sąjungos. Mažą šalį, suspaustą dviejų totalitarinių imperijų, galėjusi išgelbėti tik demokratija. Taip, taip, jis sutinkąs, kad tos karinės rusų bazės ir vėliau sekę įvykiai... Visa tai, aišku, buvę neišvengiami. Molotovo ir Ribentropo derybos Berlyne, abiejų šalių taikos sutartis – neginčytinas faktas, kad vokiečiai užleido Pabaltijį rusams [...]“. Redaktorius užbraukė šiuos svarstymus riebiu brūkšniu, o autorius, būdamas ilgametis literatūros lauko dalyvis, negalėjo nežinoti, jog tokių taisyklių esama. Neaišku, ar J. Avyžius tyčia erzino redaktorių, ar būdamas premijos laureatas, pervertino savo laisvės galimybes. Žr.: J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas, romanas*, 2-oji knyga, red. rankraštis, II t., 1970 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1394, l. 631.

¹⁰⁵ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, romanas, 1-oji knyga, red. rankraštis, I t., 1970 m., LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1393, l. 8.

¹⁰⁶ Apie J. Avyžiaus romaną „Antplūdis“, vidinė recenzija, rec. K. Ambrasas, 1970 m., LLMA, f. 23, ap. 1, b. 191, l. 32.

¹⁰⁷ J. Avyžius, *Sodybų tuštėjimo metas*, p. 13.

¹⁰⁸ Skaitytojo Žvirblio Vaclovo Jono laiškas rašytojui J. Avyžiui apie romaną „Sodybų tuštėjimo metas“, 1968 m. liepos m. 12 d., LLMA, f. 28, ap. 1, b. 63, l. 98.

¹⁰⁹ I. Zakevičienė, *Istorijos matmuo literatūros etikos požiūriu: faktas ar emocija?*, Darbai ir Dienos, 2018 (70), p. 145–156. Tiesa, tą pačią reikšmę galėtume pritaikyti ir ankstesnei literatūrai (ypač 7-ojo dešimtmečio antrosios pusės bei vėlesnio laikotarpio kūriniams tokių visuomenėje populiarių rašytojų, kaip J. Baltušiu ar J. Avyžiui), pasižymėjusiai laipsnišku ir dozuotu naujos informacijos įvedimu.

¹¹⁰ [„Sodybų tuštėjimo metas“], „Čia mūsų žemė“, „Antplūdis“. Romanas, skyrių planai, variantų fragmentai. Autografas, J. Avyžius, 1961 m., LLMA, f. 31, ap. 1, b. 19, l. 1.

¹¹¹ E. Ignatavičius, *Lenktynės su saule*, p. 38.

¹¹² E. Ignatavičius, *Ties avižių lauku*.

¹¹³ Kazio Ambraso recenzija Viktoro Katiliaus romanui „Gabrielė ir jos akvariumas“, 1969 m., LLMA, f. 23, ap. 1, b. 189.

¹¹⁴ Rašytojas, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Prano Dovydaičio sūnus, patekęs į 1941 m. birželio 14 d. suimtųjų sąrašus, virš dviejų metų praleidęs Kargopolio lageryje, vėliau perkeltas į Toto-

rijos ASSR sritį, į Lietuvą grįžo tebevykstant Antrajam pasauliniam karui.

¹¹⁵ J. Dovydaitis, „Keistos vestuvės“, apysaka, redaguotas rankraštis, 1972 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 1907, l. 21.

¹¹⁶ A. Streikus, tirdamas viešosios informacijos kontrolę Lietuvoje nurodo, jog čia „Atlydžio“ pabaiga vėlavo, ir ją reiktų nukelti į 1972 m., kurie žymėjo „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ pasirodymą, pirmąją masinę tikinčiųjų peticiją ir Romo Kalantos susideginimo išprovokuotus įvykius Kaune. Žr.: A. Streikus, *Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.*, Genocidas ir rezistencija, 2004, 1 (15), p. 44.

¹¹⁷ V. Bubnys, *Nesėtų rugių žydėjimas*, p. 447, 448.

¹¹⁸ L. Kiauleikis, *Gervazijus*, p. 114.

¹¹⁹ J. Baltušio apysakos „Sakmė apie Južą“ svarytymo, įvykusio 1978 m. kovo mėn. 20 d. protokolas, Rašytojas ir cenzūra, p. 479.

¹²⁰ LLMA rašytojo autoriniame fonde yra išlikusios keturios redakcijos, datuojamos 1970–1971 m. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1970–1972 m. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252.); 1977 m. gruodžio–1978 m. spalio 17 d. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Priešpaskutinis variantas. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1977 m. gruodžio mėn – 1978 m. spalio 17 d. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 253) ir dvi 1978 m. (J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Priešpaskutinis variantas. Nėra pradžios. Mašinraštis su autoriaus taisymais, 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 254; J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas. Galutinis variantas. 1978 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 255.

Redakcijų eiliškumo tvarka nėra iki galo aiški. Bylose įterpti skirtingos tekstūros lapai, o redaktorės D. Linčiuvienės teigimu, iš viso buvę penki pagrindiniai knygos variantai, kurių pabaiga perrašinėta dar daugiau kartų. Žr.: *Redaktoriaus amplua: diplomatas, psichologas, cenzūros įrankis: Pokalbis su Donata Linčiuviene*, kalbino Solveiga Daugirdaitė, Colloquia, 2010 (24), p. 151.

Iš išlikusių duomenų to rekonstruoti neįmanoma. Tačiau manytina, kad būtent šios redakcijos ir buvo tos kūrinio dalys, kurias J. Baltušis rašė, keitė ir naudojo 1978 m. laikotarpiu, atsižvelgdamas į skirtingų asmenų pasiūlymus. Akivaizdu, jog tokie bylų pavadinimai kaip „Mašinraštis su autoriaus taisymais“ neatitinka realybės. Visų tekstų paraštė-

se likę skirtingos rašysenos įsitraukimai (pastabos, klausukai) leidžia teigti, kad taisymų autorystė priskirtina ne vien J. Baltušiu.

¹²¹ J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis. Mašinraštis su autoriaus taisymais. 1970–1972 m., LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252, l.80–119.

¹²² J. Baltušis, *Sakmė apie Južą*, p. 167.

¹²³ Ten pat, p. 166.

¹²⁴ Ten pat, p. 167.

¹²⁵ Ten pat.

¹²⁶ J. Baltušis, „Sakmė apie Južą“ / „Juza“. Romanas (nėra pabaigos). Pirmieji bandymai, apmatai bei pirmojo varianto fragmentėlis, mašinraštis su autoriaus taisymais, 1970–1972 m. LLMA, f. 106, ap. 1, b. 252, l.117.

¹²⁷ J. Baltušis, *Sakmė apie Južą*, p. 275.

¹²⁸ Apie V. Petkevičiaus romaną „Grupė draugų“, P. Bražėnas, vid. recenzija „Vagos“ leidyklai, autografas, 1976 m. LLMA, f. 611, ap. 1, b. 63, l.3.

¹²⁹ N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius, 2007, p. 61.

¹³⁰ V. Petkevičiaus knygos „Grupė draugų“ vidinė recenzija „Vagos leidyklai“, J. Macevičius, 1975 m. spalio mėn. 24 d. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 2639, l. 346.

¹³¹ Ten pat, l. 129.

¹³² V. Petkevičius, „Grupė draugų“, romanas, II t., redaguotas rankraštis su direktoriaus ir vedėjo pastabomis, 1978 m. LLMA, f. 23, ap. 2, b. 2640, l. 110.

¹³³ Ten pat, l. 18.

¹³⁴ Redakcijos marginaliniuose užrašuose veik prie kiekvieno pozityvesnio Jegoro veiksmų aprašymo galime stebėti tokias sarkastiškas ištaras kaip: „Ak, tas dėdė Jegoras. Kaip CK sekretorius!“. Žurnale panaudotas rankraštis: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m., LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 106. Taip pat neįtikinamai ir perdėtai interpretuojamas rusų tautybės asmens gerumas tremtyje esantiems lietuviams ir iševijioje: „Iš pagražintos „tarybinės“ enciklopedijos autoriaus pasiskolino ir „gerus rusų žmones“, kaip Jegorą; kuris pade- da ištremtiesiems lietuviams įsikurti ir nenustoja jų gaubęs tolstojišku gerumu.“ P. S., Romanas apie Sibirą ir jo nutautėjusius herojus. Juozas Požėra: *Žuvys nepažįsta savo vaikų*, Aidai, 1986, p. 148, in: http://www.aidai.eu/index.php?option=com_

content&view=article&id=80_35:kn&catid=437:198602&Itemid=08, [žiūrėta 2020 06 04].

¹³⁵ Patriotinių, nacionalistinių ir rasistinių idėjų samplaika tarpukario inteligento, mokytojo Stasio asmenyje abejoms pusėms atrodė supaprastinta ir paviršutiniška.

¹³⁶ Žurnale panaudotas rankraštis, žr.: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m. LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 106.

¹³⁷ Ten pat, l. 18.

¹³⁸ Ten pat, l. 91.

¹³⁹ Žurnale panaudotas rankraštis, žr.: J. Požėra, „Žuvys nepažįsta savo vaikų“, romanas, mašinraštis su taisymais, II t., 1985 m. LLMA, f. 28, ap. 2, b. 1213, l. 95.

¹⁴⁰ D. Kviklytė, *Siūlome knygas...*, Draugas, 1985, Nr. 33 (7), in: http://www.draugas.org/archive/1985_reg/1985-02-16-PRIEDAS-DRAUGASm.pdf, [žiūrėta 2020 05 09].

¹⁴¹ Anot propagandos teoretikų, šio specifines pažiūras ir troškimus siekiančio propaguoti komunikacijos būdo galutinis tikslas – pakeisti žmonių elgesį taip, lyg šis pokytis būtų įvykdytas laisva valia, o įdiegtas naujas pasaulio suvokimo būdas – savarankiškas individo veiksmas. Dėl šios priežasties propagandos siekiamas veiksmingumas įvyksta tada, kai apie siekiantįjį pasikeitimo pats besikeičiantysis nenučiuokia. Žr.: Anthony R. Pratkanis, Elliot Aronson, *Age of propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, New York, 1992, p. 9.

Gauta 2021 11 20
Vilniaus universitetas,
Universiteto 7, Vilnius

Paminklas pirmajai sovietų okupacijos aukai – Aleksandriui Barauskui

2021 m. birželio 15 d. Varėnos raj. Ūtos kaime atidengtas paminklas pirmajai sovietų okupacijos aukai – pasieniečiui Aleksandriui Barauskui.

Paminklą pastatė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Renginio metu paminklo autorius skulp-

torius Jonas Jagėla buvo apdovanotas (po mirties) Valstybės sienos apsaugos tarnybos 100-mečio medaliu.

Šalia paminklo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras taip pat įrengė informacinį stendą, skirtą šiam Lietuvos pareigūnui.

Paminklas Ūtoje pirmajai sovietų okupacijos aukai, pasieniečiui Aleksandriui Barauskui. Autorius – skulptorius Jonas Jagėla

Apdovanojimas skulptoriui Jonui Jagėlai (po mirties)

Paminklo atidaryme dalyvavo LR Ministrė Pirmininkė Ingrida Šimonytė, LR Seimo Pirmininko pavaduotoja Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė, Atkuriamojo Seimo pirmininkas Vytautas Landsbergis, vidaus reikalų ministrė Agnė Bilotaitė, krašto apsaugos viceministras Vilius Semeška, Karinių oro pajėgų vadas plk. Dainius Guzas, Valstybės sienos apsaugos tarnybos (VSAT) vadas generolas Rustamas Liuba-jevas, Varėnos rajono savivaldybės meras Algis Kašėta, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė ir kt. Pirmoji sovietinės okupacijos auka, Lietuvos pasienio policijos Alytaus baro Ūtos sargybos viršininkas, 40-metis Aleksandras Barauskas buvo nužudytas ankstų 1940 m. birželio 15 d. rytą prieš pat mūsų valstybės okupaciją, sovietų kariuomenės daliniams

įsibrovus į Lietuvos Respubliką ir atakavus Ūtos sargybos postą. Nužudytą Lietuvos pasienietį palaidojo Noškūnuose, vėliau A. Barauskas perlaidotas Perlojos bažnyčios šventoriuje, šalia varpinės.

Lietuvos Respublikos prezidento 2005 m. gegužės 10 d. dekretu Nr. 293 Aleksandras Barauskas po mirties apdovanotas Vyčio Kryžiaus ordino Didžiuoju kryžiumi, 2005 m. lapkričio 2 d. jam suteiktas Kario savanorio statusas, 2010 m. birželio 15 d. jis apdovanotas Valstybės sienos apsaugos tarnybos (VSAT) atminimo ženklu „Valstybės sienos apsaugai – 90“.

Nuo 2006 m. birželio 15 d. Aleksandro Barausko vardas suteiktas VSAT Varėnos rinktinės Dubičių užkardai, 2015 m. – patruliniam Valstybės sienos apsaugos tarnybos laivui.

Dalius Stancikas

Holokausto aukų atminimas įamžintas Ariogaloje

2021 m. rugsėjo 2 d. Ariogaloje paminėtos Holokausto pradžios Lietuvoje 80-osios metinės – nacių okupacijos pradžioje 1941 m. vasarą visi Ariogalos žydai buvo suvaryti į getą – du didelius sinagogos pastatus, aptvertus mūrine siena su geležiniais vartais. Aukų pagerbimo kalbą renginyje sakė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys.

Ariogalos ir jos apylinkių nužudytiems žydams atminti bei sunaikintam Ariogalos sinagogų kompleksui įamžinti minėjimo ceremonijoje atidengtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro kartu

su Raseinių rajono savivaldybe pastatytas paminklas. Memorialinio ženklo autoriai – centro vyresnysis patarėjas prof. Algis Vyšniūnas ir architektas Vytenis Rudokas.

Iškilmingoje ceremonijoje dalyvavo Raseinių rajono savivaldybės meras Andrius Bautronis, Raseinių rajono savivaldybės mero pavaduotojas Kęstutis Užemeckas, Ariogalos gimnazijos direktorius Arvydas Stankus, Kauno žydų bendruomenės pirmininkas Gercas Žakas. Susirinkusieji taip pat dalyvavo simbolinėje „Atminties kelio 1941–2021“ eisenoje.

Dalius Stancikas

Atidengtas paminklas Juozui Lukšai

Rugsėjo 4-ąją, minint partizano, Laisvės kovos karžygio Juozo Lukšos 70-ąsias žūties metines, Liubave (netoli sienos su Lenkija) buvo atidengtas ir pašventintas Juozui Lukšai ir jo bendražygiams skirtas paminklas, pažymintis jų prasiveržimą per geležinę sovietų uždangą į Vakarus 1947 m. gegužę.

Paminklą pašventino Vilkaviškio vyskupas Rimantas Norvilas, paminklą atidarė Juozo Lukšos dukterėčia Dalia Lukšaitė-Maciukevičienė ir krašto apsaugos ministras Arvydas Anušauskas. Minėjime kalbėjo Seimo vicepirmininkas Paulius Saudargas, LGGRTC gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys, Kalvarijos savivaldybės meras Vincas Plikaitis, Šaulių sąjungos pirmininkas Albertas Dapkus, KAM ministras A. Anušauskas. Jaunieji šauliai davė pasižadėjimo priesaiką, buvo perskaitytas Juozo Lukšos žmonos

Nijolės Bražėnaitės-Lukšienės sveikinimas iš JAV.

Paminklo autorius – architektas Stasys Pūtvis. Paminklo ir renginio organizatoriai: LGGRTC, Lietuvos Šaulių sąjunga ir Kalvarijos savivaldybė.

1947 m. gegužę Juozas Lukša-Kęstutis kartu su Jurgiu Krikščiūnu-Vytautu ir dar trimis partizanais perėjo SSRS ir Lenkijos sieną, perdavė užsienio lietuvių organizacijoms partizanų dokumentus, informavo apie sunkią padėtį Lietuvoje ir birželio pradžioje grįžo atgal.

Antrąjį kartą Juozas Lukša į Vakarus prasiveržė 1947 m. gruodį kartu su Kazimieru Pypliu-Audroniu, juos lydėjo Juozas Kriaučiūnas-Butautas, Leonas Vizgirda-Kariūnas, Vincas Strimas-Šturmas.

Dalius Stancikas

Muziejus „Projektas – Homo sovieticus“

2021 m. rugsėjo 21 d. Tuskulėnų dvaro rūmuose buvo atidarytas naujas LGGRTC muziejus „Projektas – Homo sovieticus“. Ekspozicijos tikslas – atskleisti sovietinio

totalitarinio režimo pastangas bei priemones kurti naują socialinę, kultūrinę ir politinę aplinką ir jos produktą – sovietinį pilietį.

LGGRTC gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys atidaro „Homo Sovieticus“ muziejų

Atidaryme kalbėjo LGGRTC gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys, Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkė Paulė Kuzmickienė, Atkuriamojo Seimo pirmininkas, Kovo 11-osios akto signataras Vytautas Landsbergis, politinis kalinys, kardinolas Sigitas Tamkevičius, Radvilų rūmų dailės muziejaus vedėjas, vienas iš ekspozicijos „Homo sovieticus“ kūrėjų – Remigijus Černius ir muziejaus

„Projektas – Homo sovieticus“ kūrėja ir vedėja Dovilė Lauraitienė.

LGGRTC gen. direktoriaus dr. A. Bubnio žodžiais, „simboliška, kad šis muziejus yra Tuskulėnų parke, toje erdvėje, kur okupantai slapčia užkasinėjo pirmais okupacijos metais KGB kalėjime sušaudytas aukas. Taip pat simboliška, kad ekspozicija yra įrengta buvusiam dvare ir taip atspindi to laikmečio esmę – tikruosius namų šeimininkus sovietai

išvarydavo iš namų ir juos naikino, trėmė, o jų būstuose ir žemėse prievarta kūrė savo fantasmagorišką pasaulį, kuriame išvartytų, sunaikintų šeiminių vaikų turėjo virsti nemąstančiais robotais, pamiršusiais savo tikrąją istoriją, Tėvynę, papročius. Buvo kuriama sovietinė laboratorija, kur įvairiais prievartiniais būdais – tiek fiziniais, tiek moraliniais – buvo stengiamasi išugdyti naują žmonių rūšį – *homo sovieticus*: spaliukus, pionierius, komjaunuolius, komunistus ir kitus besąlygiškai paklusnius sovietinius piliečius. Ši istorinį dvilypumą sėkmingai pavyko pavaizduoti ekspozicijos kūrėjams, nes pakėlus galvą už komunistinės laboratorijos lubų matosi buvusio pasaulio – dvaro – fragmentai.“

Šiuo metu muziejuje demonstruojama 200 eksponatų, ekskursijas lydi gidas, pavieniams lankytojams yra parengtas

išmanusis gidas, kuriuo naudojantis galima išklaudyti eksponatų aprašus, taip pat išgirsti su jais susijusių sovietmečio anekdotų ar teatralizuotų pasakojimų.

Kiekvienoje iš penkių salių yra interaktyvi erdvė (terminalas), kur lankytojai gali peržiūrėti sovietinės propagandos ir melo demaskavimo vaizdo siužetus, nuotraukų galeriją, viktoriną ir sovietiniu laikmečiu naudoto žodyno paaiškinimą.

Žaidimus mėgstantiems lankytojams prie atskiro kompiuterio galima pabandyti savo atvaizdą perkelti į sovietinius plakatus ar kronikas arba atsidurti baudžiamuose režimo gniaužtuose, sukurti šias nuotraukas ir atsisiųsti jas kaip lankymosi muziejuje atsiminimą.

Dalius Stancikas

Lietuvos Respublikos prezidento vizitas į Okupacijų ir laisvės kovų muziejų

Lietuvos Respublikos Prezidentas Gitanas Nausėda 2021 m. rugpjūčio 10 d. apsilankė Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje. Vaikščiodamas muziejaus koridoriais, kuriuose pusė amžiaus buvo vykdomi ir planuojami sovietų nusikaltimai lietuvių tautai, šalies vadovas išklausė muziejaus direktoriaus Eugenijaus Peikštenio pasakojimą apie buvusį KGB vidaus kalėjimą, mirties nuosprendžių vykdymo patalpą, apie ginkluotą pasipriešinimą ir jį slopinusių sovietinių budelių žiaurumus.

Po ekspozicijų apžiūros Lietuvos Respublikos Prezidentas susitiko su partizanų palaikų paieškas vykdančiais Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojais ir aptarė pagrindines problemas, dėl kurių eilinių partizanų bei iškilų laisvės kovotojų paieškų ir atpažinimo procesas yra lėtesnis negu norėtųsi.

„Patikimas palaikų atpažinimas įmanomas tik gretinant žuvusio ar nužudyto asmens ir jo giminaičių genetinius (DNR) mėginius, tad kiekvienu atveju reikia surasti ne tik laisvės kovotojo užkasimo vietą, bet ir jo giminaičius bei paimti iš jų DNR mėginius. Šį darbą apsunkina tai, kad nuo tiriamo laikotarpio praėjo 70 metų, todėl nelengva surasti ieškomų asmenų gyvų giminaičių“, – Prezidento dėmesį atkreipė Eugenijus Peikštenis.

„Laisvės kovų dalyvių paieškose įvykus proveriui atsirado tikimybė greičiau ir sėkmingiau vykdyti šią valstybinę svarbos

funkciją. Tai suaktyvino ir savo giminaičių ieškančius Lietuvos piliečius: Centras jau yra sulaukęs daugybės raštiškų asmenų ir organizacijų prašymų surasti žuvusius laisvės kovotojus, artimuosius ir gimines. Aki-vaizdu, kad laikui bėgant šis prašymų srautas didės,“ – pastebėjo Centro vadovas dr. Arūnas Bubnys.

„Partizanų tema iš tikrųjų man yra asmeniškai svarbi – mes iš pagarbos šitų žmonių atminimui darome viską, kas tik įmanoma,“ – susitikimo su Centro darbuotojais metu kalbėjo Jo Ekscelencija Lietuvos Respublikos Prezidentas. Jis pasidalino savo išpūdžiais iš susitikimo su Juozo Lukšos Daumanto gyvenimo meile, žmona Nijole Bražėnaite bei viltimis surasti ir šio legendinio Lietuvos kario amžino poilsio vietą. „Viltį, su kuria grįžau iš JAV į Lietuvą, sustiprino tuo metu sėkmingos Adolfo Ramanausko-Vanago palaikų paieškos,“ – sakė Prezidentas šias paieškas ilgus metus vykdžiusiems centro istorikams bei susitikime dalyvavusiam archeologui.

Susitikime aptarta ir Lukiškių aikštės problema bei galimos išeitys dėl šios valstybės istorinei atminčiai aktualios erdvės paskirties. Išsamią šios problemos apžvalgą atliko profesorius Algis Vyšniūnas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. patarėjas memorialiniams klausimams.

„Problema susiformavo, kai buvo pamesta valstybinė logika ir aikštė pradėta

laikyti ne valstybės urbanistine erdve, bet socialinei paskirčiai skirta vietoje miesto centre,“ – pastebėjo A. Vyšniūnas.

Žuvusių ar nužudytų laisvės kovotojų buvo apie 20 tūkstančių, dauguma jų palaikų nerasti iki šiol. Daug metų laisvės kovotojų paieškos buvo nesėkmingos, nes okupacinės represinės struktūros slėpė užkasi-
mo vietas, nepaliko raštiškų duomenų apie jas. Nuo pirmųjų tyrimų 2004 m. Centrai atlikus svarbų tiriamąjį darbą ir pasitelkus archeologus, Valstybinės teismo medicinos ekspertizės bei Vilniaus universiteto dar-

buotojus, pavyko surasti ir identifikuoti 13 partizanų ir 2 rėmėjų palaikus visoje Lietuvoje.

Už šį darbą LR Prezidento institucija, šalies Vyriausybė, Lietuvos kariuomenė paieškų dalyvius įvertino apdovanojimais, taip pabrėžiant šių paieškų svarbą valstybės mastu. Žuvusių Lietuvos laisvės kovotojų palaikų paieškos ir jų rezultatai sukėlė didelį susidomėjimą visuomenėje ir žiniasklaidoje.

Aurelija Juodytė

Legendinio partizano Juozo Lukšos (1921–1951) atminimui pagerbti istorikai surengė tarptautinę konferenciją apie ginkluotą antisovietinį pasipriešinimą Rytų ir Vidurio Europoje

Rugsėjo 10 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras kartu su Lietuvos Respublikos Seimu surengė tarptautinę konferenciją „Ginkluotas antikomunistinis pasipriešinimas Rytų ir Vidurio Europoje 1944–1953 m.“, skirtą Juozo Lukšos 100-sioms metinėms. Šiais metais yra taip pat prisimenamos 80-osios Antrojo pasaulinio karo, atnešusio daugybę kančių Vidurio ir Rytų Europoje gyvenančioms tautoms, metinės.

„Galima sakyti, kad sudėtingas ir kruvinas laikmetis paliko kolektyvinę traumą prieš okupacinius režimus kariavusioms regiono visuomenėms,“ – pristatydamas konferenciją teigė istorikas dr. Arūnas Bubnys, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovas. „Tačiau kartu šis sunkus periodas atskleidė ryžtingas laisvės kovotojų gretas, kurių atminimo įprasminimas – mūsų, gyvenančiųjų laisvoje šalyje, pareiga,“ – sakė centro generalinis direktorius.

Partizaniniai karai Antrojo pasaulinio karo metais buvo dažnas reiškinys okupuotų šalių teritorijoje. Lyginamasis ginkluoto pasipriešinimo tyrimo aspektas akcentuoja lietuviškosios rezistencijos unikalumą – pačią karo trukmę, laisvės kovotojų atkaklumą, valstybingumo lūžį ir šio dramatiško pokyčio politinį matmenį.

„Nusprendėme į Juozo Lukšos asmenį – Lietuvos partizaninių kovų fenomeną – pažvelgti plačiau, įvertinti, kaip jo veikla atrodo bendrame su sovietiniais okupantais kovojusių valstybių kontekste,“ – sakė istorikė Ramona Staveckaitė-Notari. „Konferencijos temas galime suskirstyti į dvi dalis: viena skirta Juozo Lukšos asmenybei, jo veiklai, vaidmeniui laisvės kovose, o kitoje dalyje užsienio kolegos ginkluotas pokario kovas įvertins iš savo šalių perspektyvos.“

Sveikinimo žodį tarptautiniame renginyje tarė LR Atkuriamojo Seimo pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis bei Seimo pirmininkės pavaduotoja Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė. Politikai pabrėžė Juozo Lukšos ir laisvės kovų svarbą Lietuvos istoriniam identitetui bei laisvės, kaip vertybės suvokimui. Konferencijos klausytojai mokslinio renginio metu susipažino su unikalia partizano Juozo Lukšos asmenybe, aiškiau suprato lietuviškos rezistencijos istorinį vaidmenį. Mokslininkai nevensė atviriau diskutuoti apie skaudžias regiono istorines patirtis, pasidalino savo šalių istoriniais šių skaudžių ir nevienareikšmių laikotarpių tyrimais. Konferencijoje dalyvavo gausus būrys žinomų antisovietinio pasipriešinimo tyrinėtojų – istorikų iš Lietuvos ir užsienio. Pranešimus skaitė LGGRTC istorikas dr. Darius Juodis,

Konferencijos akimirka. Kalba prof. Vytautas Landsbergis

Pranešimą skaito dr. Darius Juodis

Juozo Lukšos gyvenimo ir veiklos tyrinėtojai Vidmantas Vitkauskas ir Jonas Ohman, dr. Tomasz Balbus (Tautinės atminties institutas, Lenkija), dr. Meelis Saueauk (Estijos istorinės atminties institutas), dr. Ainars Bambals (Latvijos nacionalinis archyvas),

dr. Alexander Gogun (Berlyno laisvasis universitetas, Vokietija) ir dr. Andras Joo („Veritas“ institutas, Vengrija).

*Aurelija Juodytė,
Ramona Staveckaitė-Notari*

LGGRTC Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus virtualios parodos, skirtos masinėms Lietuvos gyventojų tremtims atminti

2021-ieji – liūdny sukakčių metai: prieš 80 metų, 1941 m. birželio 14-ąją, prasidėjo pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas, prieš 70 metų, 1951 m. spalio 2-ąją, paskutinis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas kodiniu pavadinimu „Rudu“ (*Osenj*). Dešimtys tūkstančių Lietuvos gyventojų – nuo gimusių gyvuliniuose vagonuose iki garbaus amžiaus senolių – atsidūrė atokiuose Sovietų Sąjungos regionuose, kentė badą, šaltį, ligas,

Virtuali paroda „Pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. 1941 m. birželio 14–19 d.“ skirta 1941 m. birželį vykusiam trėmimui atminti. Trėmimo operacija prasidėjo 1941 m. birželio 14 d. 3 val. ryto ir palietė visus gyventojų sluoksnius. Tačiau labiausiai nukentėjo Lietuvos politikos, kariuomenės, valstybės saugumo ir teisėsaugos struktūrų tarnautojai, politinių ir visuomeninių organizacijų vadovai ir nariai, sveikatos apsaugos, švietimo, kultūros ir kitų įstaigų darbuotojai, stambūs ūkininkai ir miškininkai – pažangioji visuomenės dalis.

Į suformuotus 17 ešelonų 1941 m. birželio 14–19 dienomis buvo suvaryta ir iš Lietuvos išvežta apie 17 tūkst. žmonių: apie 13 tūkst. – į tremtį, 4 tūkst. – į lagerius. Tiksliai žinomas 12 331 tremtinio ir 3915 politinių kalinių likimas. Tremtyje atsidūrė virš 5 tūkst. vaikų iki 16 metų amžiaus. Geležinkelio stotyse nuo šeimų atskirti vyrai išvežti į Komijos ASSR, Archangelsko, Gorkio, Molotovo, Sverdlovsko, Vologdos sr., Kazachijos SSR ir Krasnojarsko krašto lagerius. Jų šeimos

skurdą ir nepriteklis, pažeminimą, beteiškumą ir išnaudojimą, vietos administracinės valdžios taikomas baudžiamąsias sankcijas. Reikėjo nepaprastų valios pastangų viską išgyventi, sugrįžti ir liudyti. Iš tremties vietų parsivežtos nuotraukos, dienoraščiai, laiškai, dokumentai, piešiniai ir asmeniniai daiktai tapo pagrindiniu šaltiniu rengiant virtualias parodas.

nariai ištremti į Komijos ASSR, Novosibirsko ir Tomsko sr., Altajaus ir Krasnojarsko kr. Su šeimomis liko tik dešimtadalis vyrų. 82 žmonės tremties vietų nepasiekė – mirė pakeliui gyvuliniuose vagonuose.

1941 m. rugsėjo–spalio mėn. oficialiose SSRS NKVD ataskaitose buvo suskaičiuoti 12 682 tremtiniai iš Lietuvos (be suimtų ir išvežtų į lagerius), kurie paskirstyti taip: Altajaus kr. – 7462 žmonės, Komijos ASSR – 1549, Novosibirsko ir Tomsko sr. – 1500, Krasnojarsko kr. – 164 žmonės.

Tremtiniai kentėjo nuo atšiauraus klimato, bado, sunkaus fizinio darbo, vietos gyventojų, tremtinių gyvenviečių komendantų ir brigadininkų nuolatinių patyčių. Daug vaikų, senelių ir silpnesnės sveikatos žmonių mirė jau pačią pirmąją tremties žiemą.

1942-ųjų birželio mėn. daugiau kaip 2,7 tūkst. lietuvių iš Altajaus krašto buvo išvežti tikrai pražūčiai prie Laptevų jūros, Jakutijos ASSR ir rugpjūčio mėnesį išlaipinti Lenos upės deltoje esančiose Muostacho, Tit Arų, Trofimovsko, Stolbų, kitose negy-

venamose salose, Bykovo kyšulyje, Janos upės deltoje. Šių tremtinių padėtis buvo ypač sunki – nebuvo nei būstų, nei maisto. Baisus arktinis šaltis, badas ir ligos pražudė ištisas šeimas.

Parodoje, remiantis archyviniais šaltiniais, asmeninėmis tremtinių fotografijomis, laiškais, dienoraščiais, dokumentais, piešiniais ir daiktais, pristatoma pasirengimo trėmimui bei trėmimo operacijos eiga, keliolika metų trukęs priverstinis tremtinių gyvenimas Komijos ASSR, Novosibirsko ir Tomsko srityse, Altajaus krašte ir Jakutijos ASSR. Pateikta faktinė ir vaizdinė medžiaga atskleidžia sukreciančią 1941 m. tremtinių kasdienybę, paženklintą sunkių išgyvenimų, psichologinių ir fizinių kančių, artimųjų netekčių skausmo ir tremtyje žuvusių atminimo įamžinimo.

Daug dėmesio skiriama 1941 m. birželį ištremtų šeimų istorijoms. Tų šeimų vyrai geležinkelio stotyse buvo atskirti nuo tėvų, žmonių ir vaikų, patalpinti į atskirus vagonus ir išvežti į lagerius. Didžioji dauguma jų ne-

grįžo: mirė nuo bado ar ligų, buvo sušaudyti ar dingo be žinios.

Minėtoje parodoje eksponuojami ir itin reti, dar Lietuvoje formuojamų ešelonų vagonuose parašyti ir artimuosius pasiekę nuo šeimų atskirtų vyrų laišakai, o vėlesniais metais – laišakai iš lagerių, rašyti ant beržo tošies. Unikalių kasdienybės detalių užfiksuota nepublikuotuose 1941 m. tremtinių dienoraščiuose. Dienoraščių ištraukos „keliauja“ per visą parodą ir konkretaus tremtinio užrašytu žodžiu parodo, kaip dešimčių tūkstančių žmonių likimus nulėmęs įsakymas, instrukcija ar nurodymas buvo įgyvendintas. Virtualią parodą sudaro devynios struktūrinės dalys: „Pasirengimas trėmimams“, „Trėmimo eiga“, „Vyrų atskyrimas“, „Į tremties vietą“, „Altajaus krašte“, „Komijos ASSR“, „Novosibirsko srityje“, „Tomsko srityje“, „Jakutijos ASSR“.

Peržiūrėti virtualią parodą „Pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. 1941 m. birželio 14–19 d.“ galima adresu <http://www.genocid.lt/muziejus/lt/3365/a/>

Bulūno rajonas Tit Arai

Tit Arai gyvenvietės panorama. Bulūno r., Jakutijos ASSR, apie 1955 m.
Iš Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus

Tremtyje gimę Viktorija ir Vytautas Tutorialai. Tit Arai, Bulūno r., Jakutijos ASSR, 1953 m.
Iš Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus

26/6 12:30 val. atvykome į Viedlų (Kirovą). Stovime ir laukiame pietų. 16 val. gauname duonos 6 bakanus aru 20 žemutių. Daugiau nieko negauname. Nuo kai kurio laiko kai kurie mūsų vagono tremtiniai serga viduriais. Jaisi sukietėja viduriai. Turai kiek karštos. Daugiau nei savaitę neilidžia iš vagono. Į pažymus išleisti panela: afarmilajemsia per medinį suvazdi, įstatyti vagono durys. Atmosfera nuo tokio klozeto vagono prasta

1941 m. tremtinio Jono Tallat Kėlpės atsiminimų, užrašyti pakeliu į tremties vietą Tomsko ir

...Vėra il bentinų vagono pagrabas. Vėra senelis, Narkovienės mokytojos motina, murgučiū Nėra, ruzgų signorė ir mės. Mūsų vyrai tur ypa, ruzgomer

1941 m. tremtinio Teodoro Anušio Bliūdžienės atsiminimų, užrašyti 1941 m. birželio 27 d.

...Prieš miegą, bečiau, jau 1941 metų...
...Prieš miegą, bečiau, jau 1941 metų...
...Prieš miegą, bečiau, jau 1941 metų...

1941 m. tremtinio Teodoro Anušio Bliūdžienės atsiminimų, užrašyti 1941 m. birželio 27 d.

...Mūsų mokytoja...
...Mūsų mokytoja...
...Mūsų mokytoja...

1941 m. tremtinio Teodoro Anušio Bliūdžienės atsiminimų, užrašyti 1941 m. birželio 27 d.

...Mūsų mokytoja...
...Mūsų mokytoja...
...Mūsų mokytoja...

1941 m. tremtinio Teodoro Anušio Bliūdžienės atsiminimų, užrašyti 1941 m. birželio 27 d.

Virtualios parodos „Pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas. 1941 m. birželio 14–19 d.“ fragmentai

Virtuali paroda „1951 m. trėmimo operacija „Ruduo“ skirta 1951 m. spalį vykusiam Lietuvos gyventojų trėmimui atminti.

Istorikų duomenimis, 1951-ųjų rudenį trėmimai vyko keliais etapais. Pirmasis vyko rugsėjo 20–21 dienomis. Tuomet į Irkutsko sritį ištremtos 822 šeimos (iš viso 3072 žmonės). Visi jie buvo partizanų giminaičiai arba kovotojų rėmėjų ir ryšininkų šeimos.

Didžiausias trėmimas kartu su propagandine kampanija, kurios tikslas buvo

paiškinti kaimo gyventojams, kad „buožijos iškeldinimas – tai priemonė, garantuosianti dirbančių valstiečių saugumą ir pagerinsianti kolūkių kūrimo procesą“, vyko 1951 m. spalio 2–3 dienomis.

1951 m. spalio 4 d. MGB pareigūnų pažymoje konstatuojama, kad trėmimo operacijos metu buvo suformuota 16 ešelonų: 10 – į Krasnojarsko kraštą, 6 – į Tomsko sritį. Iš viso ištremtos 4 143 šeimos – 16 150 žmonių, iš jų – 5 278 vaikai.

Virtualios parodos „1951 m. trėmimo operacija „Ruduo“ fragmentai

Visam gyvenimui išgabenami tremtiniai galėjo su savimi paimti 15 kg reikalingų daiktų ir darbo įrankių. Tuo pat metu ūkyje pasilikę aktyvistai aprašinėjo žmonių užgyventą konfiskuojamą turtą: gyvenamuosius ir ūkinius pastatus, baldus ir kitus namų apyvokos daiktus, padargus ir gyvulius – viskas per kelias valandas virto kolūkine nuosavybe.

1951 m. lapkričio 30 d. įvyko dar vienas trėmimas – keliasdešimt ūkininkų šeimų išvežta į Altajaus kraštą, Bijsko rajoną.

Iš viso 1951-ųjų rudenį iš Lietuvos ištremtos 5139 šeimos – 20 357 žmonės.

Šių trėmimų tikslas – kuo greičiau užbaigti prievartinę kolektyvizaciją ir silpninti kovojančių partizanų rėmėjų gretas.

Virtualią parodą sudaro šešios dalys: „Juos ištrėmė 1951 m. rudenį“, „Darbas tremtyje“, „Tremties metų kasdienybė“, „Si-

biro mokykla“, „Netektys“ ir „Sugrįžimas“, iliustruotos archyviniais dokumentais, ištremtųjų nuotraukomis ir asmeniniais dokumentais, tremtinių dienoraščių ištraukomis.

Peržiūrėti virtualią parodą „1951 m. trėmimo operacija „Ruduo“ galima adresu <http://www.genocid.lt/muziejus/lt/3422/a/>

Rengiant virtualias parodas naudota medžiaga iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo, Lietuvos ypatingojo archyvo, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Atminimo programų skyriaus archyvo, S. Šilingo draugijos archyvo, tremtinių šeimų asmeninių archyvų, Lietuvos nacionalinio muziejaus, Biržų muziejaus „Sėla“, Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus rinkinių.

*Gerda Urbonienė,
Ramunė Driaučiūnaitė*

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Birželio 14–15 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo minimos Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienos, kurių metu nemokamai buvo galima

aplankyti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir koplyčią-kolumbariumą. Tomis dienomis komplekse apsilankė 58 žmonės.

Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai deda gėles koplyčioje-kolumbariume

Liepos 3–4 d. vykusio kasmetinio atviros architektūros savaitgalio „Open House Vilnius“ vienas iš lankytojų atvertų objektų buvo Tuskulėnų rimties parko memoria-

linio komplekso koplyčia-kolumbariumas. Renginio savanorių vestų ekskursijų metu su koplyčios-kolumbariumo istorija ir architektūra susipažino 170 žmonių.

2021-ieji paskelbti kardinolo Vincento Sladkevičiaus metais. Ta proga **rugpjūčio 19 d.** Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko kardinolo Vincento Sladkevičiaus 100-ųjų gimimo metinių minėjimas ir konferencija „Padaryk mane gerumo ženklų“. Renginio metu sveikinimo žodį tarė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys, prisiminimais dalinosi politinis kalinys, Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikos redaktorius, kardino-

las Sigitas Tamkevičius, pranešimus skaitė Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarai Irena Andrukaitienė ir Zigmas Vaišvila, LGGRTC Genocido ir rezistencijos tyrimo departamento Okupacinių režimų veiklos tyrimų ir viešinimo skyriaus vedėjas dr. Artūras Grickevičius. Koncertinę programą „Oi, tu, ažuolėli“ atliko Utenos kultūros centro vadovas Erikas Druskinas, kuriam akomponavo Mindaugas Aleknavičius. Renginyje dalyvavo 43 žmonės.

Kardinolo Vincento Sladkevičiaus metams skirtos konferencijos „Padaryk mane gerumo ženklų“ pranešėjai

Rugpjūčio 23 d. minėjome Europos dieną stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio dieną. Ta proga Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų diena, kurios metu nemokamai buvo galima aplankyti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“,

koplyčią-kolumbariumą, Konferencijų salėje eksponuojamą Teresės Blažiūnienės parodą „Labanoro angelai“, bei vokalinio ansamblio „Inmezzo“ teatralizuotą muzikos ir poezijos pasirodymą „Išdainuota, išmylėta“. Renginių metu Tuskulėnuose apsilankė 88 žmonės.

Vokalinio ansamblio „Inmezzo“ teatralizuotas muzikos ir poezijos pasirodymas „Išdainuota, išmylėta“ Europos dienos stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio dienos minėjime

Rugsėjo 10 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso Konferencijų salėje vyko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro kartu su partneriais organizuota tarptautinė konferencija „Ginkluotas antikomunistinis pasipriešinimas Rytų ir Vidurio Europoje 1944–1953 m.“, skirta Juozo Lukšos-Skirmanto, Daumanto 100-osioms gimimo metinėms paminėti. Konferencijos dalyvius ir svečius pasveikino bei savo įžvalgomis dalinosi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys, LR Seimo pirmininko pavaduotoja Radvilė Morkūnaitė-Mikulėnienė bei Lietuvos

Aukščiausiosios Tarybos Atkuriamojo Seimo pirmininkas prof. Vytautas Landsbergis. Konferencijoje Lietuvos ir užsienio mokslininkai skaitė šiuos pranešimus: „Juozas Lukša ir jo bendražygiai antrosios misijos Vakaruose metu (1948–1950)“ (Vidmantas Vitkauskas), „Juozas Lukša ir Švedijos vaidmuo“ (Jonas Ohman), „MGB agentūrinė byla „Nieman“ – agentūriniai žaidimai su JAV žvalgyba“ (dr. Darius Juodis), „Lenkijos pagrindžio kontržvalgybos veikla prieš sovietinę okupaciją 1944–1948 m.“ (dr. Tomasz Balbus, Lenkijos Tautinės atminties institutas), „Slaptosios misijos iš Švedijos į Estiją ir Põõsaspea nesėkmė 1951 m.“ (dr. Meelis

Dr. Meelis Saueauk (Estijos istorinės atminties institutas) pranešimas „Slaptosios misijos iš Švedijos į Estiją ir Põõsaspea nesėkmė 1951 m.“ tarptautinėje konferencijoje „Ginkluotas antikomunistinis pasipriešinimas Rytų ir Vidurio Europoje 1944–1953 m.“, skirtoje Juozo Lukšos-Skirmanto, Daumanto 100-osioms gimimo metinėms paminėti

Saueauk, Estijos istorinės atminties institutas), „Peterio Čevers grupė“ (dr. Ainars Bambals, Nacionalinis Latvijos archyvas), „Stiklinės lubos“: radikalus ukrainiečių nacionalizmo jėga ir sunaikinimas“ (dr. Alexander Gogun, Berlyno laisvasis universitetas), „Išlikimo, teisėtumo ir nepriklausomybės klausimai: Vengrijos karo metų ministras pirmininkas Miklos Kallay Sovietų Sąjungos dominavimo eros išvakarėse (1944–1956)“ (dr. Andras Joo, „Veritas institutas“). Vėliau vyko diskusijos ir neformalūs pokalbiai. Renginyje dalyvavo 83 žmonės.

Rugsėjo 13 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko tarptautinės parodos po atviru dangumi „Po Didžiojo karo. Naujoji Europa 1918–1923“ atidarymas. Paroda, kurią parengė Europos atminimo ir solidarumo tinklas (angl. *European Network Remembrance and Solidarity*, ENRS), bendradarbiaudamas su tarptautine istorikų grupe, yra bandymas apibendrinti audringą tarpukario pradžią, ypatingą dėmesį skiriant Vidurio ir Rytų Europos istorijai. Atidarymo metu sveikinimo žodžius tarė LGGRTC generalinis direktorius dr. Arūnas Bubnys ir ENRS direktorius Rafał Rogulski. Kalbas sakė ENRS Valdymo komiteto

pirmininkas dr. Ján Pálffy, Lietuvos Respublikos Kultūros ministras Simonas Kairys, Vokietijos ambasadorius Lietuvoje Matthias Sonn, Lenkijos Respublikos ambasadorė Lietuvoje Urszula Doroszevska ir Slovakijos Respublikos ambasado-

rius Latvijoje ir Lietuvoje Ladislav Babčan. Su paroda renginio dalyvius supažindino ir ekskursiją pavedė dr. Rasa Baločkaitė ir dr. Bartosz Dziewanowski-Stefańczyk. Dalyvavo 43 žmonės.

Europos atminimo ir solidarumo tinklo parengtos tarptautinės parodos po atviru dangumi „Po Didžiojo karo. Naujoji Europa 1918–1923“ atidarymo akimirka

Rugsėjo 21 d. Tuskulėnų dvaro rūmuose buvo atidarytas naujas LGGRTC muziejus „Projektas – Homo sovieticus“. Ekspozicijos tikslas – atskleisti sovietinio totalitarinio režimo pastangas ir priemones kurti naują socialinę, kultūrinę ir politinę aplinką ir jos produktą – sovietinį pilietį. Atidaryme kalbėjo LGGRTC gen. direktorius dr. Arūnas Bubnys, Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pir-

mininkė Paulė Kuzmickienė, Atkuriamojo Seimo pirmininkas, Kovo 11-osios akto signataras Vytautas Landsbergis, politinis kalnys, kardinolas Sigitas Tamkevičius, Radvilų rūmų dailės muziejaus vedėjas, vienas iš ekspozicijos „Projektas – Homo sovieticus“ kūrėjų Remigijus Černius ir muziejaus „Projektas – Homo sovieticus“ kūrėja ir vedėja Dovilė Lauraitienė. Renginyje dalyvavo 57 žmonės.

Naujos LGGRTC muziejinės ekspozicijos „Projektas – Homo sovieticus“ atidarymas

Rugsėjo 23 d. Tuskulėnuose buvo minima Lietuvos žydų genocido atminimo diena. Jos metu lankytojai galėjo nemokamai aplankyti

muziejines ekspozicijas „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir „Projektas – Homo sovieticus“. Per dieną apsilankė 20 žmonių.

Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai aukų pagerbimo ceremonijoje Tuskulėnų aukų atminimo dienos metu

Rugsėjo 28 d. buvo minima Tuskulėnų aukų atminimo diena. Ta proga Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo galima nemokamai aplankyti muziejines ekspozicijas „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, „Projektas – Homo sovieticus“ ir koplyčių-kolumbariumą, kuriame perlaidotos sovietinio režimo aukos. Koplyčioje-kolumbariume vyko oficiali Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija, kurios metu kalbas sakė Lietuvos Respublikos Seimo narė, Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkė Paulė Kuzmickienė, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

centro generalinis direktorius dr. Arūnas Būbnys, Pranciškaus Proškaus-Proškevičiaus, sušaudyto 1946-05-10, sūnus, LŠS Vytauto Didžiojo šaulių 2-osios rinktinės Štabo aprūpinimo kuopos (ŠAK) šaulys Julius Proškus. Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai aukas pagerbė gėlių vainiku. Vilniaus Balio Dvariono dešimtmetės muzikos mokyklos 10 kl. auklėtinė Gabrielė Miškinytė smuiku atliko Tuskulėnų aukų atminimui skirtą kūrinį. Memorialiniame komplekse tą dieną apsilankė 103 žmonės.

Agnė Šniaukštaitė-Beinorienė

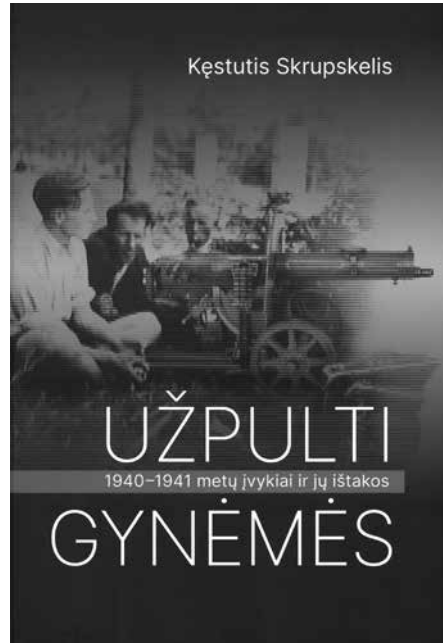
Tadas Jasklevičius, 1941 m. birželio 23 d. sukilimas Panevėžio apskrities Pušaloto valsčiuje, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 212 p.

Prabėgo jau 80 metų nuo 1941 m. birželio mėn. įvykių Lietuvoje. Tačiau Birželio sukilimas vis dar nėra pakankamai išnagrinėtas. Jo tyrimai vyko palyginti siauroje erdvėje: dažniausiai tyrinėtas pats sukilimo Lietuvoje centras – Kaunas. Istoriografijoje miestuose vykęs sukilimas aprašytas gana išsamiai. Kitokia padėtis sukilimo tyrimo periferijoje atžvilgiu, ypač menkai tyrinėti to meto įvykiai valsčiuose.

Įvykiai Pušaloto valsčiuje – tik nedidelė Birželio sukilimo mozaikos dalelė. Ir ji puikiai iliustruoja, kad aktyvus sukilimas vyko ne tik Kaune ar Vilniuje, bet ir dalyje provincijos.

Kęstutis Skrupskelis, Užpulti gynėmės. 1940–1941 metų įvykiai ir jų ištakos, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 528 p.

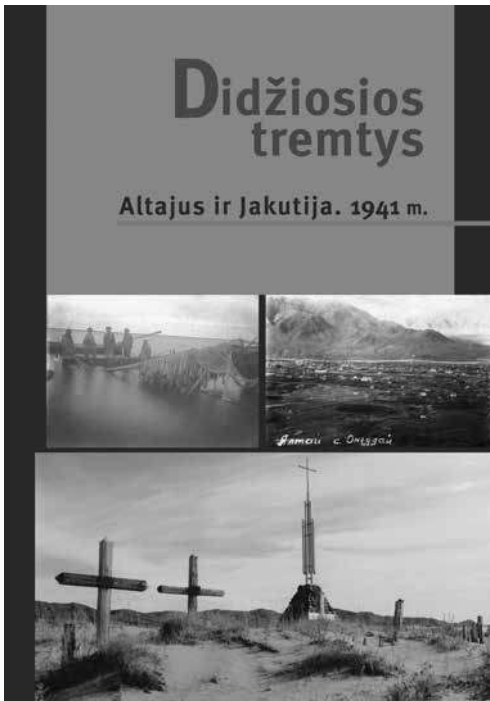

Šis straipsnių ir esė rinkinys iškelia du esminius argumentus. Pirmasis yra metodologinio pobūdžio: dokumentus svarbu ne vien skaityti, bet ir aiškinti, atsižvelgiant į jų atsiradimo kontekstą. Istorikai privalo turėti žinių apie dokumentų autorius, jų požiūrį, įsitikinimus, ketinimus, turimus išteklius ir informaciją, kuria jie tuo metu disponavo. Istorikai žvelgia į praeitį ir žino jos raidą bei istorinės raidos pasekmes. Tuo metu istorinėje scenoje veikiantieji asmenys žvelgia į ateitį, priiminėja sprendimus, negalėdami žinoti kokie bus tų sprendimų rezultatai. Antroji knygos autoriaus tezė yra tvirtinimas, kad

lietuviai, kaip ir visos tautos, užpulti turėjo teisę gintis. Kai kurie partizanai elgėsi garbingai, kiti – kvailai, treti – nusikalstamai. Bet tai galima pasakyti apie bet kurį sukili-

mą ir bet kurią kovojančią kariuomenę. Kai kurių partizanų padaryti nusikaltimai negali diskredituoti sukilimo.

Didžiosios tremtys. Altajus ir Jakutija. 1941 m., sudarytojas Benas Navakauskas, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 608 p.

„Didžiosios tremtys. Altajus ir Jakutija. 1941 m.“ – antroji Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro leidžiamos serijos „Didžiosios tremtys“ knyga. Ji skirta paminėti 1941 m. birželio 14–18 d. įvykdytam pirmajam Lietuvos gyventojų trėmimui. Trėmimo metu iš Lietuvos į Altajaus krašto stepes ir kalnus išvežta beveik 7300 žmonių. 1942 m. vasarą daugiau nei 2800 Lietuvos tremtinių iš Altajaus perkelti į Jakutiją. Daugelis jų atsidūrė Lenos ir Janos upių deltose, Laptevų jūros pakrantėse – tolimiausiose ir atšiauriausiose tremties vietose.

Knygoje aprašyta daugiau kaip 200 nustatytų Lietuvos gyventojų tremties ir kalinimo vietų, tremtinių kapinių Altajaus krašte ir Jakutijoje. Gausiai naudojami pirmą kartą publikuoti tremtinių ir politinių kalinių liudijimai, autentiškos tremtinių ir ekspedicijų į buvusias tremties vietas dalyvių nuotraukos, pateikiami tremtyje, lageriuose ir kalėjimuose Altajaus krašte bei Jakutijoje žuvusių Lietuvos gyventojų sąrašai. Knygoje publikuojamą medžiagą kaupė Atminimo programų skyriaus programos „Tremties ir kalinimo vietos“ darbuotojai.

Muziejus „Projektas – HOMO SOVIETICUS“, Museum „Projekt – HOMO SOVIETICUS“, Vilnius, sudarytojai Dovilė Lauraitienė, Aistė Bajoriūnaitė, Elena Matulionienė, Valdemaras Klumbys, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 135 p.

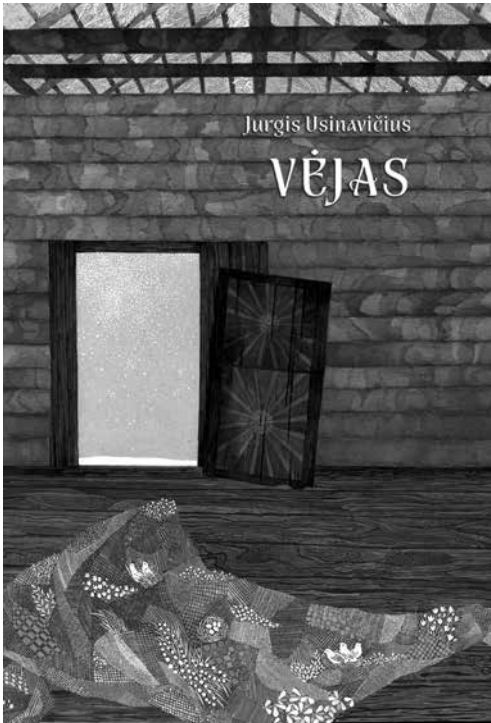
Katalogas apie Tuskulėnų dvaro rūmuose rodomą ekspoziciją „Projektas – HOMO SOVIETICUS“, kuria siekiama atskleisti sovietinio totalitarinio režimo pastangas ir priemones kurti naują socialinę, kultūrinę ir politinę aplinką. Tai bandymas suprasti Sovietų Sąjungoje ir sovietinėje Lietuvoje gyvenusių žmonių, kartais dar vadinamą homo sovieticus, ir kartu parodyti, kokiomis sąlygomis jis gyveno ir koks buvo. Per daiktus, tekstus, atsiminimų fragmentus ir kitus tą pasaulį atspindinčius eksponatus siekiama atskleisti to laikmečio dvasią ir bendrus sovietinės epochos ypatumus. Siekiant pabrėžti sovietmečio daugialypiškumą ir vidinius paradoksus visa ekspozicija pateikiama trimis lygmenimis: viršutinėje ekrane ir eksponatų dalyje – tai, kas buvo matoma viešai, oficialiai skelbiama ir propaguojama;

per vidurį – tai, kokia buvo žmonių kasdienybė, kas buvo laikoma „normaliu“ dalyku; apačioje – sovietinio „normalumo“ nukrypimai: nuo nusikalstamumo iki nepasidavimo ir priešinosi sistemai ir t. t. Žinoma, toks padalijimas yra sąlygiškas – gyvenime juk viskas susipina. Galbūt ne vieno eksponato vieta kels abejonių ar atrodys, kad jį reikėtų perkelti kitur. Eksponatų aprašuose siekta pabrėžti sovietinės tikrovės paradoksumą, vidinį prieštarumą. Visa tai atskleidžia esminį šios ekspozicijos bruožą – ji nebaigtinė, kaip nebaigtinis ir sovietmečio vertinimas ar pastangos jį suprasti.

In the Tuskulėnai Manor House, an exposition entitled “Project – HOMO SOVIETICUS” is displayed. The aim of the exposition is to reveal the efforts and means of the Soviet totalitarian regime to create a new social, cultural, and political environment. It is an attempt to understand an individual living in the Soviet Union and Soviet Lithuania, who is sometimes called homo sovieticus, and at the same time to reveal his characteristics and living conditions. Objects, texts, fragments of memoirs, and other exhibits reflecting that world serve to reveal the spirit of that time and the general peculiarities of the Soviet era. In an effort to emphasise the multifaceted nature and internal paradoxes of the Soviet era, the entire exhibition is presented at three levels: the upper part of the screens and exhibits is devoted to the things that were seen in public, officially announced and propagandised; in the middle, the visitors can see how the daily life of people looked like and what was considered “normal”; at the bottom, deviations from the Soviet “normality”, starting with crime and ending with the fight and resistance against the system, can be seen. Such division is, of course, conditional, since everything is intertwined in life. The location of one or anot-

her exhibit is likely to raise doubts or trigger thoughts that it should be moved elsewhere. The descriptions of the objects exhibited aim at emphasising the paradoxical nature and internal contradictions of the Soviet reality.

Jurgis Usinavičius, *Vėjas*, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 376 p.

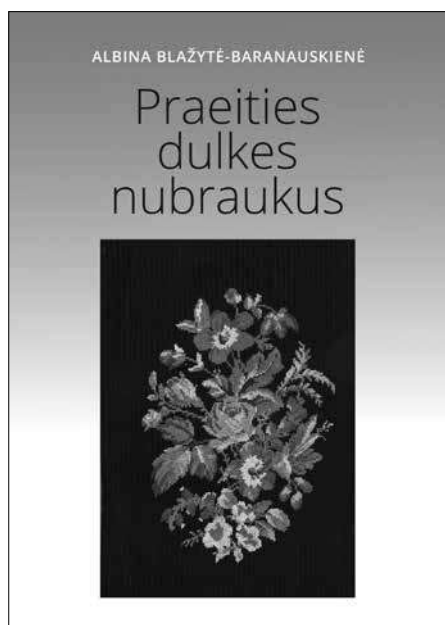
All this reveals a fundamental characteristic of the exposition – it is as non-definitive as the assessment of the Soviet era or the effort to understand it.

Tai pirmoji Jurgio Usinavičiaus (Napalio Augulio) atsiminimų knyga, kurioje aprašomi nauji ir papildomi bei patikslinami ankstesni duomenys ir faktai, atspindėti jo romanuose. Anot autoriaus, romanai tai ne dokumentika, nors juose daugelis faktų atitinka tikrovę. Savo pasakojimuose J. Usinavičius pasitelkia daug bendraamžių – pasakutinių negrižtamos, bet žiaurios praeities liudininkų. Įdomu tai, kad autorius praeitį riša su dabartimi. Nutolusi praeitis, pasak J. Usinavičiaus, mažai ką bejaudina. Autoriaus, o ir jo bendraamžių akyse pasikeitė jau dvi ar trys kartos, nemačiusios tremties ir karo baisumų. Tai lyg vėjas, pūtęs ir... nurimęs. J. Usinavičius daugiausia savo gyvenimą sieja su žymaus dailininko, fotografo ir knygų iliustratoriaus Rimanto Dichavičiaus kūryba ir išgyvenimais. Abiejų vaikystė neatsiejama, tais pačiais kirviais kapota. Dėl to šią knygą reikėtų skaityti kaip įrodymą, kad atmintis neturi senaties, kad ji negali neegzistuoti, likti kapų tyloje.

Lietuvos partizanai 1944–1986 (antroji laida), sudarytojai Dalius Žygelis ir Rūta Gabrielė Vėliūtė, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 160 p.

Albina Blažytė-Baranauskienė, Praeities dulkes nubraukus, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, 192 p.

Šis albumas – tai Lietuvos partizanų karo su sovietų okupantais istorija, parašyta universalia, visiems suprantama nuotraukų kalba. Tai pirmas toks leidinys, sudarytas chronologiniu principu, – nuotraukos jame išdėstytos ne pagal teritorines partizanų apygardas, kas būdinga visiems ankstesniems partizanų nuotraukų albumams, o nuosekliai nuo ankstyviausios iki vėlyviausios. Albume skelbiamos 118 nuotraukų, surinktų iš 23 šaltinių. Šiose pačiose geriausiose partizanų kovas, gyvenimą ir buitį atspindinčiose nuotraukose įamžinti visų Lietuvos regionų laisvės kovotojai.

1949-ųjų pavasarį „bangų mūšos“ nublokšta į Sibirą šios knygos autorė Albina Blažytė-Baranauskienė gimė ir užaugo nepriklausomoje Lietuvoje, Šiaulių valsčiuje, Margių kaime. Savo atsiminimuose ji išsamiai aprašo daugiavaikės šeimos vargus ir džiaugsmus darniu darbu sukurtame tėvų ūkyje. Vėliau vokiečių ir sovietinė okupacija į jų gyvenimą įneša sumaištį – išblaško šeimą po kalėjimus ir tremtį. Devyneri tremties metai Irkutsko srityje, Alzamajaus rajone, sunkūs darbai, skurdi buitis, artimųjų ir pažįstamų netektys, begalinis Tėvynės ilgesys ir maldos – tokia buvo atšiauriame krašte atsidūrusių lietuvių kasdienybė.

Gilinimasis į savo giminės ir krašto praeitį, tėvo klajonių po pasaulį peripetijos, jo pasakojimų vaikams atspindys Albinos patirtyje, nuotykiškai ir sodri kalba daro šiuos atsiminimus įdomius ir tremties baisumus patyrusiam, ir mažai su tuo susipažinusiui skaitytojui.

MŪSŲ AUTORIAI

GINTAUTAS MIKNEVIČIUS

LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyriaus vyriausiasis istorikas

ALFREDAS RUKŠĖNAS

Humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus vyriausiasis istorikas

ENRIKA KRIPIENĖ

VU Istorijos fakulteto doktorantė,

LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus vyresnioji istorikė

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO
IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO
LEIDYBOS SKYRIUJE
GALITE ĮSIGYTI
LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRO LEIDINIŲ
UŽ MAŽIAUSIĄ KAINĄ

MŪSŲ ADRESAS:
DIDŽIOJI G. 17, VILNIUS

Išsamesnės informacijos
apie išleistus leidinius
galite teirautis tel. 8 646 41682
arba apsilankykite interneto svetainėje
www.genocid.lt

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Faksas (370-5) 279 1033

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelyje – paminklas Liubave, skirtas atminti Juozo Lukšos ir jo bendražygių prasiveržimą per geležinę sovietų uždangą į Vakarus 1947 m. gegužę. Autorius– architektas Stasys Pūtvis

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2021, 2(50)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorė *Audronė Gečiauskienė*
Maketuotoja *Dalė Dubonienė*

2021 12 17. Tiražas 200 egz. 13,25 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“
Naujoji Riovonių g. 25C,
LT-03153, Vilnius

Kaina sutartinė